280
İnceleme

Hayatın Kırılganlığı

William E. Connolly

İngilizceden Çeviren: Aydın Çavdar

HAYATIN KIRILGANLIĞI • William E.

AYRINTI

WILLIAM E. CONNOLLY

Profesör William E. Connolly, Johns Hopkins Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümünde Siyaset Teorisi alanında dersler vermektedir. Cambridge Üniversitesi Yayınları tarafından Amerikan Siyaset Bilimi Derneği adına çıkarılan *PS* dergisinde 2010 yılında yayımlanan ankette Rawls, Habermas ve Foucault'un ardından son yirmi yılın en etkili dördüncü siyaset teorisyeni olarak gösterilmiştir. Çalışmaları; çoğulculuk, kapitalizm, eşitsizlik ve insan-dışı süreçlerle günümüz yaşamı arasındaki ilişkiler üzerine odaklanmaktadır. Kitaplarından bazıları şunlardır: *The Terms of Political Discourse (1993); Identity / Difference Democratic Negotiations of Political Paradoks (2002)* (*Kimlik ve Farklılık*, Çev. Ferma Lekesizalın, İstanbul, İkinci Basım: 2011); *Why I Am Not A Secularist* (1999); *Neuropolitics* (2002); *Pluralism* (2005); *Capitalism and Christianity, American Style* (2008); *A World of Becoming* (2011).

Ayrıntı: 1028
İnceleme Dizisi: 280

Hayatın Kırılganlığı
William E. Connolly

Kitabın Öz ün Adı
The Fragility of Things

İngilizceden Çeviren
Aydın Çavdar

Yayıma Hazırlayan
Zeynep Ece Kırılmış

Son Okuma
Ceylan Öner

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Türkçe yayım hakları Anatolialit Agency aracılığıyla alınmıştır.

© 2013 by Duke University Press

Kapak Fotoğrafı
Horacio Guzman / EyeEm / Getty Images Turkey

Kapak Tasarımı
Arslan Kahraman

Dizgi
Esin Tapan Yetiş

Baskı ve Cilt
Ali Laçin - Barış Matbaa-Mücellit
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No. 286
Topkapı/Zeytinburnu - İstanbul - Tel. 0212 567 11 00
Sertifika No: 33160

Birinci Basım: *İstanbul, Kasım 2016*
Baskı Adedi *2000*

ISBN 978-605-314-133-4
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

William E. Connolly

Hayatın Kırılganlığı

İçindekiler

— Giriş 7

1. Adım Adım Geç Kapitalizm Ekolojisine Doğru

Neoliberalizmin Öznel Kıskacı 39
Kendi Kendini Organize Eden Süreçler ve Politik Ekonomi 44
Kapitalizmle İnsan-Dışı Unsurların İç İçeliği 48
Ekoloji, Ekonomi ve Dönüşüm 52
Kırılganlık ve Militanlık 54
Stratejik Eylem Bölgeleri 63
Birinci Ara Bölüm: Melankoli ve Biz 73

2. Hayek, Neoliberalizm, Özgürlük

Radikal ve Ilımlı Neoliberalizm 87
Ilımlı Neoliberalizm ve Piyasanın Yaratıcılığı 90
İdeal Hayek Devleti 99
Kendiliğindenliğin Görüldüğü Çeşitli Alanlar 101
Piyasa-Devlet Çiftleme Sistemi 102

Çalışanlar ve İş 103
Piyasa Tüketim Açmazı 105
Kendiliğinden Gelişen Toplumsal Hareketler 107
Sermayenin İnsan-Dışıyla İlişkisi 108
Dini-Neoliberal Rezonans Makinesi 109
Küreselleşme ve Bölgesel Asimetriler 111
Küresel İklim Değişikliği 111
Yaratıcılık ve Özgürlük 114
İkinci Ara Bölüm: Oto-Organizasyon Biçimleri 128

3. Şok Terapi, Dramatizasyon ve Pratik Akıl

Teogonik Bilgelik 155
Kozmoloji ve Pratik Mantık 167
Kant'ın Piyasa-Vari Varsayımları 175
Ahlak ve Taktiksel Müdahaleler 185
Pratik Mantığın Bazı İlkeleri 190
İrade 193
Etik 198
Periyodik Duraksama 203
Sorumluluk 205
Zamanlaması Doğru bir Militanlık 206
Ne Rölativizm Ne De Mutlakçılık 208
Üçüncü Ara Bölüm: Tamlık ve Canlılık 212

4. Süreç Felsefesi ve Gezegensel Politikalar

Bu Vizyonun Eski Yunan'a ve Kuantuma Dayanan Kaynakları 226
Fiili Varlıklar, Titreşimler ve Gerçek Yaratıcılık 235
Ebedi Objeler ve Kişisel Olmayan Bir Tanrı 245
Güç İstenci ve Zorlamalı Imkân 250
Farklılıkların Uzlaştırılması 256
Kozmopolitik Boyut 259
Kapanış Bölümü: Rol Deneyleri ve Demokratik Aktivizm 271

— Teşekkürler 296
— Kaynakça 299

Giriş

Olay güzel bir Kasım sabahı meydana geldi. Lizbon'da Azizler Günü'ydü; inançlı insanlar tüm şehirde kiliselerde toplanmıştı. Üzerinde durdukları zemin alçalıp yükselmeye başladı. Bir dakika sonrasında da daha güçlü ve daha uzun süren bir sarsıntı geldi, şehirde her şey dalga dalga savruluyor, sarsılıyor, büyük bir gürültü içinde yitip gidiyordu. Üçüncü sarsıntıya kadar saraylar ve kiliseler de dahil olmak üzere şehrin neredeyse tüm binaları yıkılmıştı. Binlerce insan öldü. Avrupa'nın incisi, sömürgecilikle elde edilmiş altın ve mücevherlerle dolu muazzam zenginliğin merkezi Lizbon harabeye döndü. Hayatta kalan binlerce kişi bu korkunç yıkımdan kurtulmak için limana ve nehir kıyısına kaçtıktan kısa bir süre sonra dev bir tsunami şehre ulaştı. Binlerce kişi daha öldü. Sonrasında da dev bir yangın şehri sardı.

Alevlerin çoğuna bu özel günde Tanrı'yı onurlandırmak için yakılmış mumların üzerine düşen ahşap kilise çatıları neden olmuştu. Yangın binlerce can daha aldı, hem de en acı verici şekilde. Yangından önceki yıkımı limandan biraz açıkta gözlemleyen bir kaptan olayları şöyle anlatıyordu:

> "Neredeyse tüm saraylar ve büyük kiliseler tamamen veya kısmen yıkılmıştı. Bu koca şehirde oturulabilecek halde tek bir ev bile yoktu artık. Yıkıntılar altında ölmeyenler daha geniş alanlara kaçtılar, nehir kenarında yaşayanlar bu yıkımdan kurtulmak için kayıklara veya suyun üstünde yüzen herhangi bir araca koşuyordu, yardım feryatlarıyla gemilere doğru kaçıştılar; ama kalabalık nehir kenarında toplandığında su seviyesi öyle bir yükseldi ki, şehrin daha aşağı kesimlerini aştı ve şehri sularına boğdu. Korku içindeki talihsiz insanlar dehşet içinde kaçışıyorlardı, feryatlarını güverteden çok net duyabiliyorduk. Dünyanın sonunun geldiğine inanıyorlardı artık; herkes dizlerinin üstüne çökmüş yüce Tanrı'dan yardım diliyordu.[1]"

Bu felaketten kurtulanların veya duyanların ne olup bittiğini anlamasını sağlayacak tektonik levhalarla ilgili bir bilim dalı henüz yoktu. Okyanus kıyısındaki Lizbon'un iki büyük levhanın kesiştiği noktaya yakın olduğunu bilmiyorlardı. Böylesi levhaların yavaşça hareket ederken birbirine nasıl sürtünebildiğine, böylece daha büyük bir sarsıntıyı ve bir tsunamiyi nasıl tetikleyebileceğine dair bir bilgi yoktu. Aslında levha tektoniği 1930'lara kadar fazla gelişim göstermemiştir. Diğer yandan Kaliforniya, Şili, Haiti ve Japonya'daki insanların bugünkü davranışları hakkında bildiklerimiz göz önünde bulundurulduğunda, böylesi bir bilginin o dönemde ne derece değişim yaratabileceği konusu kuşkuludur.

Bu yürek dağlayıcı şoku takip eden yorum ve eylemler, daha sonraları Kobe depremine, Haiti felaketine, Japonya tsunamisine ve San Andreas fayı boyunca tekrarlanan olaylara eşlik eden yorum ve eylemlerden farklıydı; ama bu felaketlerin ardından

1. Bu alıntı, Hamblyn'in *Terra* adlı çalışmasının 28. sayfasında yer alır. Lizbon olaylarıyla ilgili olarak anlattıklarımın büyük bölümü bu çalışmadan alınmıştır.

konuşulanları yakından dinleyen biri benzer tonda söylemler de duymuştur. İngiltere'nin tanınmış Protestan teologu John Wesley, Lizbon'daki felaketi, harabeye dönmüş Katolik inancına bağlı kalanlara ve haksız yoldan edinilmiş zenginliklerle dolu bir şehre Tanrı'nın verdiği bir ceza olarak yorumluyordu ellerini ovuşturarak. Birçok Cizvit bu olayı, bir sonraki yıl aynı tarihte gerçekleşeceğine inandıkları Kıyamet Günü'nün habercisi olarak görüyordu. Kısa süre sonra Lord Pombal unvanını alacak olan bölge resmi idarecisi bu görüşün lideri Cizvit propagandacıyı tutuklatmış, işkence ettirmiş ve nihayetinde asarak idam ettirmiştir. Pombal doğa kanunlarına uygun bir yorumlamadan yanaydı, ama böylesi bir düşüncenin kapsamının ne olabileceğine dair çok az fikri vardı. Şehri gelecekteki sarsıntılara dayanacak yapılarla yeniden inşa etmeye ve maiyetiyle birlikte şehirden kaçan kralı dönüş için ikna etmeye kararlıydı. Kral nihayetinde geri döndü gerçekten, ama eskiden sarayının olduğu yere çadırlardan oluşan bir kraliyet yerleşim alanı kurulmasında ısrarcıydı ve hayatının geri kalanı boyunca da bu çadırlarda yaşadı. Taş binalara güvenini kaybetmişti. Birçok inanan da, Tanrı'nın, tam da O'nu kilisede onurlandırdıkları anda bu kadar çok insanın ölümüne izin vermiş olmasından rahatsızlık duymuştu. Özellikle de ilk sarsıntıdan sonra zarar gören bir hapishaneden bir grup suçlunun kaçmış olması ve hayat kadınlarının bulunduğu bölgenin büyük oranda kurtulmuş olması rahatsızlığı artırıyordu.

Bugün Richter ölçeğiyle 8.5-9.0 şiddetinde olduğu tahmin edilen deprem Kuzey Avrupa ve Kuzey Afrika'da da hissedilmişti, hatta Kuzey Afrika kıyılarını da tsunami vurmuştu. Artçı depremler aylarca sürdü. Kültürel artçı şoklar ise yüzyıl sürdü. Yaşanan olaylar arasında Vatikan, Protestan liderler ve yeni yeni hissedilen Aydınlanma Dönemi'ne kendini adayanlar arasındaki tartışmalar da vardı. Tartışma, Kilise tarafından daha öncekilere oranla daha az zaptedilmiş durumdaydı; tartışmanın taraflarından her biri çekilen büyük acıların yarattığı şokta kendisine yoracak bir şey bulmuştu; bu felakete dayanarak ya geçmiş düşüncelerini modifiye ediyor ya da öğretilerini, inancı

sarsan etkenlerden korumaya çalışıyorlardı. Kant da çalışmalarının ilk döneminde konuyla ilgili bir makale yazmıştı ve yüce varlığa dair sonraki dönemde oluşturacağı felsefe üzerinde de bu olayın etkisi vardı.[2]

O dönemde yeni filizlenmekte olan Aydınlanma'nın önde gelen figürlerinden biri olan ve dine aykırı görüşleri yüzünden Fransa'da hapse atılıp ülkeden sürülen Voltaire, depremi, ilk olarak Katolik ve Protestan teolojilerine, ikinci olarak da dünyadaki tüm kötülüklerin daha yüksek bir amaca hizmet eden gereklilikler olduğunu söyleyen (ya da en azından Voltaire'in öyle olduğunu düşündüğü) Leibniz felsefesine saldıran bir dille dramatize ediyordu. Olay, Voltaire'in kendisinin de daha önceleri hissettiği kozmik iyimserliğe darbe vurmuştu.

Voltaire'in olaydan kısa bir süre sonra yazdığı şiiri "Lizbon Felaketi Üzerine" bu yorumların her ikisine birden gösterdiği tepkiyi ortaya koyar. Olayı Tanrı'nın insanlara verdiği ceza olarak gören teolojik yorumlar Voltaire'de öfke uyandırmıştır:

> "Şu sarsılan et yığınlarına bakıp da nasıl söylersin:
> "Tanrı'nın öcü alındı; günahın bedeli ölümdür" diye?
> Hangi suçu, hangi günahı işlemiş olabilir ki şu genç yürekler
> Annesinin göğsünde kanlar içinde ve parçalanmış yatan bedenler?
> Bu yıkık Lizbon daha mı fazla batmıştı fenalıklara
> Londra'dan, Paris'ten veya güneşin aydınlattığı Madrid'ten?"

Yaşadığımız dünyanın, "Tanrı'nın iradesini kısıtlayan çelik gibi yasalar" nedeniyle mecburen kötülüklerle dolu olduğunu ve muhtemel dünyaların en iyisi olduğunu söyleyen felsefe de ona göre daha iyi bir yaklaşım değildi:

2. Lizbon etkisi altında yaşanan yüce şokuna dair Kantçı "iyimser" okuma ile Lyotard ve Adorno'nun Nazi Holokostu gölgesi altında yaptıkları daha iç burkucu okumaları kıyaslayan güzel bir makale olarak Ray'in "Lizbon Depreminin Yorumu" adlı makalesi söylenebilir. Kant'ı bu çalışmanın 3. bölümünde ele alıyorum.

" 'Her şey yolunda' diye haykıran filozoflar buraya gelin!
Ve dünya denen bu yıkıntıya bakıp düşünün
Paçavraya dönmüş, kül olmuş ırkınızı görün.
Aynı enkazın altındaki anneyi ve çocuğunu,
Mermer sütunların altındaki şu paramparça uzuvları,
Dünyanın parçalayıp yuttuğu yüz bin insanı...
Bu dehşet verici acı karşısında,
Durup şöyle mi diyeceksiniz : "Tüm bunlar yalnızca
Tanrı'nın iradesini zincire vuran çelik gibi yasaların işareti."[3]

Voltaire, bu doğrudan itirazının kökleşmiş tanrıcı anlayışı sarsmak adına yetersiz kaldığını düşünmüş olmalıdır ki, depremden sadece dört yıl sonra, 1759'da yayınlanan bir hicivle tekrar reaksiyon göstermiştir.

Voltaire'in *Candide** adlı eserinde uşak Candide hizmet ettiği Vestfalyalı soylunun güzel, masum kızı Cunegonde'ye âşık olur. Kız da onun çekimine kapılır. Ayrıca ikisi de malikanede yaşayan filozofun, bir tür Leibnizci olan Pangloss'un izinden gitmektedir; Pangloss sürekli her nahoş olayın evrenin olmazsa olmaz bir parçası olduğunu, böylece dünyanın, muhtemel dünyaların en iyisi olduğunu onlara kanıtlamaktadır. Her kötülüğün bir işlevi vardır. Zengin saraylar yapılabilsin diye toplanmak üzere dünyanın her yanına taşlar saçılmıştır. Hatta burunlar bile, her zaman çok güzel olmasalar da, okuryazarlık daha yaygın hale geldikten sonra daha iyi görebilmek için gözlük takabilelim diye yüzümüze yerleştirilmiştir.[4] Pangloss size, her yenilginin

3. Voltaire, "Lizbon Felaketi Üzerine".

* Voltaire, *Candide*, Çev. Nur S. Danışman, Everest Yayınları, İstanbul, 2009. (ç.n.)

4. Şüphesiz ki, Voltaire'in yergisi Leibniz'in felsefesine adil yaklaşmaz. Örneğin Leibniz acılar çektikten sonra her *bir şey in* nihayetinde gelişim göstereceğinin sözünü vermez. *Muhtemel* tüm dünyaların bu en iyi olanında göründüğü kadarıyla birçokları cehennem hayatıyla lanetlenmiş durumdadır. Benim anladığım kadarıyla Voltaire'in felsefesi, Tanrı'nın oldukça kötü olasılıklar içinden olabilecek en iyi dünyayı kurduğu şeklindedir. Diğer yandan bu ön koşulla birlikte dahi Voltaire bizleri, böylesi bir Tanrı'yı haklı görmenin, acılar ve mağdurlar için duyulan endişeyi bastırmak noktasına geri dönmek olduğunu anlamaya çağırır. Leibniz teodisesi üzerinde uzun uzadıya düşünülmüş bir açıklama için bkz. Nadler, *The Best of All Possible Worlds*.

kendileri için, daha büyük bir amaca hizmet eden dersler taşıdığına inanan futbolcuları hatırlatmış olabilir. Cunegonde'nin, asil Pangloss'un felsefesinin hizmetçilerden biri için doğrudan geçerli olmasına şans eseri şahit olmasının ardından, Candide ile birlikte büyük filozofun düşüncelerini benimserler. Hikâye içinde Candide, aile kötü adamların saldırısına uğramadan hemen önce işten atılır. Bir amaca hizmet eden iki kötü olay daha.

Bu olayla birlikte dünya çapındaki macera başlar. Cunegonde, ailesinin kötü adamlarca acımasızca öldürülmesine şahit olmasının ardından adamların tecavüzüne uğrar. Sonrasında ise kaçar, ölümden kaçar; ama onu bekleyen hayat saldırılarla, tecavüzlerle, esaretle doludur. Onu sırayla metres olarak kullanan bir Engizitörün ve bir Yahudi'nin ortak hizmetinde çalışır. Zarif Cunegonde ile yeniden bir araya gelmekten başka bir şey düşünmeyen Candide de benzer maceralar yaşar; dövülür, esaret altına alınır, soyulur ve defalarca dolandırılır, genellikle tam da talihli bir olay yaşamadan hemen önce veya hemen sonra. Özellikle bu tipteki her olay Candide'yi Pangloss'un fikrinin doğruluğuna yeniden ikna eder. Ancak iyimser Candide yaptığı planları sürekli başkalarıyla paylaşma eğilimi gösterir. Bu paylaşımların her biri, başına gelecek bir sonraki dolandırıcılığın temelini atar.

Pangloss da acımasız maceralar yaşar, birkaç kez idam edilmenin eşiğinden döner ve sonra Candide ile yeniden bir araya gelir. Bu infazların her birinde hiç olmayacak işler neticesinde son anda kurtulur. Felsefesi böylesi olaylarla test edilir, ancak hayatta kalıyor olması düşüncesini sürdürmesine neden olur.

Candide, "Eldorado" adlı egzotik ülkeye varıp da maymunlar kalçalarını nazikçe çimdiklerken kaçmaya çalışan iki çıplak kızı çayırlarda koşarken gördüğünde, siz de dünyadaki kültürel farklılıklara gülebilirisiniz. Ve kızları kurtarmak için maymunları vuran Candide'e, kendisinin anlayabileceğinin ötesinde bir ön sevişmeyi engellediği gerekçesiyle sertçe uyarı geldiğinde de gülebilirisiniz. Veya belki de gülmezsiniz. Candide ve yol arkadaşı altının ve mücevherlerin Eldorado'da çöp muamelesi görecek kadar çok olduğunu keşfettiklerinde yine gülmek iste-

yebilirsiniz. Kilolarca altın ve mücevheri keçi sırtına yükleyip zengin olmak için Avrupa'ya doğru yol almaya hazırlanırlar. Candide'in Cunegonde'yi aramak için yola koyulmasının önünde hiçbir engel kalmamıştır artık.

Lizbon'a yolculukları esnasında iyi kalpli doktor, Candide'e ve bir Anabaptiste "bireysel talihsizliklerin genel anlamda nasıl saadet yaratacağını, daha çok bireysel talihsizlik yaşandıkça her şeyin daha iyi olacağını"[5] bir kez daha gösterir. Anabaptist, Lizbon limanı girişinde, çok değer verdiği özgür irade ilkesine aykırı bu söylemi gözlerini kısarak dinlerken, gökyüzü kararmaya ve rüzgârlar sertleşmeye başlar. Depreme tam zamanında yetişmişlerdir.

> "Beşik gibi sallanarak yol alan bir geminin insan bedenine ve ruhuna verdiği tarifsiz acıdan bitap düşmüş yolcuların yarısı, bir o yana bir bu yana sallanırken o kadar güçsüz kalmışlardı ki kendilerini bekleyen tehlikenin farkına varmaktan bile acizdiler. Yolcuların diğer yarısı ise acı içinde haykırıyor ve dua ediyordu... Anabaptist geminin idaresine biraz olsun yardımcı olabilmek için bordadaydı. Öfkeli bir denizci ona şiddetli bir yumruk attı ve güverteye serdi, ama yumruğu atarken de dengesini kaybetti ve kafa üstü denize düştü... İyi kalpli James [Anabaptist]... denizcinin gemiye tırmanmasına yardım etti, ancak o sırada kendisi de denize düştü. Her şey Anabaptiste ne olduğuna bakmaya bile tenezzül etmeyip yitip gitmesine izin veren denizcinin gözleri önünde olmuştu. Candide olay yerine geldiğinde kendisine de iyiliği dokunmuş bu adamın, sonsuza dek kaybolup gitmeden önce bir an için suyun yüzeyinde ortaya çıkışını gördü. Arkasından denize atlamak istedi, ama filozof Pangloss, Lizbon Limanı'ndan özellikle Anabaptistin sağ çıkmaması gerektiğine Candide'i ikna etti. Filozof bu durumu *-a priori-* ispatlarken, gemi ortadan ikiye ayrıldı ve Pangloss, Candide ve acımasız denizci dışında herkes boğuldu."[6]

Kısa süre sonra artçı şoklara yakalandılar, deniz "kaynayıp köpürüyor" ve şehirden gelen alevler şelale gibi denize dökü-

5. Voltaire, *Candide*, s. 25.
6. Voltaire, *Candide*, s. 25-26.

lüyordu, Pangloss bile "bu kadarına yetecek sebebin" ne olabileceğini merak etmeye başlamıştı.

Günümüzde Candide'i okuyan bir insan Pangloss'un felsefesini neoliberalizmle kıyaslamaya yönelebilir, çünkü her ikisi de hem birçok kötülüğü kabul eder hem de bunları gayrişahsi piyasaların gerekli etkileri olarak görür. Neoliberalizme göre piyasaların kendi başının çaresine bakmasına izin verildiğinde ve mantık dışı devlet müdahaleleri engellendiğinde bu etkiler görülür.

Nihayetinde yaşları ilerleyen Pangloss, Candide ve Cunegonde yeniden bir araya gelirler. Felsefeyi, bitmek bilmez maceralar peşinde koşmayı ve şöhret arayışını bırakmaya karar verirler, kendi bahçelerinde ürün yetiştirerek mutluluk içinde istirahata çekilirler. Pangloss ne zaman hayata dair bir felsefe geliştirmeye kalksa diğerleri onu daha az soyut amaçlara yönlendirmeye çalışırlar. Voltaire bu kararın da hayata dair bir felsefeyi ifade ettiğini bilmektedir; insanı yaşadığı maceralara, ani değişikliklere ve acılara teşvik eden; ama bunları mecbur kılmayan bir felsefe.

* * *

Voltaire'in felsefesini itiraz ettiği diğer birçok felsefeye tercih ederim, ama bu felsefi yaklaşımların her birinin diğerlerine karşı varsayımsal bir yücegönüllükten oluşan bir maneviyatla doldurulabileceğini de biliyorum. Ayrıca Voltaire'in, insan hayatındaki değişikliklerle doğal olaylar arasında paralellik kurma hevesine de hayranlık duyuyorum. Peki hikâyenin sonunda deistin salık verdiği akıl bugün işler mi? Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, günümüzde bahçemizde ürün yetiştirmek, geç kapitalizmin bütün dünyaya taşıdığı çoklu ilişkilerin içinde kalmaya devam etmek anlamına gelebilir. Candide'in, hayata karşı bugün bir kez daha cezbedici görünen bu reaksiyonu, günümüzde çok kırılgan olan bir dünyada, yerini çok biçimli bir aktivizme bırakmak zorundadır denilebilir. Bu aktivizm, ürün yetiştiriciliği anlayışını, kendi aralarında şifrelenmiş birçok

farklı ölçüt üzerine inşa edilmiş politik uygulamalar sarmalının içine sokar: bölgesel, ailevi ölçütler, işyeriyle, devletle ilgili, teolojik, kurumsal, küresel ve gezegensel ölçütler. Durum ne olursa olsun, Newton ve Voltaire'in deizmini benimsemiyorum; bir Tanrı'nın evreni kurup sonra da kanun-gibi bir plan doğrultusunda olayların gelişimine izin verdiği şeklindeki bir anlayışa kucak açmıyorum. Bunun yerine Post-Voltaireci bir kozmolojiyi benimsiyorum; yani şoke edici bir olayla birlikte o güne dek var olan kökleşmiş alışkanlıkları ve varsayımları yerle bir eden anlara dikkat kesilen bir kozmolojiyi. Dünyaya dair, hem Tanrı'dan geldiği düşünülen olayları hem de dünyaya ve doğaya hükmedilmesiyle ilgili imgeleri sorgulaması açısından onunla hemfikirim, ancak Voltaire'in kendisinin de Tanrı'nın iradesini ön plana çıkaran yaklaşıma meyilli olduğu açıktır diyebiliriz.

İnsanlık, farklı hızlarda hareket eden, birbiriyle etkileşim içindeki çeşitli güç alanlarından oluşan bir kozmos sistemi ile iç içe geçmiş ve bu sistem tarafından periyodik olarak alt edilir durumdadır. Geçmişte Lizbon kenti; deprem, tsunami ve yangınla birlikte kendini insan-dışı güç alanları içinde ne kadar bulduysa günümüzde biz de bu alanların en az o kadar içindeyiz. Bilimsel ve teknik açıdan daha gelişmiş bir dünyada yaşasak da, kültürel, felsefi, siyasi veya ruhani açılardan bu çıkmazları aşmak anlamında daha donanımlı olduğumuz söylenemez.

Olguların kırılganlığıyla ve tehlike altında olmasıyla daha önce de ilgilenmiştim.[7] Ancak hem kendi kendini organize eden sistemlerin keşfinde hem de neoliberalizmin hegemonyasında görülen ilerlemeler bu alana daha da fazla odaklanma gereğine

7. Bu konuyu ilk keşfedişim belki de 1993 yılında Eyüp Kitabı'yla ilgili bir makaleyi okumamla olmuştur diyebilirim. Bu makaleden şöyle bir alıntı paylaşmak isterim: "Bu Tanrı [Eyüp Kitabı'ndaki]; insan kategorilerinin, isteklerinin, korkularının ve umutlarının küçük döngüsünü ilgisiyle sarmalayan kozmik bir rahmin tasarımcısı değildir. İçsel enerjilerin ve dışsal güçlerin oluşturduğu tuhaf, engin bir dünyanın başlatıcısıdır; bu içsel enerjiler ve dışsal güçler çeşitli şekillerde çarpışır, çatışır, yakınlaşır, birbirlerinin içinden, üzerinden geçer ve karşısına çıkar. Bu çeşitli kesişim ve etkileşim şekilleri genellikle beklenmedik etkiler yaratır" (Connolly, *The Augustinian Imperative*, 10).

işaret ediyor. Hatta neoliberalizm, görece kötü dünyalar arasında muhtemel en iyi dünyanın kendi ideolojisinin devreye girmesiyle mümkün olabileceğini savunan fikirlerin son dönemde yeniden doğmuş halidir. *Neoliberalizm* terimi, işçi sendikası aktivizmini, işsizlik sigortasını, eşitsizliklerin az da olsa azaltılmasını, tıbbi hizmetlerin kamulaştırılmasını ve Keynesçi büyüme politikalarını destekleyen eski püskü Amerikan liberalizmine karşılık gelmez – gerçi benim bakış açımla Keynesçi felsefe arasındaki bazı farkları da netleştireceğiz. *Neo*liberalizm, özellikle de Amerikan versiyonunda, böylesi politikalara direnç gösterirken piyasaların kişisel-olmayan rasyonelliğine ölçüsüz bir güven duyar. Neoliberalizmi savunanlar, neoliberal bir ekonomiden doğan fenalıkların, piyasaları dengelemek veya gelecekteki büyümeyi tetiklemek veya toplumun itaatsiz kesimlerini disipline etmek veya devletin gereğinden fazla büyümesini engellemek veya özgürlüğün esas karakterini korumak açısından gerekli olduğunu söylerler. Neoliberalizm, ilerlemesini sürdürürken, ilgiyi, oto-organizasyon açısından farklı güçleri olan çeşitli insan-dışı güç alanları ile kapitalizm arasındaki çeşitli bağlantı noktalarından uzaklaştırır. Ayrıca var olabilmesi için gerekli ön koşulları destekleyip koruması adına kendisinin de çok büyük bir devlete ihtiyaç duyduğu gerçeğini de gözlerden uzak tutar.

Peki Voltaire'in *Candide*'de yazmaktan bu kadar keyif aldığı şu ani, tuhaf değişimlere ne demeli? Bunların hepsi etkili nedensellik gibi klasik bir anlayışa indirgenebilir mi? İnsanlar tanrısallıkla sarmalanmış bir nihai sebep fikrini alaşağı ettiklerinde ilk düşündükleri alternatif bu olsa bile bu yaklaşım biraz kuşkulu görünüyor. Volatire'in hikâyesindeki acı dolu birçok kazanın tuhaf biçimde tekerrürü, hem daha geniş anlamda dünya ile olan ilişkilerimizdeki problemlere hem de insanın bu beklenmedik olaylara ısrarla bir içsel mantık veya bir nihai amaç yüklemek eğilimine dikkat kesilmeye çağırır. Peki eğer böylesi eğilimlere karşı koyarsak, periyodik olarak kazalarla karşılaşacağımız sonucuna mı varmamız gerekir? Aslında belki de şans ve kaza gibi olaylara dair fikirlerin de yeniden gözden

geçirilmesi ve dünyaya ilişkin hem erekçi hem de mekanik yaklaşımların ötesine geçmemize yardımcı olması gerekir. "Kaza" nedir? "Olay" nedir? Bu soruları tam olarak yanıtlayabileceğimi iddia etmiyorum, ama bu metinde ele alınacaklar.

Bazen bir kaza, epistemik olarak, henüz tarif etmeyi başaramadığımız doğal sebepleri olan bir olay olarak anlaşılır. Tıpkı Pombal'ın o dönemde Lizbon depremi için söylediği gibi. Diğer zamanlarda ise insanlar, hem eksiksiz bir açıklama içeren yaklaşımların *hem de* bu olaylardaki nihai amaca dair teolojik yaklaşımların ötesinde bir fısıltı duyabilirler. Farklı rotalar izleyen iki güç alanı şaşırtıcı bir şekilde kesişebilir veya çarpışabilir. Peki bu iki güç alanından en az biri bazı zamanlar bir oto-organizasyon sürecine girer mi ve böylelikle ortaya faydalı veya zararlı yeni bir şey çıkar mı? Ve ortaya çıkan bu yeni olgu, baştan amaçlanmamış veya tesadüfi nedenlerin bir araya gelmesine bağlanamayan veya önceden belirlenmiş bir amaca hizmet etmeyen bir sonuç olabilir mi? Beşeri ve insan-dışı çeşitli bilim dallarındaki bazı karmaşıklık teorisyenleri böyle düşünüyor. Burada *oto-organizasyon,* basit bir organizmanın bir şokla veya rahatsızlıkla karşılaştığında durup dinlenmek bilmeden yeni bir dayanak noktası *araması* süreci anlamına gelir. Böylesi bir etkinlik periyodik olarak dünyaya yeni bir şey getirilmesine yardımcı olabilir. Oto-organizasyon genellikle iki varlık arasında, birinin veya ikisinin birden durumunun bozulmasıyla gerçekleşen ritmik bir etkileşim içerir. Yeni bir denge durumu oluşursa ve oluştuğunda, en azından belli bir noktaya kadar durulur. Süreç bazen beklenmedik, planlanmamış bir kararlılık düzleminde durur: bu düzlem, arayış içindeki bir süreçteki teleolojik bir unsurdur; bu teleolojik unsur, önceden belirlenmiş ve olayların gidişatının meylettiği nihai bir amaç olarak ifade edilebilecek bir erekçiliğe indirgenemeyen bir sonucu ortaya koyar.

Daha sonra göreceğimiz gibi, oto-organizasyonun basit ve karmaşık versiyonları vardır. En karmaşık versiyon belki de en iyi şekilde bir "teleolojik unsur" barındırmasıyla tanımlanabilir: *basit* maksatçılığa veya ontolojik erekçiliğe bağlanmadan

tesadüfi nedenselliği aşar. Farklı derecelerde oto-organizasyon kapasiteleri olan birbiriyle etkileşim içindeki sayısız ve geçici güç alanlarından oluşan bir evren, bu versiyonda hem erekçiliği hem de tesadüfi, etkin bir nedenin yeterliliğini ortadan kaldırmış olur. Basit bir maksatçılığın yeterliliği de ortadan kalkar. Etkin nedenler vardır, ancak en kritik olayları açıklamaya yetmezler. Çünkü bu olaylardan bazılarında yaratıcı bir sonuç, tesadüfilik ve oto-organizasyonel süreçler arasındaki kesişimlerden doğar.

Bir oto-organizasyon süreci spesifik durumlarda belirlenebilir ve tanımlanabilir; hatta deneysel olarak ulaşılabilir ve daha sonra göreceğimiz gibi duruma göre gözlemlenebilir. Ancak süreç herhangi bir klasik açıklama modeline net biçimde uymaz. Farklı oto-organizasyon kapasitelerinin heterojen süreçlere yakıştırılması, süreçler içinde periyodik olarak rotasını çizen gerçek belirsizlik ve yaratıcılık unsurunu kavramamıza belli bir noktaya kadar yardımcı olabilir. Ancak oto-organizasyona ilişkin kavrayışımızda halen bir belirsizlik kalıntısı bulunabilir. En azından aciz insanlığın bir gün olup biten her şeyi bütünüyle kavrayacağına, hatta bunu prensipte yapmaya gücü yetecek kadar bir çerçeve çizebileceğine dair herhangi bir kozmik garanti yoktur. İnsan hayatında, bazı insan-dışı süreçlerde ve bunlar arasındaki ilişkilerde ne kadar fazla gerçek yaratıcılık unsuru tanımlarsanız böylesi bir şüphe o kadar büyür. Çünkü yaratıcılığın gerçekliğiyle eksiksiz bir açıklamanın gereksinimleri net bir şekilde birbirini karşılamaz.

Dolayısıyla bu metinde benimsenen spekülatif gerçekçilik versiyonu, ölçülebilir bir belirsizlik unsurunu felsefesine eklemektedir. Bazı belirsizlikler azaltılabilir veya ortadan kaldırılabilir, ama bu durumun bütün belirsizlikler için geçerli olması mümkün görünmemektedir. Bu *spekülatif* bir gerçekçiliktir, yani teolojiyle birtakım alışverişleri hoş karşılayan bir felsefedir; bu ya da başka bir versiyondaki bazı unsurlara saygı çerçevesi içinde itiraz etse de teolojinin maceralarını ele almak arayışındadır.

Her şekilde, burada peşine düştüğümüz macera, dışlayıcı maddeciliğe, mekanik nedensellik teorilerine, nihai amaç an-

layışının şekillendirdiği büyük teolojilere, insana ait basit bir maksatçılığa, yenilikçi zamanın en tanıdık fikirlerine, eksiksiz açıklamaları amaçlayan fikirlere ve canlı olmayan doğa ile insan sınıfı arasındaki ayrımın en keskin çizgilerine aynı anda indirgenemez. Böyle olması neticesinde bizleri, politik-ekonomik hayatı etkileyen insan-dışı çeşitli güç alanlarına daha duyarlı kılmak arayışındadır, çünkü politik-ekonomik hayat da güç alanlarını etkiler. Peşine düştüğümüz macera, politik ve kozmik duyarlılıklarımızı *artırmaya* çalışır.

Böylesi bir maceranın yerleştirildiği bir ontokozmoloji karanlık noktalarla doludur, bu karanlık noktalar arasında oto-organizasyonla ve dağıtılmış yaratıcılıkla ilgili henüz başlangıç seviyesindeki yorumları da vardır. Ancak getirdiğimiz yaklaşım, bu açılardan yalnız değildir. Diğer bakış açılarını da yakından ele aldığınızda; herhangi bir teorinin geleceğe ilişkin vaatlerinin, bu teoriye ait şu anki kavramların, deneylerin ve açıklamaların yeterliliğinden ziyade geçmişteki başarılara ve gelecekteki umutlara dayandığını görürsünüz.

Gerçekten de ne zaman bir teorinin vaadinden bahsedilse amaca yönelik veya teleolojik bir fikre başvurulur. Belirsiz bir vaat genellikle, tüm kural ve deneyler arasından bazılarını destekleyip diğerlerini eleyerek geleceğe uzanır. Böylesi bir vaatten bahsetmek, hepimizin yaptığı gibi, bu arayışın amacının, Tanrı'nın yansıması olarak yaratılmış insanın eşsiz güçlerini pekiştirmek mi, bizim gibi yaratıkların eğer ahlaklı ve tutarlı olacaksak kendimiz ve dünya hakkında oluşturmaktan kaçınamayacağımız bir "varsayım"ı takip etmek mi, yalnızca insan yaşamına eklenmiş devrimci bir gücü mükemmelleştirmek mi yoksa insanların bazı diğer varlıklarla ve güçlerle farklı ölçülerde paylaştığı bir gücü sağlamlaştırmak mı olduğunu sormaktır. Buradaki deney son vaadi kovalamak, bizi nereye götürdüğünü görmektir.

Bu da maceranın bir parçası. Şimdi ise maceranın karşılıklı bağımlılık ve gerginlik ilişkisi içinde olduğu bir başka özellikten bahsedeceğiz. Eğer insan kültürü alanındaki ve insan-dışı güç

alanlarındaki farklı derecelerdeki yaratıcılığa dikkat kesilirseniz ve kültür-doğa birleşimini neoliberal kapitalizmin genişlemesine, yoğunlaşmasına ve ivmelenmesine dair eleştirel bir yaklaşıma ilave ederseniz, olguların günümüzdeki kırılganlığıyla yüz yüze gelmiş olursunuz – yani neoliberalizmin çeşitli insan etkinlikleri ve insan-dışı alanlar üzerindeki talepleriyle, bu ikisinin neoliberalizmin taleplerini karşılayabilme kapasiteleri arasındaki gittikçe açılan farkla ve kaymalarla karşılaşırsınız. Bu talep baskısı, talepler yoğunlaşırken bumerang süreçlerini tetikler. Ve bence neredeyse paradoksal biçimde, günümüzde olguların kırılganlığına dair bilinçli bir anlayış, çeşitli çağdaş kurumlara ve rol tanımlarına bağlı tehlikelere karşı daha incelikli bir hassasiyeti mecbur kılmaktadır. Böylesi hassasiyetlerin telkin edilmesi de daha militan bir demokratik siyasetle bağlantılı olmalıdır. Bu gerçekten zor bir kombinasyon.[8]

Kendimize ve gezegendeki yerimize dair en kırılgan unsura karşı daha fazla hassasiyet göstermek militanlıkla birlikte pürüzsüzce akıp gitmez kesinlikle. Bu kombinasyon, yere dikkatle bir ayna koyup sonra da at üstünde savaşa giderken onu ezip geçmeye benzer. Geleneklerin belirsizliğine karşı hassasiyetin geliştirilmesi örneğin bir Burke veya bir Tocqueville ile ilişkili türde kültürel muhafazakârlıkla iyi bir karışım oluşturur. Ve insan-dışı süreçlere (örneğin mevsimler, iklim değişiklikleri, balinaların müzik yetenekleri, kuş-insan arası hastalık geçişleri, hassas toprağın yeniden canlanma süreçleri, yetişkin bir insanın vücudunda taşıdığı sayısız türde toplam 1 kilo bakteri veya timsah habitatlarının tehlikede olması gibi konulara) karşı daha fazla hassasiyet göstermek, genellikle, yavaş akan bir doğayla komünal bir yaşam paylaşmak adına beşeri süreçleri yavaşlatma arzusuyla uyum içindedir.

8. Bu kitabın tohumları *The Contemporary Condition* adlı blog'da yer alan 16 Ağustos 2010 tarihli bir kayıtta atılmıştı, başlığı "Olguların Kırılganlığı" idi. Bu kayıttan beri insanlarla yaptığım tartışmalar orada ortaya konmuş sıkıntıları daha rafine hale getirmek açısından faydalı oldu. Bkz. http://contemporarycondition.blogspot.com/search?q=The+Fragility+of.

Ben ise, bir miktar kaygıyla beraber, farklı bir deney peşinde koşuyorum. Alışılmış algılarımızın, beklentilerimizin ve güvenlik alanımızın dışındaki olguların akışına karşı hassasiyetimizi artırırken, aynı anda kilit noktalarda ve anlarda *yavaşlamamız* gerektiği şeklinde bir sezgimiz vardır. Ve bir yandan da çağdaş rollerin tanımında, kimliklerimizde, inançlarımızda, toplumsal değerlerimizde, idari önceliklerimizde ve ekonomik uygulamalarımızda bir dizi değişimi *hızlandırmamız* gerekir. Bunu yapmak çeşitli alanlarda demokratik aktivizm siyaseti gütmeyi gerektirir. Dahası, tartışmalı konu şudur ki, böylesi başa çıkılması zor bir kombinasyon içindeki problemler yalnızca benim bakış açımdaki sıkıntıları işaret etmekle kalmaz; günümüz koşullarına sıkıştırılmış bir burulmayı da ifade ederler. Bununla ilişkili boyutlardan herhangi birini görmezden gelirseniz (evrendeki gerçek yaratıcılığın farklı dağılımı, çağdaş yaşamın bazı alanlarında tempo artışı, neoliberal kapitalizmin hegemonyası, olguların kırılganlığı, beşeri bilimlere dair daha geniş çaplı bir tasvir yapılması ihtiyacı, hassasiyetle ilgili daha üstün metotlar ve üstlendiğimiz rollerin yeniden tanımlanmasında deneysel değişiklikler ve demokratik aktivizm mecburiyeti) günümüz koşullarıyla ilişkimiz açısından zaruri bir şeyi reddetmiş olursunuz. Bir bakıma bizler, hep süregeldiği gibi, suyun altında bekleyen aç bir timsahın ölüm saldırısının tehdidi altındayız. Dahası etrafımızda durumu kurtarmak için harekete geçmeyi başaramayan veya reddeden bir sürü insan var (bilimsel, dini inançlara dayalı veya ekonomik etkinliklerden kaynaklanan nedenlerle). Neyse ki bundan on yıl önce, Avustralya'da timsah saldırısından kurtulabilmiş bir kadınla tanışmıştım.

* * *

Elinizdeki kitabın yol haritası ise şöyle: 1. bölüm neoliberalizm eleştirisiyle başlıyor. İlk olarak neoliberalizmin piyasaların kendine özgü mantığı hakkındaki varsayımlarını, neoliberal gücün var olabilmesi adına gerekli ön koşulları oluşturması için

devletten (fazla yüksek sesle duyurmadan) bulunduğu taleplerle ilişkisi çerçevesinde sorguluyoruz. Bu yaklaşım da bizi, neoliberalizm destekçilerinin ısrarla devletin küçülmesi gerektiğini söylemesine rağmen günümüzde neoliberal devletlerin neden bu kadar büyük, aktif ve disiplinli olduğuna dair bir açıklamaya götürüyor. Ayrıca bu kadar çok sayıda insanın, genellikle neoliberalizmin yol açtığı son ekonomik felaketten yalnızca kısa bir süre sonra yeniden ve yeniden bu ideolojinin çekimine kapılmasının sebeplerinden bazılarını keşfe çıkıyoruz. Neoliberalizm güçlü bir siyasi formül ve tehlikeli bir siyasi hareket.

Bu eleştiriler geliştirildikçe daha temel bir dönüm noktasına geliyoruz. Keynesçilerin, Marksistlerin, Foucauldçuların ve diğerlerinin neoliberalizme karşı altını çizdikleri noktaları takdir etmekle beraber, burada başka bir boyutu dile getiriyorum. Piyasaların eşsiz sistemler olmadığını söylemeye çalışıyorum. Evrenin ta kendisi sayısız güç alanlarından oluşmuştur, bunlardan bazıları neoliberallerin piyasalara atfetme eğilimini gösterdiği gayrişahsi oto-organizasyon özelliklerine sahiptir. Neoliberalizmin gittikçe artan taleplerini, farklı derecelerde oto-organizasyonel kapasite sahibi diğer sistemlerle ilişkilendirdiğinizde, olguların kırılganlığına dair farkındalığınız daha da artar. Oto-organizasyon yetisine sahip insan-dışı güçlere dair bazı örneklere ilk bölümde yer verilirken diğerleri daha sonra ele alınacaktır. Bu bölüm, bu kırılganlığa politik-ekonomik araçlarla nasıl karşılık verilebileceğine dair temel oluşturabilecek düşüncelerle son buluyor. Bu anlamda ilk odak noktamız, tüketim anlayışını devlet-destekli tüketim altyapısındaki değişimlerle ilişkili olarak dönüşüme uğratmaktır.

Bu metinde işaret edilen neoliberalizm versiyonu, günümüzde Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya koyulan ve diğer ülkelerde de hem kendisi hem de bu ideolojiye bağlı uluslararası organizasyonlar tarafından dikte edilen neoliberalizmdir. Bu versiyona yönelmemin sebebi en iyi bildiğim neoliberalizm versiyonu olmasıdır, ayrıca bir diğer sebep de bu versiyonun hem ABD'de hem de diğer ülkelerde olguların kırılganlığını

ele almak açısından önemli engeller teşkil etmesidir, bir başka sebep ise piyasaları eşsiz oto-organizasyon biçimleri olarak odak noktasına alışının diğer versiyonlara göre daha uç noktada olmasıdır. Neolololiberal rejimler arasında bir karşılaştırma yapmak uygun olurdu belki, ancak bu kitapta benimsenen odak noktası, neredeyse ideal olarak görülen bir neoliberalizmle insan-dışı güç alanları arasındaki ilişkilere konsantre olmama imkân verir nitelikte.[9] Bunun yanı sıra olguların kırılganlığına uygun bir sisteme kavuşmamızın önündeki tek engelin neoliberalizm olduğunu da söylemiyorum. Son dönemlerde çıkan bir kitabımda da ifade ettiğim gibi, evanjelizmin sağ ucu da aynı şeyi yapmaktadır, ayrıca başka yönelimler ve rejimler de ciddi engeller teşkil etmektedir.[10] Burada ortaya atılan iddia daha ziyade neoliberalizmin en büyük engellerden *birini* teşkil ettiğidir; Neoliberalizm, hem resmi idareyi elinde bulundurduğunda hem de kurumsal ve finansal girişimleri yönettiğinde, lobi faaliyetleri yürüttüğünde, işleri kendi lehine çevirmek için illegal yollara başvurduğunda ve amaçlarını zihinlere yerleştirmek için medya gücünü kullandığında engel oluşturur. Neoliberalizmin, gayrişahsi piyasaların mantığını fazlasıyla vurgulamak şeklindeki güçlü dürtülerinin ve diğer sistemlerin oto-organizasyon gücünü gözlerden ırak tutmaya çalışmasının farkına vardığınızda, olguların kırılganlığı odak noktanız haline gelir.

---

9. Neoliberalizmi karşılaştırmalı olarak ele almak açısından şu kitaplardan faydalandım: Brenner ve Theodore, *Spaces of Neoliberalism*; Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*; Blyth, *Great Transformations*; Jabko, *Playing the Market*. Buradaki amaç ele alınan neoliberal rejimle ilgili her bir çalışmayı bu rejimlerin etkileşim içinde olduğu sayısız güç alanındaki farklı oto-organizasyon güçleriyle bağlantılandırmakdır diyebiliriz.

10. *Capitalism and Christianity, American Style*'da neoliberalizmin ve evanjelizmin günümüz Amerika'sında nasıl güçlü bir rezonans makinesi haline geldiğini ortaya koyuyorum. Yine bu kitabın 4. bölümü, hem ekolojik endişelere hem de neoliberalizm karşıtlığına hitap eden bir dizi *ara* hareketi ve devlet politikasını ele alıyor. Bu politikalar Keynesçiliğin sınırlarının ötesine taşıyor; destekleniş şekilleri, devletin eylemleri ile kendi toplumsal anlayışları arasındaki ilişkiler ve içerikleri açısından Keynesçiliğin ötesine geçiyor. Kendi kitabımı bu kitaba yeni konular eklemiş bir yoldaşı olarak görüyorum.

Bu kitaptaki ara bölümler ya bazı konuları içgüdüsel boyut temeline oturtmak üzere farklı bir tonda dramatize eden ya da henüz daha incelikli hale getirmeye hazır olmadığım bir bakış açısıyla alakalı noktaları ortaya koyan eklentilerdir. Buradaki düşünce (veya umut) metin organizasyonundaki durma noktaları aracılığıyla politik-ekonomik yaşamdaki heterojen alt sistemlerin daha büyük birleşimler halinde kusurlu biçimde bir araya geliş şekillerini ortaya koymaktır. Kitabın kendisi de birbirine dayanan ve iç içe geçen unsurların bir araya gelmesiyle oluşan bir birleşimdir, ancak bu unsurlar sımsıkı bir sistem oluşturacak şekilde eriyerek bir araya gelmez, diyalektik bir dinamik de ortaya koymaz. Politik bir ekonomi, gevşek eklemlerle, benzeşmez uçlarla, gereksiz "rahatsızlıklarla" ve herkese bir nebze açık imkânlarla tasvir edilebilecek birbirine bağlı alt sistemlerin hareketli bir birleşimidir. Burada umut edilen, böylesi bir metin organizasyonunun, politik ekonominin bu yapısını ortaya koyabilmesidir. Ne metodolojik bireycilik ne de organik bütüncülük böylesi bir dünya için yeterli olabilir. Az önce adı geçen "rahatsızlığı" kısaca tarif etmek gerekirse, görsel bir imge kendisini tanımlayan kelimelerle belli bir uyum içinde olmadığında ortaya çıkan ahenksizlik olarak düşünebiliriz. Rahatsızlık filmlerde olur, siyasi mücadelelere de eşlik eder. Canlı türlerinin evrimi sırasındaki dönüşüm anlarına da, mutasyon ortaya çıktığında ve gelişen bir organizma bunu bir işaret olarak değerlendirmeye çalıştığında rahatsızlık eklenir. Rahatsızlık olmadan gerçek bir yaratıcılık olamayacağı gibi, rahatsızlık varken de hiçbir sistem sımsıkı bir bütün olamaz veya tam bir insan kontrolü sağlanamaz.

İlk ara bölüm "*Melankoli* ve *Biz*" insanlığa bağlılığımızı ve iç içe geçtiği daha büyük dünyaya bağlanışımızı; günlük yaşamın yükü, hazları ve rutinleri altına belli derecede gömülmüş bir bağlanış şeklini açıklığa kavuşturarak gözler önüne sermeyi amaçlıyor. Bu hazlar, sıkıntılar ve rutinler yaşamın zaruri birer parçasıdır, ancak gezegendeki canlı türlerinin karmaşıklığına dair daha derin bir anlayışla demlenmeleri gerekir.

Bu ara bölüm, "dışlayıcı hümanizm"* anlayışının yeterliliğini hem hümanist hem de teolojik zorlamaları açısından eleştirirken, diğer varlıklarla ve süreçlerle çoklu ilişkilerinde insanlığa *herhangi bir* belirgin öncelik tanımayan "posthümanizmin" çeşitli versiyonlarına karşı da ihtiyatlı duruşunu ortaya koyuyor. Buradaki düşünce, bir kez daha, insanlık imajını bu çoklu ilişkileri ve yakınlıkları kaybedecek kadar *eşsiz* ilan etmeden, halihazırda hayatın içine sızan sübliminal bir bağlılık şeklini güçlendirmektir.

Okurların bazıları 1. bölümde neoliberal ideoloji hakkında yazılanların kesinliğini sorgulayabilir. Olabilir. Bunun sebeplerinden biri, insan kültürünün sarmalandığı insan-dışı sistemlerin karakteri hakkında farklı varsayımlar getiriyor olmamızın yanı sıra farklı karşılaştırmaları da ele alıyor olmamız olabilir. Diğer yandan bu durumla ilişkili bir başka neden de, neoliberalizm bayrağı altındaki öğretilerin çeşitliliğini göz önünde bulundurduğumuzda, tek bir neoliberalizm teorisini jenerik olarak değerlendirmenin yetersiz olmasıdır. Bu durumda, çeşitli rejimleri karşılaştırmalı olarak ele almak yerine 2. bölüm, neoliberal teorinin geçmişindeki paradigmatik bir figürün çalışmasını değerlendiriyor. Bu değerlendirme, çeşitli rejimlerde değişken seviyelerde etkinlik gösteren eğilimleri aydınlığa kavuşturma imkânı veriyor ve eğer bu eğilimlere tam yetki verilseydi neoliberalizmin neye dönüşeceğini görmemizi sağlıyor. Burada seçilen figür, hem çeşitli devletlerdeki neoliberal uygulamaların geçmişi açısından önemi nedeniyle hem de çalışmasında öne çıkan konulara değinirken kullandığı eğimli yollar sebebiyle, Friedrich Hayek'tir.

Hayek'in büyüleyici bir özelliği, bir yandan ekonomik piyasalarda etkileyici bir bilinçdışı oto-organizasyon gücü olduğunu varsayarken bir yandan da insan davranışlarına bir *kendiliğindenlik* unsuru yerleştiriyor olmasıdır. Hayek'in ilk tezi bu kitabın

* Dışlayıcı humanism (exclusive humanism): Dünyadaki yaşayışın anlamını, insan yaşamının dışındaki veya ötesindeki bir referans yerine yalnızca insan hayatı üzerinden temellendiren yaklaşım. (ç.n.)

da genel konularından birine hitap ediyor: insani koşullardaki yaratıcı güç ve esrarengiz kendiliğindenlik deneyimleri. Dolayısıyla söylediği birçok şey onu burada savunulan karmaşıklık teorisi biçimiyle kıyaslamak açısından iyi bir aday haline getiriyor. Gayrişahsi oto-organizasyon hakkındaki ikinci tezi ise daha çarpık bir yöne kayıyor: ilk olarak, insan etkinliğini yalnızca girişimci piyasa etkinlikleri çerçevesine sokarak fazlasıyla sınırlandırıyor; ikincisi, gayrişahsi organizasyonla gayrişahsi rasyonellik arasında yeterince keskin bir ayrım yapamıyor; üçüncüsü, kapitalizmin yolunun kesiştiği birtakım insan-dışı sistemlerdeki oto-organizasyonel güçlerin farklı derecelerini gerçek anlamda göstermiyor ve dördüncüsü, demokraside bulunabilen oto-organizasyon biçimlerini ve sosyal hareketlerden periyodik olarak doğan o anlaşılmaz yaratıcılık biçimlerini fazlasıyla önemsizmiş gibi lanse ediyor.

Hayek eleştirisi, bir anlamda, adı geçen gayrişahsi organizasyon alanlarında fazlasıyla kısıtlayıcı olmasına ve oto-organizasyonla gayrişahsi rasyonellik arasındaki denkleme fazla güvenmesine dayanmaktadır. Çeşitli oto-organizasyon alanlarına dair bir farkındalık bizi olguların günümüzdeki kırılganlığıyla yüz yüze bırakır. Böylece Hayek'in benimsediği neoliberal reçetelerin bu kırılganlığı azaltmaktan ziyade artırmaya meyilli oluşu daha da belirgin hale gelmektedir. Neoliberal geleneğin dışındakilerin de, siyasi ekonomiye getirdikleri oto-organizasyon, yaratıcılık ve insan özgürlüğü imgelerini yeniden gözden geçirmeleri gereği daha net anlaşılabilir.

Hayek, neoliberal bir ekonomiyi sürdürmek açısından neoliberal ideolojinin oynaması gereken rolü *vurgular*. Ben hem bu rolü keşfe çıkıyorum hem de onun tezine günümüz toplum hayatı açısından bir başka ideolojinin –insan-dışı güç alanlarıyla daha yakından meşgul olan, sosyal hareketlerdeki ve demokrasideki yaratıcı unsura değer veren ve çoklu unsurlar arasındaki inanç farklılıklarında olumlu ruhani yakınlıkları keşfeden bir ideoloji– uygunluğunu vurgulayarak karşı çıkıyorum.

2. bölümün kapanış kısmında insan özgürlüğüne yaratıcılık unsuru yerleştirilirse bunun ne gibi bir sonuç doğuracağı üzerine kafa yoruyorum. Yaratıcılık unsuru, ustalıklı etkinliklere dair düşünceleri uzlaştırır; yeni düşüncelere, kavramlara, taktiklere veya yargılara imkân vermek için periyodik olarak anlaşılmaz süreçlerin içine batmayı da içerir. Bu yenilikler, ortaya çıkmaları halinde eyleme dönüşebilir ya da daha ileri düşüncelerin temeli olabilir. Bireysel veya kolektif olarak kendi yaratıcılığımızın hükümdarları değiliz. Dolayısıyla yaratıcılık bir anlamda gayrişahsidir.

2. bölüm, yaratıcılığın ve kırılgan olguların idrak edilmesinin değeri arasındaki bağ ve gerilim üzerine kısa bir değerlendirme ile son buluyor.

İkinci ara bölüm "Oto-Organizasyon Biçimleri" piyasalardaki oto-organizasyonun yaratıcı rolü hakkında Hayek'in verdiği ipucu üzerinden ilerliyor. Farklı derecelerde karmaşıklıklarla dolu oto-organizasyon biçimleri gözden geçiriliyor. Bir yaya köprüsü, bir termodinamik sistem, canlı türlerinin evrimleşme şekillerinden biri ve devlet-piyasa ilişkilerinde sınıf farklarının yoğunlaşması seçilen dört biçimi oluşturuyor. Bazen *metamorfoz* fikri söz konusu oto-organizasyon biçimini tanımlamanın en iyi yoludur; diğer durumlarda ise gerçek *yaratıcılık*, karmaşık süreçlerdeki "teleodinamik arayış süreçlerinin" uyarılmasıyla tetiklenebilir, bu sayede bir karmaşadan, sebebi bütünüyle bu karmaşa olmayan yeni bir oluşum ortaya çıkar.

Böylesi çeşitli süreçler ele alındığında, oto-organizasyonun, neoliberallerin gayrişahsi piyasa rasyonelliği olarak adlandıracağı durumu her zaman ya da ille de ortaya koymadığı net bir şekilde görülmektedir. Örneğin, Londra'daki Milenyum Köprüsü'nün yaya trafiğindeki kolektif oto-güçlendirme işlemi kendi başına bırakılsa yüzlerce yayayı suya düşürerek ölümlerine neden olabilecek bir felakete götürebilirdi. Dolayısıyla, tıpkı oto-organizasyonun ekonomik piyasalarla sınırlandırılarak kısıtlanmasında olduğu gibi, gayrişahsi oto-organizasyon ve gayrişahsi rasyonellik arasındaki denklem de bozulmuş olur.

Farklı ölçülerde oto-organizasyon gücü olan çeşitli, iç içe geçmiş beşeri ve insan-dışı sistemlerden oluşan bir dünyada bu denkleme karşı çıkmak özellikle önem taşır.

Daha sonrasında bu ara bölüm, ele aldığımız rejim çerçevesinde halihazırda güçlü bir varlık sürdüren sınıf farklılıklarının, finans piyasalarındaki oto-organizasyon süreçleri tarafından daha beter hale getirilmesi ihtimalini ele alıyor. Bu örnek de oto-organizasyon ile gayrişahsi rasyonellik arasındaki ayrımı keskinleştiriyor.

3. bölüm, "Şok Terapi, Dramatizasyon ve Pratik Akıl" ele aldığımız konuları daha derinlere taşımak ve tarihselleştirmek için Kant'ı devreye sokuyor. Buradaki başlıca amaç, birçok çağdaş teorisyenin bir dizi karmaşayı çözümlemek için kullandığı Kantçı önermeleri ortaya koymak.

Kantçı argümanların yola çıktığı "doğruluğu su götürmez" çıkış noktalarına bir dizi mikro-şok gönderiliyor. Bu şoklar, bir nedensellik imgesinden, evrenden ve Antik Yunan'ın vizyonerlerinden Hesiodos tarafından ortaya koyulan etik yaşam anlayışından gönderiliyor. Kant ve Hesiodos'u bir dizi ahenksiz kesişim noktasına soktuğunuzda, Kantçı argümanların rahatsızlık verici çıkış noktaları daha kolay fark edilir hale gelir. Bunları ahlak konusundaki kesinlik kazanmış argümanların doğruluğu su götürmez çıkış noktaları olarak görmeyi, insan varlığına faydalı bir amaç atfetmek adına zaruri, öznel bir inanç ve öznel gereklilik olarak değerlendirmeyi belki bırakabiliriz. Bu Kantçı çıkış noktalarını gevşetip yerinden etmek alternatif gösterimler için değil, başka alternatif deneyler ve keşiflere yer açmak içindir.

Bölüm ilerledikçe, Kant'ın, bir yandan doğal süreçleri bir yandan da ulusları bölen ve kendi kendine hizmet eden eğilimleri neden hem insanın ahlaki özne olarak gücünün ötesine geçen unsurlarmış gibi hem de ahlaki davranışların sınırsız şekilde gerçek amacına doğru ilerlemesine imkân veren faydalı, gayrişahsi piyasa-vari süreçlermiş gibi değerlendiğini keşfe çıkıyoruz. Ayrıca Kant'ın, insan dışındaki organizmaların oto-organizasyon

kapasitelerine dair muhteşem tartışmalarıyla onları yeniden irdelemek yolunda kapıyı ilk kez nasıl açtığını ve açılan bu kapının da yalnızca bu keşfin yapılışına odaklanan varsayımlarla sınırlı kalışını ele alıyoruz. Ancak unutulmaması gereken nokta, bu kapıyı Kant'ın açtığıdır.

Bölümün ana fikri; felsefe, teori ve düşüncenin, oluşturmaktan kaçınamayacağımız çıkış noktalarının amacını sağlam argümanlarla kanıtlamaktan fazlasını içerdiğini göstermektir. Düşünmek, her ne kadar bu ikisini de içeriyor olsa da, argüman oluşturmayı ve bilmeyi aşan bir eylemdir. Düşünmek, belli anlarda ve kolektif biçimlerde, yeni düşüncelerin, stratejilerin, taktiklerin ve etik duyarlılıkların ortaya çıktığı o anlaşılmaz süreçlerin de içinde vardır ve bu unsurlar kendilerine öncülük eden olguların içinde kolay kolay bulunmaz. Siyaset de böyledir. Her halükarda, Kant tarafından tanımlanmış doğruluğu su götürmez çıkış noktaları, günümüzde, o ya da bu şekilde *dramatize edilebilecek* pluripotansiyelitelerle* dolu zirve noktaları olarak ortaya çıkmaktadır. Her bir dramatizasyon ilerlemekte olan süreçler üzerinde işlem yapar, onları öncül faktörleri aşacak daha güçlü bir noktaya taşır. Beşeri bilimlerde çalışanların zaman zaman sanatsal ve edebi faaliyetlerde bulunma ihtiyacı daha net hale gelirken yaratıcılıkla dramatizasyon arasındaki belirsiz bağ da biraz daha belirgin hale gelebilir.

Kant'ın doğadaki bilinç-dışı piyasa-vari süreçlere ve uluslar arasındaki zamansal ilişkilere dair "zaruri varsayımları" kendi felsefesi ile günümüz neoliberal ideolojisi arasındaki radikal farklar dahilinde bulunan bir yakınlığı tanımlar. Abartarak söyleyecek olursak, neoliberalizm Kantçı enstrümental mantığı benimser, gayrişahsi rasyonelliğe dair varsayımlarını alıp kendi amaçları için kullanır ve programından Kantçı ahlak fikrini çıkarır. Ayrıca, Kant'ın ahlak felsefesini sürdürmek adına *doğa*'yı nasıl farz etmemiz gerektiğine dair yaptığı keşfi de göz

* Pluripotansiyalite: Birden fazla dokuyu veya organı etkileyebilme kapasitesi. (ç.n.)

ardı eder; ideolojik ilgiyi, doğanın kendi kendini sürdürmesi gereğini vurgulayan nihai imajından saptırır. Dolayısıyla ulu Kant'ın eksiksizliği, neoliberal ideolojideki karanlık noktaları tam olarak tespit etmemize yardımcı olur.

Tüm bunlar bende Kant'ın kendisinin de olguların kırılganlığını sezmiş olduğu düşüncesini uyandırıyor. Yine de her şekilde, açıkça görünür hale gelebilecek bir kırılganlığı uzaklaştırmak için "varsayım" ve "umutlar"dan oluşan etkileyici bir liste oluşturmaya yönelmiştir. Yaptığı çalışmaları ne şekilde parçalara ayırırsanız ayırın, Kant karşınıza dikkatle incelenmesi gereken ileri görüşlü bir dahi olarak çıkacaktır.

Kendisinden önce gelen bölümlerde olduğu gibi, 3. bölüm de yalnızca eleştirmekle kalmıyor. Önce Kant'ın felsefesinde bol bol yer alan dünya sevgisinin değerini ifade ediyor; sonrasında da olguların kırılganlığına özgü "pratik akıl" kurallarını, resmi Kantçılığın sınırlarını ve neoliberalizmin yerinden edilişini açıklamak için Kant'ın çalışmasındaki ikincil unsurlara değiniyor. Bu yaklaşımlar irade özgürlüğüne, gerçekçi bir gelişim etiğine, yenilenmiş bir sorumluluk anlayışına, belli durumlarda belirgin kaymalar yaşayan bir dünyada durumsal değerlendirmenin gelişimine ve günümüzde demokratik militanlığa gereksinimin idrak edilmesine alternatif bir açıklama getiren adımları içeriyor. Buradaki düşünce, pratik mantığa ilişkin Kantçı yaklaşımların izini, nihai amaca uygun pratik akıl kuralları oluşturarak sürmek ve ustanın yaklaşımlarına ait alt unsurlardan faydalanmak. Ayrıca dönüşümlerin hüküm sürdüğü bir dünyada gelişim etiğinin bize hem etik yaşamın ne kadar kırılgan olduğunu hem de onu geliştirmenin ne kadar önemli olduğunu göstermesi de amaçlanıyor.

Ancak asıl görev, sağlam olduğu varsayılan argümanlardan oluşan başarısız bir sistemi, başarılı olacağını iddia eden bir başkasıyla değiştirmek değil. Asıl görev böylesi bir sisteme gerek bırakmadan olumlu bir alternatif oluşturmak. Bu düşünceler, ikisine de indirgenebilir olmadan hem Hesiodos'a hem de Kant'a referans yaparak besleniyor.

Üçüncü ara bölüm "Tamlık ve Canlılık" halihazırda süregelen bir konunun altını çiziyor. İnsan yaşamının yaratıcı unsuruyla uzlaşma sağlamayı amaçlıyor. Bölümün ana fikri, insan-dışı güçlerle inişli çıkışlı (hem içsel hem de dışsal) ilişkileri çerçevesinde insanın yaşamındaki yaratıcı unsurun doğru kullanımı için orta yolu bulabilmek. Bunu yapabilmek için de insanın "tamlık" denen şeyin peşinde daha az zaman harcaması akıllıca olabilir. Böylesi olumlu bir amaç, zamanın büyük bölümünde yalnızlığa terk edildiğinde ilahi güçlerden yardım bekleyecektir; ancak gerçek hayatın içinde bu amaca eşlik eden hüsranlar hayal kırıklığına uğramış âşıkları, yüceliğin her zaman peşinden gidilmesi ve her zaman başarısızlığa uğraması gereken bir şey olduğunu söyleyen negatif diyalektiğin teofelsefesine de sürükleyebilir. Bu ara bölümde birbirini tamamlayıcı bu iki alternatife karşı direnmeye çalışılıyor.

Böylece ben de ciddi biçimde, Charles Taylor'un hayranlık uyandırıcı çalışmasında ifade edildiği gibi, tamlığın kendisinin sonu üzerinde çalışıyorum; tamlığı canlılığın geliştirilmesiyle kıyaslıyor ve bunları birbirinden ayırmaya çalışıyorum. Tamlığın ve canlılığın bazı yakınlıklar içerdiği çıkıyor ortaya, ancak ikisinin de öncelikleri farklı şekilde değiştirilebiliyor. Tamlık peşinde koşan birçok insanla etik-politik ittifaklar kurma arayışı sürdürülürken şu nokta unutulmamalıdır ki; böylesi ittifaklar en iyi sonucu, potansiyel müttefiklerin bazılarımızın nasıl ve neden canlılık arayışına öncelik verdiğini kavraması halinde verecektir.

Canlılık, 2. bölümde tanıtılan insan özgürlüğündeki yaratıcı unsurla ilişkilendiriliyor. Eğer çeşitli derecelerde insanlığın ötesine geçen daha büyük periyodik yaratıcılık süreçlerinde alçak gönüllülükle yer alırsak, insanlık adına canlılık arayışı hem tamlığa hem de başarısızlığa uğramış yücelik anlayışına karşı sağlam bir rakip çıkarabilir. Canlılık ve dünyaya aidiyet, şu anda bir karşılıklı bağımlılık ve gerilim ilişkisi içinde ve bu ilişkide ikisi de farklı anlarda öncelik sahibi olmayı hak ediyor. Bu dünyaya bağlılık duygumuz canlılık hissiyle güçlenir; çünkü canlılık hissi bizi, yaratıcılığı mümkün kılan kırılmalarla,

çatlaklarla, rahatsızlıklarla ve boşluklarla daha olumlu şekilde uzlaşmaya çağırır.

Son bölüm, "Süreç Felsefesi ve Gezegensel Politikalar" çok yönlü iki düşünürü sohbete sokarak bu konulara dalıyor. Bu düşünürlerin her biri, bir spekülasyon unsurunun, konumu tarihsel olarak değişse de, insan hayatından büyük ihtimalle çıkarılamayacağını öne sürer. Çünkü düşüncelerimiz sınırlıdır *ve* bütünüyle geçmişin tayin etmediği geleceklere doğru yol alırız. Hem Nietzsche hem de Whitehead, insani uygulamalar dahilinde ve ötesinde değişken ölçülerde bir gerçek yaratıcılığın bulunabileceği düşüncesi üzerinde uzlaşırken bu ikili koşulu, yani düşüncelerin sınırlılığını ve bütünüyle geçmişin tayin etmediği geleceklerin varlığını *doğrulamış olurlar*. Ayrıca canlılık konusunu farklı yorumlamalarına rağmen ikisi de bununla ilgilenmiş filozoflardır. Hatta onların spekülatif felsefeleri, inandırıcılıklarını artıran modern dönem deneyimleriyle ve bilimsel yaklaşımlarıyla ilişkilendirildiğinde, varoluşsal kırgınlıkları kapsayan çeşitli manevi yaklaşımların günümüzde neden yoğunlaştığını anlamamıza da yardımcı olur.

Bu son bölümdeki amacım, iki düşünürü birbirleriyle pazarlığa sokarak ikisinden de titizlikle faydalanan bir noktaya varmak. Bölüm, aşırı gururun, *hınç* duygularının ve günümüz politikalarındaki varlığı araştırmalarla ortaya konmuş kendini beğenmişliğin aynı anda artmasının ardındaki faktörlerin bazılarının ele alınmasıyla son buluyor ve bir yandan da bu yönelimlerden her birinin diğerlerinin içine nasıl sızabildiğini keşfe çıkıyor.

Kapanış bölümü ise inanç, duyarlılık, rol deneyleri ve politik aktivizm arasında karanlıkta kalan bağlantıları inceliyor. Ana fikir, aralarındaki olumlu hareketleri etkinleştirmek. Bu kapanış bölümü ayrıca, parçası olduğumuz açık alt sistemlerin kendi kamburlarıyla, belirsizlikleriyle, keskin uçları ve kırılganlıklarıyla bir araya gelerek daha büyük birleşimler haline getirdiği bozuklukları ve uyuşmazlıkları da ele alıyor. Rol deneyleri ve demokratik aktivizm de böylesi bir dünyaya özgü unsurlar.

Günümüzde mevcut olan aktivizm, aynı düşüncedeki bir grup gezginle çevrelenmiş çekirdek bir kitleden ziyade birbiriyle etkileşim halindeki azınlıkların büyük bir grup oluşturmasını gerektirmektedir.

Kapanış bölümü, kendisinden önceki bölümler ve ara bölümler gibi, seçimlere dayalı siyasetin yarattığı açmazın yoğunlaştığı bir döneme hitap ediyor. Çağdaş yaşamın işareti olan beşeri ve insan-dışı ilişkiler enerjik kalıntılarla ve eğri büğrü kenarlarla dolu; olguların kırılganlığı daha belirgin bir hal almış durumda ve birbiriyle etkileşim halindeki birçok bölgede siyasi aktivizme ihtiyaç var. Kapanış bölümü, seçimlere dayalı siyasetin yarattığı açmazı çözmeye ve açıkça görülen kırılganlık hissini devlet politikalarına, rol deneylerine ve devlet sınırlarını aşan halk hareketlerine daha aktif şekilde aktarmaya yardımcı olabilecek birkaç strateji geliştiriyor. Bu bölümde ortaya konan spesifik buluşlar adına çok fazla iddialı olmak istemiyorum, ama şunu söyleyebilirim ki; bu bölüm bizi inançlar, üzerimize düşen roller, toplumsal hareketler, seçimlere dayalı siyaset, devlet uygulamaları ve devlet sınırlarını aşan halk hareketleri arasındaki yer altı bağlantılarını aktive eder şekilde düşünmeye ve hareket etmeye çağırıyor.

1
Adım Adım Geç Kapitalizm Ekolojisine Doğru

Neoliberalizm, Avro-Amerikan hayatına çeşitli derecelerde yerleşmiş sosyo-ekonomik bir felsefedir denebilir. Medyadaki sunumlarında, bireyin özgürlüğünü piyasalara bağlayarak piyasaların kendi kendini düzenleyici eşsiz gücüne ölçüsüz bir güven sergiler. Daha düşük desibelli bir seviyede ama daha yüksek yoğunlukla, devletleri, şirketleri, ibadethaneleri ve medya disiplinini teşvik ederek, bu unsurları; doğayı, devlet politikasını, çalışanları, tüketenleri, aileleri, okulları, yatırımcıları ve uluslararası yatırımcıları organize etmek için, zincirini koparmış piyasalar adına gerekli koşulları sağlamak için, mali krizleri, ekolojik felaketleri ve bu tezgâhın yarattığı bölgesel çatışmaları hasıraltı etmek için kullanır.

Dolayısıyla neoliberalizm ve bırakınız-yapsınlar kapitalizmi tam olarak aynı şey değildir, en azından neoliberalizmin Avro-Amerikan düşünce hayatında bu tür bir kapitalizmin yerini aldığı 1935-1960 arası dönemden beri. Michel Foucault'nun ortaya koyduğu gibi, neoliberaller genellikle piyasaların doğal olduğunu düşünmez, devletler ve diğer kuruluşlar tarafından itinayla korunması ve beslenmesi gereken hassas mekanizmalar olduğuna inanırlar.[1] Devlet, piyasaları para politikaları dışında pek fazla direkt olarak yönetmez, ancak piyasanın kendi kendini düzenleyebilmesi için gerekli koşulları yaratmak, sürdürmek ve korumak konusunda çok aktif bir rol alır. Neoliberalizmin en ateşli savunucuları, devletin, piyasa işlemlerini hukuki veya yasal eylemlerle yeni alanlara(akademiye giriş, okullar, hapishaneler, sağlık hizmetleri, demiryolu hizmetleri, posta hizmeti, emeklilik sistemi ve özel askeri kuruluşlar gibi) enjekte etmesini isterler.

1. Bkz. Foucault, *The Birth of Biopolitics (Biyopolitikanın Doğuşu,* Çev. Alican Tayla, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları). Neoliberalizmin Friedrich Hayek, Ludwig von Mises, Walter Lippmann ve Milton Friedman gibi figürleri de kapsayacak şekilde ekonomi-politik bir felsefe olarak güçlendirildiği 1935 ile 1960 arasındaki döneme odaklanır. Ayrıca bkz. Blyth, *Great Transformations*. Günümüzde bunlara Alan Greenspan'i, Wall Street Journal'i, CNBC'deki Larry Kudlow gibi televizyondaki finans haber şovları figürlerini, Stephen Moore'u ve aşırı uç kültürel tutuculukla piyasanın rasyonelliğine ölçüsüz bir güven duygusunu kombine eden Sean Hannity, Glenn Beck ve Bill O'Reilly gibi sağ kanadın sözcülerini de dahil edebiliriz. Bu son kombinasyon ilk anda göründüğü kadar şaşırtıcı değildir. Hem neoliberalizmin hem de kültürel sağın en ateşli savunucuları özel haklara sahip olduklarına dair aşırı uç bir anlayışa sahiptirler. İlk grup ekonomik önceliği olduğunu, ikinci grup ise kendi cinsel, cinsiyetsel, ailesel, dinsel ve dilsel anlayışının etraflarındaki insanlarca da benimsenmesini ister. Neoliberalizm ve kısıtlanmış millet temelde kardeştir; neoliberal küreselleşmenin çıkarları kültürel milliyetçiliği zora soktuğunda dahi durum farklı değildir. Dolayısıyla Birleşik Krallık'ın neoliberal başbakanı David Cameron'un "çok-kültürlülük" karşıtı olduğunun ortaya çıkması şaşırtıcı değildi. Neoliberalizmin yeni şokları kendi programlarını devletten geçirmek için nasıl kullandığını daha yakından görmek için bkz. Connolly, *The Contemporary Condition*, "Şok Doktrin ve Neoliberalizm", http://contemporarycondition.blogspot.com/2010/04/shock-doctrine-and-neoliberal-imaginary.html.
Bu makalenin ortaya attığı iddialar, Çay Partisi'nin ABD'yi "canavarı aç bırak" politikasını kabul ettirene kadar vergi ödememekle tehdit ettiğinde elbette kanıtlanmış oldu.

Böylesi dönüşümlerin giderek daha fazla sayıda insanı, idareyi kontrol etme ve yönlendirme yeteneğinin arttığı devlet dışı, tüzel uygulamalara sevk ettiğini görmek de önemlidir.

Dolayısıyla neoliberalizm, piyasa işlemlerini teşvik etmek, korumak ve yaymak için aktif bir devletin var olmasını ister. Ve neoliberal ekonomileri en ateşli şekilde savunan siyasi liderler (örneğin Margaret Thatcher, Ronald Reagan, baba oğul Bush ve David Cameron) genellikle bir yandan da tutucu bir Hıristiyanlığın, ahlakçılığın ve/veya ulusun spesifik bir imajının en sağlam savunucuları kesiliverirler. Neoliberalizm, seçici şekilde aktif bir devlet, tutucu bir Hıristiyanlık markası ve marjinalleştirilmiş azınlıklarla çevrili düzene uydurulmuş bireylerden oluşan bir millet, periyodik olarak birbiriyle anlaşmazlık içinde olsa bile genellikle birbirini tamamlar.[2]

Bu durumda neoliberalizm tarafından desteklenen siyasi hareketlerin ve devlet aktivizmi biçimlerinin bazıları nelerdir? Farklı liderlerin farklı derecelerde desteklediği bu tür idari yaklaşımlar arasında işgücü organizasyonunu engelleyici ve tüketici hareketlerini kısıtlayıcı yasalar, okul ve üniversite yönetimlerine şirketlerin katılımı, medyanın şirketlerin elinde ve kontrolünde olması, şirketlere sınırsız lobi faaliyeti ve kampanya yürütme hakkı olan özel kişi gibi muamele eden bir hukuk ve bu yönde mahkeme kararları, parayı devlet tarafından korunması gereken bir tür iletişim aracı gibi gören idari politikalar, çalışanların

2. Neoliberalizm büyük ve değişken bir dizi yönelimden oluşur. Tartışmayı daha özet hale getirmek için burada daha çok neoliberalizmin Amerikan versiyonuna odaklanıyorum. Chicago okulunu daha derinden kazan bir yaklaşım için bkz. Peck, *Constructions of Neoliberal Reason*. Neoliberalizm, eşitsizlik ve günümüz Amerika'sındaki yoğun disiplin arasındaki içsel ilişkiye dair açıklama için bkz. Wolin, *Democracy Incorporated*. Sonraki bölümün başlığı "Hayek, Neoliberalizm ve Özgürlük." Eğer radikal neoliberalizmin bir dizi tema ortaya koyduğunu düşünürsek, Hayek daha ılımlı bir dizi geliştirmiştir diyebiliriz. Oluşum, kendiliğindenlik ve karmaşıklık hakkındaki temalarını ele alırken bu temaları onun oto-organizasyona dayalı piyasa rasyonelliğine ilişkin ütopik modeline karşı çıkmak için piyasaların ötesindeki alanlara taşıyorum. Bunu yaptığınızda her şey değişir. Dikkatimi Hayek'in düşüncelerinin bu boyutuna yönelttiği için Davide Panagia'ya teşekkür ediyorum.

durumunun göz ardı edilmesi pahasına şirketlere destek çıkan iflas yasası talepleri[3], eşitsizliği sürdürmek ve işsizlik fonunu sınırlamak adına şirketlerin devlet erkanına özel yakınlığı, işgücünün her anlamda disipline edilmesi, tüketicilerin kendilerini etkileyen politikalar hakkındaki bilgilerini sınırlamak amacıyla şirketlerin mali gücünün yasalarla savunulması, kredi ve para akışını düzenleyen devlet görevlilerinin değerlendirmeleri, borçların ödetilmesi ve icra işlemleri için devlet gücünün kullanılması; ülke dışındaki emperyalist politikaların devam ettirilmesi ve yurt içinde de muhaliflerle sistem dışı kalanların kontrol altında tutulması için büyük ordular, polis güçleri ve hapishaneler kurmak, neoliberal hesapların dışında kalanların durumunu düzen içinde tutmak için titiz sokak düzenlemeleri ve kurumsal güvenlik organizasyonu; otoyol harcamaları, enerji şebekesi, sağlık ve barınma hizmetleri alanlarında kurulu tüketim altyapısını geliştirme amaçlı devasa devlet bütçeleri, tüzel ve finansal etkinliklerin iyi düzenlenememesinden kaynaklanan felaketlerin devlet tarafından hasıraltı edilmesi, küresel iklim değişikliğini engelleyici tedbirleri geciktirme amaçlı devlet destekli veya bürokratik engellemeler yer alır.

Neoliberalizmin medyadaki, devlet içindeki, din ve beyin takımı içindeki amigoları da, devletin veya neoliberal kapitalizmin çalışanları, tüketicileri, yaşam alanlarını ve uluslararası kuruluşları neoliberal piyasa sistemine uydurmak üzere uy-

3. Üvey kardeşim sağlık nedenlerinden dolayı 2009 iflasından önce General Motors'tan emekli olmak zorunda kalmıştı. İflas ilanının ardından General Motors kurtarıldı ve bu iyi bir şeydi, çünkü şirketin daha iyi ürünler geliştirmek adına yeniden organize olmasına yardımcı oldu ve birçok çalışanı da işsiz kalmaktan kurtardı. Ancak iflas anlaşması emeklilerin aylıklarının, otuz yıllık çalışmalarının neticesinde elde ettikleri hakkın yarıya indirilmesiyle sonuçlandı ve bağlayıcı bir pazarlık anlaşmasının parçasıydı. Üvey kardeşim ve eşi şu anda zar zor geçinmeye çalışıyor. Benzer durumda milyonlarca kişi var. İyi bir yasa emeklileri koruyabilirdi ya da şirketi kurtarmak için bazı ayarların yapılması gerekseydi bile, toparlanma gerçekleştikten sonra eski düzene dönülebilirdi. Günümüzde *tasarruf*, kısıntı maliyetlerini hiyerarşinin alt basamaklarındakilere yüklemenin diğer adı haline gelmiş durumda.

guladığı hizaya sokma yöntemlerini gözden uzak tutarlar. Bu, etkili bir ideolojik stratejidir ve hem şahısların hem de halkın enerjisinin tehlikeli ve yıkıcı biçimde organize edilmesidir. Aktivist, neoliberal devlet en çok krizlerde veya yıkım dönemlerinde transparan hale gelir, ancak durum ne olursa olsun her zaman faaldir.

Bu durumda klasik piyasa liberalizmi ile çağdaş neoliberalizm arasındaki farkı bir çırpıda gözler önüne sermek için belki şunu söyleyebiliriz: Klasik piyasa liberalizmi, sivil toplumun diğer bölümlerinin kendi haline bırakılması anlamına gelecek şekilde devletin "doğal" piyasa süreçlerine minimum müdahalede bulunmasını isterken, çağdaş neoliberalizm, devleti, medyayı, okulları, aileleri, bilimi, ibadethaneleri, sendikaları ve şirketleri neoliberal varoluş ilkeleri çerçevesinde şekillendirmek istemektedir. Devlet aktivizminin bu versiyonu, en azından Amerika'da, neoliberaller, evanjelikler, neomuhafazakârlar ve Vatikan arasındaki farklı önceliklerin tek bir siyasi oluşum içinde birleştirilmesine yardımcı olan bir devletçilik markası sağlar. İşin içinde bu sayılanlardan başkaları da var tabii.

Neoliberalizmin Öznel Kıskacı

Neoliberalizme karşı birçok farklı açıdan eleştiri getirilmiştir. Marksistler, neoliberalizmin piyasaları bağrına basmasının, kapitalizmin içinde var olan sömürüyü ve kriz eğilimini örtbas etmesine odaklanırlar.[4] Keynesçiler ve Sosyal Demokratlar ise

4. Marksizmin çeşitli tipleri vardır. Çok geniş anlamda ifade etmek gerekirse ben bu tiplerden değer ve fetişizme dair işgücü terosinin gerçekçi bir okumasını, dengeleyici olabilecek yeni anlam biçimlerine imkân vermek üzere kapitalizmin gücünü vurgulayarak çokanlamlı bir söyleme dönüştüren versiyonuna yakınım. Bu konu üzerine yazılmış Ivan Ascher'e ait, 2011 yılında Batı Dünyası Siyasal Bilimler Derneği'nde sunulan "Kapitalizm: Korku Filmi (veya Meta Fetişinin Geri Dönüşü)" adlı makale bu anlamda düşündürücüydü. Bu bölümün ilerleyen kısımlarında alıntı yaptığım Jane Bennett'la da, doğadaki sapmalara dair Epikürcü ve Lukretiacı görüşleri temel almadığı için Marks'ın önemli bir şeyleri kaçırdığı konusunda hemfikirim. Dolayısıyla ben metamorfoz gücü olan insan-dışı güç alanlarını, Marksizmin bazı versiyonlarında bulunandan daha ge-

neoliberalizmin piyasaların kendi kendini düzenleme gücünü abartışına odaklanırken, sıkıntılı dönemlerin ardından devletlerin tekrar tekrar büyümenin tohumlarını atması, işsizlere destek çıkması, eşitsizliği azaltan bir vergi sistemiyle tüketim taleplerini artırması gereklerinin görmezden gelinişinin altını çizerler. Liberal Hıristiyanlar, ateistler, Müslümanlar ve Yahudiler ise neoliberalizmin acımasızlığından ve dipte kalanları kaderine terk etmeye hazır olmasından dem vururlar. Fred Hirsch gibi herhangi bir sisteme dahil olmayan piyasayı teorisyenleri de, tüketici egemenliği ve bilinç-dışı piyasa süreçleri kombinasyonunun tüketicileri şiddetli bir tüketim açmazına sürüklediğini ve bunun neticesinde de orta ve düşük gelirli kitlelerin iki yakalarını bir araya getirmelerinin gitgide zorlaştığını, insanların aldıkları ürünlerden daha az tatmin olur hale geldiğini söyleyerek bu noktaların altını çizerler; orta sınıf da bu baskılara vergi indirimi talebiyle karşılık verirken sosyal demokrasi daha da daralmaktadır.[5] Hirsch'in 1977 yılında yayımlanmış kitabı halen oldukça güncel görünmektedir. Ateşli çevrecilerse, devlet-neoliberal birleşiminin doğaya hiç tükenmeyecekmiş gibi muamele

---

niş anlamda ele alıyorum. Diğer güç alanlarıyla yakın ilişkilerimizi görmezden gelme veya en aza indirgeme eğilimi dolayısıyla "dışlayıcı hümanizm" olarak adlandırılabilecek yaklaşımın karşısında olmakla beraber, kendimi Marksizmin "post-hümanist" versiyonuyla da özdeşleştirmiyorum. Bunun nedenlerinden biri de olguların kırılganlığına karşı dikkatimizin, insan-dışı güç alanlarıyla çeşitli ilişkileri dolayısıyla insanlığa gösterdiğimiz *ilgi* vasıtasıyla oluşmasıdır. Son olarak, post-hümanistlerin yapma eğiliminde olduğu gibi Marks'taki yabancılaşma konularını reddetmiyorum. Ben bir fabrika çalışanının oğluyum ve bu yabancılaşma süreçlerine yakından tanık oldum. Marks'ın bu başlık altında (belli ayarlarla) detaylandırdığı konuları çalışmama dahil etmeyi ve yabancılaşma teorisini ölümlülük, zaman ve insanlığın evrendeki yeri konularıyla hesaplaşmak üzere *genişletmeyi* tercih ediyorum. Marks, Nietzsche, Whitehead ve Deleuze'ün buluştuğu ahenksiz bir noktadır bu. Kısaca ifade etmek gerekirse bu da şu anlama gelir ki, bazı yabancılaşma biçimlerinin çözümlenmesi gerekir ve diğerlerinin de varoluşsal bir olumlamaya *dönüştürülerek hınç* duygusuna dayalı politikalara transfer edilmesini önlemek gerekir, böylece dini inanışla ilgili etkinliklerin, kuram oluşumunun, tüketim alışkanlıklarının, çalışma süreçlerinin, mikropolitikaların ve devletin önceliklerinin içine sızması önlenebilir.

5. Bkz. Hirsch, *The Social Limits to Growth*.

etmesine ve iktisadi hayattan daha önemli olan doğanın bütünlüğüne karşı piyasaların körlüğünün acilen ortadan kaldırılması gereğini görmezden gelmesine odaklanırlar.

Bu eleştirilerin birçoğu neoliberal kapitalizmin en eşitsizlikçi kapitalizm olduğu düşüncesinde birleşir. Onlara ve bana göre, Georg Simmel'in, karmaşık topluluklarda en şiddetli yükleri ve en büyük fedakârlıkları toplumun en alt tabakasında olanlara yüklemek yönünde genel bir eğilim olduğu şeklindeki açıklaması neoliberalizme fazlasıyla uygun düşüyor. Durumun daha net anlaşılabilmesi açısından Eylül 2008 ekonomik krizinin yavaş yavaş gelen yansımaları düşünülebilir ki Simmel o dönemde şu sözleri sarf etmişti: "Her yeni baskı ve istenmeyen durum, boylu boyunca en az direncin olduğu nokta üzerinden ilerler ve bu nokta da, ilk aşamada olmasa bile genellikle ve eninde sonunda aşağıya doğru yönelecektir. En aşağıda olanın trajedisi budur... Yalnızca bir araya konduğunda bulunduğu pozisyonun özelliklerini tanımlayan yoklukların, mücadelelerin ve ayrımcılıkların çilesini çekmekle kalmaz; bunlara ilaveten daha üst tabakaların herhangi bir noktasına yansıyan her yeni basınç, teknik olarak mümkün olması halinde aşağıya doğru iletilir ve sadece en aşağıda olanda durur."[6]

Dolayısıyla ben de bu eleştirilerin her birinin bazı yönlerine katılıyorum. Ancak bu kitapta öne çıkan ağırlık merkezi bu eleştirilerin çoğundan farklılaşabilir. İlk olarak, bu eleştirilerin çoğu, büyük bir yıkımın, sağlık hizmetlerini garanti etmek konusundaki problemlerin, yapısal işsizliğin, bir tsunaminin, bir petrol tankeri faciasının veya iklim değişikliğini işaret eden yeni bir kanıtın ardından bile toplumun büyük bölümünün arzuları ve düşünceleri üzerine devlet, medya ve neoliberalizm birleşiminin uyguladığı öznel kıskaçla yeterince belirgin biçimde hesaplaşmaz. Sosyal demokrasinin küçülmesi sürerken çalışan ve orta sınıfta yer alan birçok kişi kendilerini aynı anda iki farklı yöne çekilirken buluyor: Devlet-piyasa tezgâhının kendilerini

6. Simmel, *The Sociology of Georg Simmel*, s. 236-37.

içine soktuğu baskıyla baş edebilmek için şirketsel büyümeye dair neoliberal vaatleri destekliyor ve bu hanedanın yarattığı herhangi bir yıkımı çözümleyebilmesi için devletten kararlı bir liderlik ortaya koymasını talep ediyorlar.[7]

Son yıkımdan yalnızca kısa bir süre sonra bile neoliberal ideolojiye inancı yeniden inşa etmek isteyen çok sayıdaki topluluk üzerindeki baskıyı da iyi anlamamız gerekir. Bu baskılar neticesinde birçok insan, neoliberal dünyada yüzleştikleri kırılganlık deneyimlerini, bu büyük sıkıntılarla mücadele edermiş gibi görünen devletin gösterdiği çabalara karşı yapılmış birer saldırı olarak yorumlamaya yöneltilmiş olur. Elbette ki zenginlik içinde büyümüş birçok genç insan, sınırları dahilinde kariyer yapmak istedikleri bu sistemin istikrarına *inanmaları* yönündeki baskıya boyun eğer. Ve en azından Amerika Birleşik Devletleri'nde dünyaya ve para akışına ilişkin konularda yetki sahibi birçok kurumsal ve finansal elit arasında belli bir anlayış oluştuğunu görebiliriz; bu anlayış, eleştirmenler tarafından ekonomiye ilişkin bir yaklaşım veya devlet politikası değişikliğine gidilmesi yönünde çağrı yapıldığında, kolaylıkla neoliberal kibir olarak değerlendirilebilecek bir tavır ortaya konmasıdır.

Peki bu grup dışında kalanlara ne demeli? *Kapitalizm ve Hıristiyanlık, Amerikan Tarzı** adlı çalışmamda, çalışan orta sınıfa dahil endişe içindeki birçok erkeğin, bu belirsizlikler dünyasında kendilerini özdeşleştirebilecekleri maskülen rol modeller bulma peşinde olduklarını öne sürmüştüm. Şirket CEO'ları, spor yıldızları, finans sihirbazları ve askeri liderler insanlara bağımsızlık, hâkimiyet ve iktidar imgeleri olarak görünüyor. Böylece bu kişiler özdeşleşebilmek adına cazip kimlikler sunarken; refah devleti uygulamaları, piyasa düzenlemeleri,

7. Çalışanların ve orta-sınıf ailelerin birçoğunun içine düştüğü, uyguladığı basınçla bu grupların ırklara, kadın-erkek ilişkilerine yaklaşımlarını belirleyen "düdüklü tencere"ye ve bu grupları kontrol etmeyi amaçlayan sağcı politik yaklaşımlara dair bir metin için bkz. Connolly, *Capitalism and Christianity, American Style*, bölüm 1 ve 2.

* Connolly, *Capitalism and Christianity, American Style*, Duke University Press. (ç.n.)

emeklilik düzenlemeleri ve sağlık hizmetleri yaşam için zaruri olmalarına rağmen birçoklarına inkâr ettikleri veya unutmaya çalıştıkları kırılganlıkları, hassasiyetleri ve bağımlılıkları hatırlatıyor. Piyasa ikonlarının maskülenleştirilmesi ve devlet destekleri ile düzenleyici etkinliklerin feminen görülmesi şeklindeki ikili mantık, politikaların belirlenmesi açısından durumu daha da kötüleştiriyor, özellikle de ırk ve göçle ilgili konular bu kadar işin içindeyken. Neoliberal kahramanlar, televizyona çıkanlar ve din reklamcıları, birçok erkeğin durumunu örtbas edip ailesinden ve kendisinden gizlemek için verdiği mücadeleyi böylesi süper kimlikler oluşturmak yoluyla kendi yararlarına kullanarak zaten var olan bu kırılganlıkları daha da artırırlar. Buna örnek olarak *Rush Limbaugh Show*'u ele alabiliriz. Çalışan sınıf erkeğin bulunduğu özne pozisyonunda olmak gerçekten güç.[8]

Burada bir başka unsur da olabilir, ancak ne derece önemli olduğunu tartabilmek kolay değil. Hatta bu unsurun ağırlığı, farklı topluluklar arasında büyük ihtimalle değişkenlik gösterir. Eğer günü tamamlamak adına Herkülvari bir efor sergilemek zorunda kaldığınız durumların içinde sıkışıp kaldıysanız (düşük gelirli işler yapmak, otoriter bir patrona itaat etmek, çocuklar için kıyafet almak, okulla ilgili konularla ilgilenmek, kira veya ev kredisi ödemek, arabayı tamir etmek, eşinizle bir konu üzerinde anlaşmak, vergileri ödemek ve ailenin yaşlı üyeleriyle ilgilenmek gibi), daha büyük siyasi konularla yakından ilgilenmek hiç de kolay olmaz. Hatta bu konuların kendiliklerinden çözülmesini dileyebilirsiniz. Böylesi bir dileğiniz varken işyerinde veya medyada sürekli olarak karşınıza çıkan toplumsal bir felsefe size, devlet sakar elleriyle işin içine karışmadığı sürece ekonomik yaşamın kendi kendini otomatik olarak düzenleyeceğini

8. Hıristiyanlığın kapitalist uygulamalardaki rolünü ve "evanjelik-kapitalist" rezonans makinesinin hegemonyasını nasıl sürdürdüğünü ele alan farklı konuşmacıların katıldığı ve bu kitap üzerine düzenlenmiş bir sempozyum için bkz. Howarth, ed., "A Symposium on William Connolly's *Capitalism and Christianity, American Style*." Sempozyum konuşmacıları: Catherine Keller, David Howarth, Kathy Ferguson, Philip Goodchild ve ben.

söylediğinde buna inanmak oldukça cazip görünür. Ehliyet bürosu, refah devleti, kamu sağlık sigortası, devlet okulları, emeklilik sistemi ve benzerleri gibi günümüzde daha az fon ayrılan uygulamalar artık garip görülmeye başlanmış haldeler. Rasyonel olduğu düşünülen piyasaların bu hizmetleri gayrişahsi şekilde ve sessizce halletmesine izin verildiği takdirde devlete ait bürokratik kuruluşların ortadan kaldırılması an meselesi. Bu bürokratik kuruluşların genellikle hantal oldukları da bir gerçek. Ancak günümüzde daha fazla sayıda insan bu hantallığı piyasa performansı mitiyle kıyaslamak niyetinde; gayrişahsi piyasalar görevi devralsaydı ve piyasa üzerindeki devlet düzenlemesi daha az olsaydı düşüncesi gittikçe daha fazla sayıda insana cazip geliyor. Dolayısıyla çok sayıda "apolitik" ve "ılımlı" insan, günlük yaşamın kurduğu baskılar nedeniyle, otomatik işleyen ve rasyonellik vaat eden ideolojik oluşumlara yönelmeye meyilli hale gelebilmektedir.

Kendi Kendini Organize Eden Süreçler ve Politik Ekonomi

Bu kısımla birlikte ben de burada bununla ilişkili bir konuya odaklanıyorum. Birçok neoliberalizm eleştirmeni ekonomik piyasaların kendi kendini düzenleyici gücünün büyültülmemesi gerektiğini söyleyerek eleştiride bulunur. Örneğin, benim de doğru bulduğum şekilde, piyasaların, destekçilerinin söylediği kadar işlerlik göstermediğini söyleyebilirler. Ekonomik piyasaların oldukça istikrarsız olabildiğine ben de katılıyorum; bunun sebepleri para ve güç sahiplerinin kurdukları tezgâhlar, kendi kendini şişiren balonlar, başka devletlerin eylemleri, savaş ve bunların birkaçının bir arada gerçekleşmesi olabilir. Ancak ben bunun da ötesinde ekonomik piyasaları, *farklı oto-organizasyon kapasiteleri olan, farklı zaman, işletim, yaratıcılık, akışkanlık ve hız skalaları üzerine kurulmuş birbiriyle ilişki içindeki sayısız açık sistemden oluşan bir evrende kusursuz olmayan yalnızca bir çeşit oto-organizasyon sistemi* olarak görüyorum. Bu açık sistemler peri-

yodik olarak birbirini destekleyen, büyüten veya istikrarsızlaştırıp karıştıran şekillerde ilişki içindedir. Bu durum da kısmen şundan kaynaklanır ki; ekonomik piyasalar, neoliberalizmin destekçilerinin iddia ettiğinden daha dengesiz, kendi kendini organize eden çoklu sistemlerin olduğu bir dünyada faaliyet gösterir. Dolayısıyla burada peşinden gidilen konu, piyasaların her zaman verimli ve rasyonel olmadığı düşüncesidir. Ki öyle değiller. Bununla beraber değişen derecelerde oto-organizasyon gücüne sahipler *ve* etkileşim içinde oldukları diğer birçok beşeri ve insan-dışı süreç de bu güce sahip. Böylesi bir kombinasyon her şeyi değiştirir.

Birbiriyle etkileşim içindeki açık güç alanlarından oluşan bir evren teması, neoliberalizmin ve benzer şekilde sosyalist produktivizmin, Keynesçiliğin ve klasik Marksizmin bazı varsayımlarına karşı durabilir, ancak aralarında önemli farklılıklar vardır. Dolayısıyla yalnızca eğilimlerden bahsedebiliriz. Adı geçen bu son düşünce akımlarının burada ortaya konulan teoriden farklılaşabileceği noktalar şunlar olabilir: Kültürel kuramın, çeşitli türlerdeki doğal sistem hareketlerine çok yakından bakmadan ilgisini sosyal, idari ve ekonomik oluşumlar üzerinde yoğunlaştırabildiği varsayımında farklılaşabilir. Kapitalizmin, yaşanan şokları veya muhalif baskıları kendi gelişimi ve güçlenişi için otomatik olarak tetikleyici unsurlar olarak kullanan bir soğurma sistemi oluşturduğunu düşünme eğiliminde farklılaşabilir. Veya insan-dışı güç alanlarını, belirgin metamorfoz gücü olmayan basit yasa-vari yöntemlere indirgenebilir olarak görmek eğiliminde farklılaşabilir.

Farklı metamorfoz kapasitelerine sahip, birbiriyle ilişki halindeki insan-dışı sistemlere daha yakından baktığınızda, geç modern kapitalizmin uçucu ekolojisiyle ve olguların günümüzdeki kırılganlığıyla da daha fazla ilgilenmiş olursunuz. Bunun sonucu olarak da insan hâkimiyetine veya var oluşun önceden tasarlanabilmesine dair fikirlere bağlı zamansal gelişim hakkındaki varsayımları sorgulamaya başlayabilirsiniz. Burada geliştirilen yaklaşım çerçevesinde bakıldığında, rekabet halindeki bu iki vizyon, her birinin savunucularının diğerine karşı

çıkmak eğiliminde olması açısından da birbirini tamamlayıcı niteliktedir. İki vizyon da *insan-dışı* dünya sanki bizim emrimize amadeymiş gibi bir anlayış içindedir; ya bu dünyanın bizim için tasarlanmış olduğunu ya da bizim hâkimiyetimize girmeye yatkın olduğunu varsayarlar. Bu anlayışların ikisinde de görülen insan merkezli kibre karşı çıktığınızda, konunun gerektirdiği gibi, politik-ekonomik sorgulamanın erişim alanını iktisadi-olmayan, metodolojik-olmayan spesifik sistemlere taşımış olursunuz; bu sistemler de zaten kültürel-ekonomik hayatın içine geçen ve etkileyen sistemlerdir. Böylelikle sizler de bu etkilerin periyodik olarak ortaya çıkardığı şokların yeni yeni düşünme, yorumlama ve müdahale yolları açmasına izin verirsiniz.[9]

9. Metodolojik olmayan güç alanlarıyla kapitalist süreçler arasındaki iç içe geçmişlikleri benim yapacağım gibi vurguladığınızda bazı okurlar *metodolojik-olmayan* kelimesini; anlamı, özneler-arasılığı, yorumlamayı, söylemi, anlatımı ve sosyal yaşamdaki benzer olguların önemini reddettiğiniz şeklinde algılayabilir. Çalışan sınıfın neoliberalizme desteğinin kaynağına dair daha önce yapılan yorumlamanın ortaya koyduğu gibi, bu yanlıştır. Anlam ve yorumlama her zaman işin içindedir ve hatta insanlığın dışındaki canlı varlıklara da sızar. (Keneler anlam peşindedir, tıpkı bakteri kümeleri gibi.) Neoliberalizm, bir dizi uygulama içinde gizli bir yorumlamadır. Buna ek olarak, burada kısmen savunulan kısmen var sayılan dönüşüm evreni açıklamasının kendisi de bir yorumlamadır ve bu yorumlama hem tecrübeye dayalıdır hem de başkalarıyla diyalog halinde geliştirilecek spekülatif bir bileşene ışık tutar. Dahası, ben metodolojik uygulamaları; kelimelerin, mimarinin, bedensel disiplinlerin ve benzerlerinin oluşturduğu karmaşık karışımlar olarak görüyorum. Peki bu durumda, *metodolojik-olmayan* terimine ne derece bir ağırlık verilmiştir? İlk olarak, bu bölümde ifade edilen güç alanlarından bazıları (ama hepsi değil), hayata ve yerleşik söylem yaklaşımlarına etki yapsa bile metodolojik değildir. Birçoklarının bazı yönleri de kendileri açısından bir değişiklik teşkil etse de yine bizim yerleşik söylem biçimlerimizin dışındadır, gerçi bu durum en iyi yeni bir deney ya da keşif bu mevcut biçimleri değiştirdikten sonra gösterilebilir. İkincisi, metodolojik-olmayan bir güç alanının üzerimizdeki etkisi şiddetli ve ani olduğunda, ortaya çıkan *şok*, dünya üzerinde yeni baskılar yaratabilir ve hissetme, düşünme, söylem veya anlatım açısından bir değişimi *tetikleyebilir*. Sonuç olarak bu yeni yorumlama, eğer ortaya çıkarsa, şok tarafından belirlenmemiştir. Şok tarafından *başlatılmıştır*. Örneğin, güç alanını yeni bir yolla dikkate alabilirsiniz; tıpkı 1755'teki yıkıcı Lizbon depreminin birçoklarını dünyanın eli kulağındaki sonunu tahmin etmeye teşvik ettiği, bazılarını yeni bir bilim dalını, sismolojiyi başlatmaya ittiği ve diğerlerini de Aydınlanma düşüncesini daha dikkatlice keşfe çıkmaya yönelttiği gibi. Benim

Kendi modellerinin doğruluğuna bakmadan önce o ya da bu nahoş olayı tetikleyerek modellerini darmadağın eden "dışsal unsurlar"dan sürekli şikâyet eden teorisyenler sarsıcı bir hastalıktan muzdariptir: Oluşturdukları modeller dünya bu kadar çok "dış" faktör içermese gayet güzel işleyecekmiş gibi davranırlar, halbuki bu faktörler üzerinde çalıştıkları uygulamaların içine binlerce farklı şekilde katılır ve karışır. Kapitalizmi, kendi uygulamaları içindeki pürüzleri otomatik olarak yakalayıp absorbe eden bir sistem olarak yorumlamak isteyen bir grup sol görüşlü teorisyen de bu resme dair bir ayna görüntüsü sunabilir. Bu iki grup teorisyen de, farklı kilit noktalarda ve derecelerde olsa da, ele aldıkları piyasalar *dahilinde* rahatsızlığın rolünü ve ortada kalan gevşek parçaları, kapitalizmin insan-dışı güç alanlarını *değiştirme* şekillerini ve kapitalizm üzerinde *etkisi olan* insan-dışı güçlerin bağımsız gücünü önemsizmiş gibi gösterir.

Bu taktikleri bir kenara bıraktığımızda olguların günümüzdeki kırılganlığına hassasiyetle tepki verebilmek adına daha donanımlı hale gelmiş oluruz. Durumu insanlığın beşeri ve

---

vurgulamak istediğim nokta şu ki; neoliberalizm, ya insan-dışı güç alanlarının önemini çağdaş kapitalizme indirgemeye ya da piyasaların bunların etkilerini zamanla ortadan kaldıracağı yalanını söylemeye meyillidir. Getirdikleri bu yaklaşımlar, neoliberallerin, doğayı bir kaynaklar birikintisi görmek ve devletin piyasaları düzenleyişini minimuma indirgemek şeklindeki birbirinin içine geçmiş arzularını korur. Benim anladığım şu ki; yine bazı başka teorilerde de, insan-dışı süreçler ve olgular söylem alanına dahil edilse de, ya insanın metodolojik-olmayan alanlarla etkileşiminin önemini minimize etmeye ya da doğayı bir yasalar grubu haline indirgeyerek bu alanların metamorfoz güçlerini görmezden gelmeye meyledilir. İnsan dışı güç alanlarıyla kültürel uygulamalar arasındaki iç içe geçmişlikler üzerine oluşturulan bir yaklaşım, bu durumda, anlamı, öznelliği, anlatımı, söylem ve benzerlerini hayatın içinden çekip almaz. Bu yaklaşım bunları *karmaşıklaştırır*, düşünme eyleminin kendisinin de *düşünce zincirleriyle* bu zinciri kıran periyodik şoklar arasında bir bükülme içerdiğine dikkat kesilmemizi sağlar. Yaratıcı düşünce, böylesi hassas dengesizliklere dayanır ve bunlardan yarar sağlar. Böylesi bir yaklaşım, yorumladığımız dünyayı kolayca "meydana getirdiğimiz" şeklindeki kibirli düşünceyi aşağılar ve ilgi alanlarımızın *yenilikçi taraflarını* esnetip canlandıran sanatsal ve deneysel uygulamaların içinde yer alma ihtiyacını yüceltir. Böylesi bir söylem imajının diyalektik bir imaja neden iyi uymayacağı konusu bu bölümün kapsamının dışındadır.

insan-dışı çeşitli sistemlerle karmaşık ilişkileri içindeki geniş tanımlı çıkarları açısından ele aldığımızda da bu şekilde görebiliriz. Ve sonrasında yeni bir anlayış yaratma ihtiyacını; piyasaların, seçimlerin, tüketimin, yatırımın, ibadethanelerin, iş hayatının, okulların, medyanın, devlet uygulamalarının ve devlet-üstü halk hareketlerinin içine yeni bir anlayış katma ihtiyacını benimseyebiliriz. Bunu da ancak bu alt sistemler arasında gidip gelen etkileşimlere ilgi göstererek yapabiliriz. Var olan yorumlama biçimlerine, yeni toplumsal hareketlere, piyasalara, devlet içi ve devletlerarası kuruluşlara, insan-dışı güç alanları ve rol deneylerine dair yeni modeller arasındaki geri bildirim döngülerinin hepsi, politik ekonominin bu görünümünde önemli birer pozisyona ulaşır.

Kapitalizmle İnsan-Dışı Unsurların İç İçeliği

Böylesi bir politik ekonomi teorisi geliştirilirse ve geliştirildiğinde, Hayek'in, Friedman'ın, Greenspan'in, Summers'ın, Geithner'in ve Keynes'in düşüncelerinden, Hesiodos ve Sofokles'in kozmo-felsefelerinin Augustine'in, Kant'ın, Adam Smith'in, Hegel'in ve Marx'ın felsefelerinden olduğu kadar farklı olacaktır. Gerçekten de Hesiodos ve Sofokles kültürel ve kozmik (veya ilahi) güçlerin nasıl iç içe geçtiğini ve kozmik güçlerin zaman zaman insanlık üzerinde derin etki yapacak şekilde nasıl da büyük oranda değişebileceğini kavramışlardı. Onların hikâyelerinden tanrıları kaldırdığımızda (ki bu küçük bir hamle olmazdı) evren, her biri periyodik olarak birbirinin üzerinden, içinden ve çevresinden akan hayli farklı güç alanlarından oluşan devasa bir yapı haline gelir.

Bu yorumlamada birçok güç alanı hem diğerlerinden gelecek etkilere *hem de* onlarla farklı derecelerde iç içe geçmeye açıktır. Bu kombinasyon, aralarındaki ilişkiyi bu kadar karmaşık hale getiren unsurlardan biridir. İç içe geçmeye dair bir örnek yeni kayaların eskilerin içine geçmesi, yoğun basınç ve yüksek sıcaklık altında sağlam kayaların oluşumudur. Bir başka örnek

de mikropların eğilimlerimizi ve ruh hallerimizi etkileyecek şekilde insan bedenine çeşitli yollarla girişidir. Çoğu güç alanı periyodik olarak radikal dengesizlik krizlerine de açıktır. Bunun nedeni kısmen heterojen alanlarla kaçınılmaz kesişimler içinde olmalarından kısmen de bu güç alanlarının enerjik fazlalıklar, artıklar, rahatsızlık ve başlangıçlar içeriyor olmalarından kaynaklanır; bu yüzden de özellikle bu başlangıçlar yeni bir olay tarafından tetiklendiğinde çöküşe yol açabilir veya yeni bir oto-organizasyon süreci başlatabilir. Bununla birlikte bu ilk baştaki tekli hücrelerden biri, başka bir hücreden yüzüp gelen DNA tarafından işgal edilmesinin ardından kendisini yaratıcı bir şekilde çekirdekli bir hücre haline getirmiş, tesadüfen gelecekteki biyolojik evrimin kilit taşı olacak temelin oluşumunu tetiklemiştir. Buna *simbiyogenez* denir.[10] Bu oto-organizasyon biçimi, farklı türde ve derecedeki oto-organizasyon biçimleri de yakın ilgiyi hak ediyor olsa da, birçok alanda çeşitli biçimler için şablon olarak görev yapabilir.[11]

Bir değişim ve dönüşüm dünyasında, bu ya da şu alanda göreceli bir tutarlılık görülebilir; ancak daha sonrasında bir bölge, ani bir değişim periyoduna kayabilir veya sendeleyip düşebilir. Buradaki yavaşlık veya hız, her bir sürecin üzerine kurulduğu, insanlar tarafından kullanılan zaman skalasına göre tanımlanmıştır: jeolojik oluşumlar için uzun bir skala, biyolojik devrim için daha kısa bir skala, medeniyetlerin evrimi için çok daha kısa bir skala ve bir kasırganın evrimi için daha da kısası. Ve bunların her biri zaman zaman ani değişimlere de uğrar ki bu zamanlar da yine insanların kullandığı skala üzerinden ölçülür. Son Buzul Çağı'nın ardından yaşanan on yıllık hızlı bir ısınma dönemi bu ani değişimlere örnek teşkil eder; çok hızlı gerçekleşmiştir ve şunu da belirtmek yerinde olacaktır ki, bu değişim insanlığın eli değmeden olmuştur. Çoğu güç alanının bir miktar oto-organizasyon gücü vardır, diğer alanlarla karşılıklı

10. Bkz. Margulis ve Sagan, *What Is Life?*

11. En azından biyolojik sistemleri dikkate alarak oluşturulabilecek bir çıkış noktası Clarke ve Hansen'in *Emergence and Embodiment* adlı çalışmasıdır.

içsel etkileşim içindedir ve periyodik olarak radikal bozulmalara açıktır; ancak aralarında da önemli farklılıklar vardır. Denebilir ki, her biri bir tür gayrişahsi piyasadır. Tüm bu güçler birlikte düşünüldüğünde ekonomik piyasaların özel anlarda nasıl da kırılgan ve uçucu olduğunu açıklamaya yardımcı olur.

Zamansal güç alanları arasında şunlar yer alır: güneş enerjisi alanları; dünyanın iç kısmında periyodik olarak volkanları aktive eden radyoaktif bozunma; yerkabuğu üzerinde periyodik olarak dağlar, depremler ve volkanlar olarak ortaya çıkan litosferdeki eriyik metal akışları; kıtaların, okyanusların kompozisyonunu değiştiren ve zaman zaman da depremlere ve volkanlara sebep olan tektonik levhalardaki yavaş hareketlenmeler; belli derecelerde kendi kendini koruma gücü olan okyanus akıntı sistemleri ve bu sistemlerin tektonik levha hareketlerine, atmosferdeki değişimlere, buzların suya oranındaki değişime, su sıcaklığındaki değişimlere ve okyanus tabakaları arasındaki tuz yoğunluğuna bağlı olarak değişime açık olması; iklim sisteminin hem belli derecede kendini-sürdürme yeteneğine sahip olması, hem de aralarında kapitalist genişlemenin, okyanus akıntılarındaki değişimlerin ve okyanuslardaki su-buz oranının da yer aldığı diğer sistemlerden gelen geri bildirimlere göre değişimlere açık olması itibariyle iki etkileyici güce birden sahip olması; meteor yağmurları, estetik yargılar, iklim değişikliği, türler arasındaki gen ve hastalık geçişleri, Dünya'nın dönüş hızı, yeryüzü dağılımındaki değişiklikler ve kapitalist evrim tarafından periyodik olarak modifiye edilen bir evrim sistemi; Dünya'ya atmosferini veren, diğer bazı sistemlerle ilişkili manyetik bir alan; canlı türlerinin evrimiyle, iklim değişiklikleriyle, kapitalist tarımla ve petrol tankeri sızıntılarıyla iç içe geçmiş halde ama yine de kendi kendini koruyan bir toprak sistemi; içsel değişim ritmine sahip bir medeniyet sistemi ve bu sistemin ivmelenebilen, yön değiştirebilen veya iklimdeki, toprak kalitesindeki, hastalık bulaşmalarındaki, volkanik patlamalardaki, askeri işgallerdeki ve bölgesel ve/veya sınıfsal çatışmalardaki yeni yoğunlaşmalar dahilindeki değişim rüzgârlarından etkilenebilen yapısı; bölgesel

dini sistemler ve bu sistemlerin, kabullenilme derecesine veya insan varlığının en temel koşullarıyla çatışıp çatışmamasına göre iniş çıkış göstermesi, yukarıda adı geçen sistemlerin bazılarıyla farklı zamanlarda şifreli bir etkileşim içinde olması; bakteriyel ve viral hastalık türlerinin sıçraması, bazılarının insan yaşamına imkân vermesi, diğerlerininse hava taşımacılığı, canlı hayvan ticareti, kuraklık, toprak erozyonu ve benzeri sistemlerle etkileşim neticesinde insan hayatını tehdit etmesi; adı geçen sistemlere geçişken süreçlerle her yerinden bağlı birkaç yüzyıllık kapitalist genişleme; birbiriyle ilişki içindeki seküler, teolojik, felsefi kültürler (bugüne kadar bu kültürel yaklaşımların birçoğu, her şeye gücü yeten bir Tanrı'nın yaratıcılığa hükmedip etmediği ya da faydalı bir amacın her şeyi yönetip yönetmediği veya insanoğlunun üstünlük kazanmak için etrafındaki güçleri idaresi altına alıp alamayacağı soruları etrafında şekillenmiştir.)[12]

Peki on sekiz yıldır tepenizdeki ağaçta sessizce bekleyen keneye ne demeli? O da algı, arzu ve devinim gibi basit güçler sergiler; bulunduğu ağacın altında hareket ettiğinizde sıcaklığınızı hisseder ve kanınızla beslenmek için ılık teninize atlar, belki de size hastalık bulaştırır, örneğin Lyme hastalığı. Peki Lyme hastalığı nedir? Varlığını sürdürmek ve gelişmek adına içsel güçlere sahip, bu gelişme de bir başka sistemdeki değişiklik neticesinde farklı yönlere yayılabilen veya daha fazla kuvvet kazanabilen bir hastalık. Bu gelişim ve yayılma, Gökyüzünü yıllarca karartan bir volkan patlamasına veya memeli hayvan-

12. Bu örnekler için faydalandığım metinlerden bazıları: Hamblyn, *Terra*; Fortey, *The Earth*; Orsenna, *Portrait of the Gulf Stream*; Perace, *With Speed and Violence*; Morton, *The Ecological Thought*; Hamilton, *Requiem for a Species*. Hamblyn'in çalışması dünyayı değiştiren dört olayı ele alır: 1755'teki Lizbon depremi, Avrupa'daki havayı iki yıllığına değiştiren 1783 İzlanda volkanı, 1883 Krakatau volkanı ve 1946 Hilo tsunamisi. Bu çalışma, her bir vakada olaya, kaynaklarına, kültürel etkilerine ve gerçekleştiği dönemdeki dini-bilimsel açıklamalara dikkat kesilir. Böylesi bir listeye Japonya'daki 1995 Kobe depremini, Katrina kasırgasını, Hint Okyanusu'ndaki 2004 depremini ve tsunamisini, 2009 Haiti depremini, 2010 İzlanda volkanını, 2010'da Meksika Körfezi'ndeki petrol sızıntısını ve Japonya'da 2011 yılında gerçekleşen deprem, tsunami ve nükleer felaketi ekleyebiliriz. Devamı da gelecek.

ların neslinin tükenmesine veya yeni bir Buzul Çağı'nın ortaya çıkışına veya insanın yeni bir aşı bulmasına benzetilebilir.

Evet, bilim göreceli olarak belli bir derece otonomisi olan beşeri bir güç alanıdır. Aslında bir güç alanı olmasının nedeni kısmen, biyoloji, okyanus bilimi, sinirbilimi, jeoloji ve iklimbilim alanlarındaki karmaşıklık teorisinde kaydedilen gelişmelerdir. Bu gelişmeler neticesinde dünyaya dair bir dönüşüm felsefesini, politik ekonominin gidişatını ve olguların kırılganlığını bir arada ele almak artık mümkün.

Ekoloji, Ekonomi ve Dönüşüm

Batı dünyasındaki güncel düşünce sistemlerine daha yakından baktığımızda, çok katmanlı bir dönüşüm evrenine dair çeşitli yorumlar getirmiş birçok teolog ve felsefeci bulabiliriz. Bunların arasında Nietzsche, William James, Henri Bergson, Alfred North Whitehead, Catherine Keller, Stuart Kauffman, Karen Barad, Ilya Prigogine ve Gilles Deleuze yer alır.[13] Bunlardan bazıları (örneğin Keller, Bergson ve James) teolojik felsefelerinin içine gücü sınırlı bir tanrı inancı katarlar; onların tanrısı evrenin üzerinde veya dışında tepeden bakmak yerine evrenin *içinde* bir güç alanı olarak etkinlik gösterir. Diğerleri kendilerini ya kişisel olmayan aşkınlık düşüncesiyle sınırlandırır (Whitehead) ya da şu veya bu güç alanı dışında kalan ama ilahi güçler de içermeyen süreçler olarak ifade edilebilecek dünyevi bir aşkınlık yaklaşımı kapsamında kalır. Nietzsche, Deleuze, Kauffman, Barad ve ben böyle bir yaklaşıma yönelmiş durumdayız. Bu kozmolojik konulara değinmiş başka isimler de sayılabilir; bunlar arasında Foucault, Donna Haraway, Proust, Judith Butler, Jane Bennett, Brian Massumi, son dönemlerinde Althusser, Kafka, Merleau-Ponty ve Gregory Bateson da yer alır. Hatta ben de bu makalenin başlığının üçte ikisini Bateson'dan çaldım. Hannah Arendt dahi bu konuları tarihteki eylem politikaları ve kültürel hayat üzerinden tartışır; ancak onun zengin kültürel zaman konsepti, içerisine

13. Connolly, *A World of Becoming*'de bu düşünürlerden bazılarının en önemli farklılıklarını değerlendirirken aralarındaki benzerlikleri gözden geçiriyorum.

yerleştirildiği toplulukların, doğanın ve evrenin düzen öngören vizyonuyla değer kaybına uğratılabilir.

Problemin yattığı yer de burasıdır. Kronolojik zamana dair çoklu skalalar, viskozite, oto-organizasyon gücü ve metamorfoz kapasitesi üzerine kurulu bir dönüşüm evreni anlayışına yönelmiş bu düşünürler, böylesi yaklaşımlarını geç kapitalizmin ekolojisine taşımak konusunda pasif kalmışlardır. Politik ekonomiyle en fazla iç içe olanlar ise ya piyasaları evrende kendi kendini düzenleyen yegâne sistem olarak görme eğilimindedir ya metamorfoz açısından farklı derecelerde güce sahip diğer güç alanları ile ekonomik hayat arasındaki sayısız kesişim noktasını yeterince incelemeden piyasa otonomisini eleştirirler ya da bu kesişimleri ele alırlar ama kapitalizmi muazzam derecede kendi kendini soğurucu bir sistem olarak görmeye meylederler ya da ekonomik hayatı, yine çok büyük güç sahibi metodolojik-olmayan sistemlerle ne derece iç içe geçmiş olduğunu düşünmeden "metodolojik sistem" konumuna indirgerler.

Çevresel konularla çok az sayıda politik ekonomistin ilgilendiğini söylemiyorum. Benim söylediğim çok azının bir dönüşüm felsefesini ele alıyor oluşu. Bu genellemenin önemli istisnalarından biri Deleuze. Aynı şey, Althusser ve Foucault için de belli bir ölçüde geçerli sayılabilir. Stuart Kauffman'ın da, piyasa süreçleri vasıtasıyla gelen otomatik ekonomik büyüme anlayışının cazibesine fazlasıyla kapılana kadar önemli bir istisna teşkil ettiği söylenebilir. Immanuel Wallerstein da son dönemde bu yönde tedbirli adımlar atıyor, ancak yaklaşımındaki bu değişim kapitalizmin geçmişinin nedensel bir incelemesinden ziyade gelecekteki gidişatını ele almakla sınırlı kalmış durumda.[14] Tabii benim dikkatimden kaçmış başka isimler de muhakkak vardır.

14. Daha önce listelendiği şekilde Foucault'a yapılan referanslar dışında bkz. Kauffman, *Reinventing the Sacred*; Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*'da "The Apparatus of Capture"; Althusser, *Philosophy of the Encounter*; Wallerstein, *World-Systems Analysis*. Marks'ın son dönemlerine dair, tereddütle de olsa bu yönde hareket ettiğini gösteren ama güç alanları kozmolojisine başvurmayan düşündürücü bir okuma için bkz. Balibar, *The Philosophy of Marx (Marx'ın Felsefesi,* Çev. Ömer Laçiner, İstanbul: Birikim Yayınları).

İklim değişiminin bastırılamaz gücü, Antroposen Çağı'nın (insan aktivitelerinin insan-dışı birçok güç alanını en fazla etkilediği iki yüzyıllık dönem) ilerleyen basamakları sırasında bu entelektüel koşulu dönüşüme uğratmak açısından bir itici güç olabilir mi? Belki. Kapitalist üretim, karbon ve metan emisyonu, devlet politikaları, tüketim alışkanlıkları, buzullardaki hareketlilik ve iklim değişikliği arasındaki döngüsel ilişkiyle hesaplaşmak, politik ekonomiyle insan-dışı güç alanlarının davranışı arasında düzenli olarak bağlantı kurmak için gerekli basamağı teşkil eder. Bu iç içe geçmiş ilişkiler derin ekolojistlerin bazı varsayımlarına da meydan okur, çünkü insanlık öncesinde var olabildiği düşünülen doğal denge fikrini zora sokacak şekilde çeşitli sistemlerdeki değişim eğilimlerini açığa çıkarırlar.

Bu konuyla ilgili olarak birçoklarımız zamanında Whitehead'in içinde bulunduğuna benzer bir durum içindeyiz. Whitehead, yirminci yüzyılın başlarında, o bereketli dönemde, o güne kadar su götürmez gerçeklik olarak kabul ettiği Newton sisteminin çöküşünü ve bu çöküşün radikal bir değişiklik gerektirdiğini görmüş; ama bu değişimi başlatma gücünü kendinde bulamamıştı. Politik ekonomi şu anda belki de böylesi bir noktada, ilerleyişini sürdürürken sendeleme ve tekleme aşamasında. Böylesi bir tanımlama şahsen benim durumuma kesinlikle uygun düşüyor, özellikle de aldığım eğitimi ve bilgi birikimimi zorlayan süreçleri ve iç içe geçmiş bağlantıları inceledikçe sendelemeye başlıyorum.

Kırılganlık ve Militanlık

Bugün artık olguların kırılganlığının (insanlığın diğer güç alanlarıyla iç içe geçtiği noktalarda mevcut yaşamın kalitesi ve dayanıklılığı açısından) aşikâr hale geldiği bir dünyada yaşıyoruz (); diğer yandan dünyaya dair yalnızca alışkanlık eseri ele aldığımız hassasiyet noktaları ve konu başlıkları da bu duyguyu teori ve uygulamaya eklememizi güçleştiriyor. Bundan altmış beş milyon yıl önce elverişli birkaç güç alanı içinde gezinen iki akıllı dinozor, dünyayı etkin bir nedensellik kavramı çerçevesinde ve belli

olasılıklar dahilinde gerçekleşebileceklere dair basit bir ölçümle algılarken geçmişteki trendleri ve eğilimleri, kendi türlerinin olası geleceğini tartmak için değerlendiriyorlardı. Ancak yaptıkları değerlendirmeler kendilerine doğru hızla gelen dev meteoru hesaba katmamıştı. Hindistan'da devasa bir volkanın patlamak üzere olduğunun da farkında değillerdi. Çocukken onlarla ilgili yaptığım araştırmalara dayanarak söyleyebilirim ki, dinozorlar genel olarak söylenenden daha akıllı ve uyumlu (ve daha canlı renklere sahip) yaratıklardı; ama büyük ihtimalle içinde bulundukları gezegene ve evrene karşı yeterince duyarlı değillerdi. Acaba neoliberal politik ekonomi bir dinozor bilimi mi?[15]

Neoliberal ideoloji iki kollu bir sistemin basitliğine indirgenmiş durumdadır: rasyonel bir kendi kendini ayarlama gücünün güzelliğine sahip oto-organizasyonel piyasalar ve kolektif kararlar almak açısından sakar aracılar olarak görev yapan devletler. *Dolayısıyla neoliberal ideoloji, diğer tüm sistemlerin oto-organizasyon gücünü ve yaratıcı kapasitelerini olduğundan daha az göstererek piyasaların oto-organizasyon gücünü şişirir.* Ayrıca devleti de, piyasaların müstesna, ütopik imajı karşısında özellikle sakar ve yetersiz görünecek şekilde konumlandırır. Bu ideolojik kombinasyonu da kısmen, ekonomik piyasaların ve devletlerin performanslarıyla hayli büyük ilişki içindeki diğer çoklu sistemlerin oto-organizasyon gücünü olduğundan az göstermek suretiyle muhafaza eder.

Diğer bildik politik ekonomi teorileri de insan-dışı güç alanlarının önemini olduğundan daha aza indirger. Doğrudur, Marx bu fikri rafa kaldırmadan önce Epikür'ün doğanın tesadüfi olduğunu söyleyen yaklaşımıyla flört etmiştir.[16] Ve bazı post-Marksistler de şimdi bu yönde ilerliyor. Ancak hâlâ, son dönemlerin modern

15. Alan Greenspan'i de dikkate alarak bu eğilimi *The Contemporary Condition*'da "İklim Değişikliği, Maneviyat ve Neoliberalizm" başlığıyla yer alan 1 Mart 2010 tarihli kayıtta ele alıyorum http://contemporarycondition.blogspot.com/2010/03/climate -change-spirituality-and.html.

16. Marks'ın bu konudaki yaklaşımlarına dair daha detaylı bir okuma için bkz. Bennett, *The Enchantment of Modern Life*, bölüm 3.

düzeninin *kırılganlığı* günümüz radikal teorisinde yeterince dile getirilmiyor. Acaba bunun nedeni radikal teorisyenlerin, *kırılganlıkla* hesaplaşmanın bu kırılganlığa karşılık verebilmek için gerekli politik *militanlığın* altını kazımasından korkmaları mıdır? Belki de. Her halükarda, problem açıkça ortada; çünkü olguların kırılganlığına odaklanılması genellikle elimizde olanı koruma güdüsünü de beraberinde getirir. Bununla beraber, benim düşünceme göre, günümüz koşulları hem bu gerçek kırılganlığın idrak edilmesini hem de çeşitli cephelerde siyasi eylemde bulunulmasını gerektirmektedir. Böylelikle kimlik, yatırım, tüketim, enerji kullanımı, sağlık hizmetleri, maneviyat ve benzerlerine dair uyguladığımız yöntemler üzerinde kararlılıkla değişiklikler yapabiliriz. Benim düşünceme göre, günümüz koşullarını bir kalemde reddetmek yerine bu koşullarla birlite yaşamaya çalışmak ve orta yolu bulmaya çalışmak zamanımızın bitmeyen bir paradoksudur.

Peki, daha yakından baktığımızda, şu ana kadar çoğunlukla üstü kapalı şekilde bahsettiğimiz bu kırılganlığa ne gibi örnekler verebiliriz? Bu örneklerden biri; küresel boyutta büyüyen sermaye ve artan bölgesel eşitsizliklerle, devlet terörü ve devlet dışı terör olarak gitgide daha büyük bir problem haline gelen bölgesel merkezli dini inançlar arasındaki gerilim olarak ifade edilebilir.[17] Bir başka kırılganlık örneği ise geç kapitalizmin petrol bulmak için gitgide daha tehlikeli bölgelerde sondaj yapmak zorunda olması ve neticesinde de kontrolden çıkan yıkıcı çevre facialarını tetiklemesidir. 2010 yılında Meksika Körfezi'nde yaşanan BP petrol sızıntısı felaketi, mevcut güvenlik cihazlarını ve şirketin bunları onarma kapasitesini aşan bir gaz kitlesinin patlamasıyla tetiklenmişti. Felaket, hassas ekolojik dengelere dayalı bölgede sulak alanlarda büyük bir tahribata yol açarken petrol sızıntısının genel ekolojiyi ve insan sağlığını tehlikeye atmasıyla birlikte on binlerce kişiyi de işinden etti. Meksika

17. Connolly, A World of Becoming 5. bölümde bu boyut uzunca bir biçimde ele alınmaktadır. Şu an okumakta olduğunuz bölümün o bölüme eşlik ettiğini düşünüyorum, terörizm meselesini burada daha fazla tartışmayacağım.

Körfezi'nde şirketler veya devlet tarafından yakından denetlenmeyen, geçici olarak kapatılmış en az 3500 petrol kuyusu daha var. Bu kırılganlık, doğal gazı kum tabakadan söküp alırken su kaynakları üzerinde olumsuz etki yaratan ve belki de gelecekteki depremleri tetikleyen "hidrolik kırılma" teknolojileriyle daha da dramatik bir hal almış durumda. Kırılganlık, gitgide genişleyen kapitalizmin mevcut şartlarıyla, iklim değişikliği sürecinin hızlanması arasındaki tatsız ilişkide de kendini gösteriyor. Bunun işaretlerini, dünyadaki sıcaklık artışında, deniz seviyesine yakın yüksek nüfuslu toprak alanların bataklığa dönüşümünde, bazı bölgelerde bereketli toprağın kuruyup gitmesinde, artan sıcaklıkların zorunlu kıldığı artan enerji talebinde, olağandışı hava olaylarının artışında ve Avrupa'da yeni bir "küçük" Buzul Çağı'nın tetiğini çekebilecek olan Körfez Akıntısı'ndaki *muhtemel* yön değişikliğinde görebiliyoruz. Bir başka örnek de bölgesel anlamda yaşanan ekonomik açıdan asimetrik yapıda görülebilir. Bu durum iklim değişikliğinin toprakta ve yaşamaya elverişli bölgelerde yarattığı değişken etkilerle daha da kötüye gidiyor ve bu gidişatın potansiyel yansımalarını da kitlesel göçlerde, artan yönetim baskılarında, bölgesel dini çatışmaların yoğunlaşmasında ve yeni bölgesel savaşların çıkışında görebiliyoruz. Ayrıca yine bir takım yansımalarını da gazetelerde, sağcı söylemlerde ve diğer medya kuruluşlarında rastlayabileceğimiz, neoliberalizm savunucularının tiz çıkan seslerinde hissedebiliriz. Bölgesel düzene meydan okuyan insanların, silahların, uyuşturucuların, fikirlerin, müziklerin ve metaların hızlı şekilde sınırları aşmaları da bir göstergedir. Neoliberalizm, sınırları aşılan bu bölgesel düzen üzerine kurulmuştur ve bu sınırları yeniden inşa etmek için çatışmacı içgüdüler besler. Kırılganlığın bir başka örneği; arılar, virüsler ve pestisitler arasındaki karmaşık döngü sonucu arıların kafa karışıklığı yaşaması ve bunun sonucu olarak arı popülasyonundaki hızlı azalmayla birlikte sebze ve meyvelerin polenleşmesindeki yetersizlikte görülür.[18] Antibiyotiklerin gereğinden fazla kullanımının küresel bir salgını

18. Bkz. Dalaplane, *Crop Pollination by Bees*; Heinrich, *Bumlebee Economics*.

önlemeyi zorlaştırdığı bir dünyada kuşlardan ve domuzlardan insana periyodik olarak grip mikroplarının bulaşmasında da görebiliriz bu kırılganlığı. Periyodik ekonomik istikrarsızlığın yaygınlaştığı ve orta sınıf ile yoksul kesime tasarruf politikalarını empoze etmek yönündeki neoliberal güdülerin yoğunlaştığı bir dönemde toplumları disiplin ve kontrol altında tutma çabalarında da vardır bu kırılganlığın izleri. Dünya nüfusu artarken iklim değişikliğiyle ilişkili uzun süren kuraklıklar, fırtınalar ve seller neticesinde tarım alanlarının azalması da bu kırılganlığın göstergelerinden biridir. Ve son dönemde şahit olduğumuz şekilde, depremler, tsunamiler, denize yakın yoğun nüfuslu bölgeler ve sismik hareketliliğin görüldüğü yerlerdeki nükleer tesisler arasındaki potansiyel çapraşık ilişkilerde de görürüz kırılganlığı ve bu ilişkilerin yarattığı kombinasyon aktivistler ve neoliberal güçler arasında patlamaya hazır çarpışmalar yaşanması olasılığını artırmaktadır. Kırılganlıklar listesi böyle devam eder.

Daha önce de ifade ettiğim gibi, bu sistemlerin bazıları belli bir noktada kesişebilir. Durumu daha net ortaya koymak adına gerçek olabilecek bir kesişim noktasına daha yakından bakabiliriz. Eğer Grönland'daki tüm buzullar erirse dünyada okyanus seviyesi büyük bir tahribat yaratarak yaklaşık altı metre yükselir. Aynı şey Antartika buzulları için geçerli olursa okyanus seviyesi altmış metre yükselir.

Kimse bunlardan herhangi birinin yakın zamanda gerçekleşmesini beklemiyor. Tahminler genel olarak 2100 yılına kadar doksan santim ila iki metrelik bir yükselmenin olacağı şeklinde ki, bu da büyük problemler doğması için oldukça yeterli bir seviye. Ancak bu değerlendirmeler 2003 yılı gibi yakın bir tarihte bulunmuş ve daha da yakın bir tarihte ele alınmış yeni bir "faktörü" hesaba katmaz. İklim değişikliğiyle sıcaklığı artan sular Grönland'daki Helheim Buzullarına (ve başka bölgelere) doğru hareket ederken birtakım erime olaylarına daha neden olacaktır. Dev buzdağlarının tabanlarından koparak Sermilik Fiyortu'na hızla çarpması neticesinde büyük sarsıntıların yaşanması kaçınılmaz görünmektedir. Bu sarsıntılar, bölgede bugüne

kadar görülenden çok daha şiddetli bir deprem oluşumunu tetikleyebilir. Depremler de buzulların akış ve kopma eğilimini artırarak daha da kararsız hale gelmelerine neden olabilir. Karşılıklı tetiklemelerden oluşacak dinamik bir sürecin fitili ateşlenmiş durumda.

Buzdağı parçalanmaları, sarsıntılar ve depremler içeren bir jeolojik etkinliğin bu tetiklenmeye neden olacağı konusunda tüm jeologların hemfikir olduğunu söyleyemeyiz; bazıları çoğunlukla yalnızca okyanus ısınmalarıyla buzul akışı arasındaki hareketlere odaklanmış durumda. Ve bazıları da artarak devam eden buzdağı parçalanması süreçlerinin fiyortlarda oluşturduğu bataklık alanların bu dinamik süreci yavaşlatıyor olabileceği sonucuna varmışlardır. Dolayısıyla an itibariyle (2011) bütün süreç belirsizliklerle dolu.[19] Deprem dinamiğinin önemli olduğuna inanan jeofizikçi Meredith Nettles şöyle diyor: "Şu anda tek bir buz kütlesinin sürekli hız kazanmaya devam edip edemeyeceği belli değil. Feci şekilde dağılıncaya kadar hızlanmaya devam mı edecek yoksa yeni bir denge noktasına ulaşıp kararlılık mı kazanacak? Birçok insanın cevabını bulabilmek için üzerinde var gücüyle çalıştığı sorular bunlar şu anda. Bu cevapları henüz bilmiyoruz."[20]

Ele alınan güç alanının türüne fazlasıyla bağlı olarak karşımıza farklı tipte "bilinmeyenler" çıkabilir. Bilinmeyen olduğunu bildiğimiz unsurlar var, bunların yanında bilinmeyen olduğunu bilmediğimiz bilinmeyenler de var (buzullara bağlı deprem yakın dönemlere kadar, tektonik levha hareketlerininse 1930'lu yıllara kadar bilinmediği gibi) ve bazı sistemlerde kilit anlarda iki yöne birden meyledebilecek dinamik çatallanmayı işaret eden yarı-bilinmeyenler de vardır. Bu üçüncü tip bilinmeyenler spesifik metamorfoz süreçlerinde görülebilen belirsizlik unsuru

19. Bkz. Andresen ve ark., "Rapid Response of Helheim Glacier in Greenland to Climate Variability over the Past Century."
20. Bkz. Nettles, "Questions for an Ice Quake Expert." Daha geniş kapsamlı bir açıklama için bkz. Nettles ve Ekström, "Glacial Earthquakes in Greenland and Antartica."

dahilinde bulunabilir: bilinen bilinmeyenler, bilinmeyen bilinmeyenler ve yarı-bilinmeyenler. Yarı-bilinmeyenler kilit anlarda durduk yere ortaya çıkan durumları temsil etmez, bazı sistem türlerinde periyodik olarak ortaya çıkan koşullu yaratıcılık unsurunu ifade eder. Düşüncem o ki; bu üç tür bilinmeyenin hepsinin duruma göre devreye girdiği bir dünyada ikamet ediyoruz; ama bu düşüncemi ispatlayabilmiş değilim. Her ne kadar bu benim kuşkum olsa da, ilk iki tür bilinmeyenin, kapitalizmin etki alanının genişlemesi ve yoğunlaşmasıyla birlikte günümüzdeki olgu kırılganlığı tezini tek başına ayakta tutan unsurlar olduğunu düşünüyorum.

Bununla beraber şunu biliyoruz ki; iklim değişikliğini, buz kütlelerini, buzdağlarını, yer sarsıntılarını ve bunların oluşumunu kuvvetlendiren bir sistemin keşfiyle beraber, deniz suyu seviyesinin yükselme hızına ve hacmine dair resmi olarak beklenen rakam artabilir; bu sistemin kendi kendini yavaşlatma olasılığı rakamı belirsizleştirse de ihtimali düşüktür. Ve bu yükseliş, engellenmezse, insanın yaşadığı belli alanlarda kendini şimdiden belli eden bir dizi problemle patlamaya hazır ilişkiler içine girebilir. Dini gruplar bu problemlerin görülmesi ihtimalini kuvvetlendiren böylesi bir sistemi neoliberal sermaye, iklimler, buzullar ve depremler arasındaki etkileşimlerin bir sonucu gibi görmek yerine dünyevi günahların cezası olarak görebilir. Deniz seviyesine yakın yerlerde yaşayan popülasyonlar üzerindeki başka bölgelere kaçma baskısı artabilir. Bu problemlerden en fazla çeken bölgeler tarihsel olarak iklim değişikliğine en fazla neden olmuş kitlelere tepki gösterirken bölgesel çatışmalar büyüyebilir. İmtiyaz sahibi ülkeler arasında gereken tüm önlemleri alarak sınırlarını güçlendirme çağrıları artabilir ve ülke içindeki azınlıkları zorbalıkla disipline etme çabaları yoğunlaşabilir.

Bu örneklerin beşeri ve insan-dışı güçleri harmanladığını biliyorum. Bunun nedeni de, ilk olarak, bu güçler farklı kapasite ve derecelerde oto-organizasyon gücü taşırken, birçoklarının iddia ettiğinin aksine birbirinden bütünüyle farklı güçler olmamalarıdır. İkincisi ise, beşeri ve insan-dışı sistemler düzenli olarak

birbirine nüfuz eder ve etkiler (hem insan bedeni dahilinde mikroskobik seviyede hem de birbiriyle benzeşmeyen sistemler arasında makro düzeyde). Bu duruma ilişkin örneklere Neandertallerin ve Homo sapienslerin türler arasındaki muhtemel doğurgan ilişkilere nasıl girdiklerini ve heterojen varlıklar ile farklı düzeyde oto-organizasyon gücüne sahip sistemler arasındaki sayısız kesişim noktasına nasıl ulaştıklarını söyleyerek başlayabiliriz.

Yukarıda listelenmiş kırılganlık türlerinin hepsinin birden aynı tipte müdahale gerektirdiğini söylemeye çalışmıyorum. Neoliberalizm detaylı analizler ve militanca bir muhalefet gerektirir, çünkü geç kapitalizmin yarattığı ekolojik yapıya karşı geliştirilecek siyasi eylemi erteler ve bu erteleme çabaları militanca bir karşı duruşu tahrik eder. Sınırlarla ilgili sorunlar, sınırların iki yanındaki yatırımcıları, çalışanları ve tüketicileri kapsayan sınır-ötesi ekonomik gelişim modellerini gerektirir. Arılarla gerçekleşen polenleşmedeki azalma, habitatın korunması için gösterilecek daha büyük çabalara ilaveten pestisit oranının da radikal biçimde azaltılmasını gerektirir. İklim değişikliği, mevcut üretim önceliklerinin ve bununla ilişkili tüketim yapısının radikal biçimde yeniden yapılandırılmasını gerektirir; materyal arzuların olumlu anlamda bir tutumluluğa dönüştürüldüğü kültürel bir tavizle de birleştirilmelidir. Petrol sızıntısından doğan felaketler de, sürdürülebilir bir enerji ağı yaratabilmek adına geniş çaplı bir kamusal-özel ortak çalışma gerektirir; ayrıca yine mevcut tüketim yapısı da bu yeni enerji ağıyla uyumlu olacak şekilde yeniden yapılandırılmalıdır.

Peki ya depremler ve volkanlar için ne yapılabilir? 1995 yılındaki harap edici Kobe depreminin ardından Japon jeologların karar verdiği gibi, uygulanabilecek en iyi strateji, nerede ve ne zaman gerçekleşeceklerine dair kesin tahminler yapma arayışına girmekten ziyade (çünkü bu girişimler başarısız olmuştur) uzun vadede en büyük riski taşıyan bölgelerin tespitini yapmak olabilir. Bu yaklaşım da bina yapım yasaları yeniden düzenlenirken köprülerin, kamu tesislerinin ve seyahat yollarının

güçlendirilmesini içeren bir programla desteklenebilir.[21] Ve artık tabii ki, bu projelere potansiyel deprem-tsunami dinamiklerini de eklemek gerekir. Volkanlar içinse odak noktası, patlamadan etkilenecek muhtemel bölgeleri tanımlayıp geniş çaplı kül dağılımı dönemleri için alternatif seyahat yolları hazırlamak üzerine olabilir. Nükleer güç için ne yapılabilir? Diken üstündeki bir dünyada arz ettiği tehlikeler dolayısıyla ve radyoaktif atıkların yarattığı uzun vadeli biriktirme problemleri nedeniyle nükleer tesislerin ortadan kaldırılması ve yerlerine başka güç kaynaklarının konması gerekir.

Akışı Florida ve Küba arasında sıkıştığında Körfez Akıntısı'nın muazzam gücünü kontrol altına almak mümkün olabilir mi, tüketim alışkanlıklarımızda yapılacak gerekli ayarlamalara paralel olarak petrol bağımlılığımızı azaltabilir miyiz? Bilmiyorum. Ancak değişken oto-organizasyon ve metamorfoz gücüne sahip çeşitli güç alanları felsefesi, teknolojik yeniliklere otomatik olarak karşı çıkmak düşüncesini yaymaya çalışmaz. Her bir yeniliği, insanın ihtiyaçları, olguların kırılganlığı ve dönüşümlerin görüldüğü bir evren çerçevesinde daha geniş çaplı bir bağlamda değerlendirir.

Diğer yandan şu andaki amacım bu alanların her birinde ne yapılması gerektiğini yakından incelemek değil. Amacım piyasalar, devletler, baskın ideolojiler, kültürel hareketler ve farklı oto-organizasyon gücüne sahip insan-dışı güç alanları arasındaki sayısız bağlantının idrak edilmesini sağlamak. Amacım, sosyal hayata dair günümüze kadar miras kalmış bazı imgeleri birbiriyle ilişki halindeki, kırılgan güç alanlarından izole eden teorisyenlerin, felsefecilerin, medyatik söz sahiplerinin, vaizlerin, finans uzmanlarının evrenle ilgili hassasiyetindense Sofokles'inkine daha yakın bir iktisadi hayat anlayışını sahneye koymak. Bilge Sofokles'i bir sonraki okuyuşunuzda bu amansız hastalıklarla ilgili tespitlerine dikkatle yaklaşmanızı öneririm.

21. Bkz. Kunii, "Predicting Eartquakes".

Stratejik Eylem Bölgeleri

Geç kapitalizmin ivme kazanışını, yayılmasını, mantıksızlıklarını, karşılıklı bağımlılık içinde olduğu alanları ve kırılganlıklarını ele alan bir felsefe, neoliberal kapitalizmin sistematik yapısındaki değişikliklerin ne boyutta veya ne hızda yapılabileceğini, deneysel eylem olmadan tam olarak bilemeyeceğimizi ortaya koyar. Bu yapılar genellikle katı ve inatçı *görünen* yapılardır ve aslında böylesi bir görünümün gerçeği yansıttığı da söylenebilir. Bazıları deneysel eylemlere, çalkantılara, testlere ve zorlamalara tabi tutulduğunda belirgin hale gelen gizli hassas noktalarla, belirsizliklerle ve potansiyel kırılma noktalarıyla lekelendiklerinde bile inatçı, katı ve darbelere karşı sonsuz derecede emici görünebilir. Aslında geç kapitalizm dahilindeki hiçbir ekolojik yaklaşım, geç kapitalizmin binlerce halatla, sarsıntıyla, darbeyle, bağımlılıkla, şoklarla ve ağlarla bağlı olduğu çeşitli güçler göz önünde bulundurulduğunda, değiştirmeye yeltendiği yapıların değişmezliğine veya potansiyel esnekliğine ilişkin net bir saptamada bulunamaz.

Yapısal teorinin başarısı, en iyi yönünden bakıldığında, bir sistemi bir arada tutan yapısal kesişim noktalarını tanımlayabilmesi; en kötü açıdan bakıldığındaysa, böylesi kesişim noktalarının potansiyel değişime ne derece dirençli olduğunu önceden bildiğini iddia ederkenki boş kibiriydi. Buna karşın, benzer bir kibirliliğin içine düşmeden üretken bir değişim için yer açabilecek muhtemel stratejik eylem alanları peşinde koşmak önem kazanmaktadır. Günümüzde yapısal değişim ihtiyacı ile potansiyel değişimin gerçekleştirilebileceği çeşitli alanların belirlenmesi arasındaki ilişkiye dikkat kesilmek de önemlidir. Böylesi bir eyleme katıldığınızda ne yaptığınızı tam olarak bilmezsiniz. Geleceğe yönelik yaşamanın ve bir eylemde bulunmanın kaçınılmaz şekilde değişken bir belirsizlik katsayısı içerdiğini idrak eder ve bu idrakı deneysel bir anlayışla kombine edersiniz. Aşağıda yer alan önerilerden ve eylem alanlarından bahsetmek yerinde olabilir.

1) Ne neoliberal teori, ne sosyalist prodüktivizm, ne derin ekoloji, ne de klasik haliyle sosyal demokrasi günümüz koşulları için yeterli görünmektedir. Durumun böyle olması kısmen, piyasaların kendi kendini düzenleme gücünün, beşeri alan dışında kalan ve farklı seviyelerde oto-organizasyon ve metamorfoz gücü olan daha büyük çeşitlilikte güç alanlarıyla ilişkisi çerçevesinde gerçek olması ve bu çerçeveyle sınırlı olması nedeniyledir. Bu noktada ilk ödev, neoliberal ideolojiye eleştiriyle meydan okumak ve piyasa işlemleriyle diğer kültürel ve insan-dışı sistemler arasındaki birbirine benzemez ilişkileri kapsayan olumlu alternatifleri daha incelikli hale getirerek halka yaymak suretiyle bu meydan okumaya destek yaratmaktır. Bunu yapmak olguların kırılganlığını daha görünür ve açık hale getirecektir. Bunu yapmak, toplumsal hareketler, devlet uygulamaları ve halkın üzerine düşen roller dahilindeki birbiri içine kodlanmış bir dizi değişim adına gerekli sahneyi kurmaktır.
2) Geç kapitalizm dahilindeki ekolojik yaklaşımları yeniden şekillendirmeyi amaçlayanlar öncelikle radikal bir reform için gerekli geçici gündem maddeleri oluşturup sonrasında bu maddelerin başarılı olup olmadığını görmek için tekrar başlangıçtaki girişimlerini incelemeye dönebilirler. *Ara* gündem odaklanılabilecek en iyi noktadır, çünkü bir dönüşüm dünyasında daha uzak bir geleceğe bakmak fazlasıyla sisli bir manzaraya bakmak gibidir. Örneğin, bir dizi cephede deneysel mikropolitik yaklaşımlar içinde olmamız gerekir. Şu andaki yatırım faaliyetlerini, tüketim arzularını, ailelerin bütçe tasarruflarını, devletlerin önceliklerini, ibadethane oturumlarını, üniversite müfredatlarını ve medya haberlerini işgal eden anlayışı yeniden biçimlendirmeye yardımcı olmak için oynayabileceğimiz yeni rolleri denemeliyiz ve toplumsal hareketlere, sanatsal eylemlere, erotik-siyasi şovlara, seçim kampanyalarına ve yeni medya düzeni dahilinde yaratıcı müdahalelere katılmalıyız. Mevcut ideolojilerin, insanlara biçilmiş rollerin,

toplumsal hareketlerin ve devlet uygulamalarına bağlılığın ne şekilde kesiştiğini akılda tutmak önemli bir nokta teşkil eder. Örneğin bizi petrol konusunda dışa bağımlılığa iten ve bu uğurda savaşlar çıkaran enerji tüketimi alanında ya da seyahat, ibadethaneye gitmek, evdeki enerji kullanımı, yatırım ve tüketim konularında bize biçilen rollerde biraz değişiklik yapmak bile kendi başına küçük de olsa bir farklılık yaratır ve daha cüretkar maceraların, siyasi stratejilerin, devlet üzerindeki taleplerin ve devletler-üstü halk hareketlerinin parçası olmamız gerektiği yönündeki *kurumsal beklentilerin bir bölümünü* yerine getirmiş olmamızı sağlar.

3) Günümüzde belki de öncelikli hedef mevcut tüketim şekillerinin yeniden oluşturulması olmalıdır. Bu yeniden yapılanma, tüketim tercihlerinde doğrudan toplumsal inisiyatif kullanılması, böylesi eylemlerin duyurulması, tüketim alışkanlıklarını değiştirmek adına bölgesel toplulukların organizasyonu, devlet ve piyasa destekli tüketim altyapısını yeniden oluşturmayı amaçlayan toplumsal tepkiler verilmesi gibi eylemlerin bir kombinasyonuyla gerçekleştirilebilir. *Tüketim altyapısı* diyerek kast ettiğim ulusal otoyol sistemi, havaalanı sistemi, özel sigorta ile sağlanan sağlık hizmetleri, gıdalara fazlasıyla şeker, tuz ve yağ koyan gıda işletmeleri, kamusal iletişim araçlarının şirketleşmiş mülkiyeti, emekli maaşları ile ilgili tüzel yasalar gibi açıkça desteklenen ve finanse edilen piyasa alt sistemlerini içerir. Bu alt sistemler seyahat, eğitim, beslenme, emeklilik, sağlık hizmetleri, enerji kullanımı alanlarında bazı tüketim biçimlerini mümkün kılar ve diğer tüketim şekillerini çok daha zor veya pahalı hale getirir.[22] Bu altyapıyı değiştirmek mevcut çalışma

22. Amerika bağlamında tüketim altyapısına dair daha geniş kapsamlı bir açıklama ve bu altyapının, devlet politikasında ve halk öncülüğüyle tüketim anlayışında yapılacak değişikliklerden oluşan bir kombinasyonla yeniden yapılandırılması için bkz. Connolly, *Capitalism and Christianity, American Style*, bölüm 4.

ve yatırım şekillerini de değiştirmek demektir. Dolayısıyla, hem tüketim altyapısı hem de anlayışı üzerinde çalışma yapan bir toplumsal hareket doğrudan belirgin bir fark yaratabilir, daha fazla sayıda insanı eleştirel bakış açısı geliştirmeye teşvik edebilir ve böylelikle de bir sonraki yıkıcı felaket ortaya çıkarsa veya çıkarken daha fazla sayıda insanı militan siyasete yöneltmiş olur. Belki de devlet-üstü bir halk hareketinin amacı çoğulcu bir birleşim yaratmak olmalıdır. Bu çoğulcu birleşim, oynayabileceğimiz yeni rollere dair denemelerimizin ve algılarımızın daha hassas ve daha ince hale getirilmesi, siyasi ideolojilerde revizyonlar yapılması ve siyasi hassasiyet üzerinde bir dizi ayarlama yapılması gibi eylemler çerçevesinde gidip gelerek oluşturulabilir. Bu gerçekleştirildiğinde, birçok ülkede yakın gelecekte aynı anda bir genel grev başlatmak adına yeterli kolektif enerji harekete geçirilebilir. Böylesi bir hareketin amacı; tüketim şekilleri, şirket politikaları, devlet yasaları ve devletlerarası kurumlar üzerinde belirgin bir değişimi tetikleyerek iklim değişikliğinin yarattığı ölümcül gidişatı tersine çevirmektir. Bir kez daha şunu söyleyebiliriz ki, bizler kimliklerimiz, üstlendiğimiz roller, kültürel anlayışımız, piyasa düzenlemeleri ve devlet politikaları alanlarındaki değişimleri *hızlandırırken*; olguların kırılganlığının, doğanın çeşitli yönlerine yaptığımız haksız müdahaleleri *değiştirmemizi ve yavaşlatmamızı* gerektirmesi günümüzün açmazıdır.

4) *Kibir* (her şeyden öte üst düzey askeri sınıf, finans ekonomistleri, finansal elitler ve CEO'lar tarafından yansıtılan hükmetme güdüleriyle tezahür eden kibir) ve *hınç* (sekülarizmin ve dindarlığın bazı katmanlarında tezahür eden hınç) duygularının varoluşsal gücü günümüzde neoliberalizmi oluşturan tüketim alışkanlıklarında, yatırım portföylerinde, çalışma şekillerinde, yönetimsel taleplerde ve eşitsiz unvan verme anlayışında önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle ibadethanelerdeki, okullardaki, sokaktaki ve medyadaki aktivizm giderek daha becerikli ve daha

hassas hale gelmelidir. Yolumuza devam ettikçe bazılarımız dönüşüm dünyasıyla ilgili temaları daha büyük kitlelere sunabilir ve bunu yaparken de günümüzde insanlara rol biçmek konusunda gereğinden fazla öne çıkan, kapitalist yaşamdaki piyasa uygulamalarını, devletin önceliklerini insanlığa aşılayan iki anlayışa, sekülerizmin doğaya hükmetme anlayışına ve her şeyin Tanrı'dan geldiğini söyleyen anlayışa meydan okur ki bu iki anlayış birbirinin bütünleyicisidir. Varoluşsal özellikler, geç kapitalizmin insana biçtiği rollere ilişkin önceliklerini bizlere dikte eder. Günümüzde hem insanların aynı rolleri aynı o eski masumiyetle gerçekleştirmeleri hem de bu rollerin içine kendileri de girmişken bunlara itiraz etmeleri zordur. Dindarların, medyanın, neo-muhafazakarların ve neoliberal sağın, günümüz hayatının öncelikleri arasında masumiyet kisvesine bürünme çabaları durumu daha da tatsız hale getirmektedir.

5) Neofaşist veya mafya-tipi bir kapitalizmin ortaya çıkışı, tehlikeli bir olasılık olarak ufukta belirmektedir. Bunun nedeni kısmen sermayenin yayılması ve yoğunlaşmasıdır. Kısmen olguların gerçekten kırılgan olmasındandır. Kısmen bu baskılarla karşılaşan birçok kişinin kimlik sahibi olma ihtiyacının onları iflası gitgide daha belirgin hale gelen neoliberal hayale daha sıkı sarılmaya itmesindendir. Kısmen birçok Amerikalının kendileri için gitgide daha tatsız hale gelen bir dünyada II. Dünya Savaşı'nın ardından ülkenin kazandığı özel konumu korumakta ısrar etmesindendir. Kısmen neoliberal kapitalizmin doğasında var olan kriz eğilimleri yüzündendir. Ve kısmen de birçoklarının, kapitalizmin kurumsal yaşamının içine katılmış seküler ve tanrısal imgelere meydan okuyan belirgin kanıtları görmezden geliyor olmasındandır. Hatta tehlike şu ki, şu anda toplumsal sorunlara yakın ilgi göstermeye en uzak durumda olan neoliberalizm destekçileri, neoliberal otomasyona dair mitsel vaatlerin cazibesi ile bir sonraki krizin ortaya çıkışıyla gelebilecek neofaşist bir hareketin çekiciliği

arasında kalabilir. Bu daha önce olmuştu. Neoliberalizmin kendisinin faşizmin bir türü olduğunu söylemiyorum; ama periyodik olarak neden olduğu zafiyetler ve erimeler bir kez daha faşist veya neofaşist yansımalar yaratabilir, tıpkı Büyük Buhran'ın ortaya çıkışından beri birçok ülkede yaşandığı gibi.[23]

6) Demokratik devlet sermayeyi tek başına yola getiremeyecektir veya tüketim anlayışını ve altyapısını yeniden oluşturamayacaktır; ama iklim, hava, kaynakların kullanımı, okyanus akıntıları, arıların yaşamı, tektonik hareketlilik, buzul akışı, türlerin çeşitliliği, iş hayatı, sosyal hayat, tüketim ve yatırım gibi konularla olan canlı ilişkilerimizi yeniden şekillendirmek adına belirgin rol oynamalıdır. Bunun yanı sıra yeni bir anlayış oluşturmak için yaratmamız gereken toplumsal baskılara uygun yaklaşımlar geliştirmelidir. Dolayısıyla yeni bir sol, "devlet" denen olguya karşı eski nefretini bir kenara bırakıp, deneysel olarak, üstlendiğimiz rollerle siyasi etkinlikler arasında yeni kesişim noktaları ortaya koymalı, ama devletin doğurabileceği tehlikelere karşı da tetikte kalmaya devam etmelidir. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi, geç kapitalizmin kırılgan ekolojisi birçok farklı türde devlet müdahalesini zorunlu kılmaktadır. *Günümüzde devlet yönetimine karışmayı reddetmek, açıkça ya da dolaylı olarak ipleri neoliberal piyasaların eline bırakmak anlamına gelir.* Hatırlayınız ki, kapitalist devletlerin faşizm dürtülerindeki son yükseliş piyasaların bütünüyle çökmesinin ardından yaşanmıştı. Bu hareketlerin çoğu başarısızlığa uğradı. Ama birkaç tanesi sanayiciler ve devlet ile kentlerde, kulüplerde, dini kurum, polis ve medyanın içinde örgütlenmiş yasa

23. *The Great Transformation (Büyük Dönüşüm,* Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları) adlı eserinde Karl Polanyi Büyük Buhran'ın birçok ülkede bir dizi faşist hareketin ortaya çıkmasına yardımcı oluşunu anlatır. Polanyi aynı zamanda dünya çapındaki bu depresyonun piyasa kaynaklı oluşunun, radikal piyasa teorisinin yaşayabilir bir ilke olarak yeniden ortaya çıkmasını önleyeceğini düşünüyordu. Haklıydı, en azından bir süre için.

dışı gruplar arasındaki bir dizi git-gellerle güçlenmiş oldu. Neofaşizmin yeni bir türünün ortaya çıkması tehlikesiyle mikropolitikalardan veya devlet politikalarından uzak durarak savaşamazsınız. Bu savaşı ancak günlük yaşamın içine işleyen yeni bir anlayış aşılamak amacı taşıyan çok yönlü politikalarla verebilirsiniz. Anlayış değişimi de devlet yönetimi ve devletlerarası ilişkiler anlamında yeni olasılıklar doğurabilir, böylelikle bir alandaki ilerleme bir başka alandaki ilerlemenin tohumlarını atar. Karşılıklı etkileşimle birlikte pozitif bir dinamik doğabilir. Peki devletin ve küresel kapitalizmin işleyişindeki alışkanlıkların bir dizi kayda değer değişikliğe uğratılması bu parçalanmış sistemi kapitalizmden uzak başka noktalara götürebilir mi? Bunu bilmiyoruz. *Ara hedeflere* odaklanmanın önemli olmasının nedenlerinden biri de bu. Bir başka sebep de, şaşırtıcı ve periyodik değişimlerle dolu bir dönüşüm dünyasında ara dönemlerin fazla ötesini öngöremeyecek olmanızdır. Bir üçüncü sebep ise aktivizmin kendini ileri itebilmesi ve destek bulabilmesi için somut ara olasılıklar ortaya koyması gereğidir. Bunların ışığında, bana öyle görünüyor ki, en azından pozitif bir ara geleceğin, sosyalist produktivizm veya derin ekoloji destekçiklerinin öngördüğü bir dünya içermesi pek mümkün değil.[24]

7) Böylesi bir gündem oluşturmak, Dünya'nın geleceğini umursayan din-dışı kuruluşlar ile mezhepsel uygulamalarına olumlu bir maneviyatı da ekleyen çeşitli dini geleneklerin sayısız mensubu arasında yeni bağlantılar oluşturabilmek açısından da olmazsa olmaz konumdadır. Bugün ihtiyaç

24. Makalenin bu noktasında ve başka yerlerinde, 2010 baharında Johns Hopkins'teki "Devlet Kapitalizminin Yeniden Düşünülmesi" seminerinde benimle birlikte seminer veren David Howarth'la yaptığımız sohbetlerimize çok şey borçluyum. Ayrıca yine bu üniversiteden bazı öğrencilerin gerçekleştirdikleri sunumlara ve 2010 sonbaharında APSA'da bu parçanın daha eski bir versiyonuna Kathy Ferguson'un getirdiği yorumlara da minnettarım. Seminerdeki sohbetlerden bazıları Marks, Polanyi ve Deleuze okumalarıyla tetiklenmişti, bunlara ek olarak Lipietz, *Towards a New Economic Order* da sayılabilir.

duyulan yeni, çok yönlü hareket, eğer ortaya çıkma fırsatı bulursa, bu uğurda dünyayı dolaşan bir grup gezginin veya seçimle gelmiş küçük gruplaşmaların oluşturduğu merkezi bir hareket olmaktan ziyade devletler dahilinde ve ötesinde birçok yerde etkinlik gösteren çoğulcu bir birleşim olacaktır. Seçim zaferleri tabii ki önemli; ancak bu zaferler yalnızca ibadethanelerde, üniversitelerde, sinemayla, müzikle, tüketimle ilgili uygulamalarda, medya haberlerinde, yatırım fikirlerinde ve benzerleri gibi yerlerde saklı bir takım önceliklere değindiklerinde en iyi biçimde işlerlik gösterirler. Bununla ilişkili olarak akılda tutulması gereken bir başka nokta da, günümüzde olguların kırılganlığını artıran kapitalist ilerleme, yayılma ve yoğunlaşma biçimleri dünyayı bugüne kadarkinden çok daha büyük bir hızla *azınlıklaştırmak* için de baskı uyguluyor. Yeni bir çoğulcu oluşum, daha önce bahsettiğimiz etkileri azaltmaya çalışmasının yanı sıra bu son gelişmelerin de üzerine inşa olacaktır.

Bu yorumlar bazılarına fazlasıyla "iyimser" veya "ütopik" görünecektir, bundan eminim. Ama hem iyimserlik hem de kötümserlik göreceli kavramlar. Günümüz koşulları açısından ikisi de yeterli görünmüyor. Hatta kötümserlik, uzun süre bağlı kalındığında kolaylıkla kinizme kayabilir ve bu da genellikle, kinizmi şirketsel varlıkları korumak için tasarlanmamış devlet faaliyetlerine karşı kullanan sağ kanadın ekmeğine yağ sürer. "İşe yaramaz politikaların" sağ kanattaki kinizm yanlılarının işine gelmesinin nedenlerinden biri budur. *Devletle ilgili konularda kinizmi, piyasayla ilgili konularda masumiyeti desteklerler.* Daha önce de ifade ettiğim gibi, yalnızca eleştirmek de yeterli olmaz, çünkü eleştirmenleri ve takipçilerini kolayca kinizmin eşiğine taşır.

Yukarıdaki eleştirinin, açıkça kapitalizm üzerinde değil, neoliberal kapitalizm üzerinde yoğunlaştığı da doğrudur. Çünkü bence eleştirinin bağlamını mümkün olduğunca net şekilde

belirlememiz ve her şeyden önce bulabileceğimiz ara yanıtlar üzerine düşünmemiz gerekir. Buna dayanarak diyebiliriz ki, örneğin Keynesçi kapitalizm koşullarında yaşıyor olsaydık, farklı meseleler ve farklı stratejiler tanımlardık.[25] Tek başına kapitalizm ise (kapitalizm genel bir kapsam teşkil ederken neoliberalizm özel biçimlerde işlerlik gösterir) fazlasıyla büyük ve genel bir hedef halindedir. İsveç ve Amerika kapitalizmleri arasındaki farklar kadar çeşitli biçimler ortaya çıkabilir. İçinde bulunduğumuz dönem, günümüzün hegemonya kuran kapitalizm biçimini hedefleyen bir grup ara gündem ve bu gündemlerin birçok yerde yüksek dozda militanlıkla desteklenmesini gerektirmektedir. Günümüzdeki amaç bütün sistemi alaşağı eden bir devrim beklemek değildir. Daha detaylı olarak göreceğimiz gibi "sistem" gereğinden fazla sayıda açık uçla, oransız kenarlarla dolu, insan-dışı güçlerle tehlikeli kesişim noktaları ve sonu belirsiz birçok yol var ve bunların hepsi, bütün sistemi yıkmayı düşünmeyi mantıksız kılıyor. Ayrıca durum çok acil ve sistemin aşağıda bıraktığı çok sayıda insan bu işte çok fazla acı çekiyor.

Şu anda ihtiyaç duyulan şey, eldeki kötü seçenekler arasından günümüz koşulları içinde geleceği en parlak olanı harekete geçirmek. *Olasılıkları* hesaplamanın ve bu olasılıkları gizli bir hoşnutluk veya çaresizlikle değerlendirmenin (seçim dönemin-

25. Keynesçilik sıkıntılı dönemlerde telafi edici kamu harcamaları yapmaya yöneltir sizi; işsizlik maaşını, işçi sendikalarını destekler, yenilikçi bir vergi sistemini destekler, eşitsizliği azaltmak adına hükümet politikalarını kullanır. Neoliberalizme göre çok daha tercih edilebilir durumdadır. Yine de ciddi sınırlar koyar. Tüketim altyapısının ekolojik tepkiler vermeyi politik olarak daha zor hale getirişini gözden kaçırma eğilimindedir. İnsan-dışı güç alanlarının çeşitli derecelerdeki değişim kapasitelerine neredeyse hiç eğilmez. Mevcut yatırım, tasarruf, harcama ve siyasi müdahale anlayışlarının ekonominin altyapısıyla nasıl bir etkileşim içinde olduğuna dikkat etmez. Genellikle tavandan tabana politikalara yönelen savunucuları, rol deneyleri ve daha büyük toplumsal hareketler arasındaki gel git hareketlerinden pozitif bir güçlendirici makine üretme gereğine dair çok az farkındalık işareti sergiler. Dolayısıyla Keynesçiliğin de eleştirilmeye ihtiyacı vardır. Yine de eleştirilmesi gereken egemen pozisyonda neoliberalizmden ziyade Keynesçilik olsaydı daha iyi bir durumda olurduk. Keynes ve Hayek arasındaki uzun vadeli çekişmeyi gözden geçiren bir kitap için bkz. Wapshott, *Keynes Hayek*.

de benim de gerçekleştirdiğim etkinliklerdir) üstüne ek olarak günümüzün acil *ihtiyaçlarını* çeşitli cephelerde uğruna mücadele etmeye değer bir dizi *ara olasılıkla* ilişkileri çerçevesinde tanımlamamız gerekir, bu olasılıklara karşı istiflenmiş belirgin siyasi açmazlar olsa da. Sonrasında bu olasılıkların şu ya da bu yönünü farklı alanlarda sahnelemeyi deneyerek hem kendimizi hem de bu olasılıkları test ederiz; olaylar değişmeye ve sonuçlar ortaya çıkmaya başladıkça da etkinliklerini ve yan etkilerini yeniden gözden geçiririz. Böyle yaparak, görünürde kapalı ve kemikleşmiş yapıların aslında sivri uçlarla, yamalarla ve parçacıklarla dolu olduğunu daha canlı bir şekilde tecrübe eder ve anlarız. Bu yamalar ve parçacıklar da, mevcut yorumlamalara, insana düşen çeşitli rollerdeki değişimlere, ibadethanelerdeki, üniversitelerdeki, sendikalardaki, medya ve şirketler içindeki mikropolitikalara ve devletin eylemlerine karşı çıkılmasıyla ve büyük ölçekli devletler-arası toplumsal eylemlerle açılıp, sökülebilir.

Birinci Ara Bölüm:
Melankoli ve Biz

Yönetmenliğini Lars von Trier'in yaptığı *Melankoli* adlı filmde hali vakti yerinde, göz alıcı genç bir çift beyaz uzun bir limuzin içinde virajlı ve dar bir köy yolunda ilerlerken resmedilir. Çalılıkların daralttığı çamurlu yol güneş ışınlarıyla aydınlanır. Bu yolculuğun nereye varacağını ilk başlarda kestiremeyen izleyici için yol hiç bitmeyecekmiş gibi görünür. Birbiri ardına engeller çıkar karşılarına: bu viraj fazla keskin, şu bölge fazla çamurlu, şu çalılar yolu kapatmış. Ama sahne aynı zamanda kır hayatına ait huzur verici görüntülerle doludur. İnsan kır hayatının nefis atmosferinde bu genç çiftin hayat dolu güzelliği ile limuzinin son engeli ne zaman aşacağının belirsizliği arasında gidip gelir-

ken hayal kırıklıkları ve neşe birlikte dans eder adeta. Ufuktaki belanın kokusu bize kadar gelir.

Melankoli, güzelliğin ve çirkinliğin, hedeflerin ve hüsranların, parlak yüzeylerin ve mat çukurların, düzenli ritüellerin ve şaşırtıcı olayların, karmaşıklıkların ve inkârların izini sürüyor. Filmi izlerken bir süre sonra bunun nedenini anlıyorsunuz. Çift, şatafatlı, mükemmel donanımlı konaktaki düğünlerine iki saat geç kalıyor. Bu uzun ve virajlı yol için en azından daha küçük bir araba seçemezler miydi? Arkadaşları ve akrabaları, gelini sabırsızlıkla karışık bir hayal kırıklığı ile karşılıyor, geç kalması ve kayıtsızlığı olağan bir şeymiş gibi davranıyorlar. Genç kadın melankoli duygusuyla doluyor. Güzel bir şey yapmak adına her girişimi bir engelle karşılaşıyor. Bu dünyada bir şey yapılamayacağını düşünmeye başlıyor. En azından planlanmış eylemlerinin karşısına moral bozucu olaylar çıkıyor, içgüdüsel davranışları ise etrafındaki insanlar için kırıcı oluyor. Kısa süre sonra anlık, içgüdüsel bir ilişki yaşadığı başka bir adam alıyor sahneyi. Damat düğünü terk edip gidiyor. Zaten bu evlilik de ne kadar mülkiyetçi bir sözleşmedir böyle? Nereye gidiyor ki bu adam?

Film boyunca iki melankoli birbiri etrafında dolanır. Justine'in yaşadığı ıstırap ve daha önce güneşin ardında saklanmış Melankoli adlı, Dünya'nın çevresinde uğursuzca dolanan gezegen. Attığı her turda dahada yakına gelir. Bu iki melankoli, hikâyenin akışını sağlayan pürüzsüz anlatım hissine çomak sokarak sürekli birbiriyle iç içe geçer. Belki filmin iki bölüme ayrılmış olması da bundandır. 1. bölüm Justine'in, hayatta amaçlarına ulaşabilen sorumluluk sahibi kız kardeşine oranla kifayetsizliğine ve düşüncesizce davranışlarına odaklanıyor; 2. bölümdeyse Justine durumunu kucaklayıp hayatını düzeltirken kız kardeşinin yaşamı çok daha kötü noktalara gidiyor. Dolayısıyla Justine'in ıstırabı onu ilk başlarda kısıtlarken sonrasında olup bitenlere karşı hassasiyet kazanmasını sağlıyor. Yaralanabilir oluşu, onu çevresindekiler için bir denek haline getirse de, belki de hassasiyetiyle ilişkili.

Düğünün dağılmasının ardından tekinsiz bir sahnede, gökyüzünde orantısız boyutlarda iki ay parlar, izleyiciye bir yerine iki ürkütücü ufuk sunar. Sahne rahatsız edicidir. Filmi 2011 sonbaharında Baltimore'da Charles Sineması'nda izlediğimde seyircinin kafasında önemli ölçüde karmaşa yarattığını fark etmiştim.[1] Bizler sadece bir ufuk noktasına alışkınız. Ufkun ötesinde tek bir ufuk noktası olan bir dünya imajı birçok tektanrıcı teolojiye ve şu anda belli belirsiz ufukta görünen bir geleceğe doğru insanın belirsiz ilerleyişi düşüncesini temel alan Kantçı "zaruri" varsayıma uygun düşer. İki ufuk noktasının olduğu bir görüntü ise bize böylesi varsayımları sorgulatır. Zamana ve mekâna dair geçerli kavramların tahtını sallar. Bu noktaya kadar, bu zengin konaktaki insanlar, çiftimizin rüzgârlı yolu uzatarak ulaştığı düğünün gecikmeyle, gelinin reddedilişiyle ve ihmallerle gelmiş olmasına tepki vermiş olabilirler. Atlar bile ay ışığında yürüyüşe çıktıklarında ürkektir, yalnızca ahırlarına döndüklerinde bir derece sakinleşebilirler. Bu iki parlak ay ise

1. Bu ara bölüme, sinemada hissettiğim, duyduğum ve gözlemlediğim izleyici tepkilerinin yanı sıra filmi izledikten kısa bir süre sonra başkalarıyla yaptığım sohbetlerdeki reaksiyonları vurgulamak için "*Melankoli* ve Biz" adını verdim. Bu anlamda, Jane Bennett, Katrin Pahl, Nicolas Jabko, Libby Anker, Nick Tampio, Steve Johnston, Tom Dumm ve Paulina Ochoa ile alışverişinde bulunduğum fikirleri bilhassa önemsiyorum. Bu ara bölüme "Melankoli ve von Trier" başlığını koymama nedenim ise, kısmen, von Trier'in 2011 yılında Cannes Film Festivali'nde filmle ilgili olarak verdiği korkunç bir röportajdan kaynaklanıyor. Filmin başrol oyuncularından birinin depresyon eğilimi ve bir diğerinin cinsel deneyimleri üzerine yaptığı kinayeli yorumlar *belki* görmezden gelinebilir. Ama Nazi sempatizanı olup olmadığına dair sorularda da espri yapmaya devam edince işler tatsız bir noktaya ulaştı. Bazı reddedişlerin şakaya gelir yanı yoktur. Ve sonrasında da, gayet ciddi bir şekilde Albert Speer'den hayranlık duyduğu bir figür olarak bahsetti. Hitler'in Silahlanma Bakanı ve savaş üreticisinde hayranlık duyulacak bir yan göremiyorum. Speer'in savaşın kaybedilmesinin ardından dilediği özür bile inkârlarla ve örtbas girişimleriyle doluydu. Filmi izlediğimizde birçoğumuz melankolinin anlam karmaşasını ve gezegensel süreçlerle iç içeliğimizi düşünmeye başladık. Von Trier'i deşifre etmeye çalışmayacağım. Ama filmi izledikten sonra gördüğüm Cannes'daki röportajın sonunda, röportaj verenler mikrofonları çıkarıp ortalıkta dolanmaya başladığında Kirsten Dunst von Trier'e doğru eğilip sıkıntılı bir sesle "Ohhhh, Lars" dedi. Evet, belki de von Trier *The Cave of Forgotten Dreams*'i izlemeliydi.

akşamın güzelliğini kırık bir fon içine batırır, dünyayı etkileyecek yıkıcı bir çarpışma ihtimaline dair soyut bir algıyı da insanın içine kazır. Sanırım bu duygu hem izleyici için hem de bence Justine için geçerli. Kız kardeşi Claire ve Claire'in kocası olan biteni inkâr etmeye bir süre daha devam ederler. Ta ki adam intihar edene kadar. Dünyanın sonuna nasıl hazırlanabilirsiniz? Bağlar kurmaya, yetenek, hırs ve umut geliştirmeye başlamış, evin içinde koşuşturan çocuklara ne söyleyebilirsiniz? Bir terapist, bir vaiz veya bir filozof bile böylesi sorular karşısında kekeleyebilir. Pangloss bile tereddüt edebilir.

Evet, ölüm korkunç bir şey. Örneğin annenizin ölümü sizi hüzne boğmuştur. Çalışma, adanmışlık ve telaş içinde yaşanmış bir hayat sonlanmıştır. Ve yavaş yavaş, hayata dair hafızanıza derinden kazınmış bazı bağlantıların somutluğunu veya gerçeklik duygusunu onun ölümüyle beraber nasıl da yitirdiğini görmeye başlayacaksınız. Diyelim ki siz ve anneniz bir sır paylaşıyorsunuz; çocukken yaptığınız muzırlıklardan biri, öğretmenlerinizle başınızı belaya sokan bir şey ve böyle bir şey bir oğlan çocuğunun hayatındaki kavga gürültünün içinde anlayamayacağınız derecede feminen ve hassas bir karakter tarafından paylaşılıyor. Ve *bu sırrı* paylaşan kimse yok artık. Konusu hiç açılmasa bile, geçirdiği kazanın ardından kocası beyin sarsıntısı geçirdiğinde bu genç kadının aşk hayatından feragat edip tüm acılara nasıl katlandığını belki de biliyorsunuz. İstemsiz paylaşılan anılara kazınmış, kelimelere dökülmemiş bağlantılar artık yalnızca sizin varlığınıza hapsolmuş halde. Hâlâ bir önemleri var mı? Bu bağlantıları çevreleyen başka olaylar var mı? Sosyal gerçekliklerini bir miktar kaybederlerken bile daha fazla potansiyel güç kazandılar mı?

Bu gibi şeyleri başkalarıyla konuşmak insana fayda etmeyebilir. Onlar da hayata tutunmakla meşguller. Durumu aktarmak yönündeki herhangi bir girişim günlük yaşamın koşuşturmacasından fazlasıyla kopuk, fazlasıyla soyut kalabilir. Şimdi de başınıza muhteşem bir şey geldiğini düşünün. Birisiyle paylaşmak istediğinizde artık annenizle paylaşamayacağınızı fark

edersiniz. Sevdiğiniz birinin ölümünden doğan kaybetme hissi size tekrar tekrar bulur. Bunu herkes bilir. Eğlenceleri kısa keser ve anılarınıza bir şeyler olur. Ölüm, anılarınızın nasıl da farklı katmanlardan oluştuğunu ve derinliklerinin ne kadar kırılgan olduğunu öğretir. Sevilen kişilerin ölümleri arttıkça bazı yaşlı insanların durmadan geçmişi konuşma eğilimi artar, belki de yaklaştıklarını hissettikleri solipsizmi savuşturmak için. Bazıları ise kısa hikâyeler yazar.

Bir katliam, bir holokost veya büyük çaplı bir bombalama. Bunlar sevilen birinin ölümünden bile daha yıkıcı ve amansız. Bizi gizliden gizliye insanlığa ve dünyaya bağlayan güven ağını parçalarlar. Bu şoklar ve yıkımlar o kadar korkunçtur ki hayatta kalanlardan bazıları hiçbir zaman iyileşemez. İnsanlığa, Tanrı'ya, tabiata veya üçüne birden duyulan güven kırılmış ve dünyaya güvensizlik hâkim olmuştur artık; iyileşmek ise bu güvensizliğe sadık kalmamak gibi görülebilir. Hayatta kalanların yüreğine sonu gelmez bir depresyon hali veya intikam arzusu kazınabilir. Dünya nasıl olup da böylesi anlamsız bir şiddete sahne olabiliyor?

Melankoli'nin elinde farklı bir malzeme var. Sadece ölüm değil bu malzeme. Holokost hiç değil. Şahısların meselelerinin ötesinde iki gezegenin çarpışması var. Ve bu gezegenlerden en az birinde yetişkin insanlar, karıncalar, çocuklar, hipopotamlar, timsahlar, yağmur ormanları, filmler, İnternet, televizyon dizileri, düğünler, yarı-bağımsız ülkeler, şehvetli aşk ilişkileri, yoğun entelektüel gelenekler, akademik tartışmalar, askeri maceralar, holokostlar, bir okyanus taşıyıcı kuşağı, Picasso, türlerin evrimi, değişken iklim sistemleri, çeşitli tanrılar ve basketbol var. Ama bu çarpışmadan sonra artık başka maç olmayacak. Yeni aşklar, seyahatler, düşük tempolu koşular, güneşli günler, entelektüel gelenekler de olmayacak. İnsanın duyarlılığına katkı yapacak, gelecekteki duygularını ve algısını zenginleştirebilecek sanatsal faaliyet kalmayacak. Böylesi bir çarpışma tüm iyimser yaklaşımlara ve benzerlerine meydan okur. Bu felaketin ardından hiç kimsenin hiçbir hatırası kalmayacak. Buna cevabınız ne olurdu?

Tektanrıcılığa inananların bazıları, her şeye gücü yeten, iyiliksever bir Tanrı'nın böyle bir felakete izin vermeyeceğini söyler. Bu olasılığı düşünmek bile onlara göre günahtır. Şu andaki hayatınızı ve Tanrı'yla ilişkinizi düşünün. Bazıları radikal biçimde başka düşüncelere sapmadan önce durumu kaygı verici şekilde *Melankoli*'nin konusuna yakın bir kapsama taşır. Gözlerinde Mahşer Günü'nü canlandırırlar, yalnızca bazılarının cennete yükseldiği ve milyarlarca inanmayan insanın sülfür ve alevlerin birlikte yandığı sonsuz cehennemde cezalandırıldığı o günü görürler. Bu intikam hikâyesinin içinde bir yerlerde insanlık adına olguların kırılganlığına dair belli bir duygu dolanır mı? Ve böylesi bir insanlıkla özdeşleşme hissi? Belki de dolanır. Başka türlü bu kadar çok insanı topluca cezalandırmak adına ortaya konan sebeplerin, Tanrı'yı bir intikamcı olarak gören böylesi sert bir konseptle ilişkilendirilmesi gerekmezdi. Üniversitedeki öğrencilerime aktarmak için her sene yaptığım gibi Vahiy Kitabı'nı okuduğumda; insanın kontrolü dışında kalan özellikleri yüzünden, insanlığın büyük bölümünden intikam almak arzusunun hâkim olduğu bir yaklaşımla özdeşleştiğini hissederim. Ölüyoruz, acı çekiyoruz, hastalanıyoruz, güç durumlara tanık oluyoruz. Melankoli'nin müthiş yanı ise, sorumluluk ve varoluşsal intikam konularından geçici olarak sıyrılıp tüm hücrelerimizle dünyaya bağlanmamıza imkân vermesi.

Dışlayıcı hümanizmin tanrıcı-olmayan versiyonu ile Mahşer Günü anlayışına bağlı yaklaşımı arasındaki önemli farklardan biri; tuhaf, kısmi bir bütünleyiciliğin var olabileceği düşüncesidir. İkisi de dünyada önemli olanın biz olduğumuzu söyler görünür; bizim dışımızdaki her şey yalnızca bizim için birer araçtır ya da varlığımızın koşuludur. Hümanizm dahilinde üzerinde yeniden çalışılması gereken bu kısmi bütünleyiciliktir. Varoluşun diğer boyutlarının bizimle iç içe geçişine ve olduğumuz varlık haline gelişimizdeki katkısına çok daha fazla dikkat edilmeli; insanlığın, ilişki halinde olduğu çok çeşitli varlıkları ve süreçleri de kapsayacak şekilde şu andaki dar tanımı genişletilerek ilgilendiği alan büyütülmelidir.

Varoluşa dair ne ilahi takdire ne de cezalandırıcı bir Tanrı'ya dayalı anlayış güden bir başka grup ise, daha büyük süreçlerle ilişkili oluşumuz manevi açıdan pek önem taşımıyormuş gibi davranabilir. Hatta inanç ve maneviyatı birbirine *eşit tutarak* kutsallığı reddedişlerinin kendilerini manevi boyutu keşfetmek ihtiyacından kurtardığını düşünebilirler. 2008 yılında New School'da sekülerizm üzerine birlikte düzenlediğimiz panelde, tektanrıcı bir inanca bağlı olmadığımızı o (ve ben) söyledikten sonra kendisine tanrıcı-olmayan bir maneviyat araştırıp geliştirmenin önemli olup olmadığını sorduğumda Richard Dennett'in bana söylediği buydu en azından. Cevabı hayır olmuştu. Doğayı deneysel yollarla kavrayabilme ve kendi amaçlarımız doğrultusunda kontrol edebilme yeteneğimizden çok emin görünen bir grup "yeni ateist" var. Ayrıca toplumsal söylemlerinin içine farklı varoluşsal inançları katanlara da saygı çerçevesinde yaklaşmıyorlar. Sofokles olsa, onlardaki bu hayli kibirli mizacı kolayca tespit ederdi.

Diğer yandan başkaları da (aralarında sayısız tanrıcı ve tanrıcı-olmayan kişi bulunur) böylesi bir insanlık alanıyla olan derin ilişkimize odaklanır. Böylesi bir duygu günlük hayatın arka planında sık sık mırıldanır; bilimsel keşiflerle, dramatik olaylarla, sanatsal çalışmalarla ve varoluşsal tehditlerle sesi dönem dönem daha güçlü çıkar. *Melankoli*, hayatın içine halihazırda gizliden gizliye işlenmiş bir duyguyu, insanlığın bizim için çok önemli olduğu duygusunu dramatize eder. İnsanlık çok önemli; çünkü gerçek farklılıklarımıza rağmen aramızda bağlar var ve bedensel süreçlerimiz ve kültürel organizasyon biçimlerimiz, insan-dışı varlıklarla ve belirsiz derecede büyük çeşitlilikteki süreçlerle karmaşık yakınlıklar, bağlantılar ve ayrışımlar doğuruyor. Üzerinde yaşadığımız gezegenin daha büyük bir gezegenle çarpışıp tuzla buz olması ihtimalini şu anda yaşamıyoruz, ama yine de büyük bir meteor yağmuru veya gökyüzünü on yıl boyunca karartacak devasa bir volkan patlaması veya büyük bir deprem gerçekleşmesi olasılıkları göz ardı edilecek gibi değil. Eğer gerçeğe dönüşürse insan hayatının şeklini kökten değiştirebilecek bir

dizi ekolojik ve askeri tehlikeyle karşı karşıyayız. Bu olasılıkları hem hissediyoruz hem de ilgimizi bunlardan uzaklaştırmak yönünde yoğun baskıyla karşılaşıyoruz.

Yaşamın büyük bölümü, dikkatleri insanlıkla bağlantılarımızdan ve dünyanın derinden ilişki içinde olduğu yaşam şekillerinden uzak tutan günlük alışkanlıklar ve mücadeleler etrafında organize edilmiştir. Bu anlaşılabilir bir durum. Böylesi alışkanlıklara kara çalamayız; bunlar varoluşun bir parçası. Problemleri reddetmenin ve ertelemenin bile bir derece mantıklı bir tarafı vardır, çünkü geleceğin ve günümüz koşullarının tehlikelerine *bütünüyle* dalmak günlük görevlerinizi ve ihtiyaçlarınızı unutmanıza neden olabilir. Bu durumda böylesi yaklaşımlar için basitçe "mantık dışı" diyemeyiz. Ancak hiçbir bireyin, ailenin, bölgenin veya devletin tek başına çözemeyeceği tehlikeler üzerine düşünmekten kaçınmak gibi bir genel arzuya fazlasıyla esir olunmasına neden olabilir. Hatta kültürel yaşam, insanlık alanının kırılganlığı duygusunu kimlik oluşumuna, sorumluluk duygusuna ya da bazı dar kapsamlı çıkarlara ilave eden yaklaşımlarla dalga geçen ideolojilerle doldurulabilir. Karşı koymamız gereken bu ideolojilerdir.

Melankoli'nin 2. bölümünün ortaya koyduğu gibi, bireysel bir durum olarak melankolinin verdiği ıstıraba eklemlenen hassasiyetler zaman zaman insanın acı çekmesine neden olarak bu bağlantılarla hesaplaşmasını sağlayabilir. Bu ıstırabı yaşayan ve diğer insanların ne düşündüğünü umursamayan Justine nihayetinde yaşadığı onulmaz acılarla, o güne kadar ailenin daha becerikli ve sorumluluk sahibi kızı Claire'e göre daha anlayışlı şekilde başa çıkabiliyor. Justine gölgeliği olmayan Kızılderili çadırı gibi bir alan oluşturarak Clarie'in genç oğluyla yüzleşiyor ve neticesinde Claire'i de kendilerine katılması için davet ediyor. Film bizi kırılganlık, dünyayla bağlantılar ve başkalarına karşı hassasiyet arasındaki belirsiz ilişkiler üzerinde düşünmeye itiyor.

Şu ana kadar da açıkça görüldüğü gibi, Charles Taylor'ın onuruna "dışlayıcı hümanizm" olarak adlandırılabilecek yaklaşımla ilgili endişelerim var. Ona göre, Tanrı olmadan insanlığın

kendi kendine yeter olduğunu düşünmek tehlikeli bir fikir. Bu konuyu yeniden gözden geçirdiğimde gördüğüm şu ki, dışlayıcı hümanizm, insanın *ya* kendisi *ya da* Tanrı'nın yansıması olarak yaratılışındaki eşsizliği şeklindeki üstü kapalı veya açıkça dile getirilmiş fikri ifade ediyor. Bu fikir kolaylıkla yalnızca bizim önemli olduğumuz anlayışına kayabilir; çünkü yalnızca bizde mantık veya dil veya bilinç veya refleksivite veya Tanrı veya uzun bir zaman ufku vardır. Böylesi imgelere beşeri bilimlerde, insan kültürünün en temel karakterini şu ya da bu tarihi fonda *kültürel içselcilik*'e dayanan çalışmalarla kavrayabilecekmişsiniz gibi davranan yaklaşımlar arasında rastlayabilirsiniz. Halbuki bu araştırmalarda ele alınan kültür aşırı karmaşık ve başka kültürlerle fazlasıyla iç içe geçmiş olabilir. Ancak her birinin insan-dışı süreçlerle çok değerli bağlantıları ya bir kenara itilir ya yalnızca sembolik olarak ele alınır ya da yalnızca araç olarak tanımlanır. Böylesi yaklaşımların savunucuları *yalnızca* şunu sorar: "Melankoli gezegeni bizim için neyi sembolize eder?". "Eğer bize çarparsa ne olacak?" sorusunu sormaz. İlk sorunun hatalı ya da ıvır zıvır bir soru olduğunu düşünmüyorum, ama birbiriyle etkileşim halindeki çeşitli güç alanlarından oluşan bir evrende eylem-odaklı bakış açıları için fazlasıyla *yetersiz.*

Eşsiz değiliz, daha çok farklı olduğumuz söylenebilir. Kendimize atfettiğimiz çoğu şey ya derinden tartışmalıdır (örneğin Tanrı fikriyle ilgili tartışmalar ve natüralist evren yaklaşımının birçok farklı versiyonu gibi) ya da birçok çeşitli varlıkla ve nesneyle *belli ölçüde* paylaşılır. Bakterilerin de basit arzuları vardır ve belli amaçlar peşinde koşarlar, ancak bizimkiler çok daha karmaşıktır ve bizi kolaylıkla endişeye sevk eden inkâr dönemlerinden sakınırsak daha öz-düşünümsel hale gelebilir. Dahası insan-dışı sayısız varlığın (bakteri ve virüsler dahil) ve sürecin insan bedeninin kompleks birleşimi içinde ve dışında oynadığı roller olmasa bizler *olamazdık.* Mikroplar sadece bizim üzerimizde çalışmaz, birçoğu sinir hücrelerimize ve iç organlarımıza işleyerek ruh halimizi ve performansımızı *oluşturmamıza* katkıda bulunur. Başınızı çevirdiğiniz her yerde insanla

birçok farklı türde insan-olmayan unsur arasındaki bağlantılar ve ilişkiler filizlenir. Dolayısıyla denebilir ki, insanlığa bağlı olmak, ilişkili olduğu çeşitli canlı unsurlara ve süreçlere değişken derecelerde bağlı olmaktır. Ayla olan gizli bağlantım ise iki ayın göründüğü o esrarengiz görüntüde önce aklımı karıştırdı sonrasında dramatize edildi.

Dışlayıcı hümanizm çuvallamış durumda. Bir şımarıklıktan ibaret. Kültürel içselciliğin kibrini ve tehlikesini tetikliyor. Farkındalık, hassaslık ve bağlılık alanlarımızı ve biçimlerimizi sanatsal yollarla genişletme çağrısı yapmak artık acil bir ihtiyaç haline geldi. Bu yüzden de insanın kavrayışına ve hassasiyetine kesin sınırlar koymak anlamına gelen transandantal argümanların kesinlikle reddedilmesi gerekir, tıpkı daha sonraki bölümlerden birinde yapmayı deneyeceğim gibi. İnsanlığa bağlılığımız, Avro-Amerikan dünyanın uzun süredir sıkışıp kaldığı tür odaklı geri kafalılığı esnetmek ve revize etmek ihtiyacını hissettiriyor. Araştırmacı yaklaşımları engelleyen bir dizi transandantal sınırlandırmayla kilitlenip kalmanın anlamı yok.

Ancak kendi hatıralarımıza ve bağlılıklarımıza dönüp baktığımızda da, bizim de insan olmamız neticesinde ortaya çıkan ve insanın olduğu alana verilen belirsiz ve kuşkulu bir öncelik vardır. Sınırlarını kesin olarak saptayamayız. Ayrıca saptamayı denemek de hata olur, çünkü insan-dışı dışsal güçlerle ve bünyemiz dahilindeki insan-dışı unsurlarla yeni ilişkiler tanımlandığında bu sınırları esnetmek genellikle oldukça önemlidir. Bir kez daha altını çizmek gerekirse, insan olmak, insan-dışı süreçlerden oluşan unsurlar tarafından organize edilmek ve böylesi unsurlarla iç içe geçmiş olmaktır. Yine de türümüze dair, hayattaki değişimler neticesinde hücrelerimize nüfuz edecek şekilde bir kimlik yokmuş gibi davranmak tecrübelerimizin büyük bölümünü yalanlamak olur. Ayrıca böylesi bir inkâr, sanatsal keşiflere, nöroloji gibi bilimlere, iklimbilime ve jeolojiye, oynanabilecek yeni rolleri denemeye ve politikaya dalmanın, hem bu bağlılıkları *derinleştirebileceğini* hem de çeşitli bağlantılar içinde olduğumuz diğer unsurları ve süreçleri kavrayışımızı *artırabileceğini* bize

unutturabilir. *Melankoli*, hem bu bağlantıların hem de insanın dünyada diğer unsurlara bağlılığına dair temkinli bir ruh halinin gözler önüne serildiği bir örnek sunuyor, en azından benim için öyle. *Antihümanizm*, *posthümanizm* ve benzeri terimlerin beni pek fazla kendine çekmemesi de bundan kaynaklanıyor. Böylesi bakış açıları dışlayıcı hümanizmin hem tanrıcı hem de tanrıcı-olmayan versiyonlarının aşırılıklarına karşı çıkmalarına rağmen (bu iyi bir şey), onlar da insanlığı hiç umursamıyormuş gibi bir izlenim bırakıyor ve dolayısıyla da bize benzemeyen veya bizim tuhaf bir parçamız olan veya bizden daha kapsamlı olan unsurlarla aramızdaki etik *bağlantıları* keşfe çıkarmış gibi görünmüyorlar. Politik hayatta ilk izlenimler fark yaratır. Değersiz olmamasına rağmen bir karınca benim için bir insan kadar önemli olamaz. Bizler diğer canlı varlıkları yiyoruz. *E.coli* bize bulaştığında tedavi edilmesi zor bir bakteri, o ya da bu tedavi uygulandığında yan etkilerine dikkat etmek gerekiyor. İnsanlığın geleceği ve iç içe geçtiğimiz çeşitli güçler ve varlıklar üzerindeki muhtemel etkileri dolayısıyla iklim değişikliği radikal eylemlerle önü kesilmesi gereken bir süreç. O korkunç depremin şehri harap etmesinin ardından Lizbon halkı depreme daha dayanıklı binalar inşa ettiği için mutluyum. Odak noktamız, insanlığın muazzam öneminin olduğu bir dünyada heterojen varlıklarla ve süreçlerle olan ilişkilerimiz.[2]

2. Butler'ın *Precarious Life*'ı ile bu çalışma arasındaki bazı benzerlikleri ve farklılıkları belirtmek açısından uygun bir anda olduğumuzu söyleyebilirim. Butler İsrail ve Amerikan Siyonizmini ele alırken cesaretli ve etkileyicidir, bir yandan da Musevi geleneğinin etik gücüne karşı derin bir takdir besler. Ötekinin yüzüyle karşılaşmanın ya etik bir reaksiyon doğuracağına ya da şiddet arzusunu tetikleyeceğine dair getirdiği açıklama insan yaşamındaki esrarengiz bir unsura hitap eder. Bu beni ürpertiyor. Medyanın bu kadar sıklıkla bazı yüzleri çerçeve içine alarak onların ve bizim kırılganlığımız arasındaki ilişkiyi ortadan kaldırmasına dair getirdiği açıklama doğru zamanlamalı ve yeni fikirler uyandırıcıdır. Umarım bu etkileşimler neticesinde içselleştirdiğim bir şeyler olmuştur. Belki de aramızda iki vurgu farkı var, ama bunlar vurgu farkından öte bir şey değil. Kendimizi kaptırdığımız spesifik rolleri aşan hayatın tatlarına sevgi beslemek ile hayatın kırılganlığını, özellikle de kırılganlığın eşitsiz dağıtıldığı dengesiz yollarını idrak etmek arasında salınmak arayışındayım. Hayatın tatlarını idrak etme-

Buradaki amaç insan türünün görece önceliğini değerlendirerek ortaya çıkabilecek meseleleri çözecek bir formül belirtmek değil. Böyle bir formülün mümkün olduğundan pek emin değilim. Dışlayıcı hümanizme veya anti-hümanizmin en sert biçimlerine indirgenemeyecek bir bakış açısı ararken meseleyi gözden kaçırmamak amacını taşıyoruz. *Melankoli*'yi izledikten sonra Werner Herzog'un *Unutulmuş Düşler Mağarası* adlı filmini izlemenin faydalı etkileri olabilir. Günümüzde Fransa'nın olduğu yerde bundan otuz iki bin yıl önce çizilmiş mağara resimlerinin böylesi ince hassasiyetleri ortaya koyması nasıl açıklanabilir? O dönemki sanatçıların gözlemleme, mücadele ve bağımlılık nedeniyle yakın ilişki içinde oldukları hayvanların vücut hat-

---

nin daha büyük bir şans olduğuna katılıyorum ve bunun böyle olduğunda ısrarcıyım. Ama bu idrak, bir kırılganlık anlayışıyla birleştirildiğinde ve bunu yapmak mümkün olduğunda mikro ve makro-politikalara etik bir katılım göstermek için ihtiyaç duyulan enerjiye önemli bir katkıda bulunur. Bana göre Spinoza'nın zorlu bir hayatı vardı. Hem Amsterdam'daki Yahudilerce aforoz edilmişti hem de Hıristiyanlarca "Yahudi filozof" olarak adlandırılıyordu. Ama o var oluş sevgisiyle dolu etik bir hayatın pozitif anlayışı içinde yaşamış ve bunun altını çizmişti. Butler ve benim bu noktalarda ne derece anlaşmazlık içinde olduğumuzu bilmiyorum ya da bu unsurlar arasında nasıl bir özel denge peşinde olmam gerektiği konusunda da kendimden emin değilim. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında yalnızca muhtemel bir vurgu farkından söz edebiliriz. Peki ikinci fark? Butler başkalarına karşı daha hassas olmamıza yardımcı olur, öteki'ni ortadan kaldırmak için gerçekleştirilen organize girişimler karşısında bile algımızı ve kimliğimizi daha kapsayıcı hale getirmemizi sağlar. Benim amacım ise hassasiyeti, duruma ve işin içindeki güçlere göre farklı derecelerde genişletmek; insan türünün iç içe geçtiği insan-dışı çeşitli güç alanlarını da kapsayacak şekilde insanlık alanının da ötesine taşımak. İnsanlıkla dünyanın geri kalanı arasında bir "kopukluk" olduğuna inanmıyorum; daha ziyade çeşitli iç içelikler ve bunların belirgin biçimde farklı dereceleri var ve bunların hepsi birden aynı yönü işaret etmiyor. Bazıları çeşitli insan-dışı organizma ve varlıklarca farklı ölçülerde paylaşılan "kendine has" özelliklerimiz olduğunu söylüyorum. Ne dışlayıcı-hümanist ne de post-hümanist olmak peşindeyim. Bu durumda riskler ve kırılganlıklar ön plana çıkıyor. Bahsettiğim konuların bazı meseleleri sonuca vardırırken bazı yeni meseleleri de ortaya koyduğunu fark ediyorum. Ama en azından yapmış olduğum bu etki Butler'ın korkup kaçmayacağı bir şey. Butler temkinli bir keşif ve deney etiği otaya koyar, final kriterlerinden ve sabit düzenden uzak bir süreç izler. Aramızda vurgu farkları varsa da, bu benzerlik dolayısıyla biraz azalmış olur.

larına ve hareketlerine ne kadar incelikle hâkim olduklarını görmek de şaşırtıcıdır. Bu dünyada tahminimizden daha büyük bir mirasa sahibiz.

İnsanlığa esnek bir öncelik vermek için bir Tanrı tarafından idare edilmiş, ilham verilmiş veya şekillendirilmiş olmak gerekli mi? Bu tür bir ilham, başka bakış açılarıyla karşı çıkılmadığı takdirde genellikle tehlikeli ve kuşkulu bir eşsizlik duygusuna sürüklemez mi? Peki kutsallığın olmadığı bir dünyada yaşamın ilişkisel karakterini düşünmek ve yaşamak yeterli olur mu? Tarihte bugüne kadar dile getirildiği ve uygulandığı şekliyle bu ikisinden biri yeterli olabilir mi?

Evet, belki de bu bağlılık ve inanç kaynaklarından henüz hiçbiri insanlığın kısa tarihi boyunca Avrupa'da ve ötesinde yeterli olduğunu kanıtlayamadı. Eğer bu kaynaklar çok güçlü olsalardı, bu kadar çok kendi kendini yok ediş, anlamsız şiddet ve olguların kırılganlığına dair bu kadar çok gündelik inkâr bu sıklıkta ortaya çıkmazdı. Evet, farklı inançlar, teolojiler ve kozmolojiler arasında saygılı tartışmalara dayalı ilişkiler kurmanın yollarını aradığımız şu dönemde kültürel farklılıkların çeşitli boyutları arasındaki bağlantılarımızın daha büyük bir hassasiyetle vurgulanması, dramatize edilmesi ve beslenmesi gerekir. Avrupa dışındaki var oluş biçimlerine dair bilgimi daha fazla artırmam gerektiğini biliyorum. Belki de amacımız insanların genel olarak uzun vade yerine kısa vadeye önem atfetmelerini, daha geniş çaplı saptamalar yapmak yerine daha yakında gördüklerine öncelik vermelerini keskin bir çizgiyle daha aza indirgemek, ama tümüyle ortadan kaldırmamak olmalı. Bu eğilimleri *ortadan kaldırmak* akıllıca olmaz, çünkü anne-babalar çocuklarına, öğretmenler öğrencilerine, ülkeler vatandaşlarına, farklı dönemler o anki ihtiyaçlara *bir miktar* öncelik tanımalıdır.

Günümüzde çok sayıda insanın fazlasıyla kişiye özel şekilde kısa vadeli ve detaylı olarak tanımlanması için çok fazla sayıda gücün bir araya geldiğini kolaylıkla söyleyebiliriz. Aile hayatına, eğitime, yatırımlara, iş yaşamına, ibadet etmeye, tüketime ve oy kullanmaya dair iç içe geçmiş günlük rutinlerimiz kısa vadeli en-

dişelerle dolu. Ve bugün neoliberalizm tarafından yönlendirilen baskın ideolojiler bu eğilimleri köreltmekten ziyade körüklüyor. İnsanın kendi kısıtlı amaçları için yalnız hareket etmesinin; yatırım, iş ve tüketim alanındaki herkesin aynı şeyi yapmasıyla birlikte herkesin yararına olacağı iddiasındadırlar; piyasaların bu birbirine benzemez olayları düzenleme konusunda rasyonel ve verimli olduğunu öne sürerler. Şaka herhalde. Oto-organizasyon kapasitesine sahip olmak gayrişahsi rasyonelliği garanti etmez, iç içe geçmiş sayısız sistemin farklı derecelerde oto-organizasyon gücüne sahip olduğu bir dünyada bu olamaz. Dünyadaki mevcut bağlamda neoliberalizmin tafralarına karşı sağlam durmak gereğinin sebeplerinden biri de budur.

2
Hayek, Neoliberalizm, Özgürlük

Radikal ve Ilımlı Neoliberalizm

Milton Friedman ve onun sağındakilere radikal neoliberaller diyelim. Benzer şekilde Friedrich Hayek ve solunda kalanlara da ılımlı neoliberaller diyebiliriz. Neoliberalizmin pusulası, piyasa süreçlerini desteklemek adına devleti ve diğer siyasi müdahaleleri "sınırlarken" piyasaların oto-organizasyon gücünü ve gayrişahsi rasyonelliğini kucaklayan herkesi kapsar. Sınırları yaklaşık olarak Keynesçilerin, Marksistlerin ve Sosyal Demokratların çeşitli şekillerde önermelerine karşı koyduğu noktalara kadar uzanır. Bu bölümdeki hedefimiz ılımlı ne-

oliberal teorinin hayatına ve şekline değer biçmek. Radikal ve ılımlı versiyonları arasındaki farklılıkları tanımlamak için 1993 yılında Friedman tarafından yayımlanmış bir makaleyi özetlemek yeterli olacaktır. Friedman, devletin oldukça sınırlı "müdahalesi" ile birlikte piyasaların kendi kendini düzenleyişinin rasyonelliğini benimser. En azından, devlet müdahaleleri için öne sürdüğü kriterlerin ne kadar esnek olduğunu görene kadar devletin rolü minimum seviyede görünür. Sonrasında ise devletin elini nerelere kadar uzatabileceğini görürsünüz, keşke belli alanlara uzatmakla kalsaydı dersiniz. Devlet "milleti yabancı düşmanlara karşı korumak için, insanın insana karşı baskı uygulamasını önlemek için, kuralları uygulayacak merciler teşkil etmek için ve anlaşmazlıkları karara bağlamak için" vardır.[1] Bu yaklaşımların altında yatan varsayım, eğer devlet "buyurucu" karşı kuruluş olarak minimum düzenleme sağlarsa piyasanın gayrişahsi rasyonelliğinin işleri yoluna sokacağı şeklindedir. Bu anlayış neticesinde de Friedman suç, hapishane organizasyonu, evsizlik, ailevi değerler, posta hizmetleri, eğitim, sağlık hizmetleri ve seyahat organizasyonları gibi konuların piyasa ilkeleriyle çözülmesi gerektiği düşüncesini savunur.

Ortaya koyduğu kriterleri analiz ettiğinizdeyse işler ilginç hale gelir. Devletin "milleti savunduğunu" söyler. Burada Friedman üstü kapalı olarak, piyasa ilkelerini iş hayatına, yatırımlara, aile yaşamına, şirket hayatına ve askeri önceliklere adapte etmiş muntazam bireyleri kapsayan merkezi bir kültürel yapı olarak millet idealini ortaya koyar ve belki bir miktar azınlık grup da bu yapının etrafına dizilebilir. Bu muntazam bireyler özel mülkiyeti, sözleşmeli çalışmayı ve piyasa otonomisini içselleştirmiştir. Ancak eğer merkezkaç kuvveti çeşitli tiplerde azınlıklar üretecek ve çoğaltacak kadar yoğun hale gelirse, ki bu kuvvetin ve baskıların bir kısmı Friedman'ın desteklediği küresel sermayenin hareketliliğinden ve genişlemesinden doğar, bu durumda azınlıklardan gelecek tepkilere karşı merkezi

1. Friedman, *Why Government Is the Problem*, s. 6.

sürdürülebilir kılmak adına gereken organizasyon biçimleri ve güç kullanımı da artacaktır. Muntazam birey fikriyle milletin nasıl örtüştürüleceğini gösteren bağlantı budur. Neoliberalizm ve biyopolitikalar ile piyasa normlarını içselleştirmiş muntazam bireylerden oluşan bir millet yaratma arayışı arasındaki kasvetli ilişkiyi başlatan bağlantı da budur. Dik kafalı azınlıklar söz konusu olduğunda neoliberallerin nasıl olup da gaddar devlet politikalarını destekleyebildiğini de bu şekilde açıklayabiliriz.

Şimdi de "yabancı düşmanlar"ı düşünelim. Devlet ve piyasa etkinliklerinin genişleyip yayılması hem devlet olarak hem de devlet dışı yeni düşmanlar yaratırsa ne olur? Bu durumda devletin rolü ortaya konan kriterlere göre bir kez daha belirgin biçimde artar, devlet ve devlet-dışı düzlemlerdeki karşıtlar büyüdükçe devlet de askeri gücünü büyütür. Veya "insanın insana karşı baskı uygulaması"nı düşünelim. Buradaki baskı uygulama kavramı pek açık değildir, odak noktasını kurumlardan ziyade bireyler üzerinde tutarak daha en baştan bir önyargı yaratır. Ama eğer birey olarak liderler, başkanlığını yaptıkları kurumlar dahilindeki yozlaşmadan ve bu kurumların yarattığı olumsuz etkilerden sorumlu tutulursa bu durumda bu kriter de oldukça esnek hale gelir, neoliberalizmi desteklemek adına ne tür bir polis ve asker gücü gerekiyorsa onu desteklemeye ayarlanabilir.

Son olarak, kuralları uygulayacak ve anlaşmazlıklara hakemlik edecek "merciler teşkil etmeyi" ele alalım. Friedman bu makalesinde oto-organizasyon gücüne sahip piyasalarla, idare birimi olarak devlet arasındaki kilit ayrımı korumak adına *demokrasi* kelimesini (ve devletin seçimler ve toplumsal eylemler aracılığıyla hesap verebilir olduğu fikrini) kullanmaktan kaçınıyor Ancak beklenmedik problemler ve sürprizlerle karşılaşıldığında ve sistem de demokratik olduğunda bu kriter de esnek hale gelir.

Friedman buradan hareketle devletin eylemlerine resmi sınırlar konması düşüncesini destekler, ancak devlet müdahaleleriyle ilgili kurallar hakkında yaptığı saptamaların kısalığı nedeniyle, oluşturduğu piyasa ideolojisi böylesi elastiki bir görünüm sergiler. Bu ikilem de Friedman destekçilerinin hem hayran oldukları

sistem için geniş çaplı bir devlet desteği talep etmelerine hem de bu sistemin devletin kapsamının azaltılmasıyla meyve vereceğini iddia etmelerine imkân verir, onlara göre gereken tek koşul devletin piyasa ilkelerini hayatın daha fazla alanına taşımasıdır. Bu ikilem seçim kampanyaları için de iyi bir siyasi formül yaratmış olur, çünkü piyasanın buyruklarına göre düzenlemeler yapmak için gerekli gaddar öğretileri gözlerden ırak tutar.

Radikal neoliberaller, demokratik bir çoğunluğun normalde reddedeceği neoliberal idareyi yürürlüğe koymak için krizleri genellikle severler ve bazen de yaratırlar.[2] Bu strateji, Friedman'ın neoliberal ekonomik reformları yerleştirebilmek için Şili'de uyguladığı şok taktiklerde kendini daha net gösterir; Allende suikasti ve Pinochet rejiminin şiddet kullanarak iktidara gelişiyle birlikte bu reformlar devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. ABD'nin radikal sağdaki idarecilerinin girişimleriyle de bu strateji, ulusal kredi borçlarını tehdit unsuru olarak kullanmaya devam etmiştir. Bu idareciler, zenginler için vergilerin yükseltilmemesi ve bütçe kesintilerinin azaltılması gibi talepleri 2011 yazında yerine getirilene kadar borç sınırı yasasını imzalamayı reddederek bu tehdidi dayatmışlardır. Tekrar tekrar karşımıza çıkan bu taktikler, radikal neoliberalizmin kelimenin en uç anlamıyla siyasi olduğunu gözler önüne serer. Desteklediği kurumsal düzenlemelerin gerçekleştirilebilmesi için genellikle radikal devlet inisiyatifleri kullanmak peşindedir. Bu koşullar altındaki amacı genellikle, çoğunluğu, normalde karşı çıkacakları devlet politikalarını benimsemeye mecbur etmektir.

Ilımlı Neoliberalizm ve Piyasanın Yaratıcılığı

Hayek bir miktar farklı bir durum sunar. İlk aşamada Friedman sisteminin taslağını benimserken geliştirdiği ilkelerin es-

2. Son kırk yıldaki neoliberal şoklar ve rehin alma vakaları için bkz. Klein, *The Shock Doctrine* (*Şok Doktrini – Felaket Kapitalizmin Yükselişi*, Çev. Selim Özgül, İstanbul: Agora Yayınları). Klein bazen bu şoklar her zaman kasten üretilmiş gibi davranır. Klein'a borçlu olduğum, ABD'deki borç sınırı krizi sırasındaki yasa değiştirmeye yönelik kasten rehin alımı öncesi yazılmış metin için bkz. Connolly, "The Shock Doctrine and the Neoliberal Imaginary."

nekliğine ve potansiyel belirsizliğine karşı daha tetiktedir. Ayrıca gayrişahsi piyasa süreçlerindeki kendiliğindenliğin ve yaratıcılığın da altını çizer, bu yaklaşımı da onu Friedman'ın peşinde olduğu her şeyi tahmin edebilen bilim arayışı konusunda daha şüpheci kılar.

Hayek'in yaklaşımlarını anlayabilmek için öncelikle piyasanın kendi kendini organize edici ve düzenleyici güçlerini benimseme noktasına nasıl geldiğini anlamamız gerekir. Kalabalık bir grubun küçük diyebileceğimiz bir oturma odasında toplanmak üzere birbiri ardına geldiğini düşünelim. Erken gelenlerin bir kısmı konuşmacıyı rahat görebilecekleri sandalyelere oturur. Daha sonra gelenler ise halihazırda orada oturanların yerlerini de göz önünde bulundurarak konuşmacıya göre kendilerine bir yer ayarlamaya çalışırlar. Bazılarının oturduğu, diğerlerinin ayakta kaldığı bu şekliyle oda dolarken Charles Lindblom'un ifadesiyle yönetilmeden ilerleyen bu "karşılıklı ayarlama" süreci gitgide daha aktif hale gelir.[3] Katılımcılar, merkezi bir koordinasyon veya idare olmadan, yaratıcı bir şekilde herkesin konuşmacıyı rahat görebileceği ve duyabileceği bir şekilde birbirlerine göre ayarlama yaparlar. Bazı gençler sandalyelerini daha yaşlı olanlara bırakmıştır. Yaşlılardan bazıları bu teklifleri kibarca reddetmiştir. Toplantı başlarken katılımcıların çoğu, ev sahibinin durumu merkezî, otoriter bir perspektiften idare ederek herkese sandalye tahsis etmesindense bu yaklaşımın daha iyi sonuç verdiğini söyleyecektir.

Karşılıklı ayarlama bu olayda planlanmamış bir kolektif rasyonelliği teşvik eder. Bu durum kısmen insanların kendilerini birbirlerine ve ortaya çıkan duruma göre ayarlamalarından kısmen de ayarlamalar gerçekleşirken mevcut nezaket kurallarını izlemesinden doğar. Bu süreç tek bir otoritenin bazı kişilere sandalyelerini boşaltıp diğerlerine oturmalarını söylemesinden daha iyi işler. Zaten yapmak üzere olduğunuz bir şeyi size birisi yapmanızı söylediğinde bu hoşunuza gitmez, çünkü

3. Lindblom, *The Intelligence of Democracy*.

ortada gereksiz bir otorite gösterisi vardır ve sanki söylenmese nezaket kurallarına uymayacakmışsınız gibi bir hava yaratılır. Bunu hepimiz yaşadık. Bu olayda kendi kendini organize eden oturma işleminde piyasa süreci daha iyi işler.

Böylesi bir örnek, geçerli olmakla birlikte ekonomik piyasalarla yakın uyum içinde değildir. Örneğimizdeki katılımcıların ortak bir amacı var; çok farklı özneler konumunda değiller; çıkar sağlama arzuları nezaket kurallarıyla ve muhtemel utanç duygusuyla büyük oranda sınırlanmış durumda ve yüz yüze bakar durumdalar. Ancak bu örnek bir çıkış noktası teşkil eder, bu noktadan Hayek'in gayrişahsi, kendi kendini düzenleyen, birçoklarının başkalarının bilmediği bazı önemli yönlerine dair kısmi bilgi sahibi olduğu halde kimsenin olayların bütününden haberdar olmadığı piyasaları kucaklayışını anlayabiliriz. Hayek'in düşüncesine göre, kimsenin yeterli genel görüşe sahip olmadığı bir durumda muhtemel en iyi sonuç, gayrişahsi bir piyasanın kendi kendini düzenlemesiyle ortaya çıkan sonuçtur.

Belki de bir dilin veya bir canlı türünün gayrişahsi evrimini ele almak bizi piyasalarla ilgili asıl duruma, bu yüz yüze örnekten çok daha fazla yaklaştırabilir. Böyle örnekler aydınlatıcıdır. Diğer yandan bizi hem beşeri hem de insan-dışı, hem birbiriyle etkileşen hem de farklı derecelerde oto-organizasyon gücü gösteren çok sayıda sürece de yaklaştırır. Sorun şudur ki, Hayek'in listesine ne kadar fazla süreç eklerseniz ekonomik piyasaların eşsizliği ve kendi kendini stabilize etme yeteneği bu güç alanlarıyla ilişkisine o kadar bağımlı hale gelir. Ve ideoloji bu başka süreçleri de içerecek şekilde daha fazla genişletildikçe kendi kendini organize eden piyasalarla, piyasaların rasyonelliği arasındaki denklem de daha fazla sorgulanır. Bu açmaz Hayek'in neden böylesi örneklere başvurarak konuyu özet geçtiğini, ama bu örneklerin ekonomik piyasalarla ilişkilerini keşfe çıkmaktan uzak durduğunu açıklayabilir.

Bu öncülleri arkamızda bırakırken Hayek'in genel olarak kendiliğindenliğin gücünü, özellikle de ekonomik piyasaların

gayrişahsi, kendi kendini düzenleme gücünü benimsediği birkaç saptamasına kulak verelim:

> "Olgunlaşmış düzen [kurulmuş düzene kıyasla], ki bu düzene kendi kendini yaratıcı veya içten doğuşlu diyoruz, dilimizde en kolay şekilde *kendiliğinden düzen* olarak ifade edilir... Sosyal teorinin, birçok insanın eyleminin ürünü olan ancak insanın tasarımının sonucu olmayan düzenli yapıların var olduğunun keşfiyle...başladığını söylemek işi abartmak olmaz."[4]
>
> "Kendiliğinden düzen ille de karmaşık bir yapı olmak durumunda değildir, ancak planlı insan düzenlemelerinin aksine karmaşıklığın her seviyesine ulaşabilirler."[5]
>
> "Kendiliğinden düzen... genellikle yalnızca soyut özelliklerle tanımlanan unsurlar arasındaki soyut ilişkilere dayanan bir sistemden oluşacaktır. Böylesi bir düzenin soyut karakteri, içerdiği tüm özel unsurlar ve hatta bu unsurların sayıları değişirken düzenin sürebilme ihtimalinin olmasına dayanmaktadır."[6]
>
> "Kendiliğinden düzeni, organizasyonla [diğer ana düzen türü, belli derecede gereklidir] yer değiştirmenin ve aynı zamanda tüm parçalarına dağılmış bilgiden mümkün olduğunca faydalanmaya çalışmanın imkânsız olduğunu görmekle kalmamalıyız, bu düzeni doğrudan buyruklarla müdahale ederek geliştirmenin veya düzeltmenin imkânsızlığını da anlamalıyız."[7]
>
> "Mülkiyet birçok mal sahibi arasında bölündüğü sürece, bağımsız olarak hareket eden hiç kimsenin belli kişilerin gelirini ve pozisyonunu belirlemek adına özel gücü olamaz... Bizim neslimizin unuttuğu şey, özel mülkiyet sisteminin özgürlüğün en büyük garantisi olduğudur; bu durum yalnızca mülke sahip olanlar için değil aynı zamanda sahip olmayanlar için de bir miktar daha az olmak üzere geçerlidir."[8]
>
> "Sosyal organizasyon ilkesi olarak rekabetin başarılı şekilde kullanımı ekonomik hayata bazı müdahaleleri imkânsız kılar, ancak zaman

4. Hayek, *Rules and Order*, s. 36. (*Hukuk, Yasama ve Özgürlük: Kurallar ve Düzen*, Çev. Atilla Yayla, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
5. Hayek, *Rules and Order*, s. 37.
6. Hayek, *Rules and Order*, s. 39.
7. Hayek, *Rules and Order*, s. 51.
8. Hayek, *The Road to Serfdom*, s. 108. (*Kölelik Yolu*, Çev. Atilla Yayla, Yıldıray Arsan, Liberte Yayınları, Ankara, 2015.)

> zaman da önemli ölçüde katkı sağlayabilecek bazı müdahaleleri kabul eder ve hatta belli tipte devlet müdahalelerini gerektirir... İlk aşamada piyasadaki tarafların istedikleri fiyata mal satabilmeleri ve satın alabilmeleri zaruridir... herhangi bir kimse üretilebilen ve satılabilen herhangi bir şeyi üretme, satma ve satın alma özgürlüğüne sahip olmalıdır. Ve farklı ticari alanlara girişin herkese eşit şartlarla açık olması da zaruridir... [Ve yine] belli ürünlerin fiyatlarını veya sayılarını kontrol etmek adına herhangi bir girişim de özel çabaların etkin şekilde koordine edilmesini sağlayan, rekabetten gelen gücü ortadan kaldıracaktır."[9]

Dolayısıyla Hayek dağıtılmış özel mülkiyet etrafında organize olmuş ekonomik piyasalara dair dört erdem tanımlar. Birincisi, sayısız şirketin ve bireyin, herhangi bir merkezi otorite tarafından ele alınmamış veya tasarlanmamış gayrişahsi bir rasyonelliği teşvik eden bir şekilde kendilerini aynı anda birbirlerine göre ayarlamalarına imkân verir. İkinci erdem olarak, yeni ürünlerin kendiliğinden icat edilmesine ve yeni şirketlerin ortaya çıkmasına ve bunların gayrişahsi piyasa tarafından test edilmesine imkân verir. Üçüncü erdem olarak, şirketleri, çalışanları, tüketicileri ve organizasyon modellerini düzenlemek üzere kendi kendini organize eden süreçler yaratır; böylelikle olayların gidişatı başka bir tür organizasyon biçimine, özellikle planlı olana bırakıldığında olacaklardan daha iyi bir noktaya varır. Dördüncü erdem olarak, kendi kendini dengeleyen piyasa süreçleri, bir yandan kaçınılmaz olarak önemli ölçüde eşitsizlik, belirsizlik ve şans unsuruyla kol kola yürürken diğer yandan katılımcıların diğer bireylerden diğer sistemlerdekilere oranla daha az baskı görmesini sağlar. Dolayısıyla bu erdemler gayrişahsi piyasa rasyonelliğinin mucizelerini ortaya koyar.

Hayek'in başlıca ilgi alanlarından biri de merkezi devlet planlamasının bu sonuçlara neden ulaşamayacağını göstermektir. Eğer böylesi bir planlamanın peşinde insafsızca koşulursa nihayetinde bizi totaliter devlet yapısına götürecektir. Hayek

9. Hayek, *The Road to Serfdom*, s. 86.

yüksek dozda devlet planlamasının bir idare rejimini, iyi niyetle yola çıkılsa bile Nazizme veya devlet komünizmine götüreceğini iddia etmekte tereddüt etmez.[10] Ve "köleliğe" kaymanın yegâne münasip panzehiri olarak gayrişahsi piyasa rasyonelliğinin sözde mucizesine düzenli olarak başvurur.

Ancak Hayek hayranlık duyduğu piyasa erdemlerinin yalnızca piyasa tarafından sürdürülemeyeceğini de öne sürer; filizlenmelerine imkân veren çeşitli toplumsal yaklaşımlar ve devlet uygulamalarıyla desteklenmeleri gerekir. Örneğin dil gelişimi, türlerin evrimi, basit organizmaların oto-organizasyon kapasiteleri ve kasırgalar kendilerini sürdürmek için üzerinde çok düşünülerek kendilerine eklemlenmiş "ideolojiler"e ihtiyaç duymazken neoliberal bir ekonomi kendi bilincinde bir ideoloji tarafından desteklenmediği sürece varlığını sürdüremez; ki bu ideolojinin de, piyasanın bireyciliğinin, piyasa otonomisinin ve minimum devletin erdemlerini bağrına basan birçok katılımcısı tarafından içselleştirilmiş olması gerekir. Hayek şöyle söyler:

> "Eğer yanılmıyorsam, 'ideolojiye' veya genel olarak tüm ilkelere veya '-izmler'e' karşı bu moda aşağılama, hayal kırıklığına uğramış sosyalistlerin tipik yaklaşımı durumundadır; çünkü kendi ideolojilerini barındırdığı çelişkiler yüzünden bir kenara bırakmak zorunda kaldıklarından tüm ideolojilerin hatalı olması gerektiği ve rasyonel olmak için ideolojisiz ilerlemek gerektiği sonucuna varmışlardır. Ancak yalnızca... insanın bilinçli olarak kabul ettiği bazı amaçlar tarafından yönlendirilmek ve belli arzu edilir sonuçlara olanak sağladığı ispat edilemiyor diye tüm genel kuralları reddetmek... imkânsızlıktır. [Bir ideoloji] yaygın olarak kabul görmesi halinde, uğruna çalıştığımız belli unsurların çoğunu mümkün kılan vazgeçilemez koşul durumunda olabilir."[11]

Alıntı hayli yüklü. Şimdi neoliberalizmin günümüzdeki uygulanış şeklini de hesaba katarak durumu Hayek'ten daha net şekilde ortaya koyalım. Diğer kendi kendini düzenleyen sistem-

10. Hayek, *The Road to Serfdom*, s. 86.
11. Hayek, *Rules of Order*, s. 58.

lerin aksine başarılı bir piyasa ekonomisi, *neoliberal ideolojinin; girişimcilerin davranış şekillerine, mahkemelere, bankacılara, çalışanlara, ailelere, okullara, vatandaşlara, medyaya ve devlet yetkililerine nüfuz etmesini gerektirir.* Bunun ana sebeplerinden biri *Kölelik Yolu*'nda* karşımıza çıkar. Bu kitabında Hayek, işsizlik yüksek olduğunda veya bir başka aksaklık ortaya çıktığında çok fazla sayıda insanın piyasanın buyruklarına "itaat etmeye" karşı baş kaldıracağından endişelenmektedir. Piyasanın ilkelerini yerinden etmek için demokratik eylemlerde bulunacaklardır. Kısa vadeli çıkar peşindeki davranışlar ve vatandaşlık görevi olarak yerine getirilen eylemler, eğer rejimin meyve vermesi isteniyorsa neoliberal ideoloji ile dolu olmalıdır. Bu olmazsa kısa vadede çekilen sıkıntılar uzun vadeli irrasyonelliği davet edecektir. İlk olarak itaati kolaylaştıran dini dürtülerin ve sonrasında da piyasanın rasyonelliğine karşı körü körüne inancın zayıflaması ile birlikte, neoliberal ideolojiye itaat sorununun büyüdüğünü fark eden Hayek'in kitabının ilerleyen bölümlerinde şu sözleri sarf ettiği görülmektedir (italik işaretlemeler bana aittir):

> "Geçmişte medeniyetin, normalde görülemeyecek şekilde büyümesini mümkün kılmış olan insanın gayrişahsi güçlere *boyun eğmesiydi*: dolayısıyla bu büyüme, her gün herhangi birimizin bütünüyle kavrayabileceğinden daha büyük bir şeyin ortaya çıkmasına yardım ettiğimiz düşüncesine *boyun eğmek* neticesinde gerçekleşti. Geçmişte insanların alçakgönüllülük inançları yüzünden boyun eğip eğmedikleri önem arz etmez... Önemli olan şudur ki, işleyişini detaylı olarak takip edemediğimiz güçlere boyun eğmenin gerekliliğini anlamak ve kavramak, bu itaati dinin veya ekonomik doktrinlere saygı duymanın getirdiği ilham neticesinde mütevazi bir korkuyla gerçekleştirmekten sonsuz ölçüde daha zordur."[12]

Piyasa bireyciliğinin artışına paralel olarak kolektif, demokratik tepkiler verme arzusu doğar; özellikle de mali krizler, iş-

* Friedrich A. Von Hayek, *The Road to Serfdom* (*Kölelik Yolu*, Çev. Atilla Yayla, Yıldıray Arsan, Liberte Yayınları, Ankara, 2015.) (ç.n.)

12. Hayek, *The Road to Serfdom*, s. 223-224.

sizlik, artan eşitsizlik, tutulamayan enflasyon ve benzerlerinden kaynaklanan büyük yıkımlar ortaya çıktığında. Hayek'e göre böylesi yıkımlar daha fazla ortaya çıktıkça, neoliberal ideolojinin daha güçlü ve daha içselleştirilmiş olması gerekir; bu düşünce medyaya yerleştirilmelidir, ekonominin ileri gelen sözcülerinin ifadelerinde, kanunlarda ve mahkeme kararlarında, hükümet politikalarında ve sistemin katılımcılarının yüreklerinde yer almalıdır. Neoliberal ideolojinin, ekonomik hayatın resmini çeken bir fotoğraf makinesi olması gerektiği gibi bu hayatın içine nüfuz eden bir makine veya motor olması da gerekir.[13] Bu da şu anlama gelir ki, gayrişahsi düzenleme süreçlerinin en iyi şekilde işlemesi için mahkemeler, ibadethaneler, okullar, medya, müzik, küçük yerleşim birimleri, seçim siyaseti, yasama organları, parasal otoriteler ve kurumsal organizasyonlar bu normları içselleştirmeli ve halka sunmalıdır. Buradan, bu sonucu yaratmak için aktif devlet politikalarına ihtiyaç duyulduğu sonucu da çıkar. Neoliberalizmin, büyük bir güç haline geldiği her ülkede kültür savaşlarının çıkmasında payının olması bu zorunluluğu yüzündendir. Bu unsurlardan oluşan kombinasyon benim ne demek istediğimin anlaşılmasına da yardımcı olur; yani neoliberalizm, savunucuları genellikle yalnızca otomatik süreçlerden ve özgür bireysel davranışlardan bahsediyormuş gibi davransalar da muntazam bireylerden oluşan bir millet üretmeye çalışan bir tür biyopolitikadır. Neoliberalizm, sözde başarısının gerektirdiği boyun eğmeyi ve oto-kısıtlamayı üretmek

13. Bkz. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*, plateau 12; MacKenzie, *An Engine, Not a Camera*. Finans teorisi ile teknolojinin finans piyasalarına bir "motor" olarak nasıl dahil olduğuna dair MacKenzie'nin derin çalışması, eğer MacKenzie bu analizi Deleuze ve Guattari'nin çalışmalarındaki "makine"nin ele alınışına bağlamış olsaydı gerçekten çok etkileyici olabilirdi. Bunu yapmış olsaydı boşa çıkacak olan unsurlardan biri de bağlantısız veya müdahaleci-olmayan sosyal bilimci düşüncesi olurdu; MacKenzie bunun farkında gibi görünür, ama bu farkındalık, bir sosyal aktivizm biçimi olarak da sosyal bilimlerin pragmatizmine yeterince aktarılmamış olabilir. Diğer yandan benim hissiyatım şu ki, ideolojinin rolünü takdir etmiş olan Hayek, rol tanımlarındaki böylesi bir değişkenliği de takdir eder. Yalnızca benim benimsediğim değişiklik dışında.

için hayatın içine derinden nüfuz eden ideolojik bir makineye dönüşmelidir. Yanı başında işleyen süreçlere hiç dokunmadan fotoğraflarını çeken bir kamera değildir yalnızca.

Hayek'in bir dereceye kadar kabul ettiği gibi, yürümeye devam etmek zorunda olduğu ince ipin üstünde zaman zaman sendelemektedir: yarattıkları acıların, eşitsizliklerin, risklerin ve şansa dair ürettikleri bambaşka deneyimlerin ortasında gayri-şahsi piyasaların meyve vermesini sağlamak için, yeterli devlet desteğine ön ayak olmalıdır; ama diğer yandan kendisinin de haddinden fazla devlet müdahalesinden ve katılımından uzak durarak "köleliğe giden yola" adım atmaktan sakınması gerekir. Demokratik hevesleri ıslah edilmesi gereken tehlikelerden biri olarak tanımlar. Çünkü sık sık söylediği gibi, köleliğe giden yolda atılan en büyük adımlardan bazıları, iyi amaçları olan ancak bunlara ulaşmak için ya yanlış metotlar kullanan ya da bunların gerçekleştirilemez olduklarını göremeyen kurumlar ve liderler tarafından atılır. Hayek'in bu sloganı günümüzde medyada her gün duyduğumuz bir kısa ifadeye dönüştürülmüştür: Ekonomik büyümeyi ve yaratıcılığı serbest piyasalara bırakın; demokratik devleti öncelikli olarak bir baskı unsuru olarak görün.

Piyasaların büyüsünü vazgeçilmez bir çıkış noktası olarak tanımlayan Hayek belli bir noktadan sonra istemeyerek de olsa piyasaların birçok şekilde desteklenmesi, tamamlanması veya devlet tarafından düzenlenmesi gerektiğini keşfetmektedir. Kilit nokta devleti piyasaların hizmetkarı yapmak, piyasaların devletin hizmetkarı olmasını engellemektir.

İdeal Hayek Devleti

Hayek piyasa süreçlerine ve erdemlerine dair yaptığı özetlerde genellikle böylesi mekanizmaların zaman ötesi olduğu izlenimi bırakır. Bunlar "soyut" süreçlerdir, dolayısıyla belli bir zamandaki ve yerdeki piyasa işlemleri diğerlerinin aynı olacaktır. Diğer yandan ve ideolojinin rolüne dair yaptığımız keşifte hali hazırda bir miktar gördüğümüz gibi, piyasalar önemli ölçüde

kırılganlık gösterir; kendi ön koşullarını kendiliğinden ve zaman ötesi bir şekilde kolayca sürdüremez. Devlete, yani kesinlikle zamanın içinde yerleşik bir kuruma ihtiyaç duyar. Normalde çoğu konuda hemfikir olduğu Friedman'ın aksine Hayek, devlet müdahalelerini sınırlamak veya uzak tutmak için sert kriterler formüle etmek için uğraşmaz ya da faşizmden gelen bir mülteci olarak, daha sonrasında radikal neoliberalizmin "şok doktrini" olan kavram için de peşinen bir coşku sergilemez. Daha ziyade göz kararı hesaplanmış, yukarıdan aşağıya doğru sıralanan çeşitli kurallar ortaya koyar. İlk kuralı piyasa süreçlerini mümkün olduğunda serbest bırakmak şeklindeki varsayımsal arzusudur; ikincisi, mevcut özel koşulların gerektirdikleridir; üçüncüsü, bazı durumlarda piyasa süreçlerini desteklemek adına gönülsüz bir niyettir ve dördüncüsü, kendi kendini dengeleyen süreçler yetersiz kaldığında ve kalırsa piyasa süreçlerini destekleyen devlet politikalarını teşvik etmeye hazır olmaktır. Bu yüzden de devlete karşı hem temkinlidir hem de ona bağımlıdır. Demokrasiyi kelimenin dar anlamı çerçevesinde destekler. Ve sürekli olarak da devletin (veya onun söylemeyi tercih ettiği şekliyle hükümetin) piyasanın canlılığı için gerekli ön koşulları ne zaman, nerede ve nasıl koruması gerektiğiyle ilgilenir.

Piyasaların kendini korumasına devletin nasıl yardımcı olabileceğine dair Hayek'in 1960 yılında yayımlanan çalışması Özgürlüğün Anayasası'nda getirdiği tavsiyelerden bazılarına değineceğiz şimdi. İnsanların, paranın, yatırımların, işgücünün, yeni ürünlerin ve medyanın her zamankinden daha hızlı ve daha ileriye gittiği günümüzde bu tavsiyelerden bazıları paslanmış görünebilir. Ancak Hayek'in baskın eğilimlerine dair bir fikir verirler. Demokratik bir hükümetin sefaletin seviyesini düşürmek adına yeni yollar bulması gerekir, bunu gerçekleştirmek için de tercihen hükümet-destekli piyasa mekanizmalarını devreye sokar. Amaç "bilinen ihtiyaçlar için her durumda asgari müşterekleri tedarik edebilmektir, böylelikle toplumun hiçbir üyesi beslenme veya barınma ihtiyacı içinde olmayacaktır." Devlet, eşitsizliği önemli ölçüde azaltamaz ve bunu yapmayı deneme-

melidir de, gayrişahsi piyasa sisteminin ayarlarını bozmamalıdır. Piyasa sistemi zorunlu eğitim sistemine ihtiyaç duyar, çünkü cehalet ve dogmatizm etkin bir piyasa sisteminin düşmanlarıdır. Ancak Hayek, Amerika'da göç oranının en yüksek seviyeye çıktığı ve "eritme potası"ndan bir "millet" yaratmaya ihtiyaç duyulduğu geçmiş bir dönem dışında, eğitim sistemini devletin yürütmesine karşı çıkar. Devlet fonlarıyla işlerlik gösteren ancak harcamalarını bildirerek kendi sistemini oluşturan okul yapısını destekler. Hayal edebildiğim kadarıyla, böylesi bir sistemin minimum seviyede müdahale edilen bir piyasa ekonomisinin erdemlerini içselleştireceğini ve bunları eğitim sürecine aşılayacağını varsaymaktadır. Hatırlayınız ki, neoliberalizmi savunmanın en iyi yolu ideolojisini aşılayan kurumları oluşturmaktır; Hayek'in bakış açısına göre bu yaklaşım da yukarıda bahsedilen türde bir okul sistemini ideal hale getirir.

Hayek'in listesini takip ettiğimizde, işgücünün organize olma hakkını savunduğunu görürüz. Ancak çalışanlardan oluşan sendikanın "baskısını" azaltabilmek için sendika işletmeleri olmamalıdır. Hayek şirketlerdeki monopoliden çok sendikalardakinden endişe duymaktadır. Devlet, savunma sistemini veya askeri sistemi işletmelidir. Sağlık hizmetleri hiçbir zaman kamulaştırılmamalıdır, bunun nedenlerinden biri, kamulaştırmanın, şu anda piyasa ilkelerinin aşılandığı ve piyasa sistemince idare edilen doktorları "devletin maaşlı hizmetkarlarına" dönüştürmesidir.[14]

Diğer yandan para politikaları "piyasanın normalde kendi kendini yöneten mekanizmalarında zayıf halka" teşkil eder.[15] Bu mekanizmaları yönetmenin otomatik bir yolu yoktur ve siyasi hükümler de pek güvenilir olamaz. Dolayısıyla bu mekanizmaların idaresinin, bir dereceye kadar hem piyasa baskısından hem de devlet sorumluluğundan ayrı, bağımsız bir komisyon tarafından gerçekleştirilmesi gerekir. "Duman emisyonu" ve

14. Hayek, *The Constitution of Liberty*, s. 424, 500-502, 424. (*Özgürlüğün Anayasası*, Çev. Yusuf Ziya Çelikkaya, Ankara: BigBang Yayınları).
15. Hayek, *The Constitution of Liberty*, s. 452.

benzerlerine ilişkin olarak da bazı genel yasalar olmalıdır; çünkü piyasalar, bedeli büyük oranda gelecek nesiller tarafından ödenen geniş alanlara yayılmış emisyonları etkin biçimde fiyatlayamaz. Böylece Hayek, ekolojik meselelere dair olabilecek en düşük seviyede farkındalık sergilese de devletin uygulayacağı aktif ekolojik politikalara giden yolu açmış olur.

Hayek devlet müdahalesinin kapsamını ve türünü tasvir ederken, arka planda normal piyasa işleyişinin nasıl olduğuna dair varsayımsal bir yaklaşımı vardır. Bu ön varsayım piyasaların doğal gelişen mekanizmalar olduğu şeklinde değildir: İdeolojik hegemonya, devlet faaliyetleri, neoliberal hukuki okullar ve katılımcıların piyasanın erdemlerini içselleştirmeleri vasıtasıyla işleme koyulan belirgin bir destekleyici altyapı gerektirirler. Piyasalar etkinleştiğinde ve devlet tarafından doğru şekillerde desteklendiğinde hayata dair başka hiçbir insan organizasyonunda bulunamayan bir istikrar eğilimi, direnç ve rasyonellik sergilerler.

Kendiliğindenliğin Görüldüğü Çeşitli Alanlar

Hayek'in teorisiyle benim desteklediğim bakış açısı arasında bazı kesişim noktaları da var. Her şeyden öte, ikimiz de dünyadaki kendiliğindenlik, belirsizlik, oto-organizasyon ve kendi kendini dengeleme güçlerinin periyodik önemini vurguluyoruz ve ikimiz de böylesi süreçlerin genellikle onları kontrol etme gücümüzü aştığını düşünüyoruz. Böylesi ön temas noktaları bazı ahmakları (kavramsal alternatifler düşünmek adına fazlasıyla sınırlı cephanesi olanlar) bu iki teoriyi birleştirmeye itebilir. Ancak bunu yapmak hata olurdu. Hayek'le olan eleştirel ilişkim bu ön temas noktalarını reddetmekten ziyade bunlara dayalı. Hatta bu eleştirel yaklaşımla bu noktalar Hayek'in uygulamaya koymaya hazır olduğu alanın çok ötesine taşınıyor. Ve böylesi bir genişleme her şeyi değiştiriyor. Bu genişlemelerden, büyümelerden ve eleştirilerden bazılarını, birçoğunun birbirini nasıl da beslediğini ortaya koymaya çalışarak listeliyorum. En belirgin olanla başlıyor ve devam ediyoruz.

Piyasa-Devlet Çiftleme Sistemi

Büyük bir tüzel ve finansal sistemi olan ve kişisel çıkara dair dar bir vizyonu ön plana koyan resmi bir demokraside firmalar öncelikle kendi inisiyatiflerini *sahneye koyabilir,* sonrasında ise fonlarını, lobi güçlerini, kampanyalardan gelen katkıları, gizli anlaşmaları ve rüşveti bu avantajları devlet aracılığıyla *pekiştirmek* için kullanabilirler. Oligopolilerin* oluştuğu süreçlerin bir parçasıdır bu. Bu süreçler piyasaya *tetikleme* gücüve piyasaya verilen imtiyazları korumak için de yerel yönetim, yasama, yürütme ve yargı yoluyla *veto etme* gücünü taşımayı içerir, böylece çifte darbe vurulur. Neoliberal ideoloji hükmü altındaki bir yasama organının her daim bu kadar aktif olması bundandır.

Hayek bu kombinasyonla gerçek anlamda hesaplaşmaz. Bunu yapmak, onun bakış açısına göre, şirketlerin lobi yapma şansına ve yönetimdeki organları etkileme güçlerine fazlasıyla sınırlama getirmek olurdu. Örneğin Hayek şirketlerin seçim kampanyaları için harcadıkları parayı sınırlandırmaz, reklam yapmayı ürünlerle ilgili bilgi vermekten ibaret görmez ya da lobi gücünü azaltmayı istemez. Üstü kapalı olarak imkân tanıdığı bu kombinasyonun kümülatif etkisi, öncelik verilecek ürünlerin belirlenmesi, serbestleştirme baskıları, gelir eşitsizliği ve zenginliğin paylaşımı gibi alanlarda oldukça şiddetli görülür. Böylesi bir kombinasyon, Hayek'in basit formüllerle tasvir etmeye çalıştığı piyasalarla devlet yönetimi arasındaki düzenli ayrımı bulanıklaştırır veya düzensiz hale getirir; onun bu formülleri, piyasalarla devlet arasındaki yakın ilişkiyi doğuran ve gerçekten var olan eğilimleri hem açıklar hem de gözlerden uzak tutar. Avantajlar biriktikçe kendi kendini güçlendiren süreçler de bunların içinden doğma imkânı bulur. Böylesi eğilimler, özel şirketlerin fikirlerini yaymak için reklamları en yüksek kapasiteyle kullanabildiği bir medya çağında ve mahkemelerin paranın gücünü görmezden gelemediği bir dönemde kolaylıkla daha da kamçılanır. Örneğin, günümüzde Amerika Birleşik

* Oligopoli: Az sayıda şirketin devleti domine etmesi durumu. (ç.n.)

Devletleri'nde neoliberalizm ideolojisini haberlerde ve iş hayatıyla ilgili bildirimlerde düzenli olarak görür ve duyarsınız; ancak işgücünün, yoksulların, işsizlerin, hastaların, ırksal ve etnik azınlıkların ve emeklilerin bakış açısı pek ender yansıtılır. Hayek'in bakış açısına göre bu gruplar, tipik şekilde neoliberal ideolojiyi henüz yeterince içselleştirmemiş olanlardır.

Şunu da söyleyebiliriz ki, Hayek'in, seçim kampanyalarında, lobi faaliyetlerinde ve ideolojik reklamcılık alanında şirket fonlarının kullanımını sınırlayan yasaları desteklemesi mümkün değildir. Ancak böylesi bazı sınırlandırmalar, oluşturduğu formülün gizlemeye çalıştığı çiftleme sistemini düzenlemek adına bir çıkış noktası teşkil edebilir. Bu bağlamda bir "avantaj"dan bahsettiğimde, ortaya çıkacak sonucun, bu oyunu sahneye koyanları hepimizi etkileyecek olan yıkımlardan ille de koruyabilecek olduğunu söylemeye çalışmıyorum. Şirketlerin piyasalarda kullandıkları inisiyatiflerle ve devlet müdahaleleri üzerindeki veto güçleriyle başlatılan spiral süreçler kolektif yıkımları gerçekten tetikleyebilir. Benim demek istediğim yalnızca şu ki, çiftleme süreci sahneye konan piyasa inisiyatiflerini korur ve daha fazlasının sahnelenmesi için gerekli ortamı oluşturur.

Çalışanlar ve İş

Hayek, neoliberal hegemonya çağında sendikaların ve sendika işletmelerinin sistem açısından oluşturabileceği tehlikeyi fazlasıyla büyütür, halbuki onun bunları yazdığı dönemde bu hegemonya henüz başlamamıştır. Bireysel çalışanlardan sendikalarla ilişkileri bağlamında bahsedildiğinde Hayek, çalışanları iş sözleşmesine dahil olup olmama kararını veren özgür aktörler olarak görür ve ona göre sendikalardan gelecek *kolektif baskı* riskiyle ilk karşılaşanlar çalışanlardır. Bu yaklaşımı ise, baskının bazı bireylerin diğerlerine uyguladığı bir şey olduğunu ima eden resmi yaklaşımı ile çelişir. Aslında bu yaklaşım, böylesi bir formülün, üye-sendika ilişkilerinden ziyade Hayek'in işveren-çalışan ilişkileri için söylediklerinde, muhtemelen bu ikinci

ilişkinin halihazırda piyasanın oto-organizasyon gücü aracılığıyla oluştuğunu düşündüğünden, daha fazla hayat bulduğunu gösterir.. Peki sendikalar da otoriteyle içsel bağları olan şirketler gibi piyasaların bir parçası olarak görülemez mi?

Hayek, çalışanları diğer faktörlerle, yani sermaye, ekipman, faiz oranları, "kaynaklar" nakliye maliyetleri ve benzerleri gibi faktörlerle kıyaslanabilir soyut üretim faktörleri olarak görme noktasına oldukça yaklaşmıştır. Aslında bu da, tıpkı Hayek'in yaptığı gibi, toplumun her bir birimini birer "soyutlama" olarak görmeye çalıştığınızda ortaya çıkacak sahte görünümdür, bu görünüm sayesinde birimlerin nasıl çalıştığını kuşbakışı görmeye çalışırsınız. Ancak işgücü diğer "metalara" indirgenemez. Çalışanlar şirketin bakış açısına göre "faktörler" olmakla beraber, kendileri ve aileleri açısından canlı varlıklardır. Aynı zamanda vatandaştırlar. Saban sürülen at bile bir üretim faktörü olmaktan öte bir varlıktır. Çalışanlar yorulur, acı çeker, hastalanır ve dahil oldukları alanlar çoğaldıkça daha fazla gelişmeyi arzularlar. Hazzı tecrübe ederler ve hayata dair peşinde koştukları planları vardır. Aile kurarlar. Toplumsal hayatın daha büyük parçalarına katılmaya çalışan vatandaşlardır.

Mevcut neoliberal rejimin çalışanlar üzerindeki etkilerini düşünün. Günümüzde ofislerde, fabrikalarda, fast-food restoranlarda, havaalanlarında, sinemalarda, zirai üretimde, sigorta şirketlerinde, reklam ajanslarında ve benzerlerinde çalışan alt ve orta-seviye çalışanlar sert disipline maruz kalmaktadır. Genellikle hem işle ilgili süreçlere yabancılaştırılmakta hem de bulundukları kuruma etkin katılım göstermekten soğutulmaktadırlar. İş garantileri büyük risk altındayken çok az sağlık ve emeklilik desteği alırlar. Çocukların eğitim masraflarını, sigorta ücretlerini, ev kredilerini, beslenme ihtiyacını, seyahat gereksinimlerini ve sağlık masraflarını karşıladıklarında genellikle kültürel yaşama daha fazla katılmalarına engel olan düşük ücretler karşılığı çalışırlar. Hayek'in büyük ölçekli organize olmuş şirketleri yöneten şirket içi kurallarla nispeten daha az ilgilenmesi ve en azından üyeleri karşısında resmi olarak hesap verebilir durumda olan

sendikaların "baskı gücü"ne karşı paranoyası çok şeyi açıklar. Eğer ortaya çıkan sonuçlar bu kadar tatsız olmasaydı, bunlar gülüp geçilecek şeyler olarak kalabilirdi. Onun bu soyut yaklaşımı ya hiç alt-seviye bir pozisyonda çalışmamış ya da çalışmış olsa bile kendini her zaman daha fazlasına layık görmüş bir insanın sınırlı tecrübesini yansıtır. Sendikaların düzenlenmesi gerekir, ama acil olarak herkesin sendika üyesi olduğu işletmeleri destekleyen ve sendikaların şirket yönetiminde kesin olarak bulunmasını zorunlu kılan yasalara ihtiyacımız var. Günümüzde birçok neoliberal ekonomist iş hayatının kuralsızlaşmasını ve işgücünün şirket tarafından düzenlenmesini destekliyor. Bu anlamda Hayek de bu kalabalık grupla birlikte hareket ediyor.

Piyasa Tüketim Açmazı

Kuralsızlaştırılmış piyasalar hem oto-organizasyon gücü gösterir hem de kendi kendilerine içsel açmazlar yaratır. Bu kombinasyonun en iyi sergilenebileceği yer tüketim piyasalarıdır. Piyasa teorisyeni Fred Hirsch'in oldukça detaylı olarak gösterdiği gibi, eğer bir piyasa sistemindeki tüketiciler yeni bir ürünün genel anlamdaki kalitesi ve değeri gibi kolektif farkındalığa dayanan etkisi yerine anlık etkisi tarafından yönlendirilirlerse, ortaya bir dizi tüketim açmazı ve kilitlenmesi çıkar.[16] Banliyö semtinde alınan bir ev, bir cip, özel eğitim, ev alarm sistemi veya site için özel güvenlik gibi meta ve hizmetler piyasaya ilk çıktıkları dönemde tek başlarına ve birkaç müşteriyle sınırlı olarak ele alındıklarında farklı bir görünüm sergilerler. Dağlık arazide cip süren adamı gösteren reklam tek başına hayli hoşa gider. Ancak benzini içen, havayı kirleten, kazaya meyilli, görüş açısını kısıtlayan, yer kaplayan bir ürün günlük kullanım aracı olarak bir hayli yaygınlaşırsa durum farklı bir hal alır. Devlet

16. Hirsch, *Social Limits to Growth.* Bkz. Yine Connolly, *Capitalism and Christianity, American Style,* bölüm 4. O bölüm, Hirsch'in tanımladığı tüketim paradoksundan kurtulan "kapsayıcı metalar"a dair çeşitli örnekler içermektedir. Ancak bunlar, yerleşik ve toplum tarafından da desteklenen teüketim altyapısına devletin çeşitli şekillerde müdahalesini gerektirmektedir.

harcamalarıyla aracın bakımını yapmanın toplam maliyeti artar, kullanıcılar için değeri düşer, trafik yoğunluğuna etkisi büyür, bu aracın etkilerini azaltmak için gereken ürün ihtiyacı artar (kazalarda ezilmemeleri için diğer araçların güçlendirilmesi, daha yüksek sigorta maliyetleri, daha güçlü klima sistemi ve mevcut yol koşullarında bu araçlardan görülebilecek kadar yüksek araçların yapılması, ayrıca yakıt ve saydığımız diğer maliyetler artarken aile bütçesi üzerinde yarattığı baskının da artması). Tüketim sektörünün çeşitli alanlarında böylesi ürünler arttıkça, orta sınıftaki insanlar gelirleri artsa bile geçinmekte daha da zorlanırlar. Ve bu yüzden de genellikle şehirlerdeki genel çirkinleşmeyi önlemek için para ödemeye karşı çıkarlar, vergi indirimleri isterler; devlet okulları için, şehirlerdeki ev yapım projeleri için ve böylesi ürünlerin yaygınlaşmasının getirdiği trafik yoğunluğuna çare olması adına yapılan otobanlar için konulan vergileri ödemekten kaçınırlar.

Ve eğer Hayek kuşbakışı görüntü almak için çıktığı soyut tünekten biraz olsun aşağıya inebilmiş olsaydı getirdiği yaklaşımlardan bazıları, başlangıçta rasyonel görünen tüketici tercihlerinin irrasyonel etkilerinin nasıl da büyüyebileceğini görmemize yardımcı olabilirdi. Aileler, piyasa inisiyatifi ve şirketlerin devleti veto gücü sayesinde kendileri için mevcut kılınan tüketim biçimlerine katılmaya çalıştıkça karşılarına çıkan daha yüksek maliyetler neticesinde bu süreçler geri teper.

Bireysel, ailesel ve toplu tüketimin kolektif altyapısını yeniden yapılandırmanın yolları vardır. Bu yapılandırma neticesinde ulaşım, barınma, sağlık hizmetleri ve enerji kullanımına dair mevcut imkânlarla bireysel masraflar azaltılabilir, ortak yaşam alanları iyileştirilebilir ve petrol kaynaklarını korumak adına gösterilen şiddeti azaltarak büyük askeri masraflardan kısılabilir. 1. bölümde ifade ettiğimiz gibi bu süreçler ulaşım, sağlık hizmetleri, emeklilik koşulları ve enerji üretimi alanlarında mevcut tüketim altyapısı için devlet tarafından sağlanan fonların yeniden yapılandırılmasıyla başlayabilir. Ve yine bu değişim süreçleri, şu anda hâkim olan kendi kendini yıkıma götüren

tüketim anlayışında reform yapmak adına kültürel dürtülerle birleştirilmelidir.

Kendiliğinden Gelişen Toplumsal Hareketler

Zaman zaman Hayek'in dünyasında yaratıcılık adına arada bir bilime de paye verilse de, yegâne paradigmanın "girişimciler" olduğu izlenimine kapılırsınız. Hayek'in bu önyargısı, piyasaların işleyebilmesini sağlamak amacıyla demokratik siyaseti işin içinde tutma arzusunu gözler önüne serer. Ancak gayrişahsi piyasalar, farklı seviyelerde oto-organizasyon gücü ve yaratıcı kendiliğindenlik anları sergileyen yegâne beşeri sistemler değildir. Örneğin, toplumsal hareketler de bunu yapar. Hayek piyasa dışı süreçlerin, özellikle de demokratik devletin faydasını kısıtlamaya o kadar odaklanmıştı ki kendiliğinden gelişen toplumsal hareketlerin etkisini ölçmek aklına gelmedi.

Sosyal açıdan kabul gören mevcut yaşam şeklinin altından, acı çekilen bir yerlerden ne zaman yeni bir kimlik veya yeni haklar doğsa, bu genellikle aktivistlerin yaratıcı girişimlerinden oluşan bir kombinasyonla olur. Aktivistlerin amacı bu yeni kimliği çoğulcu bir meşruiyet anlayışı üzerine oturtmak, hak iddialarının diğer kurumlarca da nihai kabulünü sağlamak, bu hakların ve kimliklerin tüzel ve işgücüne dayalı organizasyonlarca da içselleştirilmesini sağlamak ve bu kazanımları destekleyen ve koruyan devlet politikalarının oluşturulmasını sağlamaktır. Ortaya çıkacak toplulukların, mevcut çoğulculuk anlayışının kapsamını genişlettiği yaratıcı çoğulculuk politikasıdır bu. Böylesi kendiliğinden bir hareket bir kez başladığında farklı gruplar tarafından ortaya konacak kendiliğinden doğan, kendi kendini yaratan eğilimler de yaklaşımlarını bu harekete göre ayarlayarak baş kaldırabilir ve benzer şekilde yeni katılımlara imkân verebilir.[17]

Tüm bu yaratıcı müzakere süreci, hem hareketi başlatanları hem de bundan etkilenenleri kapsayacak şekilde çeşitli top-

17. Connolly, *The Ethos of Pluralization*, bölüm 6.

lulukların bir derece acı verici de olsa yeniden yapılanmasını içerir. Bu durumda, kendiliğinden gelen yenilenme ve oto-organizasyon süreçleri, Hayek'in bunları içine kapatmak istediği daracık alanı aşarak kaplarının dışına taşar. Bunu idrak etmek demek, *siyaseti yaratıcı kendiliğindenlik alanına ve çoğulcu bir kültürü, yaratıcı oto-organizasyonun ortaya çıkmasını sağlayan süreçler arasına dahil etmek demektir.* Buna ek olarak, sermayenin küreselleşmesinin sayısız bölgesel devlet dahilinde çeşitli türde azınlıkların yaratılması adına büyük baskı yaptığını kabul ettiğinizde toplumsal kültürün çoğulcu bir anlayışa bürünmesi amacını güden çağdaş yönelimlerin yalnızca birer lüks olmadığını anlamış olursunuz. Bu yönelimler, her zamankinden daha fazla boyutta ve daha hızlı biçimde azınlıklaştırılan bir dünyada var oluşa ve yaşanan baskılara dair gerçek koşullara hitap eder.

Böylesi bir bağlamda Hayekçiler, kültürel çeşitliliği kısıtlayan zorba disiplinlere göz yummakla bölgesel devlet dahilinde cömert bir birliktelik anlayışı inşa etmek arasında içsel bir baskı altındadırlar. Ya o/ya bu. Son dönemde George W. Bush'un ve David Cameron'ın örneklendirdiği ilk tepki türü, geniş çaplı katı disiplini ve ayrımcı politikaları destekleyerek neoliberalizmin sevecenlik maskesini düşürür. İkinci tepki ise, geleneksel tanımıyla, piyasanın bakir kalmasına dair eski kafalı düşünceyi aşarak neoliberal ideolojinin sınırlarını aşar. Benim gördüğüm kadarıyla günümüzde Friedman'ın tarafında olanlar hevesle ilk yönde ilerlemeye çalışırken Hayek geleneğinde oyalananlar kararsızlık içinde kalabilir.

Sermayenin İnsan-Dışıyla İlişkisi

Kendiliğindenlik ve kendi kendini organize eden eğilimler yalnızca çeşitli beşeri sistemler dahilinde var olmaz. 1. bölümde ifade ettiğimiz gibi, ileri kapitalizmle iç içe geçmiş insan-dışı çeşitli güç alanları dahilinde de farklı derecelerde ortaya çıkarlar. Hayek'in bunu görmesi mümkündü aslında, ama bu meseleyle ilgilenmekten sakındı. Bir kasırga; sıcak su akıntısı, yukarı yönlü

hava akımı ve belli rüzgâr akımları kombinasyonu dahilinde bir kez kendiliğinden oluştuğunda kendinisürdürmeye yönelik bazı eğilimler gösterir. Türlerin evrimleşme süreci, içinde kendiliğinden oluşan elementler barındırır. Bir iklim modelinin taşma noktalarıyla dolu bir kendini sürdürme eğilimi vardır. İklim, hava koşulları ve kapitalist performans adına birçok anlam taşıyan okyanus taşıyıcı kuşağı da kendini sürdürme özelliğine dair hassas eğilimler gösterir. Türlerin kendini sürdürmesi belli bir dereceye kadar içsel olarak var olan otomatik kendi kendini dengeleme süreçlerine bağlıdır. Ve örnekler sonsuza kadar uzayıp gider. Günümüzde kapitalizmin daha global, daha yoğun ve daha hızlı yayılır hale gelmesiyle çeşitli türlerdeki insan-dışı güç alanlarıyla ilişkisi de artar. Sermaye, karbon emisyonu ve iklim değişikliğinin hızlanması arasındaki içsel bağlantı bu duruma verilebilecek örneklerden yalnızca bir tanesidir. Heterojen türde sistemler birbirine çarptıkça ve iç içe geçtikçe, yaratıcı halk hareketlerine, devletin daha fazla etkinlik göstermesine, devletlerarası anlaşmalara ve küresel halk hareketlerine duyulan ihtiyaç da artar. Hayek'in siyaseti uyuşturmak, devleti kısıtlamak ve tüzel piyasaları engel tanımaz hale getirmek adına verdiği mücadelede karşısına çıkan en şiddetli sınırlama, bu birbiriyle ilişki içindeki farklı oto-organizasyon güçlerine sahip sistemlerin çeşitliliğidir. İçselleştirilmiş bir neoliberalizm ideolojisinin Hayek ekonomisinin performansı açısından neden zaruri olduğunu artık gördüğümüze göre, günümüzde neden bu kadar çok sayıda neoliberalin tüm dünyadaki iklim değişikliğinin uzun vadeli etkilerini reddetmeye meylettiğini veya dünya piyasasının eninde sonunda gereken müdahaleyi kendi başına benimseyeceğini öne sürdüğünü de anlayabiliriz. Peki ama ne zaman?

Dini-Neoliberal Rezonans Makinesi

Hayek'in eserlerini verdiği dönemde, yani 1930'lar ve 70'ler arasında neoliberalizm, azınlığa ait bir paradigma olmaktan çıkıp

birçok devletin ideolojik olarak kendini anlama süreçlerine ve üstlendiği rollere entegre ettiği bir paradigma haline gelmiştir. Ancak ilk aşamada dini hareketlerle yakın bir birliktelik içinde olmamıştır. Kendisi de bir kuşkucu olan Hayek bazı dini geleneklere saygı gösterilmesini salık vermiştir, ancak neoliberal ideolojiyi herhangi bir dini topluluğa bağlamamıştır. Dolayısıyla Amerika'da 1970'lerin sonlarında başlayıp günümüzde de devam eden dini-neoliberal rezonans makinesinin yaratıcı bir şekilde ortaya çıkışı onun için büyük ihtimalle sürpriz olurdu. Bu durum radikallerin ve liberal sekülerlerin de büyük bölümünü şaşırtmıştır. Bu makine şu anda varoluşsal maneviyata dair bazı benzer yaklaşımlarla kuvvetlenen ve birbiriyle örtüşen siyasi-ekonomik teorilere sahip cephelerden oluşuyor. Birlikte tüm hegemonyayı ele geçirmeleri gerektiği şeklinde bir dogmayı paylaşıyorlar. İklim değişimine müdahale etmek, enerji kullanımına dair öne çıkan gelenekleri yeniden yapılandırmak, ekonomik yıkımları doğuran piyasa eğilimlerinin önüne geçmek, eşitsizliği azaltmak veya şirketlerin iç idare yapısına karşı çıkmak adına gerçekleştirilecek düzenleyici faaliyetlere ikisi de direniyor ya da bu faaliyetleri erteliyor. Neoliberalizm rasyonellik teorisine sahip olduğu için bunu yapıyor, dini inançlar ise bu teoriyi insanların iklimi etkilemesine izin vermeyecek bir Tanrı imgesiyle birleştirdiği için. Sonuç ise hem Amerika hem de dünya için yıkıcı. Evanjelik hareketin neoliberalizme yaptığı ironik bir katkı ise fikirlerin altında yatan kültürel anlayışın niteliğinin ekonomik performans ve devlet açısından ne kadar önemli olduğunu gösteriyor olmasındadır. Bunu, neoliberal ideolojiyi içselleştirme gereğine odaklanışı vasıtasıyla Hayek de anlamıştı. Buradaki tek sorun, tüm bu fikir cephelerinin yanlış anlayışa sarılıyor olması.

Bu yeni neo-evanjelik oluşum, neoliberal ekonominin kendi kendini devam ettirmesini sağlayan alanları ve telkin yöntemlerini güçlendirir, özellikle de yayılması karşısında gitgide daha fazla sınırlandırmayla karşılaşırken. Bu yeni oluşumun ortaya çıkışı bize, bir kez daha, politik-ekonomik performansla, fikirle-

rin altında yatan anlayış arasındaki içsel bağlantıyı olumsuz bir örnekle öğretir. Hayek'in çalışmasında, kültürdeki değişimlerin ekonomik performans açısından yaratacağı farklılıkları kabul edebileceğine dair işaretler vardı, çünkü neticede 1930'larda ve 1940'lardaki planlama teorilerinin bizleri "kölelik yolu"na götürmesinden endişe etmişti. Ancak politik-ekonomik hayattaki maneviyat konusunda görülen bu yeni değişimin doğurduğu tehlikeleri ölçmek mümkün olmadan önce yazmayı bıraktı.

Küreselleşme ve Bölgesel Asimetriler

Kapitalist sistemi kendilerine adapte eden ilk ülkeler daha geç davrananlara oranla avantaj sahibi oldular. Para birimi, bankacılık, uluslararası organizasyonlar ve benzeri üzerinde sahip oldukları kontrol, bu farktan yararlanmaya daha yeni başlıyor.[18] Kısa süre sonra, satışları için olduğu kadar kaynaklarının, işgücünün ve yatırımlarının "girdileri" için diğer bölgelere bel bağlayacaklar. Bu konu üzerinde çok fazla şey söylenebilir, ama kısaca bu ve diğer baskılar zenginliğin, gelirlerin, sağlık ve güvenlik hizmetlerinin dağılımında bölgesel olarak aşırı dengesizlikler yaratır ve bu da küresel kapitalizmin tanımı niteliğindedir. Bu dengesizlikler, nihayetinde, bölgeler arası anlaşmazlıkların doğmasına neden olur, buna bağlı olarak da merkezi idareler içinde emperyal kontrolü artırma ve büyük askeri güçler oluşturma baskısı doğar.

Küresel İklim Değişikliği

Hayek'in "hava kirliliğine" ve diğer "dışsal unsurlara" çok geç ilgi göstermesi, hevesle kucak açtığı piyasa sisteminin karşısına çıkan, dünya çapındaki tüm sorunların en büyüğünü görmezden gelmesindendir. Hayek'in yazdığı dönemde birkaç teorisyen

18. Eşitsiz küresel alışverişlere dair bir metin için bkz. Wallerstein, *World-Systems Analysis (Dünya Sistemleri Analizi*, Çev. Nuri Ersoy, Ender Abadoğlu, İstanbul, BGST Yayınları, 2011). Bu bakış açısını Connolly, *A World of Becoming*, bölüm 5'te genişletmeye ve modifiye etmeye çalışıyorum.

bu soruna yönelmişti. Örneğin Habermas 1970 yılında alarm vermişti.[19] Ama Hayek vermedi. Günümüzde net şekilde belgelenmiş olan dünya genelindeki belirgin sıcaklık yükselişleri, anormal hava olayları, kuraklıklar ve bunlara paralel olarak okyanus seviyelerinde yükseliş görülmesi gibi olasılıklar ılımlı neoliberalizmin üzerine inşa edildiği varsayımlara karşı dramatik birer meydan okuma niteliğindedir. Bu noktada şunu sorabiliriz: Acaba yaşasaydı Hayek bugün neoliberal inkârcılar korosuna mı katılırdı yoksa ortaya çıkan bu koşullarla baş edebilmek adına yeni toplumsal hareketlere ihtiyaç duyulduğunu, üretim ve tüketim açısından belirgin değişimlere gidilmesi gerektiğini, devlet müdahalelerinin yeni bir boyut kazanmasını ve bağlayıcı devletlerarası anlaşmaların imzalanması gerektiğini mi savunurdu? Bazen, oldukça üzülse de, ikinci yolu seçeceğinden şüphe duyuyorum. Ama bundan emin olamayız.

İçsel bağlantıların ve dışsal çarpışmaların söz konusu olduğu ilişkilerde bu süreçlerin hepsi, kapitalizmin periyodik olarak kırılganlıklar, istikrarsızlıklar ve yıkımlar salgılayışını gözler önüne serer. Bunun *nedeni* kısmen kapitalizmin kendi kendini düzenleme eğilimi ve diğer alt sistemlerle arızalı ilişkileridir. Diyebiliriz ki kapitalizm, benzeşmeyen ama birbiriyle ilişki içinde olan sistemlerin bir birleşimidir.

Hayek'in halefleri medyada düzenli olarak geçmişteki başarısızlıkların çok fazla Keynesçilikten veya çok fazla merkezi planlamadan veya piyasaları geçici olarak altüst eden dış unsurlardan veya işleyişini bozan işçi sendikalarından ve tüketici hareketlerinden veya bu güçlerin bazı kombinasyonlarından kaynaklandığını söyler. Piyasaların istikrarlı şekilde yenilenmesine ve oto-organizasyonuna dair bir ütopyayı fazlasıyla desteklerken bir yandan da bugüne kadar hiçbir yerde gerçekleşmemiş olmasını, potansiyeli karşına çok fazla engel konmasına bağlarlar. Onlara göre geçmiş darmadağın ve hantaldır, potansiyel gelecek ise berrak ve temizdir, yeter ki çalışanlar, vatandaşlar, liderler,

19. Habermas, *Legitimation Crisis*.

devletler, yoksullar ve işsizler sabır göstermeyi öğrenene kadar baskı altında tutulsun, piyasanın doğal işleyişi gerçekleşebilsin ve işsizliğin kalmaması, ekonomik eşitlik, sosyal güvenlik, sağlık hizmetlerinin kamulaşması, ekolojik düzenlemeler ve iş güvencesi gibi istikrarsızlık tohumları atan hadsiz talepler susturulabilsin.

Ancak yaratıcılığın, imtiyazlı ortaklıkların, oto-organizasyonun ve istikrarsızlığın potansiyel kaynaklarına dair burada ortaya konan liste Hayek'in neoliberalizm imajını içten çökertir. Liste, Hayek'in kendiliğindenlik, yaratıcılık ve öngörülemezlik seviyelerine ilişkin tanımlamalarını saygıyla karşılarken, bu özelliklerin ortaya çıktığı alanların sayısının çok daha fazla olduğunu ifade eder. Aslında gerçekten de geçmişin yükünü, aklını ve önyargılarını geleceğin bilinmezliğine doğru taşırız ve periyodik olarak da karşımıza çıkan yeni engellere bu önyargılardan bazılarını kıracak şekilde yaratıcılıkla karşılık vermemiz gerekir. Bu da şu anlama gelir ki, neoliberallerin çığırtkanlığını yaptığı soyut sistemin içinden gelecek yeni değişimlerin nasıl da her şeyi alt üst edebileceğini ve herkesi etkileyebileceğini anlamamız gerekir. Örneğin, eğer günümüzde halk hareketleri, baskın devletler ve devletlerarası kuruluşlar, karbon emisyonunu önümüzdeki on yıl içinde düşürmek için öncelikli olarak problemin büyük bölümünü teşkil eden hâkim devletlere odaklanarak bir takım sıkı tedbirler almak üzere bir araya gelmiş olsalardı, böylesi bir karar bilim adamlarının, mühendislerin, mucitlerin ve bankaların yaratıcılığını petrol üretimi, arabalar, otobanlar, uçaklar, havaalanları ve benzerleri üzerindeki odaklanışlarından uzaklaştırarak teknolojik becerilerini yenilenebilir enerji, hızlı ulaşım, hibrit otomobiller, yenilikçi bisiklet yolları, seracılık ve şehirlerde yeşil alanlar oluşturulması gibi sahalara yöneltmelerini sağlardı.[20] Acaba çok sayıda insanı böylesi buluşlar peşinde

20. Problemin kapsamının ve buna nasıl reaksiyon verilebileceğinin ele alındığı bir metin için bkz. Hamilton, *Requiem for a Species*. Hamilton, muhtemel iklim değişikliği hakkındaki en dramatik varsayımların kendi lehlerine en yeni kanıtları son on yılda topladığını ortaya koyar.

koşmaktan alıkoyan unsurlardan biri (imtiyazlı elitlerin kısa vadeli çıkarları dışında) neoliberal ideolojinin ta kendisinin özgürlük fikrinin üzerine vurduğu kilit olabilir mi?

Yaratıcılık ve Özgürlük

Neoliberal ideolojiye dair birbiriyle bağlantılı bu sekiz eleştiriyi tek bir neticede birleştirebilir ve şimdi anlatacağımız şekilde uygulamaya dökebiliriz. Hayek, neoliberal bir siyasi ekonominin kendini sürdürebilmesi için neoliberal ideolojinin kültürel olarak bulunduğu yere nüfuz etmesi gerektiğini söylemekte haklıydı. Ancak günümüzde içselleştirilmesine ihtiyaç duyulan anlayışın ne olduğu konusunda sonuna kadar haksızdı. Bugün ihtiyaç duyduğumuz ekonomik anlayış (nihai inançlarında farklılık olsa da maneviyat açısından yakınlıkları olan, birbiriyle etkileşim halindeki kurumların müzakere ettiği bir anlayış) meşru kolektif eylemlerin gerçekleştiği bir saha olarak devlete düşen kritik rolü kabul eder, mahkemelerce benimsenmiş karar alma süreçlerine ve kurumsal yaklaşımlara yüce gönüllü bir hassasiyet aşılar, yenilikçi bir vergi sistemini destekler ve eşitsizliği azaltmak için devlet destekli tüketim altyapısında reformlar yapar, böylece her vatandaş kendisi için ulaşılabilir hale getirilen kültürel faaliyetlere katılabilir, halkın bir gözünün olguların genel kırılganlığı üzerinde, diğerinin de tüketim ve yatırım tercihlerini yaparken kendi çıkarlarının üzerinde olması ihtiyacını kabul eder, devletin şimdiki ve ortak gelecekteki sorumluluklarını yerine getirmesi için baskı yapar, ekonomik piyasaların düzenlenmesini destekler, ekonominin etkileşim içinde olduğu insan-dışı çeşitli sistemlerin metamorfoz gücünü idrak eder ve bu uygulamaların her birini olguların kırılganlığını göz önünde bulundurarak gerçekleştirir.

Şu anda yapılan keşfin çeşitli yollardan herhangi birine doğru yönelebileceği bir yol ayrımına gelmiş bulunuyoruz. Hayek'in kendiliğindenliği takdirinden başlayarak işgücüne, sınıf farklarına ve sömürüye dair onun yaptığından çok öte bir açıklama getirmek için kapitalist sistemin en temel unsurlarını daha yakından inceleyebiliriz. (Bu görevi ikinci ara bölümde yerine

getireceğiz.) Piyasa süreçlerinin kapsamı ve hızında görülen günümüzdeki belirgin değişimlerin Hayek'in çizdiği imajdan ne kadar kopuk olduğunu tayin etme arayışına girebiliriz. Piyasalara, şirketlere, sendikalara, üniversitelere, medyaya, devlete ve ibadet hayatına dayalı bir neoliberal ideolojik anlayışın kültürel yaşamda oynadığı rolü daha yakından inceleyebiliriz(böylesi incelemelere 1. bölümde başladık). Tüm bu keşifler ve aralarındaki kesişim noktaları konumuza uygun unsurlardır.[21]

Ancak ben burada Hayek'in geliştirdiği özgürlük imgesine odaklanmak istiyorum. Onun bu özgürlük anlayışını; gayri-şahsi piyasalara dair iyimser yaklaşımıyla, kendiliğindenlik ve özgürlüğe dair büyüleyici fikirleri arasında ne kadar büyük bir gerilim olduğunu göstermenin bir yolu olarak kullanıyorum. Bu gerilim, Hayek'in neoliberalizm imajındaki ideolojinin şiddetli rolüne ilişkin bir önceki söylemlerimde zaten ortaya konmuştu.

Hayek'e göre piyasa sistemi, bilinçsiz bir işbirliği çerçevesinde herkes için başka herhangi bir sistemin sağlayabileceğinden daha iyi bir ortak sonuç doğururken; bildiğim kadarıyla Hayek hiçbir zaman, dar kapsamlı bir ifadeyle egoist insanların ve şirketlerin yalnızca kendi özel çıkarlarının peşinden koşmalarını sağlayan piyasa özgürlüğüne ve bu yolda kullanılan amaçlara dair ham bir imajı kabul etmemişti. O bir "rasyonel seçim teorisyeni" değildi. Elbette bu yönde *eğilimler* ortaya koyar, özellikle de neredeyse sadece girişimcileri överken ve işçi sendikalarını yorulup usanmadan baskıcı diye tanımlarken. Çünkü ona göre bu sendikalar kişisel çıkarıyla ilgilenen insanların, hiyerarşik ve disiplinli şirketlerin mevcut kıldığı istihdam imkânları ve şekilleri arasında seçim yapmalarına ket vurur. Ancak insanların eylemde bulunma güdülerine dair bundan daha geniş bir vizyona sahiptir aslında; "bilgi"nin genellikle eşit dağıtılmadığını ve şeffaf olmadığını da kabul eder; ayrıca bilgi hangi ruh haliyle veya yaklaşımla toplandıysa ve özümsendiyse bazen buna bağlı olarak bilgide değişiklik görülebileceğini bile kabul eder.

21. Bkz. Connolly, *Capitalism and Christianity, American Style*; Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*; Gibson-Graham, *The End of Capitalism (As We Knew It)*.

Ancak her şeyin ötesinde Hayek, kendiliğinden gelişen eylem biçimlerinin ve yaratıcılık nidalarının fazlasıyla etkisi altındadır. Bu yüzden de gayrişahsi bir piyasa aracılığıyla gerçekleşen dar görüşlü kişisel çıkar eylemlerinin toplamına dayalı bir tahmin bilimi imajını desteklemesi mümkün olmaz. Yaratıcı keşiflerin ortaya çıktığı bir dünyada kişisel çıkar sayılan bir durum bile kolaylıkla deneysel bir keşif objesi halini alabilir. Neoliberal ideolojinin günümüzde birçoklarına çekici gelmesinin nedenlerinden biri de çalışanların, işsizlerin ve perişan olmuşların açmazlarının her zaman geçici olduğunu söylemesidir. Sistemi destekleyenler usanmak bilmeden bugün perişanların olanların bile oyunu kurallarına göre oynarlarsa yarın zirvede olacağını söyler dururlar. Bu bölümün başlarında incelenen, Hirsch'in getirdiği eleştirileri görmezden gelerek yeterince büyük bir dalganın tüm tekneleri yükselteceğini söylerler. Birçoklarına çekici gelen başka bir husus da geleceğe dair parlak bir bireysel özgürlük fikrini ütopik piyasa vizyonuna bağlamasıdır. Bu fikir, piyasa sistemi yüzünden durumu kötüye gidenleri dahi kendine çeken bir yaklaşıma dönüşür. Günümüzdeki acil ihtiyaçlardan biri de neoliberal inanca körü körüne bağlılığa meydan okuyan bir özgürlük fikri yaratmak ve duyurmaktır, çünkü bu bağlılık Hayek'in yaklaşımlarından birini kendisinin gidemediği yerlere kadar ulaştırır.

Özgürlük üzerine duyduğumuz klasik tartışma, özgürlüğe dair pozitif ve negatif fikirler arasındadır.[22] İlk düşünce insanın özgür olduğunu ileri sürer (kurumlar ve daha büyük organizasyonlar ise, teorinin altyapısını hazırlayan metodolojik bireycilik yüzünden genel olarak göz ardı edilir) ve bu özgürlük, bireyin, başkalarının zorlaması olmadan isteklerinin peşinde koşabilmesini de kapsar. Böylesi bir teori çerçevesinde öznenin isteklerinin kaynağı araştırılmaz; bunun nedeni kısmen teorinin

22. Bu konudaki klasik makale: Berlin, *Two Concepts of Liberty*. Bu konuları Connolly, *The Terms of Political Discourse*, bölüm 4'te karşılaştırmalı olarak irdeledim. O kitabın beşinci bölümü, "Conceptual Revision and Political Change", bu bölümde geliştirilen bakış açısının kaynağını oluşturur.

birçok versiyonunun daha başlangıçtan bu istekleri dar kapsamlı olarak görmesidir; kısmen böylesi bir keşfin neoliberalizm teorisyenlerinin uzak durmaya çalıştığı şekilde şirketlerin iç yapısının, disiplin uygulamalarının araştırılması için kapıyı açacak olmasıdır ve kısmen de neoliberal uygulamalarla neoliberal ideolojinin içselleştirilmesi arasındaki kopmaz bağın eleştirel görüşlere açık hale gelecek olmasındandır. Böylesi bir özgürlüğün yalnızca piyasa sistemine dayalı bir toplumda uygun olabileceği de varsayılır, çünkü böylesi bir modelin en katıksız iddialarına göre, böylesi bir sistem hem bireylere kendi tercihlerine göre davranma imkânı tanır, hem de bazı bireylerin kasıtlı olarak diğerleri üzerinde baskı uygulama imkânını kısıtlayan bir uygulama zemini hazırlar.

Özgürlüğe dair diğer daha bütünleyici ve pozitif fikirler kolektif davranış biçimlerine odaklanır. İdari kurumları kendi içinde gözleme açarak "pozitif anlamda" bir özgürlük peşinde koşarlar, böylelikle sistemin iştirakçileri bu kurumlar içine alışkanlıklar ve ideoloji sonucu yerleşmiş arzuları ve ortak amaçları yeniden ve derinlemesine gözden geçirebilir. Dolayısıyla durumun birer parçası halindeki özneler, oyuna halihazırda dahil olmuş olan ilk eğilimleri gerekirse yeniden yapılandırmak için harekete geçebilir ve sonrasında da yeniden yapılandırılan amaçları kurumsal araçlarla gerçekleştirebilir. Özgürlüğe dair birçok pozitif fikir diyalektik bir süreci benimser; bu süreç vasıtasıyla sistemin iştirakçileri, uygulamalarında ve varsayımlarında halihazırda "içkin" olan kendi kendini gerçekleştirme biçimlerini gitgide daha fazla deşifre eder ve uygulamaya koyar. Negatif ve pozitif özgürlükle ilgili görüşler böyle.

İşin içine bir miktar pozitif unsur sokmadan sofistike bir özgürlük fikrini savunmak imkânsızdır, insanların operasyonel arzularında reform yapmak adına baskıcı araçları desteklemiyor olsanız bile. Ancak pozitif özgürlük geleneğinin savunucuları, negatif özgürlük fikirleri dahilindeki kısıtlamaları, acımasızlıkları ve yavanlıkları bir kez su yüzüne çıkardığında,

öz-düşünümsel sürecin, özgürlük yayıldıkça daha rasyonel ve tam hale gelen bütüncül bir sistem içinde üretken bir yönde işlediğini varsayarak işi fazlasıyla kolaylaştırmaya meylederler. Bu yaklaşımın eleştirmenleri, Hayek de dahil olmak üzere, toplumsal rasyonellik hikâyesine sarılır. Söylediklerine göre, pozitif özgürlük yolunu takip edenlerin iyi niyeti, istemeyerek de olsa baskıyı artırmaları neticesinde piyasanın rasyonelliğini baltalamaya fazlasıyla yatkındır. Hayek'in fazla devlet müdahalesinin neredeyse amansızca "köleliğe" bireylerin büyük, baskıcı, bürokratik kurumlarca ezilmesine yol açacağı şeklindeki iddiası, böylesi iddiaların içerdiği paradigmayı ortaya koyar. Hayek diktatoryal gücü, yerinden edilmiş toplulukları, tek partili sistemleri, iç ve dış günah keçileri ve militer yapıları olan faşist devletlerle iki veya çok partili sistemi olan, her vatandaşın aktif olabildiği ve medyanın düzenli olarak devletin ve şirketlerin çıkarlarına karşı durabildiği Keynesçi devletleri birbirinden yeterince net şekilde ayırt edemiyor olsa da, endişesinde haklı olduğu noktalar da vardır. Ayrıca "oto-organizasyon gücü olan süreçlere eklemlenmiş kendiliğindenlik" şeklindeki vizyonunun, kendi teorisini, bireyselci veya bütüncül bir özgürlük fikrinden ziyade çeşitli ve çok yönlü etkenler arasındaki çok yönlü bağlantıları kapsayan bir fikre yaklaştırdığını da göremez.[23]

Eğer negatif özgürlükten kastınız halihazırda var olan arzulara veya "tercihlere" göre davranabilmek yetisinden ibaret ise bu durumda Hayek tam anlamıyla negatif özgürlük filozofu değildir. Onun yaklaşımlarında böylesi bir fikre tam olarak uyamayacak kadar çok yaratıcılık, kendiliğindenlik ve belirsizlik algıları vardır. Özgürlüğün içinde kendiliğindenliğe, yaratıcılığa ve belirsizliğe dair embriyo aşamasındaki düşüncelerini alıp

23. William James ve Alfred North Whitehead'e dayanan "çok yönlü bağlantıcılık" felsefesinin ele alınışı için bkz. Connolly, *A World of Becoming*, bölüm 1. Bu ilke hem içsel bağlantılarımızı idrak eder hem de kısmilik, belirsizlik ve gerçek yaratıcılık (kendiliğindenlik) unsurlarına kapıyı kapatmaz. Bu konuya son bölümde geri döneceğiz.

bunları Hayek'in atladığı veya üzerinde durmaya layık bulmadığı uygulamaları ve kuruluşları kapsayacak şekilde genişletiyorum.

Çeşitli türlerdeki bireysel ve kolektif özneler olarak bizler, var olan arzuların peşinden koştuğumuzda özgürlüğün bir boyutunu hayata geçirirken, bu arzular üzerinde gerçekten düşündüğümüzde ve revize edilmiş arzulara göre davranmak için çıkış yolları aradığımızda bir başka boyutunu hayata geçiririz. Ancak yukarıdaki durumlardan ilkindeki arzular bize açıkça sunulmuş değildir ve ikincisindeki düşünme süreci yürürlükte olan mevcut varsayımlar ve arzular çerçevesinde "üstü kapalı" olarak bulunan unsurları her zaman "apaçık" hale getirmez. *Arzuların eylemle bütünleşmeye doğru akışında, üstü kapalı olanı ele alan tembel düşüncelerin yakaladığından daha fazla potansiyel vardır genellikle.* Ayrıca bir topluluğun tamamının yeni koşullar altında bütünleştiği o doğurgan anlarda da çoklu potansiyel vardır, bu "koşullardaki" değişim de genellikle etkileşim içinde oldukları insan-dışı güç alanlarındaki ani değişimlerle gerçekleşir. Böylesi koşullarda özgürlüğün yaratıcı unsuru devreye girer. Ana noktayı kısaca ifade etmek gerekirse, ne negatif ne de pozitif özgürlük geleneği yaratıcılığın özgürlükteki rolüyle yeterince bağdaşmaz.

Buradaki yaratıcılık, basit haliyle, geçmişten doğan belirsizlikler üzerine şu anda gerçekleştirilen eylemin, bütünüyle geçmişe indirgenebilir olmayan bir şekilde geleceğe yönelmiş olmasıdır. Bütünüyle geçmişe indirgenebilir olmaması için de şu anda üstü kapalı biçimde var olmaması veya geleceği ortaya çıkaran tesadüfi sebepler birikiminden ibaret olmaması gerekir. Yaratıcılık, başlangıçta hedeflenmemiş yeni bir sonuca götürecek şekilde, farklı yönler arasında belirsiz bir durumda gidip gelen keşif eylemlerini de kapsayabilir. Bu girişimler bilim dallarına dahil süreçlerle ve bunları kültürel hayatın yumuşak dokularına işlemeye yardımcı olan taktiklerle desteklenebilir.

Özgürlük dahilindeki esrarengiz, yaratıcı unsur yararlı veya zararlı olacak şekilde ortaya çıkmaya başladıktan *sonra* refleksivite [öz-düşünümsel etkileşim süreci] işini yapmaya başlar diyebiliriz. Yaratıcı süreçler bizim üzerimizden ve bizi aşarak

akar ve refleksivite de bu yaratıcı macerayı perçinler. Dolayısıyla eylemler önceden var olan amaçlar tarafından bütünüyle kontrol edilmez; daha ziyade yaratıcı boyut, amaçların eylemlerle bütünleşmesi esnasında bu amaçların oluşumuna ve arıtılmasına yardımcı olur. Böylece, özgürlüğün yaratıcı boyutunu eklemlendirmek demek, amaçların eyleme dökülmesi esnasında hem asıl öznenin hem de eyleme aracılık edenin fikirlerine temel bir yeterlilik veya belirsizlik eklemektir. Yaratıcı unsur aktif ve pasif aracılığın *arasında* bir yerde konumlanmıştır. Yaratıcı özgürlük oturmamış bir bağlamda yola çıktığında, kendimizi daha öncesindeki ön-düşüncelerin oluşturduğu şaşkınlıktan ve karışıklıktan kurtulup berraklaşan yeni bir düşünceye, arzuya veya stratejiye *imkân tanırken* veya *cesaret verirken* buluruz. Bir özne, birey ya da topluluk yaratıcılık kapılarının açılmasına yardımcı olabilir, ancak daha ortaya çıkmamış bir sonucu amaçlayarak yaratıcılığın var olmasını isteyemez. Dolayısıyla gerçek yaratıcılık, belirsizlik ve gizemle renklendirilen bir karışımdır.

Özgürlüğün yaratıcı boyutu mevcut amaçları, arzuları, aracılığı ve refleksiviteyi ve bunlara dair fikirleri tedirgin eden bir belirsizliği açıklığa kavuşturur. Özgürlüğün hayata geçirilmesindeki aracılığa ait belirsizliği açığa çıkarır. Bu belirsizlik, örneğin, basketbol oyununda, yetenekli bir oyuncunun savunmanın sert ve yoğun baskısı altındayken oyunun akışı içinde tarihteki ilk "jump shot"ı (sıçrayarak şut) atışında görülebilir. O dönemde adı bile olmayan bu şut, şutu atan için bile sürprizdir ve savunmacıların da aklını karıştırır. Oyuncunun repertuarına yerleşmiş bir hareket değildir bu; baskı altında ortaya çıkmıştır. Sonrasında tekrarlanmasının, isimlendirilmesinin ve aralıksız antrenmanlarla mükemmelleştirilmesinin ardından basketbol coğrafyasında söndürülemeyen bir yangına dönüşür, tıpkı bu şut tipinin 1950'lerde ABD'de yayılmasında olduğu gibi. Oyundaki diğer unsurların da tamamı belli derecede değişime uğruyor. Başka oyuncular, koçlar ve hakemler oyuna yaratıcı müdahaleler getiriyor, hiç kimsenin veya hiçbir organizasyonun başlangıçta amaçlamadığı değişimleri ortak ayarlamalarla yaratıyorlar. Veya

bir hızlı hücumu spontane şekilde arkadan pasla bitiren genç bir oyun kurucuyu ele alalım. Sonrasında kendini, bu tür paslara gelecekte ne zaman izin verilebileceğiyle ilgili olarak koçuyla pazarlık yaparken bulur.

Kolayca tek bir oyuncuya veya koça atfedilemeyen, önceden tayin edilmiş amaçlara ait mevcut fikirlere tam olarak uymayan ya da öz-düşünümsel diyalektiğe indirgenemeyen bu tür yaratıcı, ortak ayarlama biçimleri çeşitli alanlarda her zaman görülmektedir. Özgürlüğün ana parçalarından birini teşkil ederler.

Spontane yaratıcılığa gerçek anlamda bir belirsizlik unsuru eşlik eder; bu da, bir etkinliğin sınırlarının tecrübe edildiği esnadaki ve bu sınıra net bir karşılığın ortaya çıkmasından önceki o dönüm noktalarında gerçekleşir. Dolayısıyla ayırt edilemezliğin olduğu verimli bir bölgeyi işgal eder. Sonuçların olumlu ya da olumsuz olmasına göre netice belirlenebilir. Örneğin arkadan atılacak bir şut, oyunun akışı içinde kendiliğinden ortaya çıkabilir, ilk kez yapıldığında da savunmayı şaşkına çevirecektir. Ancak mükemmelleştirilmesinin fazla zor olduğu ve diğer takımlar savunmalarını bu ilk sürprize adapte ettikten sonra savunulmasının fazla kolay olduğu da söylenebilir.

Diğer yandan ilk *jump shot* örneği, koşullardaki hızlı bir değişimin bazen olayların bağlamını nasıl da değiştirebileceğini yeterince hesaba katmamıştır. Uygun ortamın yaratılması için oyunu yöneten kurallarda belirgin bir değişim olması gerekir veya günümüzde olduğu gibi, oyuncular karşısında 2 metrelik adamlardan oluşan bir rakip takım bulur. Bu durumda yaratıcı özgürlük, değişken bir ortam dahilinde gelişen spontane etkinliktir. Sınırlandırmalara tâbi bu değişken ortamda da gerçek anlamda bir belirsizlik unsuru dolanır. *Ve artık kendiliğindenlik de özneler ve oyunun açık-uçlu kuralları arasında dolanır*, sonuç ise daha iyi de olabilir daha kötü de. Kendiliğindenlik sınırlar çerçevesinde hareket eder, ancak bu sınırların hepsi önceden belirlenemez. Örneğin, rakip savunma ne kadar sert olursa olsun bir oyun kurucunun kendi yarı sahasından kollarını çırpmaya başlayarak smaç vurmak için spontane şekilde çembere uçması

imkânsızdır. Her ne kadar bazı oyuncular serbest atış çizgisinden smaca gidebiliyor olsa da yarı sahadan yapılacak bir smacı gerçekleştirebilecek organlar insanoğluna adapte edilmiş değildir.

Yaratıcılık beşeri alanda ortaya çıktığında, bu bazen bir uygulamanın aksaması sırasındaki şaşırtıcı anlarda olacaktır; böylelikle bilimsel bir buluşa, yeni bir kavrama, siyasi bir girişime, yeni bir toplumsal harekete, sanatsal bir yeniliğe, piyasanın kendiliğindenliğine, bir dilin değişimine, yeni bir yemek tarifine, öğretimde doğaçlamalara, yeni bir tür film sahnesi çekimine, müzik prodüksiyonlarına, yeni medyanın kullanımına ya da yeni bir ürünün keşfine giden yol açılır. Liste sonsuza dek uzayıp gider. Hayatla özdeşleşmemiz (sahiplenmeye değer özel bir insani duruma karşı gelişen gizli aidiyet hissi) kısmen bize halihazırda ilham veren kimlikler, inançlar ve etrafımızı saran koşullar içine kök salmıştır; kısmen olumsuz özgürlük içindedir kökleri; kısmen de mevcut arzu ve amaçların öz-düşünümsel olarak yeniden gözden geçirilmesine dayanır. Ancak dünyaya yeni bir şeyin gelmesini sağlayan esrarengiz yaratıcılık deneyimlerinin içinde kapalı kaldığı da olur. İnsanların yaşamın tatlı yanlarına kapılıp gitmelerinin nedenlerinden biri budur. Hayatla özdeşleşme, hayatın tatlarını var oluşun *canlılığına* bağlar, varlığın resmi olarak içine dalmış olduğu bir amaçtan, "tamlık"tan veya önceden tayin edilmiş bir hedefe ulaşma hevesinden bile daha belirgin biçimde kurar bu bağlantıyı. Özgürlükle yaratıcılık arasındaki yakın ilişki, özgürlüğün neden hiçbir zaman doldurulması gereken bir boşluk fikri olarak, önceden belirlenmiş isteklerin gerçekleştirildiği başarılı eylemler olarak, üstü kapalı olanı apaçık hale getirme dürtüsü olarak *yeterince* anlaşılmadığına dair bir ilişkidir. Belirsizliğin ya da noksanlığın tecrübe edildiği anlar bazen en bereketli anlardır.

Özgürlüğün yaratıcı unsuru sürekli olmaktan ziyade aralıklıdır ve gizemle renklendirilmiştir. Spekülatif realizmin temel alındığı tanrıcı olmayan bir felsefeye (4. bölümde bu anlayış, tanrıcı versiyonuyla ilişkisi çerçevesinde ele alınacaktır) yönelmiş olanların, gizem konusunu tektanrıcılığa inananların tekeline

bırakmazlarsa neden akıllıca davranmış olacaklarının açıklamalarından biridir bu. Bilgi, bilinç ve beceri kapasitemizi aşan bir evrenin bir köşesinde çırpınan varlıklarız. Gizem unsuru yaratıcılığın esrarı içine dokunmuştur.

Basketbol örneği yaratıcılıkla kendiliğindenliğin ekonomik piyasalarla sınırlı olmadığını ortaya koyar. Mesela siyaseti ele alalım. Feodal İrlanda'da Thomas Boycott adlı toprak sahibi tarafından sömürülen köylülerin, kullanılan dil açısından da yenilik getiren yenilikçi bir strateji oluşturarak tüm topluluğu onun ürünlerini kullanmayı bırakmak üzere yaratıcı bir şekilde organize ettikleri anı düşünelim. Günümüzde böylesi inceayarlanmış stratejilere boykot diyoruz. Thomas Boycott'a karşı durmak için toplantılara katılanlardan herhangi birinin bu ortak fikir üretme sürecine katılmadan önce boykotu icat etmek gibi bir niyetinin olması beklenemez. Veya tarım köleliğinden kaçmaya çalışanlara belli aralıklı tünellerle, dere üzerinden geçen köprülerle, hemzemin geçitlerle ve güvenli barınaklarla işaretlenmiş bir rota sağlamak için yeraltına demiryolu yapımını organize eden ve ayakta tutan dağınık, illegal azınlıkları düşünelim. Veya bir eyalette okumayı öğrenmenin yasak olduğu dönemde bunu başarmak için yaratıcı stratejiler oluşturan Frederick Douglas'ın hayatını takip edelim. Veya Vietnam Savaşı'nı protesto etmek ve yanlış yönlendirilen vatandaşları savaşın etkileri hakkında bilgilendirmek için Michigan Üniversitesi'nde düzenlenen ilk protesto toplantısını "icat eden" ve bu toplantıya katılanları ele alalım. Veya 1937 yılında Ulusal Muhafız Birliği'ne, çalışanlar tarafından yaratıcılıkla organize edilen oturma eylemini dağıtmamaları, hatta bu yeniliğe imza atanları koruma emri veren Michigan valisini düşünelim. Veya organize olmak ya da polisi atlatmak için Twitter'ı, cep telefonlarını ve Facebook'u yaratıcılıkla kullanan Mısır'daki protestocuları aklımıza getirelim. Veya bir başka şiddet içerikli polis müdahalesinin ardından bir dizi protesto organize eden Stonewall'daki eşcinselleri hatırlayalım. Veya Hindistan'ı İngiliz emperyalizminden kurtarmak için bütün ülkeyi şiddetsiz direniş için ayaklandıran Mahatma Gandhi'yi

düşünelim. Veya ırk ayrımına baş kaldırmak için yatırımları boykot eden çeşitli ülkelerdeki öğrencileri, akademisyenleri ve yatırımcıları düşünelim. Veya bölgesel devletlerde, baskıcı bir merkezi yönetim etrafında şekillenmiş bir devlet içindeki hoşgörü arayışındansa farklı tipte azınlıklar arasında saygılı tartışmalar çerçevesinde bir anlayış geliştirerek, merkez dışı bir çoğulculuk talep etme yönüne kayan azınlıkları düşünelim.

Ve böylesi yaratıcı yenilikler neticesinde dilde görülen değişiklikleri düşünelim; bu değişiklikler aracılığıyla yeni bir terim veya ifade, daha önceleri birçoklarına çoktan tamamlanmış görünen bir lügata ilave olur. *Boykot, yeraltı demiryolları, güvenli barınak, oturma eylemi, Twitter, Stonewall, şiddetsiz direniş* gibi terimler böylesi yeniliklerin tamamlayıcısı olur, onlara gelecekte mümkün olabilecek anlamlar katarak yeni imkânlar sunar. Otoriteler tekrarlanma olasılıklarına karşılık vermek için yeni yollar arasa da yenilikçilerin strateji dağarcığı artar.

Elbette ki olumsuz yenilikler de vardır; grev kırıcı olmak, hidrolik kırılmayı icat etmek, Guantanamo kampını kurmak veya son rejim ekonomik yıkıma götürdükten hemen sonra göreve gelen yeni rejimi protesto etmek için neo-liberal bir Çay Partisi organizasyonuna girişmek gibi. Ancak soylu yenilikler de zaman zaman listelenmeli, özellikle de hem kendiliğindenliği kucaklayan hem de uygulanışını bu kadar sertçe sınırlandıran bir neoliberalist felsefeyle iç içeyseniz. İyi geceler Profesör Friedman. Günaydın Bay Hayek.

Yaratıcı eylemler geçmiş tarafından *koşullandırılır*, ancak nedensel öncüller veya geçmişin geleceğe doğru çözüldüğü diyalektik süreçler vasıtasıyla bütünüyle açıklanabilir durumda değillerdir. Yaratıcı özgürlükte spontane, arayış içindeki eylemle doldurulan bir boşluk veya noksanlık vardır. Olgulardaki boşluk, yaratıcı müdahaleden önce hissedilir ve ancak yaratıcı yenilik sağlam şekilde yerleştirildikten sonra geriye dönüp bakıldığında daha dramatik ve belirgin şekilde görülür. Bu durum, geçmişin baskısına boyun eğmekle kalmaktansa, bu baskıyı, yaratıcılığı yeniliğe götüren bir unsur olarak kullanarak şu anda eylemde

bulunmayı da kapsar. Johns Hopkins Üniversitesi nörologları, caz müzisyenlerinin yaratıcılığı üzerine yaptıkları bir çalışmada dorsolateral ön korteksin, yani beynin baskılamayla ilgili kısmının doğaçlama söz konusu olduğunda yavaşladığını, bu esnada orta ön korteksin daha yoğun hale geldiğini bulmuşlardır. Bu bölge ise doğaçlama etkinliğiyle bağlantılıdır. Dolayısıyla caz performansı esnasında tek bir müzisyenden çıkıp ortak performansa giden doğaçlama yolu açılır ve bu doğaçlama ne önceden prova edilmiş bir performanstır ne de önceden belirlenmiş etkenler çerçevesinde ortaya çıkar. Gözlerinizi kapar ve olayı akışına bırakırsınız; tıpkı bir problemle yoğun bir şekilde yüzleşildikten sonra yeni bir düşüncenin, planın veya kavramın zihnimizde canlanmasına izin vermek için dinlenirken yaptığımız gibi. Hopkins Üniversitesi araştırmacısı hem nörolog hem de caz müzisyeniydi.[24] Yaratıcı bir etkinliğe katıldığımızda ve geçerli varsayımlarımızı yerinden oynatan yaratıcı bir girişime reaksiyon verdiğimizde, *hem dünyayı değiştiririz hem de küçük ya da büyük ölçüde kendimizden başka biri oluruz.* Kişiliklerimizin yeniliklere açık mantığı ile bu mantığın iç içe geçtiği olayların evrimi arasında yer alan yaratıcı potansiyel budur. Geri tepebilecek olsa bile yaratıcı bir eylem bizi var oluşun canlılığına bağlamaya yardımcı olan esrarengiz bir güçtür. Canlılığa eşlik eden risklerle hayatın tatlı yönlerinin kaybedilmesi haline eşlik eden uyuşukluğun ortasında canlılığı ve hayatın hazlarını birbirine bağlar. Özgürlük, olmadığımız birine dönüşmek ve olmaktır.

Negatif özgürlük, pozitif özgürlük, bireycilik, kolektivizm, bütüncülük, komüniteryanizm, neoliberalizm, Keynesçilik ve Marksizm gibi düşünce sistemlerinin geleneklerinin hepsinin birden, var oluş mecralarına dağıtılmış gerçek yaratıcılık evreleriyle canlılık arasındaki arızalı bağlantıyı *sağlam şekilde* ele alacak

24. Bkz. Johns Hopkins Üniversitesi, "This Is Your Brain on Jazz: Researchers Use MRI to Study Spontaneity, Creativity", 26 Şubat, 2008, http://www.hopkinsmedicine.org/news/media/releases/this_is_your_brain_on_jazz_researchers_use_mri_to_study_spontaneity_creativity. Davide Panagia'ya da bu siteye dikkatimi yönelttiği için teşekkür ediyorum.

raddeye kadar zorlandığından emin değilim. Şartlı yaratıcılık açısından özgürlüğün getirdiği nimetler ve riskler vardır.

Özgürlüğün getirdiği nimetlere ve risklere dikkat kesilmek, iç içe geçtiğimiz insan-dışı bazı güçlere de değişken derecelerde şartlı yaratıcılık atfetmeyi de kapsayabilir. İnsan-dışı bu güçler arasında örneğin bedenimiz dahilinde aktif olan bakteriler ve hormonlar ve bizi etkileyen daha büyük güçler yer alır. Özgürlük çerçevesindeki esrarengiz yaratıcılık unsuruna dikkat etmek, Hayek'in teorisindeki yaklaşımların özünü, onun uzak tutmaya veya marjinalleştirmeye çalıştığı alanlara aktardığımız sürecin bir parçasıdır. Şunu yapmak önemlidir: özgürlüğün sınırlarının Hayek'in kendini güvende hissettiği bölgenin ötesindeki alanlara taşınmasına destek vermek ve özgürlük çerçevesinde ara sıra görülen kendiliğindenlik unsuruna dair daha sağlam bir yaklaşım geliştirmek. Ve belki de günümüzde materyal arzularımız açısından olumlu bir tasarruf anlayışı geliştirmek için kendimiz üzerinde de yaratıcı yollarla çalışma yapmalıyız. Hayek olsa bu kombinasyondan hoşlanmazdı ama 1970 ile günümüz arasındaki ekonomik geçmişin tatsız gidişatı, bunu yapması adına büyük bir baskıyla karşılaşacak olabileceğinin göstergesi durumunda.

Diyebiliriz ki, günümüzdeki "kölelik" tehlikesi, yalnızca birkaç büyük şirket patronunun iflas etmiş bir yaşam anlayışını sürdürmek adına yaratıcılığı tekellerine aldıkları bir rejimin ortaya çıkışıdır. Ve bu rejime uygun olmayan bir dünyada Amerikan hegemonyasını sürdürebilmek için askerlik, hapishaneler ve güvenlik için ayrılan bütçeler önemli oranda artırılıyor; birçok insan için işyerindeki yaratıcılık unsuru ortadan kaldırılıyor; özgürlük ideolojisi belirli seçenekler arasında yapılacak bir tüketici tercihine indirgeniyor ve insan ruhunda açılan yaraları telafi etmek adına seküler dogmatizm ve dini inanç açısından aşırılıklar yoğunlaşıyor.

Ilımlı neoliberalizm bu koşullar altında varlığını sürdüremez. Günümüzde neoliberalizmin sadık savunucuları ya peşinden koşulacak yeni bir önceliğe imkân vermek ya da kendilerini

bugüne kadar birçoklarının kabul etmekte tereddüt ettiği bir aşırılığın kollarına bırakmak baskısı altındalar.

Ancak burada peşinde olduğumuz olumlu yaklaşım açısından da bir gerilim söz konusu değil mi? Eğer hem birbiriyle ilişki içindeki çeşitli uygulamalara işlenmiş bir sorumluluk anlayışını hem de özgürlük kapsamındaki yaratıcı unsuru benimsemeye çalışırsanız, bu iki değer arasında bir gerilim yaratmış olursunuz. Değerlerin çoğulluğunu kabul eden bütün teoriler böylesi bir gerilimden bir parça barındıracaktır. Ve radikal neoliberallerin belli bir yolla, bütüncülerin ise bir başka yolla yapmaya çalıştığı gibi yalnızca tek bir değeri benimseyen teoriler ise beş para etmezler. Buradaki mesele, gerilimin nasıl dengeleneceğidir.

Belki de ümit edebileceğimiz en iyi durum bu değerlerin ikisine birden dikkat kesilmektir. Bir yandan sanat, halk hareketleri, girişimciliğe dayalı yenilikler, hukukun yorumlanması, spor etkinlikleri, bilimsel deneyler, dini hareketler, tüketim tercihleri, devlet düzenlemeleri ve benzeri alanlarda yaratıcılık için açık kapı bırakırken bir yandan da bunların yakın gelecek üzerine muhtemel etkilerini de göz önünde bulundurarak bu yeniliklerin başarısını tartışmaya açabiliriz. Yaratıcılık öğesine değer veren bir kültür için dünyaya önem vermenin ve refleksivite gibi unsurların bu kadar önemli olmasının nedenlerinden biri de budur. Dengeyi her zaman doğru kuracağımızın garantisi olamaz, özellikle de periyodik olarak sürprizlerle sarsılan bir dünyada. Ama en azından kendimizi bu oyunun içindeki çeşitli unsurlara adamış olacağız, yapmamız gereken hem yaratıcılık unsurunun hem de daha büyük bir sistemin kıymet bilen birer parçası olmanın hayatı daha yaşamaya değer kıldığını unutmamak.

İkinci Ara Bölüm:

Oto-Organizasyon Biçimleri

Bu kitabın konularından biri, bu gezegenin ve hatta evrenin farklı hızlarda akan, farklı karmaşıklık seviyelerine ve kendi kendini sürdürme güçlerine sahip zaman-mekânsal sistemlerle dolu olduğudur. Bu gayrişahsi sistemler belli ölçüde açık sistemlerdir ve hiçbir zaman tam bir denge haline ulaşmazlar; her biri diğer çeşitli sistemlerle belli derecede ilişki içindedir. Kelimenin iki anlamıyla etkileşirler: her biri diğerlerini etkiler ve bazıları kısmen diğerlerinin içine geçer, tıpkı bir virüsün insan genomuna absorbe edilmesinde veya serbest bir DNA'nın çekirdeksiz bir bakteriye girip çekirdekli hale getirmesinde olduğu gibi. Bu sürece *simbiyogenez* denir ve daha ilk dönemlerde türlerin evrimi için gerekli ortamın oluşmasına katkı sağla-

mıştır. Biyosferin kendisi de açık, termodinamik bir sistemdir, ısıyı uzaya doğru gönderir ve Dünya'daki yaşam koşullarının oluşmasına yardımcı olur. Böylesi bir bakış açısı ekonomik piyasaların oto-organizasyon gücünü reddetmez. Ancak piyasa sistemlerinin, ateşli savunucularının hayal ettiğinden çok daha kırılgan, başka sistemlere bağımlı ve dengesiz olduğunu öne sürer, bunun nedeni de kısmen, farklı ölçek ve tempolarda işlerlik gösteren diğer oto-organizasyon sistemleriyle yakından ilişki içinde olmalarıdır.

Peki kendi kendini organize eden sistem nedir? Kasırgalar, organizmalar, Dünya'daki biyosfer tabakası, türlerin evrimi ve ekonomik piyasalar; bunların hepsi oto-organizasyon türleri olarak görülür. Dilerseniz basit bir örnekle başlayalım.

Londra'da Tate Modern Müzesi yakınlarında Thames Nehri üzerine kurulu Millenium Köprüsü yalnızca yayalar için tasarlanmıştır. Köprülerdeki tipik sağlamlık unsuru azaltılarak yayaların doğal unsurları hissedebilmeleri için esnek ve rüzgârda sallanabilir şekilde yapılmıştır. Yeniden tasarlanmadan önce köprüden birkaç kez geçtim ve gerçekten hoşuma gitti. Ancak tasarımcılar ve kullanıcılar açısından bir problem doğdu. Rüzgârın yumuşak olduğu günlerde köprü hoş bir ritimle ileri geri sallanacaktı. Bu durumda yayalar da farkında olmadan kendilerini köprünün salınım ritmine uyduracaktı. Yalnızca bu da değil, ayrıca her yaya kendi ritmini yine farkında olmadan diğer yayalarınkine de uyduracaktı. Ancak kısa bir süre sonra bu ritim uyumu dolayısıyla bir kendi kendini güçlendirme süreci olaya dahil oldu ve salınımın etkisi köprüyü yıkabilecek kadar yoğun ve tehlikeli hale geldi. Köprü bu yüzden birkaç yıl önce tadilat için kullanıma kapatıldı ve salınım kapasitesi de önemli oranda azaltıldı. Köprü yeniden kullanıma açıldı, ancak artık Peru'da yamaç üzerine yapılmış ip köprülerden birinde yürüyormuşuz havası vermiyor.[1]

1. Christainity and Vapitalism, American Style adlı kitabım üzerine yaptığı bir yorumda Philip Goodchild "rezonans" nosyonunu Millenium Köprüsü'ne atıfta bulunarak canlandırmıştır. Bu örnek ve yaptığı diğer yorumlar için ona minnet-

Bu basit bir oto-organizasyon sistemi. Köprünün salınımının artması için hiç kimse köprüye veya yayalara talimat vermiyor. Böyle olması için ortak bir karar da yok ortada. Ortaya çıkan sonuç iki oto-organizasyon sisteminin etkileşiminden doğuyor: yayaların farkında olmadan birbirlerine ayak uydurmalarıyla ortaya çıkan sistem ve köprünün salınım kapasitesinin artışı. Burada yayaların yürüyüş ritimlerini diğer yayalara ve köprünün salınımına ayarlayışlarının bilinçli olmadığının tekrar altını çizmek isterim. Ancak ritme uymak şeklinde verdikleri bu reaksiyonda *teleodinamizm* olarak adlandıracağım bir başka unsur daha var, çünkü görece daha rahat, kısıtlanmayan bir şekilde yürümenin önündeki engelleri azaltmak *adına* yürüyüş biçimlerini karşılıklı olarak ve birbirileriyle sözleşmeden yeniden ve yeniden ayarlarlar. Kendi kendini organize eden bu sistemi basit hale getiren unsurlardan biri de bu kısıtlamaların (köprünün yapısı ve amaçlanan kullanım şekli) köprüye dışarıdan bir etkiyle ilave edilmiş olmasıdır. Kısıtlamaların kendisinin de belirgin ölçüde kendi kendini organize eder durumda olduğu başka örnekler de vardır. Bu örneği piyasalar açısından uygun bir oto-organizasyon örneği haline getiren unsurlardan biri ise, sistemi kullanan insanların kendilerini düşünerek bunun yıkıcı unsurlarını azaltma gereği hissetmiş ve müdahale etmiş olmalarıdır. Buna, oto-organizasyon tehlikeli veya istismara açık sonuçlar yarattığında sistem için gerekli bilinçli düzenleme diyebilirsiniz.

* * *

Kasırgalar belli ölçüde kendi sınırlarını ve kısıtlarını yaratan oto-organizasyon sistemleridir. Kendi kendilerini oldukça yüksek seviyede güçlendirebilirler, ancak bunu uzun zaman sürdüremezler. Peki nasıl işlerlik gösterirler? Kabaca ya da en

---

tarım. Kathy Ferguson, Philip Goodchild, Catherine Keller ve David Howarth tarafından yapılmış derin yorumlar ve benim verdiğim bir yanıt için bkz. Howarth, ed., "A Symposium on William Connolly's *Capitalism and Christianity, American Style*".

azından benim anladığım kadarıyla, okyanus yüzeyindeki yüksek sıcaklık sayesinde sıcak, nemli hava yükselir. Yükselen bu sıcak hava atmosferin üst seviyelerine çıkınca daha düşük sıcaklıklı hale gelir, böylelikle bir sıcaklık değişimi yaratır. "Deniz yüzeyinde kasırgaya çekilen hava en üst noktasında serbest bir kaçış noktası arar... Genleşme, yoğunlaşmadan gelen ısı, soğuk su ve geniş alan etkisiyle gerçekleşen soğuma, buharlaşma ve hatta yükselen hava kolonlarındaki havanın ağırlığı kasırganın kaderini kontrol etmek için birlik olur. Ve bu sistemler kendi kendini güçlendiren sistemlerdir." Bu durumda "hareket halindeki hava partikülleri, bir kez bağımsız hale geldiklerinde organize bir fırtına halinde bir araya gelir... Artık bir sistem diyebileceğimiz kasırga (denge halindeki bir grup molekülden ibaret değildir) sistemi çevreleyen sıcaklık ve basıncı homojen hale getirmeye çalışır."[2]

Bir kasırga, sınırları kendi kendini organize ettiğinde, entropi eğilimine bir süre direnir, nihayetinde ise moleküllerin düzeninin daha gelişigüzel hal aldığı bir evre halinde çöküşe geçer. Körfez Akıntısı'nın Avrupa'yı ve Kuzey Amerika kıyı şeridini ısıtmasından sorumlu tutulan okyanus taşıyıcı kuşağı da bu anlamda kendi kendini organize eden bir sistem olarak görünmektedir. Şu anda yavaşladığına dair kanıtlar var, ısınmaya neden olan sular Grönland çevresinde soğuk suyun denizin dibine dalma hızını azaltıyor. Bu hız üst tabakadaki suyun bir yöne, alt tabakadakinin de diğer yöne akarak akıntının dünya turunun devamlılığını sağlayan hız. Eğer bu yavaşlama trendi devam ederse cehennem yakın demektir. Kasırgalar ve okyanus taşıyıcı kuşağı hakkında söylenebilecek daha çok şey var. Ama benim burada altını çizmek istediğim nokta her ikisinin de termodinamik, kendi kendini organize eden sistemler olduğu. Sahip olmadıkları ya da en azından en alt seviyede sahip oldukları özellik ise teleodinamik kapasiteleri.

* * *

2 Schneider ve Sagan, *Into the Cool*, s. 136.

Kant'ın hissettiği (bkz. 3. bölüm), Stuart Kauffman ve Terrence Deacon gibi biyoloji alanında çalışan karmaşıklık teorisyenlerinin de günümüzde deneysel kanıtlarla desteklediği ve basit bir organizma bile çevresiyle gerçekleştirdiği hassas etkileşimlerinde, bir kasırgadan daha karmaşık bir oto-organizasyon sistemidir. Eğer evrende, bir kasırganın en görkemli evresinden sonra olduğu gibi, kendi kendini organize eden sistemlerin entropi evrelerine geçmek gibi bir eğilimi varsa, bir organizma bu eğilimlere aktif şekilde direniyor ve geciktiriyor demektir. Ve bu durum canlı türlerinin evrimi sürecinde sayısız yüzyıldır görülmektedir.

Basit bir organizma, diyelim ki tam olarak denge halinde olmayan bir bakteri, bir süre sonra gücünü yitiren termodinamik süreçlere bağlıdır. Ancak organizma bu enerjinin bir bölümünü dünyadan seçici şekilde besin maddeleri toplamasını sağlayan "iş"e dönüştürür ve bu besinleri sınırlarını ve işlevini koruma kapasitesi olan dayanıklı bir sisteme metabolize eder. Kendi sınırlarının oluşumuna ve sürdürülmesine katkı sağlarken bir yandan da amaçların *peşinde koşmak* adına basit bir kapasite kazanır. Örneğin bir kene ısıyı ve hareketi algılamak şeklinde basit güçlere sahiptir. Ayrıca bütirik asidi de algılayabilir. Bu asidi salgılayan sıcak bir hayvan, on sekiz yıla kadar hareketsiz bekleyebilen kenenin bulunduğu ağacın altından geçerken kene bu hareket ve ısıyı algılar ve artık kendisine ev sahipliği yapacak olan hayvanın üstüne düşer. Kendini sürdürmeyi amaçlamaz, ancak asidi algılayışına *tepki verir* ve peşinde olduğu amaç kendini sürdürme süreçlerine katkı yapar. Ve elbette ki, kısıtlı çevre algısı ve yetenekleri keneyi felakete de götürebilir. Kısıtlı algı kapasitesi, memelinin cildine sürülmüş zehri gözden kaçırmasına neden olabilir. Kene adına küçük bir aksilik.[3]

3. Kenenin yaşam-dünyasına dair yakından bir inceleme için bkz. Uexkull, *A Foray into the Worlds of Animals and Humans*. Orijinali 1934'te yayımlanan bu metin, sayısız bitki ve hayvana dair öznel deney ile bu deneylerin erişilebilir hale getirdiği dünyalar arasındaki ilişkilere dair zengin bir çalışma sunuyor. Dorion Sagan'ın muhteşem girişinde gösterdiği gibi, Uexkull'un kendisi de tüm bunları

Bir organizma kısmen, birbiri içine kodlanmış bir dizi basit algı ve amaç sisteminden oluşur. Bu sistemlerin bazı bileşenleri bir amacı takip etme, yön değiştirme ve çevresel değişimlere enerjik tepkiler verme kapasitesine sahiptir. Örneğin bir terliksi hayvan glikoza doğru yönelebilir ve gerekirse yön değiştirebilir. Ayrıca insan vücudundaki çeşitli mikroplar ve hormonlar da insanın var oluş şekline katkıda bulunur ve evriminde rol oynar. Örneğin, spor, kumar, cinsel ilişki veya yatırım etkinliği esnasındaki bir coşku anında erkeklerde testosteron seviyesinde ani bir yükseliş görülürken adrenalin ve kortizol da dopamin akışını hızlandıracak kadar yükselebilir. Coşku risk alma eğilimini artırır. Ancak adrenalin ve kortizol artışı çok fazla olduğunda stres ortaya çıkar. Bunların hepsi Jane Bennett ve Bruno Latour'un "fail" diyeceği türden mikro etkenlerdir. Bu mikro etkenler, beynin daha üst karar alma bölümlerine akmak suretiyle kompleks kararları hızlandırmaya, yavaşlatmaya, yoğunlaştırmaya veya engellemeye yardımcı olan güçlere ve varyasyonlara sahiptir.[4]

Bonnie Basler, bakterilerin insan vücudunda şu ya da bu bölgeye toplu olarak saldırıya geçmeden önce yeterli sayıya ulaşmayı beklediklerini göstermiştir. Karşılıklı iletişim sürecine "çoğunluğu algılama" denir.[5] Ve Dorion Sagan'a göre viral proteinler "oldukları yerden sökülüp alınmışlar ve memelilerin üreme dokularına, bağışıklık sistemlerine ve beyinlerine entegre edilmişlerdir." Söylediğine göre, "insan bağırsağındaki *mikrobik flora*, yalnızca orada bulunmakla kalmaz, aynı zamanda bağırsak hücrelerinin olgunlaşma süresini, vücut içi besin depolarımızı ve dağılımını, kan damarlarımızın gelişimini, bağışıklık sistemlerimizi ve kanımızdaki kolesterol ve diğer yağ seviyelerini de etkiler.

farklı derecelerde oto-organizasyon gücü olan etkileşim içindeki sistemlerden oluşan daha üst etkileşim içindeki dünyaları aşan bir üst plana atfeder. Yine de örneklerin kendisi sonsuz ölçüde çekici ve inandırıcıdır. Ayrıca Uexkull, keşfedilen her bitki ve hayvan adına oluşan algı ve dünyanın nasıl da iç içe geçmiş olduğunu göstermek konusunda çok ustadır.

4. Bennett, *Vibrant Matter*; Latour, *Pandora's Hope*.

5. Bassler, "Discovering Bacteria's Amazing Communication System."

Ayrıca insanın ruh halini de üzerinde de etkisi vardır."[6] İnsan vücuduna genellikle kedilerle temas sonucu giren *Toxoplasma gondii*'nin hem çok sayıda insana bulaştığına hem de insanların dopamin seviyelerini değiştirerek ruh hallerini etkilediğine dair kanıtlar vardır. Amaca yönelmek açısından basit güçleri olan bu organizmaların bedenimize girişiyle cinsel dürtülerimiz değişir. Bunlar basitçe etkili nedensellik süreçlerine indirgenemeyen aktif mikro-ajanlardır. Yani, organizmalar içinde, organizmanın kolektif bir birleşim halinde yöneldiği global amaçlar dışında çeşitli, basit amaçlara yönelik aktiviteler de gerçekleşir (insan bedenindeki insan dışı organizmaların aktiviteleri de bunlara dahildir). Bir organizmanın amaca yönelme kapasitesinin genellikle organizmanın yaşamını sürdürmesine yardımcı olduğunu söylemek mantıklı olur, ancak bu fonksiyonların da ötesine geçerler. Bir organizmanın amaç arama kapasitesinin görece basitliği şu anlama gelir ki, beklenmedik periyodik çevresel değişimler bu organizmaları, eğer ayakta kalabilirlerse, kendiliklerinden amaçlamadıkları evrimsel gelişimlere açık hale getirir.

Gitgide artan sayıda bilim insanı "dengeden uzak sistemlerdeki" termodinamik süreçlere odaklanırken, belki de yukarıda ifade edilen türde kanıtlardan etkilenen biyolog ve nörolog Terrence Deacon hem insan hayatında, hem de çeşitli ölçülerde insan dışı organizmalarda görülebilen *teleodinamik* süreçlerden bahseder. Biz insanlar böylesi aktivitelerle sürekli iç içeyiz. "Teleodinamik çalışma, belirsiz bir açıklamadan anlam çıkarmaya çalıştığımızda yapmamız gereken çalışmadır... Ve yaratıcı düşünce süreçlerine ilişkin zorlukları niteler."[7] Diyelim ki, siz ve ben çelişkili ve belirsiz bir ortamda yeni bir yerleşik süreç arayışında olalım, bu durumda bizim aramızdaki etkileşimler teleodinamik bir arayış şeklini alabilir. Bu arayışın sonucu başlangıçta her zaman kesin değildir; genellikle böylesi emsallere bütünüyle indirgenebilir olmayan şekilde bir ileri bir geri giden bu hareketlerden doğan

6. Sagan, "The Human Is More Than Human."
7. Deacon, *Incomplete Nature*, s. 359.

yaratıcı bir unsur içerir. Benzer bir süreç genellikle insanın *kendi içinde* de bir grup bilinçaltı teleo-dürtü halinde işlerlik gösterir; bu bilinçaltı teleo-dürtüler değişen bir ortamda kendilerini birbirlerine göre ayarlayarak yeni bir fikre, yaklaşıma, plana veya bir farkındalığın eyleme dökülmesine ya da üzerinde daha fazla kafa yorulması için ortam oluşmasına imkân verir.

Deacon'a göre böylesi süreçler biyolojik evrim içerisinde, basit bir ölçüde de olsa işlerlik gösterir: "Organizmalar kendi çıkarları doğrultusunda eylemde bulunabildiklerini söyleyebileceğimiz kendiliğinden gelişebilen sistemlerdir (ancak burada eylemde bulunmak ve kişisellik minimal ve türe özgü anlamda düşünülmelidir)." Dahası, "organizmalar evrimsel dinamiğin hem bileşenleri hem de ürünleridir."[8] Kendi içlerinde sürekli olarak bir tamamlanmamışlık hali içinde yaşayan ve periyodik olarak değişken iç ve dış ortamlarla karşılaşan organizmalar başlangıçta görünen belli bir sebep olmadan bilinç dışı şekilde mevcut organizasyonları kapsamının ötesine geçme arayışı ve mücadelesi içindedirler.[9] Hatta yaşamla yaşamsızlık ve teleodinamik ile termodinamik süreçler arasında bir yerde duran "otojenler" yaşamın ortaya çıkışı için gerekli ön koşulları oluşturmuş görünmektedirler.

Bir genetik mutasyon ortaya çıktığında (zaman zaman kozmik ışınların gen havuzu üzerindeki etkisiyle oluşur), bu mutasyonun büyük bölümü organizma tarafından rahatsızlık verici bir unsur olarak algılanır. Ancak gelişimine devam ettiği süreçte embriyonun çeşitli yönlerinde basit bir kendi kendini arama süreci gerçekleşebilir, nihayetinde de embriyonun, mutasyonla ilgili özellikleri yeni bir "sinyal" olarak karşılamasına imkân

8. Deacon, *Incomplete Nature*, s. 273.

9. Deacon'ın teleodinamik süreçlere getirdiği açıklama, Clarke ve Hansen'in düzenlediği derleme *Emergence and Embodiment*'teki "kendi kendini yaratma" incelemesiyle benzerlikler taşımaktadır. Bu makalelerin bazılarının yazarları kendi kendini yaratmayı daha basit oto-organizasyon süreçlerinden ayrı tutarlar. Benim eğilimim ise farklı oto-organizasyon düzeylerinden bahsetmek yönünde.

doğar. Sanırım Deleuze'ün evrimin "involüsyonal (irade dışı)" yönü diyerek söylemek istediği yaklaşık olarak buydu. Bu da organik evrimin tipik olarak şunları içerdiği anlamına gelir: mutasyon, mutasyondan gelen rahatsızlık unsurunu seçici şekilde sinyale dönüştüren teleo-arayışlar, bu sinyallerin organizmada yeni boyutlar oluşturacak şekilde daha ileri oto-organizasyonu ve çok geniş tanımıyla, yeni oluşumlardan bazılarının doğal seleksiyonu. Deacon, evrime katkı yapan organizmalardaki teleo-arayışlara dair yaptığı tanımlama ile uzun evrim sürecindeki genel *amaç* eksikliğine dair çıkarımsal varsayımı arasındaki farkın altını çizer: "Dolayısıyla evrimsel süreç, yorumlanan içerik ile dış referans arasındaki pragmatik yakınlığı daha ileriye taşıyabiliyor olsa da, bilgi, hiçbir anlamda evrime ulaşabilir durumda değildir; bilgi, yalnızca bu evrimin ürünleri olan organizmalar için mevcuttur. Evrim herhangi bir durumu bilgi olarak yorumlayabilme kapasitesini doğurur. Bu kapasite, kendi kendini sürdüren, denge halinden uzak bir sistemde dahili olarak bulunur; böyle bir sistem çevresine bağımlıdır ve kendi varlığını güçlendirecek şekilde bu çevreyi modifiye etmeye çalışır."[10]

Bu durumda, bir mutasyon, organik evrime dahil unsurların bir parçasıdır yalnızca ve örneğin kozmik ışınlarla, genetik dokudaki viral enfeksiyonlarla veya cinsel etkileşimlerle bile ilerler. Bir başka bileşen de, sisteme yeni bir dengesizlik unsuru eklemiş olan bir mutasyona karşılık yaratıcı bir oto-organizasyon sürecini harekete geçiren *teleodinamik unsurdur*. Bu teleodinamik süreç bir çıkmaz sokağa götürebilir veya farkında olmadan organizmanın evrimine katkı sağlayabilir. Dolayısıyla Deacon'ın yorumuna göre canlı türlerinin evrimi, ne bir nihai amaç tarafından yönlendirilir ne büyük oranda şansa indirgenebilir ne de kolayca mekanik bir süreçle açıklanabilir. Başarılı bir evrim mutasyon içerir, mutasyonun bazı yönlerini algılanabilen sinyallere dönüştüren teleodinamik aktiviteyi ve gelişimini sürdüren organizmanın bu sinyale adaptasyonunu sağlayan yaratıcı

10. Deacon, *Incomplete Nature*, s. 416.

oto-organizasyonu kapsar. Organizmanın değişen bir dış çevreye adapte olabilirliği konusu yalnızca bu şekilde ortaya çıkar. Ve bu adaptasyon, sadece hayatta kalma meselesine indirgenebilir durumda değildir.

Deacon'ın evrim teorisi, hali hazırda onaylanmış bir açıklamayı özetlemekten ziyade neo-Darwinizmin indirgemeci, gen-merkezli yorumlanışlarındaki boşluklardan birini doldurmak için tasarlanmıştır. Ancak bu durum, , seleksiyon olaya dahil olmadan önce mutasyonların *nasıl olup da* yeni organik gelişmelere dönüştürüldüğünü açıklamak konusunda sıkıntı yaşayan neo-Darwinizm açısından da doğruluk payı içerir. Ve çünkü neo-Darwinizm de seleksiyon sürecini hayatta kalma meselesiyle sınırlandırma eğilimindedir. Deacon'ın teleodinamiğe dair açıklamasını ve muhtemel kıldığı oto-organizasyon biçimlerini benim gibi akla yakın buluyor olsanız bile hâlâ cevaplanmayı bekleyen bir dizi soru vardır: Yaşamsızlıktan yaşama doğru geçiş nasıl gerçekleşti? Yani, termodinamik oto-organizasyonun en basit süreçlerinden, organizma dediğimiz karmaşık canlı sistemlerin teleodinamik ve daha yoğun oto-organizasyon güçlerine geçiş nasıl gerçekleşti? Bu biyolojik teorinin yaptığı gibi bilinçli davranışa referans yapmadan organizmaların anlaşılması güç arayışlarda bulunduğundan bahsetmek mümkün mü? Canlı türlerinin evrimi, çevresel değişimler, varlığını sürdürme dürtüleri ve noksanlıklar ortasındaki organik arayış mekanizmalarından gelişen öğrenme süreçleri arasındaki kesişim noktalarına ne ölçüde bağlıdır? Organizmalar dışındaki diğer sistemler, biyosfer ve ekosistemler, göründüğü kadarıyla evrene yerleştirilmiş entropi eğilimini ötelemek adına yeterli güce sahip oto-organizasyon kapasitesi sergileyebilirler mi?

Deacon'a göre "bilgi" (zaman zaman yeni) belirsiz sinyaller ile bir organizmanın bu rahatsızlığın bir parçasını sinyal olarak algılama kapasitesi(zaman zaman ortaya çıkan bir kapasite) arasındaki şansa kalmış etkileşimi kapsar. Dolayısıyla Deacon, pasif bir tekrar moduyla sonuçlanan bir yasaya indirgenen bilgi kavramını reddeder. Evan Thompson daha da ileri gider

ve "bilgi" metaforunu, yasa ve tekrara dair taşıdığı ham imaj nedeniyle toptan reddeder: "DNA dizilişleri ve fenotipik özellikler arasındaki nedensel zincir, birbirleriyle aralarında sağlam, bire bir ilişki olabilmesi açısından fazlasıyla endirekt, karmaşık ve çeşitlidir."[11] Alicia Juarrero ise evrim süreci içinde yaratıcı bir unsur olduğu fikrini ciddiye almaya başladığınızda, klasik bilimdeki deneysel tekrarların basit taleplerinin ne şekilde modifiye edilmesi gerektiğini idrak etmeye ihtiyaç duyduğunuzu öne sürer. Bu durumda hem iki farklı deneydeki başlangıç koşullarını aynı olarak tanımlamak hem de (Deacon'ın ifadesiyle) teleo-arayışın belirsiz unsurunun aynı sonucu iki kere verip vermeyeceğini tayin etmek daha da şansa kalmış bir hale gelir.[12]

Belki de Deacon'ın bir başka saptamasını görmek, dikkatlerimizi oto-organizasyonun organik evrim dahilindeki rolüne odaklayacaktır:

> "Bilgi üreten süreçler pragmatik bir seleksiyon geçmişi tarafından oluşturulan sistemlerde ortaya çıktığı için bilgi ile bağlam arasındaki bağlantının zemini tabiri caizse olumsuz şekilde belirlenir... Hiçbir spesifik bağlantı tam bir kesinlikle şekillendirilemez... İşlevsel bağlantının yeterli şekilde belirlenememesiyle birlikte yeni işlevler daha önce benzeri görülmemiş bağlamlarda sil baştan ortaya çıkabilir ve sinyalin rastlantısal özellikleri ortaya çıkan işlevlere tesadüfen hizmet eder hale gelebilir... Yeni bir işlevin evriminin temeli budur, ancak bilginin her zaman potansiyel olarak yanlış yönlendirici olabilmesinin nedeni de budur."[13]

---

11. Thompson, *Mind in Life*, s. 181.

12. Bkz. Juarrero, *Dynamics in Action*. Genel olarak, arayış unsuru içeren teleolojik davranışın bazen yalnızca bir kez gerçekleşebileceğini düşünür. Öğrenci örneğini kullanır: "Kaybedecek bir şeyi olmayan bir öğrenci düşünün, öğrenci genel anlamda pek işe yaramayacağını bilse de daha yüksek bir not alabilmek için öğretmenini pohpohluyor... Ama içinden bir his de bu kez işe yarayacağını söylüyor" (68). Bende işleyebilir bu yaklaşım, ama her zaman değil tabii... Karmaşıklık teorisini ve beşeri bilimleri bir araya getirmesi açısından güzel bir kitap.

13. Deacon, Incomplete Nature, 415. Deacon'ın kitabını yorumlayanlardan bazıları, yazma stilini ve hâlâ belirsiz kalan unsurları açıklar göründüğü yerleri eleştirir. Bu eleştirilerin haklılık payı olduğu söylenebilir. Deacon bazen kendi açıklamalarının içindeki boşlukları görmezden gelir durumdadır, ama kendi

* * *

Eğer basit organizmalar bazıları bir organizmayı ayakta tutan, bazıları evrimi destekleyen ve diğerleri de çıkmaz sokaklara götüren teleodinamik oto-organizasyon özellikleri sergiliyorsa, bu durumda böylesi süreçlerin insanoğlunun kültürel yaşamında da en az bir o kadar karmaşık olacağını söyleyebiliriz. Şu anda insanlığın etkileşim içinde olduğu insan-dışı çeşitli sistemlerin de belli ölçülerde oto-organizasyonel ve evrimsel güç sahibi olmasının insanoğlunun kültürel yaşamı üzerinde ne gibi değişiklikler yaratacağı sorusunu tartışmıyoruz; bu meseleyi 1. bölümde ortaya koymuştuk. Kendi kendini organize eden sermaye piyasalarının şu anda çeşitli organizmaları, örneğin mevcut piyasalarda tavukları, domuzları ve inekleri saf metalara dönüştürmesiyle ilişkili önemli konu başlığını da atlıyoruz. Bunlar yerine şu anda odaklanacağımız nokta, Amerikan siyasi ekonomisinde halihazırda var olan sınıf sisteminin boyutlarından birini daha da yoğunlaştıran bir taşma noktası ve bu taşma noktası süresince gerçekleşen teleodinamik piyasa süreci. Vereceğimiz örnek, piyasaları düzenli işleyen eşsiz rasyonel yapılar olarak gören neoliberal dürtüye sarılmadan piyasaların oto-organizasyonu düşüncesini ne şekilde sürdürebileceğinizi gösteriyor.

---

iddialarının spekülatif ve ilkel karakterini vurguladığı noktalar da vardır. *Mind in Life* adlı çalışmasında Thompson kendi açıklamalarının içindeki boşlukların yeri konusunda belki de biraz daha nettir. Bilgisayara ve insan düşüncesine dair bağlantıcı bir modele getirdiği eleştiri ve "dinamik model" lehine algısı Deacon'ınkiyle aynı dalga boyunda. Thompson'ın fenomenoloji ve nörobilimin birbirine ihtiyaç duyuşuna dair incelemeleri bilhassa faydalıdır; bu konu Connolly, *A World of Becoming*, bölüm 2'de de desteklenmektedir. Thompson'ın Deacon'la benzerliği adına verebileceğimiz örneklerden biri şöyle: "Dinamik-sistem açıklamaları zaman içinde gelişirken böylesi bir gidişatı şekillendiren içsel ve dışsal güçlere odaklanır. Girdiler, izlenmesi gereken *talimatlar* olmaktan ziyade sistemin iç dinamiklerine giren *karışıklıklar* olarak tanımlanır ve iç koşullar da dış koşulların yansıması olmaktan ziyade karışıklıklarca tetiklenen kendi kendini organize etmiş telafiler olarak tanımlanır" (11, vurgular bana ait). Tüm bu ifade edilenlerden sonra Deacon'ın "teleodinamizm" fikrinin oldukça anlamlı olduğunu söyleyebiliriz.

Sınıflara ayrılmış bir finansal piyasa sisteminin katılımcıları belli amaçlar peşinde koşar, ancak bu amaçları arzulamalarına neden olan duyguların yoğunluğu ve kendi amaçlarının diğer amaçlara göre konumu bakımlarından belirgin farklılıklar gösterirler. Sistem içindeki mal sahipleri piyasaların genel eğilimini değerlendirirken kâr etmeye çalışırlar. Değerlendirme sistemi bir yandan onlara fiyat cinsinden geri bildirim sağlarken bir yandan da finans piyasalarına belli ölçülerde oto-organizasyon gücü bahşeder. Ve bazen de yeni bir aksaklık teleo-arayışları harekete geçirir. Dolayısıyla alıcılar ve satıcılar yeni trendler bekler, fiyatlandırma sistemindeki değişikliklere göre hareket eder ve belirsiz bir geleceğe dair tahminlere dayalı kumarlar oynarken istikrarlı, kaynayan ve iflaslı süreçlerden geçilir.

Bir dizi "ön adaptasyon" böylesi bir piyasanın kendi kendini organize etmesini ve güçlendirmesini sağlar, ancak piyasanın bunu tam olarak nasıl yapacağını belirleyemez. Belli bir açıdan bir ön adaptasyon olan bir unsur bir başka açıdan kısıtlayıcı olabilir: mevcut eylem biçimlerine hem imkân verir hem de sınırlar ve beklenmedik değişimlerin değişen koşullar altında sistemin evrimini teşvik ettiği bir zemin sağlar; tıpkı Pangloss'un muhtemel dünyaların en iyisi imgesindeki burnun, her şeye burnunu sokan insanoğlunun icat edilmeden önce yüzyıllarca bilmediği gözlüğün kullanımına ön adaptasyon sağladığı gibi.[14] Karsinojenleri koklayamadığı veya kanseri erken bir evresinde tespit etmek açısından faydasız olduğu düşünüldüğünde, insan burnu da modern çağlarda insan için belli kısıtlamalarla birlikte var olur. Bu açıdan köpekler bize göre daha avantajlı.

Bizim örneğimizde ise söz konusu kısıtlamalar ve ön adaptasyonlar şu unsurları içerir: özel mülkiyete dayalı bir kapitalist ekonomi, sözleşmeli işgücü, metaların önceliği, askeri ve cezai

14. Ön adaptasyonlara dair zengin bir inceleme için bkz. Kauffman, *Reinventing the Sacred*. Kavram Connolly, *A World of Becoming*, bölüm 1'de daha geniş çaplı olarak ele alınır. 4. bölümde Whitehead'de de bulunan böylesi bir kavramın Whitehead'in "sonsuz objelere" bağımlılığını azaltmak açısından daha da güçlendirilebileceğini öne süreceğim.

görevlere odaklanmış bir devlet; ırk, cinsiyet ve etnik ayrımcılığa dayalı bir geçmiş ve beyaz yaka çalışanlar arasında kendilerini sisteme dahil diğer gruplardan ayırmak suretiyle kırılgan bir kimlik algısını koruma eğilimi. Bu ön adaptasyonlarda ırk ayrımı ve eşitsizlik bulunmaktadır, ancak neoliberalizmin kendisi de henüz baskın bir ideoloji haline gelmemiştir, ayrıca kurumsal uygulamalara henüz derinden yerleşmemiştir. Dahası eşitsizlik de, "orta sınıf" olarak adlandırılan büyük bir grubun küçüldüğü ve en üstle en alt basamak arasındaki farkın iyice açıldığı daha sonraki dönemlerdeki kadar keskin boyutta değildir.

Burada ilgilendiğimiz nokta, bu ön koşulları belli bir yöne çekmek üzere bir araya gelen ve finans kurumlarında, devlette, medyada ve ideolojik uygulamalarda görülen ve kendi kendini organize eden bazı değişimleri tanımlayabilmek. Bu koşullar altında ortaya çıkabilecek oto-organizasyon eğilimleri, eşitsizliği daha da vahim boyutlara getirebilir ve neoliberal bir toplum felsefesine yönelimi teşvik edebilir. Ancak ortaya çıkabilecek bu sonuçlardan hiçbiri sistem tarafından önceden kesin olarak *belirlenemez*; örneğin beyaz bilardo topunun belli kısıtlamaları olan kapalı bir sistem dahilinde doğru açı ve hızla bir diğer topa çarptırılmasıyla bu topun deliğe düşmesinin belirlenmesine benzer bir durumdan söz edemeyiz. Burada elbette ki bütün bir sınıf sisteminin haritasını çıkarmış olmuyoruz; burada yaptığımız, sermaye piyasalarına yatırım yapmak ve/veya mevduat sahibi olmak açısından belli bir potansiyeli olan bir alt sınıf dahilinde bazı sınıfsal boyutların yoğunlaşmasını ortaya koymak. Ancak çıkardığımız bu haritanın sınıf sisteminin geneline yönelik olarak da fikir verdiğini söyleyebiliriz.

Haritasını çıkardığımız bir dizi çirkin değişikliğe ön adaptasyon sağlayacak şekilde geçmişte işlev gösterdiği ortaya çıkan yatırım ve mevduat sınıfları arasında bazı farklılıklar vardır, bunlardan konumuzla ilişkili olanları şöyle sıralayabiliriz: sistemin bazı iştirakçileri gelirlerini öncelikli olarak vergisi düşük yatırım getirilerine dayandırır, diğerleri ise daha yüksek vergili işgücüne; bazıları finans piyasalarıyla her gün yakından

ilgilenir, diğerleri ise daha aralıklı olarak veya emekli fonları vesilesiyle; bazı yatırımcılar yatırım yapmak için yüksek hızlı metotlar kullanır, diğerleri ise daha yavaş süreçlerle sınırlı kalır; bazılarının yetkililere ve içeriden gelen bilgilere ulaşma imkânı vardır, diğerleri ise ikisine de sahip değildir; bazıları elde ettikleri orantısız kazançları finans piyasalarıyla ilgili düzenlemeleri minimize etmesi için devlet üzerinde lobi yapmak için kullanabilir, diğerlerinin ise daha az kazancı ve böylesi noktalara daha az erişimi vardır; bazıları emeklilik ve sağlık hizmetlerinin piyasa sistemi kapsamına alınması için devlet üzerinde lobi yapabilir, diğerleri ise tam da bu sistemlerin istikrarına güvenerek yaşamını sürdürür; bazıları sahip oldukları medya erişimi sayesinde piyasaların nasıl işlediğine dair halkın algılarının şekillendirilmesi sürecine katılabilir, diğerleri ise katılamaz; bazıları dünyaya dair benimsedikleri bir fikri öne çıkarmak için fikir adamlarını parayla besleyebilir, diğerleri ise bunu yapamaz; bazıları mevduat şeklinde tampon bölgeler oluşturabilir ve piyasanın alaşağı olduğu dönemlerden sağ salim kurtulabilmek adına istedikleri gibi iflas kanunları yaptırabilir, diğerleri ise yaptıramaz.

Ayrıca birkaç tane de dengeleyici baskı söz konusudur. Süregelen dinamiklerin içine çekilmedikleri sürece bu trendlere direnen bazı emeklilik fonları, finansal danışmanlık kadroları, sendika organizasyonları, aktivist toplumsal hareketler ve medya gözlemcileri vardır. Örneğin, finans şirketlerindeki muhbirlerin büyük bölümünün kadın olduğu görülmüştür. Ancak bu dengeleyici baskıların nötralize edildiği ölçüde mikro süreçlerdeki genel yönelim, yukarıdaki alanlardan her birindeki avantajları diğerlerinin içine yerleştirmek yönündedir. Böylesi farklılıklar üst üste yığıldıkça, finans piyasaları sistemi, sınıf farklılıklarına dayalı öncül sistemi daha da genişleten bir oto-organizasyon sistemi haline gelir. Zaman ilerledikçe finans piyasalarıyla daha iç içe olanlar, yüksek hızlı erişim sağlayanlar, içeriden lobi yapanlar, ideolojik olarak aktif olanlar, medyayı bilenler, yüksek sermayeye sahip olanlar gitgide daha az kişinin sahip olduğu

bir zenginliğin ve gelir hiyerarşisinin en tepesinde toplanır. Aynı süreçte bu hiyerarşinin orta ve aşağı kısmında olanlar için mevduat ve finans sistemine katılım daha da vazgeçilemez hale gelir. Örneğin, gitgide daha fazla sayıda özel şirket çalışanının emekli aylığı emeklilik yatırım fonlarına dönüştürülmekte ve orta ila düşük seviye ücretler artmamaktadır. Gelir seviyesi düşük olanlar genişlemekte olan bu sistemin parçası olmak yönünde daha fazla baskıyla karşılaşırken, müsrif yatırımcı sınıfın spekülasyonları için gitgide daha yoğun biçimde finansal zemin oluşturur hale getirilmektedirler.

Sistem evrimleştikçe finansal hiyerarşinin zirvesinde olanların birçoğu daha da hızlı bilgisayarlara kavuşur. Bu bilgisayarlar bir milisaniyede açık bir teklif yapıp bu teklife piyasaların verdiği tepkiyi otomatik olarak ölçebilir, teklifi geri çekebilir veya şirket lehine bir fiyatla alım yapabilir. Bu onları bir koruma piyasası sistemine bağlar; bu sistem de yüksek hızlı yatırımcılar tarafından piyasa trendlerine karşı bir koz olarak oluşturulmuştur. Ama durum yine de değişkendir. Örneğin yüksek hızlı yatırımcılar zaman zaman içeriden gelen durumsal değerlendirmeler olmadan şu ya da bu rejimin muhtemel istikrarına dair hızlı kararlar vermek durumundadırlar. Ve bu yanlış yönde bir kararsa, her şey mahvolabilir.

Durumsal değerlendirmeler genellikle belirsizliklerle doludur, hem de kelimenin iki anlamıyla belirsizliklerle. Bazen yatırımcıların gözünden kaçan stabil unsurlar söz konusu olur, tıpkı birbirine sürten tektonik plakların Lizbon kiliselerinin veya Japonya'da nükleer santrale yatırım yapanların gözünden kaçtığı gibi. Bazen acımasız bir rejimin kontrolü altında yaşayan bir toplumun o ya da bu bölümünden belli belirsiz homurtular yükselir, sistemin içindekiler ve dışındakiler tarafından güçlükle fark edilebilir. Bu *rahatsızlık*, beklentileri radikal biçimde değiştiren yeni bir toplumsal hareket halinde patlak verebilir. Bu homurtular genellikle birden fazla yolla ortaya çıkabilen bir *başlangıç* anlamına gelir, ifade bulan veya bulamadan bastırılan üstü kapalı bir süreçten ibaret olmak zorunda değillerdir. Yeni

bir başlangıç sahne aldığındaysa teleodinamik bir süreç yola çıkmış demektir.

Durumsal değerlendirmenin ilk ve ikinci ânı arasındaki fark, kaba hatlarıyla *epistemik* (*katılımcıların* sürecin bazı yönlerinden kavramsal, gözlemsel veya deneysel kısıtlarla elendiği değerlendirme) ve *ontolojik* (gerçek belirsizlik ve koşullu yaratıcılık anlarıyla dolu bir dünyaya dayalı değerlendirme) arasındaki fark gibidir. Bu durumların ikisi de meydana çıkabilir. Biz ikincisini, üzerinde teleodinamik olarak çalışılmış *rahatsızlık* içeren bir durum olarak adlandıralım. Bu durum periyodik olarak önem kazanır. Teleodinamik mikrop değişimleri bir grip virüsünü istem dışı şekilde kuşlardan insanlara aktardığında veya bulanık bir düşünme ve deney süreci önceden tahmin edilemeyen enerji kaynaklarına götüren yeni bir buluşla sonuçlandığında veya bir belirsizlik bulutunun içinden yeni bir finansman aracı çıktığında veya bir dizi aksaklığın, deneyin ve karizmatik liderliğin içinden yeni bir toplumsal hareket doğduğunda bunu daha net görebiliriz. Biyolojik evrim içinde Deacon'ın dikkatini çeken rahatsızlıkların ve teleodinamizmin, finans piyasalarında sayısız çoklukta ve daha karmaşık muadilleri vardır. Yüksek hızlı yatırımlar rahatsızlığı artırır.

Piyasalardaki oto-organizasyonun periyodik olarak nasıl hem gerçek hem de yıkıcı olabileceğini görmeye başlıyoruz. Bizim örneğimizde, finans piyasaları dahilinde başlangıçta var olan farklılıklar artık şiddetlenmiş durumda. Diyelim ki siz alt kademe, yavaş hareket eden bireysel veya kurumsal bir yatırımcısınız ve genel yatırım trendlerini takip ediyorsunuz; diğer yandan en üst tabaka, bu trendlerin tersi yönde, sizin yetişemeyeceğiniz yüksek hızlarda hareket ederek sizin takip ettiğiniz trendin kırılmasını kendi çıkarlarına daha da uygun hale getiriyor. Dahası, konjonktüre karşı hareket ederek çok para kazandıkları ve kendilerini korumaya alabilecek araçlara sahip oldukları için dört farklı durumu gerçekleştirebilmek adına devlet üzerinde baskı kurmaya çok daha yatkın hale geliyorlar. Bunlardan birincisi, bankalardan yatırım kredisi alırken gerekli

teminat miktarını azaltması için; ikincisi, yatırım bankalarıyla ticari bankalar arasındaki ayrımı ortadan kaldırması için; üçüncüsü, yatırım piyasaları üzerindeki kural ve düzenlemeleri azaltması için ve dördüncüsü, siyasi seçim kampanyaları desteği üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasını sağlamak için, devlet üzerinde baskı kurabiliyorlar.

Yolları birbiriyle kesişen farklı tarafların mikro-arayışlarından doğan birleşimle dolu bu süreç ilerledikçe çeşitli katılımcılar neoliberal teorinin etkisi altına girmeye daha da meyilli hale gelir. Ve elbette ki, yukarıda şematik olarak taslağı çizilen oto-organizasyon dinamiğinin öncülü olan ideoloji böylesi bir ideolojidir. Ancak bu ideoloji ilk başlarda küçük bir grup ekonomist ve katılımcıyla sınırlıydı. Şimdi ise daha fazla sayıda topluluk *yoğun olarak* neoliberal düşüncenin çekimine kapılıyor. Bazıları, bu ideoloji kendi üretkenlikleriyle sistemin selameti arasında pozitif bir bağlantı olduğu anlayışını yeniden ortaya koyduğu için; diğerleri, gelir dağılımı sisteminde daha üst seviyelere ulaşmak istedikleri için ya da diğerleri, inandıkları inanç sistemi şu anda ilahi takdirin serbest piyasa sistemi dahilinde eşsiz bir işlerlik gösterdiği düşüncesine yakın olduğu için ya da diğerleri, her gün izledikleri TV kanalları böylesi bir ideolojiyle dolu olduğu için ya da diğerleri, ortak geleceğimiz hakkında iyimser olmak yönünde bir ihtiyaç hissettikleri ve bu ideolojinin desteklenmesinin bu ihtiyaca hitap ettiğini düşündükleri için ve daha birçokları da bu sebeplerden bazıları bir araya geldiği için neoliberal ideolojinin çekimine kapılıyor. Böylesi bir ideolojiye, en azından büyük bir kriz görülmediği sürece, maço eğilimler sergileyen üst, orta ve çalışan sınıf erkeklerin bilhassa yakın oldukları da görülüyor. Büyük bir kriz patlak verdiğinde ise bu kitle kolektivist, eşitlikçi çözümlerle faşizm arasında gel-gitler yaşıyor.

Bu çekim noktaları dizisi, bir kez daha, değişken durumlarda çeşitli ölçülerde teleo-arayış aktivitesi içeren kişisel çıkarlara yönelik yargılara bütünüyle indirgenebilir durumda değildir. Daha ayrıntılı ifade etmek gerekirse, bu çekim noktaları bazı

durumlarda kısa vadeli kişisel çıkarlara dair belirsiz yargıları ve bazı durumlarda da umut verici politikalara duyulan inancı içerir ki bu inanç da ufukta görünen potansiyel fırtına bulutlarını görmezden gelmek yönündeki inatçı arzuyla desteklenir. Genellikle katı tutumlu bir maneviyatla süslenen bu teleo-deneme eğilimleri, kamu yararını gözettiğini söyleyen neoliberal ideoloji çerçevesinde yüceltilmektedir. Kamu yararı anlayışı, yeni ortaya çıkan üretkenlik rollerini, kurumsal ortaklıkların koyduğu belirli sınırlamaları, çıkarları ve varoluşsal hevesleri meşrulaştırır. Dolayısıyla erkekliğin vazgeçilmez olduğu bir pazarlama dünyasında erkekliği ortaya koymak için o arazi aracı bir *ihtiyaçtır*; şu bankanın koyduğu haciz daha verimli bir ekonomi yaratmak adına piyasa için *dengeleyicidir*; bu vadeli işlemler sistemi hantal bir devlete başvurmadan finans piyasalarını otomatik olarak *istikrara kavuşturur*; yaratıcılığın o harikulade gücü gayrişahsi piyasalar çerçevesindeki girişimci etkinlikler içinde *yoğunlaşmış haldedir*; şu denetim dışı bankalar gayrişahsi piyasaların rasyonelliğine *katkıda bulunur*; eşitsizliğin artması istihdam yaratanların daha fazla iş imkânı sağlamasına *imkân verir* ve Amerikan Fox TV haberleri, sosyalist teori vaizlerinin, iklim değişikliği ikazı yapanların, hantal devlet düzenlemelerinin ve yoksullarla orta sınıf için getirilen "yardım" programlarının iflasını *açıklar*.

Dinci hareketin sağ ucuyla (ABD'de Evanjelizmin sağ ucu) neoliberalizmin bir süre sonra bu sistem içerisinde birbirlerini bulmaları kaçınılmaz bir durum değildir. Böylesi bir buluşma gerçekleştiğinde ise bu iki taraftan her biri, diğer tarafla bağlantılarını güçlendirmesine imkân tanıyacak şekilde tespit edilmiş bir dizi öncelik ve taktiksel sessizlik çerçevesinde hareket eder.[15] Şu anda böyle bir karşılıklı mikro-arayış sınır çizgiyi aştığına göre, neoliberalizmin bazı unsurları dinci hareketin sağ ucuna nüfuz etmiş ve dini maneviyatın da en çirkin yönleri neoliberalizme

15. Bu argüman Connolly, *Capitalism and Christianity, American Style*, bölüm 1 ve 2'de ele alınıyor.

kaymış demektir. Örneğin, daha önceki dönemlerde kumara muhalefet eden dini anlayış şu anda kumarın finansal türlerini rasyonel olarak değerlendirerek ılımlı bir yaklaşım içinde. Ve dinci hareketin sağ ucundaki inatçılığı içselleştirmiş neoliberaller genellikle eskisinden daha bile agresif hale gelmekteler.

Burada söz konusu olan teleodinamik ideoloji oluşumu, daha önce tasvirini yaptığımız oto-organizasyonel insan-dışı organik süreçleri aşmaktadır ve böylelikle de, bir kez daha, farklı alanlardaki süreçler arasındaki *yakınlıkların* biriktikleri zaman bir *kimlik* oluşturmadığını göstermektedir. Neoliberal ideoloji çeşitli fonksiyonlar sunar: destekçilerini, farkında olmadan güya toplum yararına hizmet ettiklerine inandırır; içinde bulundukları hiyerarşik düzeni değiştirme çabalarını baltalar; daha çoğulcu bir dünyada ve kendilerine gitgide daha acımasız davranan bir ekonomi karşısında kırılgan erkeklik değerlerini korumak peşindeki çalışan sınıf erkeklerin üzerine oynar ve şu anda yapım aşamasında olan kendi kendini düzenleyen sınıf sistemini yayabilmek adına idari güç kullanabilmek için siyasi bir sınıf oluşturur. Bu fonksiyonları, bütün sistemi güçlendiren geribildirim mekanizmalarını teşvik ederek siyasi aktivistlerin teleo-arayışlarına ilave eder. Hayek'in 2. bölümde gördüğümüz şekilde kabul ettiği unsurları benim dile getirme şeklim böyle: Neoliberal bir ekonomi, çeşitli uygulamaların altında saklı neoliberal bir ideolojinin hegemonyasını gerektirir.

Kendi kendini organize eden piyasa artık daha uç bir finansal sınıf sistemine evrimleşmiştir; bu sınıf sistemi, bir dizi sosyal uygulamanın içine gitgide daha fazla nüfuz eden öz-düşünümsel bir ideolojinin ortaya çıkardığı teleo-roller içinde saklıdır. Sistemin aktivist ucunda yer alanlar, insanlar bir "sınıf sistemi"nden bahsettiğinde bu ifadeyi "sınıf hevesi"nin dışavurumu olarak yaftalayarak bundan duydukları memnuniyetsizliği ortaya koyarlar. "İstihdam yaratanlar" bu konudaki memnuniyetsizliklerini belirtmek için medyada konuşurlar. Onlara göre, üstlendikleri roller ile bu rolleri neoliberal ideolojinin ortaya koyuş şekli arasındaki etkileşim, sınıf sisteminin çehresini fonksiyonel bir

hiyerarşiye dönüştürür ve bu hiyerarşik yapı da yüksek dozda bir eşitsizliği ve verimli büyümeyi körüklemek suretiyle tüm gemileri yüzdürme vaadinde bulunur.

* * *

Ne zaman dayanıklı hale gelmiş bir kendi kendini güçlendirici süreç taslağı çizseniz potansiyel pürüzleri ve bunları ortadan kaldırabilecek olup genellikle başvurulmayan müdahaleleri görmezden gelmek ya da en aza indirgemek şeklinde bir eğilim olur. Dışavurum açısından çeşitli teleodinamik kapasitelere sahip çoklu, açık-uçlu, birbiriyle etkileşim halindeki sistemlerden oluşan bir dünyada geriye dönük bu tarz açıklamaların (beşeri bilimlerde en sık görülen açıklama tipi) beklenenden daha sınırlı görünmesinin nedeni budur. Örneğin yukarıdaki sürecin erken bir anında yeni çoğulcu hareketlerin bazı yaratıcı destekçileri çalışan orta sınıf içinde beliren endişe ve öfkeye karşı daha fazla *duyarlılık* göstermiş olabilirlerdi. Doğru zamanda yapılacak yaratıcı müdahaleler çoğullaşma, iş-emeklilik güvencesi ve gelir dengesindeki azalma gibi dertlere derman olabilirdi. Yeni çoğulcu hareketler, çalışanları ve sendikaları tıpkı 1960 ve 70'lerdeki çoğulcu hareketler öncesinde olduğu gibi birbirine yaklaştırabilirdi.[16] Benzer şekilde, Protestan, Katolik ve Musevi aktivistler, ırk ayrımcılığının ve neoliberal zincirlerin güçlenişine karşı dindar cephe içindeki azınlık hareketlerini desteklemiş olabilirlerdi ve böylece normalde baskı altında tutulan mevcut karşıt olasılıkları güçlendirebilirlerdi. Böylesi müdahaleler neoliberalizm ve dindarlık arasında kurulmuş şaşırtıcı, yaratıcı bağlantıyı da engelleyebilirdi; bir tarafın piya-

16. İlk kez 1976'da yayınlanan *The Politicized Economy*'de Michael Best ve ben, eğer bizim de kuvvetle desteklediğimiz yeni çoğullaştırıcı hareketler, girişimlerine belli bir sınıf boyutu eklemezlerse çalışan sınıfın büyük bölümünün kolaylıkla sağ tarafa kayacağını iddia etmiştik. Tezimizin bu kısmı çoğulcu sol tarafından göz ardı edilmişti. Gerçi bu sınıfın bir bölümünün hızlı bir şekilde siyasette aktif bir dindarlığa (evanjelizme) döneceğini tahmin etmemiştik.

saların kendi kendini düzenleyen rasyonelliğini benimsemesi, diğer tarafın da Tanrı'nın ilahi takdirinin piyasalarda yattığı inancına bağlanması neticesinde kurulan bu bağ kesilebilirdi. Oto-organizasyon süreçlerinin şu an için için kaynamakta olan bazı potansiyel gerginlikleri tetiklediği ve başka süreçleri de dramatikleştirdiği politik ekonomi dahilinde ortaya çıkan gerçek durum, olması gereken durum olmayabilir. Aksini işaret etmek ,hem gerçek siyaseti denklem dışında tutmak hem de akademisyenlerin "anlatı-tokrasi" ve "açıklama-tokrasi" kibrinin birinin veya ikisinin birden tuzağına düşmek olur. Akademide görülen iki çirkin eğilim için söylenen bu iki çirkin söz, sınırları belli açıklamaların kendini beğenmişliğini aşan gerçek, yaratıcı anları dikkate almadan değişimlerin açıklanabileceğini varsayan anlayışı yerer.[17] Neoliberalizm ve dindarlık arasındaki yaratıcı ittifak, için için kaynayan bu gerçek anlardan birini teşkil eder.

Burada gözden geçirilen bu karşılıklı güçlendirme süreci bir kez dayanıklı hale geldiğinde, siyasi olarak karşı çıkılması daha zor bir sistem haline gelir. Kendi kendini organize edici ve öz-düşünümsel eğilimleri artık kendi kendini güçlendiren döngüler oluşturur. Bu döngüye karşı çıkılabilir; ancak bu karşı çıkış, mevcut tehlikeli gidişata, dinamiklerin tetiklenmesi açısından medyanın rolüne, hareketin uç kısımlarında yer alan bazı grupların üstlendikleri rollerde gizli belirsizliklere ve bu karışımın körüklediği ortak tehlikelere karşı genç kitle içinde uyanan bilinçli duruşa toplumun yakından ilgi göstermesini gerektirir.

Bu karışımın zararlarını aklımızın bir kenarına yazıp, evrimleşmekte olan piyasadan ve sınıf sisteminden doğan bazı tehlikeli eğilimlere de değinelim. Bu eğilimler, finans ideologlarının hem

17. Güçlü anlatıma yönelik yaklaşımların, kavrama yetisinin farklı duyulara ulaşacak şekilde organize edilmesine dikkat kesilmeyi önleyişine için ve bu aktivitenin hem anlatım sürecini bozan hem de bunu yeni yönlere aktarmaya yardımcı olan kalıntılar bırakışına dair bir araştırma için bkz. Panagia, *The Political Life of Sensation. Açıklama-tokrasi* şeklindeki çirkin kelime burada oluşturulmuştur ve açıklamaya dair çeşitli determinist ve olasılıkçı yaklaşımların siyasetteki ve diğer alanlardaki yaratıcı anlara odaklanılmasını engelleyişini ifade etmek üzere paralel bir terim olarak kullanılmıştır.

finans sistemi içindeki *rahatsızlık verici unsurlara* hem de piyasaların iç içe olduğu diğer sistemlerin *oto-organizasyon gücüne* duyarsız kalışıyla alakalıdır. Oto-organizasyon gücüne sahip bu diğer süreçler şöylesi nahoş olayları içerebilir: yıkıcı bir tsunami, okyanus taşıyıcı kuşağında radikal bir değişim, ani aklim değişiklikleri, taraflı eylemlerde bulunan bir askeri sınıf, önemli ticari ortaklardan birinin ekonomik krize girmesi, çok güçlü bir askeri saldırı, devlet-dışı terör eylemleri, iklim değişikliğine karşı sistemli mücadele verilmesini isteyen uluslararası bir genel grev, aşırı dinci bir hareket, enerji tedariğinde yaşanabilecek bir kriz, yaşadığınız ülkeye büyük miktarda borcu olan bir başka ülkede yaşanabilecek bir siyasi çalkantı veya bütün karışımı dağıtabilecek bir başka sürecin güçlenerek ortaya çıkması.

Neoliberal ideoloji, iç içe geçtiği sayısız uygulamayı serbest bırakabilmek için, ideolojik tanıtımını yaparken diğer sistemlerin potansiyel etkilerini en aza indirgeyerek gösterir. Böylesi bir körlük insanların belirgin biçimde inandığı bir "ideoloji" olmakla kalmaz, aynı zamanda işlevseldir de. Bu ideoloji, devlet-ekonomi makinesinin kurumsal önceliklerinin altında yatan unsur haline gelir, üstü kapalı olarak şu alanlara yansır: yatırım teknolojileri, veri toplama ve işleme programları, yatırım seçeneklerinin ele alınması, yerleşik tüketim alışkanlıkları, tüketim seçeneklerini düzenleyen bir tüketim altyapısı, gelenek olmuş devlet müdahaleleri ve engellemeleri, üst mahkemedeki yetkililerin hukuki uygulamalarına işlenmiş piyasayla ilgili varsayımlar gibi. O halde bu uygulamalar neoliberalizmi büyük bir ordu ve cezalandırıcı, disiplinli bir devletle özdeşleşmeye iter. Neoliberal ideolojinin en ateşli savunucuları, çalkantılı ülkelerin petrol kaynaklarına dayalı bir dış politikaya ve ekonomiye hoşgörüyle bakar, görmezden gelir ya da desteklerler. Başka bir politikaya yönelmenin ekonomi üzerindeki devlet düzenlemelerini sakıncalı bir hale getireceğini düşünürler. Neoliberalizm ile iklim değişikliği ve gerçekleştirdikleri uygulamalar arasındaki ilişkiyi düşünmekten kaçınırlar, çünkü böylesi düşüncelerin sonucunda devlet ve piyasa uygulamalarında geniş çaplı değişikliklere gitmeleri

gerekecektir. Ekonomiyi zorlayan ve tahrip eden büyük askeri harcamaları ise destekler ve hoş görürler. Suç oranlarında bir artışla veya ırk-sınıf sisteminin alt basamaklarında yer alan gençlerin mevcut sisteme direnç gösterme veya sekteye uğratma eğilimi ile karşılaştıklarında suç kontrolünü sağlamak adına devlet giderlerini artırmaya yönelirler ve hangi ırktan oldukları saptanan kentsel grupların disiplin altına alınması için idari ve tüzel yoğun önlemler alırlar. Böylelikle kendi kazançlarını koruma altına almak adına öz-düşünümsel bir hal alırlarken, hem başkalarına daha fazla acı çektirirler hem de küçük bir kıvılcımla ateşlenebilecek bir kent ayaklanması için gerekli zemini oluşturmuş olurlar.

Böylesi kesişimleri kapsayan bir sistemler grubu, bu gruba karşı çıkmak ve farklı yöne kaydırmak üzere başka baskılar ortaya çıkmadığı sürece ve ortaya çıkana kadar tehlikeli olasılıkları alevlendirmeye son derece yatkın haldedir. Diğer yandan günümüzde neoliberalizmin en faal ideologları, örneğin emekli maaşları ve sağlık sigortasının özelleştirilmesi gibi uygulamalar neticesinde herkesin neoliberal sisteme daha da fazla dahil edilmesiyle ortak riskin sıfırlanacağı iddiasında bulunuyorlar. Örneğin, 2008 krizinden önce Alan Greenspan'in de düşündüğü buydu. Sonrasında ise kısa bir özeleştiri döneminin ardından böylesi neoliberal bir bakış açısına geri dönmüş görünüyor.[18]

Bu sistem kendi kendini organize eden, ideolojik olarak güçlendiren, sınıflı yapıyı yayan bir sistem ve en azından geçiş döneminin ilk basamakları itibariyle planlı bir sonuç olmaktan ziyade toplam çıktı niteliğinde. Çok sayıda insan, neoliberalizmin rol dağılımı sistemi içindeki yerleri ve bu rolleri *parlatan* ilahi, piyasa kökenli ve ırksal inançların cazibesine kapılmaları nedeniyle bu sisteme gitgide daha fazla adanmış hale geliyor. Geriye kalanlar ise sistemi kabulleniyor, çünkü başka herhangi bir

18. Alan Greenspan'in ele alınışı için bkz. Connolly, "Neoliberalism, Spirituality and Climate Change", *The Contemporary Condition*, http://contemporarycondition.blogspot.com/2010/03/climate-change-spirituality-and.html. Bu blog'daki birçok kayıt burada ele aldığımız konulara karşılık gelir.

ideoloji, içine hapsedildikleri rollerden fazlasıyla uzak görünüyor; içine kapatıldıkları bu sistem, insanların üstlendiği rollerle ideoloji arasındaki etkileşimin içine işlenmiş oto-organizasyon unsurunun altını çizen bir süreç. Ancak bu yeni karışım; kendi yapısındaki kırılganlıklar ve yakından ilişkili olduğu oto-organizasyon yetisine sahip diğer güç alanları arasındaki kesişim noktaları dolayısıyla çökmeye de oldukça yatkın.

* * *

Tartışmaya açık ama şunu söyleyebiliriz ki, eğer bu gezegen, farklı seviyelerde sürerlik ve metamorfoz güçlerine sahip ve birbiriyle etkileşim halinde kendi kendini organize eden birçok sistemden oluşan gelişim içindeki bir evren içinde bulunmasaydı, zengin bir biyosfere, hayata, karmaşık organizmaların gelişimine imkân veremezdi. Ancak Amerikan neoliberalizminin şu dört eğilimi trajedi yaratma potansiyeli yüksek bir dinamiği harekete geçirir: 1) piyasaların dünya üzerinde oto-organizasyon gücüne sahip tek önemli sistem olduğunu iddia etmesi, 2) piyasalardaki oto-organizasyon özelliğini gayrişahsi rasyonellikle eşdeğer görmesi, 3) sınıf farklılıklarının ve disiplin anlayışının artmasını rasyonel bir piyasa sisteminin zorunlu eseri olarak değerlendirmesi, 4) insanların çektikleri sıkıntıları, adaletsiz risk dağılımını ve benimsenen sistemin kırılganlığını görmezden gelmesi veya kanıksaması. Böylesi çok katmanlı bir dinamiği ve doğurduğu tehlikeleri gözler önüne sermek adına illa modern bir Sofokles'e mi ihtiyaç var? Sofokles insan-dışı sistemler, mitsel şablonlar, hükümdarların kibiri, dostça eleştirilerin uçuculuğu, zamansız olaylar, muhtemel bir eşiğin atlanmadığı o mihenk taşı anlar ve felaket sonuçlar arasındaki periyodik, kırılgan kesişimlere karşı benzersiz derecede hassastı. Günümüzde bizler de Sofokles'in öngörülerine ve hassasiyetine sahip, ekonomiyi bizim için öngörülen kader penceresinden değil, kırılganlıkları ve mevcut rejimin teleo-dinamikleri içine yerleşmiş pozitif potansiyelleri ortaya koyarak okuyabilecek modern siyasi ekonomistlere ihtiyaç duyar haldeyiz.

3
Şok Terapi, Dramatizasyon ve Pratik Akıl

Anlayış, varsayımsal veya enstrümental mantık, spekülatif mantık, pratik mantık, estetik yargı, teleolojik mantık. Kantçı liste tanıdık geliyor. Kantçılığın alt bölümleri ve öncelikleri, bu sistemi kabul etmeyenler arasında bile kültürel açıdan kemikleşmiştir. Her bir bölüm diğerlerince ve başka argümanlarca desteklenir ve sürdürülebilir kılınır. Peki alternatif bir bakış açısı yaratmak için bu çerçeveyi kırmak isterseniz ne olur? İnsan bunu yapmayı neden istesin? Bunu yapmak için nasıl bir yol izlenebilir? *Neden* sorusu ilk anda yanıtlanması güç bir soru, çünkü eleştirilerle olduğu kadar olumlu alternatiflerle de serbest bırakılması gereken umut ve şüphelerden oluşan bir

soru. Kantçı ve neo-Kantçı dürtülerle ilgili şu şüphelere sahip olduğumu söylemem yeterlidir: düşünce ve uygulama açısından yaratıcı deneyleri kısıtlaması, açıklayıcı projeleri çok dar bir kapsam içine sıkıştırması, enstrümental mantığı fazlasıyla keskin bir tanımlamayla ifade etmesi, etik yaşama dair ihtiyaç duyulan bir boyutu gözlerden uzak tutması, estetik yargıların içine şartlı unsurları da koyması, insan-dışı sistemlerin bağımsız gücüne ve tesadüfi olmayan yapısına hak ettiği değeri vermemesi, karşı çıkılması gereken varoluşsal bir kaygı taşıması, zaman kavramına dair gerçekçi olmayan bir yaklaşım talep etmesi, içinde yaşadığımız evrenin insanlığın selametini tehdit eden kırılgan eğilimlerle dolu oluşuyla ilgilenmemesi ve hayatın değişkenlikleriyle dünyanın verimliliğini ön planda tutan uygulamalara ağırlık verilmesini güçleştirmesi. Diğer yandan Kantçı sisteme, birçok insanı portakal gibi sıkmadan önce titiz yaklaşımlarıyla olumlu yollar açtığı için, teşhis edilmesine yardımcı olduğu konular için ve içinden geçen dünyaya fark edilebilir bir özen gösterdiği için hayranım. Buradaki amacım Kantçılığı veya neo-Kantçılığı *alaşağı etmek* değil; benim amacım hayatın engin çoğulluğu içerisinde Kantçılık dahilindeki *karşı çıkılabilir* noktaların idrakını sağlamak ve *olguların kırılganlığına* dair algısını insanlık alanına da taşımak.

Nasıl ilerleyebiliriz? Benim stratejim iki cephede ilerlemeyi içeriyor. Bu cephelerden birinde Kantçı safları destekleyen argümanları kısaca anlatıyorum. Bunu yaparkenki amaç karışıma yapılan kilit varoluşsal yatırımların öne çıkanlarını tanımlamak, ki bu yatırımlar da zaman zaman farkında olmadan gerçekleşirken bazen de teorisyenler tarafından gündelik deneyimlerin inkâr edilemez çıkış noktaları olarak görülen ana parçalar olabiliyor. Diğer cephede ise aynı kilit noktaları farklı şekilde *dramatize etmek* amacını taşıyan bir şok tedaviyle karşılaşıyorsunuz, bu da ilk aşamada, deneyim ve deneylerin organize edildiği çok farklı bir kültürel fonla yüzleşmeyi kapsıyor. Buradaki düşünce bu küçük şoklar dahilindeki her şeyi benimsemekten ziyade yaratıcı düşüncelere kapı açmak. İki katmanlı bu hareket mantığın

şeceresi diyerek kastettiğim şeye aşağı yukarı eşdeğer durumda. Bu bölüm pratik mantığa, Kant'ın hem ahlak kavramını idare edebilmek hem de daha geniş anlamda mantığın temel taşını oluşturmak için kullandığı yönteme odaklanıyor. Amaç, daha fazla sayıda insan kendi damarlarında dolaşan küçük Kant'la yüzleşene ve onu sorgulayana kadar yanlış anlaşılmaya ve yanlış aktarılmaya müsait alternatif bir etik-politik vizyonu, her şeyin içine işlemiş Kantçı ahlak sisteminin karşısına çıkarmak. Bu, kendi açısından güçlü bir sistem; hatta alternatif geleneklere dair yalnızca kendi sunumlarıyla karşılaştırılmaya devam ettikçe daha da güçlenecek bir sistem olduğu söylenebilir. Şok terapiye hafif bir dozla başlayalım.

Teogonik Bilgelik

Zeus'un kızları, sizi selamlıyorum: şarkıma tutku ekleyin ve bana Dünya'dan ve yıldızlı Gök'ten, karanlık Gece'den ve tuzlu Deniz'den gelen ezeli tanrıların kutsal ırkından bahsedin... Tanrıların ve dünyanın başlangıçta nasıl oluştuğunu söyleyin bana; nehirlerin, hiddetli dalgalarıyla sonsuz denizlerin, parlak yıldızların ve engin göklerin nasıl oluştuğunu söyleyin...

Kronos, o büyük hilebaz, cesaretini topladı ve annesine şöyle yanıt verdi...:"Anne, planını ben gerçekleştirmek istiyorum."... Sonrasında saklandığı yerden çıktı, sol eliyle babasına doğru uzanıp sağ eliyle tuttuğu orağı salladı ve ... öz babasının organlarını hızla söküp aldı, omzunun üstünden arkaya attı.

Rhea, Kronos'un kucaklayışlarına boyun eğdi ve ona kaderi parlak çocuklar verdi: Hestia, Demeter ..., Hera, Hades ve Zeus, yıldırımları dünyayı titreten bilgeliğin efendisi.

Gaia onu [Kronos'un en küçük oğlu Zeus'u] aldı ve erişilmez bir mağaraya, kutsal dünyanın en derin noktasına sakladı. Sonra büyük bir taş alıp bebek battaniyesine sardı ve tanrıların kralı Uranüs'ün asil oğluna [Kronos'a] verdi. Kronos taşı aldı ve yutup midesine indirdi. Oğlunun yerini bir taşın aldığını bilmiyordu.

Olimpos'un tanrıları mücadelelerini sonlandırıp Titanlar'a karşı haklarını aldıklarında Toprak Ana [Gaia] onlara Zeus'u tanrıların kralı ve hükümdarı olmaya davet etmelerini tavsiye etti... Zeus'un ilk eşi Metis'ti [Bilgelik]... Ancak parlak gözlü Atena'yı doğurmak üzereyken Zeus onu kandırdı... ve tuzağa düşürüp yutarak kendi midesinde tuttu... tuttu ki krallık Zeus'tan bir başka tanrıya geçmesin.

Zeus son olarak Hera'yı [kız kardeşini] kendisine çocuk vermesi için eş yaptı... Benzer şekilde Cadmus'un kızı Semele de onunla sevgiyle birlikte oldu ve kaderi parlak bir oğlan çocuğu getirdi dünyaya – Hazzın tanrısı Dionysos. Semele ölümsüz oğlunu karnında taşırken ölümlüydü; artık ikisi de ölümsüz.[1]

Ne dünya ama! Kantçı ve neo-Kantçı felsefelerin içine sızan mitsel ve ruhani anlayıştan farklı birçok noktası var. İlk olarak, bu tanrılar sonsuza dek yaşıyor olabilirler, ancak periyodik olarak birbirlerini bozguna da uğratıyorlar; ayrıca oldukça sık diyebileceğimiz şekilde insanlarla evlilik dışı cinsel ilişkide de bulunuyorlar. İkincisi, o dünyadaki nedensellik fikri etkili nedenselliğe indirgenebilir durumda değildir. Seks, aşk, duygusallık ve aldatma, nedensellik üzerinde düşünmek açısından, etkili neden fikrinin türetildiği insan-tasarımı mekanizmalara göre daha iyi ipuçları sağlar. Ya da bir organizmanın her bir parçasının, içine yerleştirildiği bütün tarafından belirlendiği şeklindeki klasik düşünceden de daha fazla ipucu verir. Emmek, yutmak,

1. Hesiodos, *Theogony*, (İşler ve Günler-Tanrıların Doğuşu, Çev. Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları, 2015) s. 56, 58, 66, 67, 78, 79. Brown'ın yazdığı giriş muhteşemdir. Bazıları insanın şiddet eğilimini yücelttiği düşüncesiyle bu mite karşı çıkacaktır. Ama benim düşüncem şu ki; *Odysseia* ve *İlyada* belki bunu yapar ama Hesiodos'un kendisinin böyle bir niyeti olmadığını düşünüyorum. Yunan çiftçilere "İşleri ve Günleri" ile ilgili öğütleri, kontrol edilemez bir evrenle akıllıca ve barış içinde başa çıkmayı işaret eder. Başkaları, Olimposluların, Titanların dünyasını pürüzsüzleştirdiğini söyleyebilir. Belki doğrudur. Ama Dionysos kısa süre sonra Doğu'dan çıkıp gelmiyor mu ve Sofokles de bu iki grup tanrı arasındaki süre giden tartışmalara karşı tetikte değil mi? Tüm bunların yanında Hesiodos hakkında öğrenmem gereken çok şey var daha. Benim amacım o dönemlere dönmek değil, bunları en iyi şekilde kullanmak. Yukarıda alıntı yapılan metin için bkz. Athanassakis, *Hesiod*.

iç içe geçmek, hazmetmek ve kuvvet vermek gibi olayların hepsi bu Yunan dünyasında mağlubiyetlerin, dönüşümlerin, şekil değiştirmelerin yaşanış biçimleridir. Üçüncüsü, tanrılar çok sayıdadır ve doğrudan bilgi yoluyla veya yapmaktan kaçınamadıkları "varsayımlar" neticesinde hepsi birden tek bir kozmik prensip veya tarihsel yörünge altında toplanmış değildir. Dördüncüsü, tanrılar veya etkin güçler ve insanlar arasındaki etkileşim şekilleri de çok sayıdadır, hatta bazı insanlar tanrıya dönüşebilir. Ve (daha sonraları *Tanrıların Doğuşu* üzerinde yaratıcı çalışmalar yapan trajedi yazarlarının vurguladığı gibi) böylesi güçler hem insanın ihtiraslarına dahil olur hem de tatlı bir zafer veya trajik bir sonuç doğuracak şekilde olayların gidişatı üzerinde etkili olur. Beşincisi, ilahi karışıma Dionysos'un sonradan katılımı hem doğa-kültür kombinasyonları içindeki çılgınlık unsuruna işaret eder hem de böylesi bir dünyadaki hayatın lezzetini takdir eder. Bu, her an her şeyin bir karmaşa içinde olduğu anlamına gelmez, ama vahşilik unsuru *periyodik* olarak rutin gidişatın o ya da bu yönünü aksatır. Kendisi de bir insanla bir tanrının gayri meşru ürünü olan Dionysos vahşilik unsuruyla insani olaylardaki haz unsurunu birleştirmeye hazır Yunan anlayışına hitap eder.

Eğer bu beş noktayı birleştirirseniz, Hesiodos'un sıkı sıkıya bağlı olduğu evrenin ne bütünüyle kaderci ne de insanın bilgi ve yetkinliğini her şeye kadir ilan etmeye eğilimli olduğunu görürsünüz, Olimposlulara karşı biraz daha ihtiyatlı bakar hale gelse bile. Sonuç olarak Atina, eski ve yeni tanrıları arasındaki tartışmayla yüzleşirken Sofokles'in bu miti trajik bir vizyona dönüştürmesi çok zor olmamıştı. Tartışmalar, sürpriz dönüm noktaları ve beklenmedik olaylar; medeni yaşamın, sabit geleneklerin ve etik kuralların yarattığı düzeni periyodik olarak kesintiye uğratır, hakkında karar ve yargı oluşturulması gereken yeni meseleler yaratır. Katı kurallara dayalı bir düzeni savunanların bazılarının, düzenin özünde kırılganlık kokusu olduğunu hisseden bir vizyonla karşılaştıklarında söylemeyi sevdiği üzere sonuç "kaos" değildir. Dünya daha ziyade o veya bu alanda

görülebilecek aksaklık periyotlarının ve belirgin değişimlerin kesintiye uğrattığı ömrü uzun dönemlerden oluşur; bu değişimlerin nedeni kısmen, insanlar arasındaki çatışmaların ve insanlarla insan-dışı güçler arasındaki çatışmaların oluşturduğu kesişim noktalarıdır.

"Tanrılar veya etkin güçler" ifadesini kullandım. Jeanne Pierre Vernant'ın ortaya koyduğu gibi, Anaksimandros ve Demokritos gibi İyonyalı filozoflar birbiriyle iç içe geçen ve çekişen bu tanrıları çeşitli etkin güçlere dönüştürmekte çok zorlanmamıştır. Hesiodos en eski tanrılar Toprak Ana [Gaia], Gökyüzü [Uranüs], Kronos ve diğerlerine dair fikirleriyle bu pencereyi zaten aralık bırakmış olabilir. "İyon felsefesinin üzerine inşa edildiği temel kavramlar (yaratılışa dayanan bir bütünlükten ayrılma durumu, karşıtların her daim mücadelesi ve birliği ve sonsuz bir değişim döngüsü) İyon kozmolojisinin kökeni olanı mitsel düşüncenin zeminini ortaya koyar. Filozofların dünyayı açıklamak için bir sistem icat etmesine gerek yoktu; hazıra konmuşlardı."[2] Bu son fikirler Sofokles'te de minör konular olarak ortaya çıkar, örneğin Oidipus, oyundaki koro ve izleyiciler (büyük bölümü?) trajik kaderlerini tanrıların gazabına bağlamadan önce şansın hayatta ve bu evrende oynadığı aktif role dair Jocasta'nın Oidipus'a yaptığı açıklamada olduğu gibi.

Kurallar ve yaratılıştan gelen eğilimler ahlaki hayata yön verirken, dünyamız iki bin yıllık Hıristiyanlık'tan geçerek yan yollara sapmak yerine Olimpos'tan evrimleşmiş olsaydı pratik mantık acaba nasıl bir şey olurdu? Peki ya enstrümantal mantık nasıl görünürdü? Bu sorulara verilebilecek güvenilir bir yanıt yok, bu yüzden de bu karşıt yaklaşım bazılarına yeterince iyi temellendirilmemiş görünebilir. Ama ben yine de bu soruların peşinden gitmek istiyorum. Günümüzün soy ağacını çıkarmak, çağdaş yargıların ve argümanların içine işleyen bilinçsiz varsayımlara, duygulara ve ısrarlara çomak sokmak ve teşhir etmek amacını güder.

2. Vernant, *Myth and Thought among the Greeks*, s. 395.

Bu ikazla birlikte öne sürebileceklerimiz şöyle: ilk olarak, insan algısının zaruri olduğuna dair Kantçı görüş altüst olur; çünkü körlemesine bir etkili nedensellik fikri, tanrılar, insanlar ve doğa arasında *Tanrıların Doğuşu*'nda görülen tarzda etkileşimleri, karışımları ve şekil değişikliklerini kavramak açısından fazlasıyla basit ve sistematik kalır. *Tanrıların Doğuşu*'nun ardından geliştirilen erken dönem Yunan fikirlerini "modernize etmek" girişimi dahilinde Michel Serres'in ortaya koyduğu gibi, bilime dair modern dönemde en azından günümüze kadar katı cisimlere ve mekaniğe ağırlık verilirken eski Yunanlılar için sıvılar ve akışkan yapılar merkezi konumdaydı.[3]

İkincisi; (kurtuluşu getiren bir Tanrı, özgürlük ve bizim için gizemli kalması gerektiğine inanılan bir varlığın zaruri, öznel tasarımı anlayışı hakkındaki) bir dizi gerekçeli koşulu kabul etmek suretiyle korunabilen pratik mantık fikri, gündelik olaylara *bilgelik* aşılamaya çalışan bir arayışa doğru geri evrimleşmiştir. Ve bu olayların görüldüğü her şeyin birbiriyle bağlantılı olduğu dünya aslında ne insanın çıkarları için tasarlanmıştır, ne hâkimiyet altına alınmaya müsaittir, ne de iyi niyetli Kantçı mantık varsayımlarının türetildiği doğruluğu su götürmez çıkış noktalarına sahip deneyimlerle doludur.

Doğru tipte karakterin gelişimi de öncelik taşıyan konulardan biri haline gelir, kısmen evrensel ahlak kuralları yayınlayan bu dünyada karakteri olmayan bir ahlaki özne olmamasından ve kısmen de böylesi bir kozmolojik açıklamada, *son tahlilde, bu* büyük dünya insanlık için çok da *uygun* şekilde tasarlanmamasındandır. Bu noktada Bernard Williams'la hemfikirim; ona göre klasik Yunan'ın trajik vizyonu ile günümüz modern yaşamının bazı alanlarında işlerlik gösteren ve ahlaka dair baskın felsefi açıklamalarla gizlenen fikirler arasında belli benzerlikler vardır. Ancak Williams'ın Yunan dünyasında yaşamın tadının takdir edilmesinin önemini görmezden geldiğini düşünüyorum.[4] Karakter gelişimine ilişkin bu düşüncelerin oluşturduğu sonucun,

3. Serres, *The Birth of Physics*.
4. Williams, *Shame and Necessity*.

cömert bir kültürel anlayış yaratmak adına uzlaşma gerekçesi doğurduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu yaklaşım dahilinde bireysellik, daha geniş çaplı bir özneler arası kültürden doğan bir kavram olarak görülür. Bu durum da toplumsal yaşamın kalitesi açısından hayati bir konu olarak karşımıza çıkacaktır.

Enstrümantal mantık da bundan etkilenir. Kantçı geleneğin en sert versiyonunda, Kant'ın Üçüncü Kritik'inde rafine hale getirip yetkinleştirdiği versiyonda, enstrümantal mantık pratik mantığın katıksızlığıyla ve estetik yargıların kayıtsızlığıyla kıyaslanarak aralarında keskin bir sınır çizilir. Enstrümantal mantık, hissedilebilenin ötesindeki ahlaki düşüncelerin kapsamına girmeyen bir dizi "duyusal" çıkarla yönlendirilen hesaplamaya dayalı eylemdir. Ancak eğer karakter, Hesiodos ve Sofokles'in dünyalarında pratik akıl için kritik nitelikteyse, bu durumda insanlar güç, gelir, cinsel ilişki, şöhret ve güvence peşinde koşarken kişisel çıkara dair arayışlar ve tanımlamalar açısından da içsel değişiklikler yaratır. Pratik mantıkla duyusal karakter unsurlarının iç içe geçişi ve ilahi takdire bağlı olmayan bir dünyada olguların kırılganlığına göstereceğimiz yakın ilgi bir araya gelerek, Kantçı, Habermascı ve *enstrümantal* mantığa dair neoliberal düşüncelerin yeniden formüle edilmesi önerisini ortaya çıkarır. Bu dünyada karakter, araçsallık ve değerler iç içe geçmiştir. Çıkarınızı ve bunu gerçekleştirmek için gerekli araçları hesapladığınızda, alışkanlık unsurları, karakteriniz ve içinize işlenmiş gelenekler yaptığınız hesabın içine sızar, fark ettirmeden sizi bazı yönlere sürükler. Ve bu durumda pratik mantığa dahil olan karakter unsurlarından bazıları enstrümantal mantığa da sızar, Kantçı felsefede hissettirilen keskin sınırlar yumuşamaya başlar. Kant'ın kendisi de böylesi bir bakış açısına yakın seyreder aslında, özellikle de ahlaki yasaların dikte ettiği kuralları bünyeye kabul edebilmek adına bedensel hassasiyeti artırmak için jimnastik yapmanın ne kadar önemli olduğundan bahsetmeye başladığında. Ancak daha az net gördüğü nokta ise bu niteliğin, kişi tarafından bir kez algılandığında, pratik mantığa olduğu kadar enstrümantal mantığa da dokunuyor oluşudur.

Ben de bu bölümde bu noktayı kabul etmenin, Kant'ın girmediği bir kapıyı nasıl açabileceği üzerinde duracağım. Bu kabullenme, ilk olarak, Kant'ın kendisinin de kabul etmeyeceği şekillerde öznel olarak oluşturulmuş yasaların ahlakına karşı koyan bir gelişim etiğinin potansiyelini idrak etmemizi sağlar. İkinci olarak, *Hesiodos'un aksine* Kant'ın dünyaya ilişkin bakışının, dünyaya az ya da çok ilahi takdire bağlı metafizik varsayımlarla yaklaştığını anlamamızı sağlar. Hatta bu yaklaşıma, pratik mantığın işleyişini korumak adına gerekli "varsayımlar" şeklinde resmi bir sıfatla adlandırılmalarından önce bile sahip olduğunu görmüş oluruz.

Bu düşünceleri son dönemin modern literatürüyle çarpıştırmak için, kültürel olarak belli etkiler altında bırakılmış, hafızası doygunluğa ulaştırılmış "bedensel varlıkların" enstrümantal değerlendirmenin yapıldığı kabul edilebilir seçenekler çerçevesini daha baştan daraltarak "enstrümantal mantık" açısından belirleyici rol oynadığını söyleyebilirsiniz. Nörolog Antonio Damasio bu "bedensel varlıkları" bilinçli düşünce resme dahil olmadan önce seçenekler dizisini daraltan ve şekillendiren, kültürel açıdan doygunluğa ulaştırılmış bilinci yerinde olmayan karakter yapıları olarak tanımlar.[5] Hatta daha da fazlası, insanların doğuştan donanmış göründükleri bu "ayna nöronlar" küçük çocuklara da bilinçaltında etkinlik gösteren "pasif sentezler" olarak ortaya çıkan ilkel kültürel tecrübeler, hisler ve davranış eğilimleri aşılar. Bu kültür-beden etkileşimleri dilsel gelişimden önce başlar ve yetişkinlik boyunca da sürer.[6] Bir tür kişisel çıkar

5. Damasio, *Descartes' Error*. "Ayna nöronların" keşfiyle başlayan nöroloji devrimini ele alan güncel bir analiz için bkz. Damasio ve Damasio, "Minding the Body."

6. Giacomo Rizzolatti'nin ayna nöronları keşfi, bazı çevreler içinde halen tartışma konusu olsa da, Deleuze'ün pasif sentez açıklamalarıyla dikkat çekici şekilde uyumludur. Deleuze, kültürel eğilimlerin ilk çağlardan beri nasıl vücuda geldiğini ortaya koyar, Rizzolatti ise böylesi sentezlerin ortaya çıktığı biyolojik süreçlerin üzerindeki sır perdesini kaldırır. Tüm bunlar doğruluğu su götürmez çıkış noktaları üzerinde büyük bir baskı oluşturur, daha sonra da göreceğimiz gibi Kantçı transandantal argümanlar da bu noktalardan ilerler. Aslında, yine daha

veya eğilim anlayışıyla başlar ve sonrasında da üzerine evrensel ahlaki yükümlülüklerin bindirildiği yorumlamaları, ilk andan itibaren, insan karakterine, ahlakına, enstrümantal yargısına ve sosyal ilişkilerine katılmış etkili, duygusal ve ilişkisel bağlantıları fazlasıyla basite indirger. Ve ikisi de kalkışa geçmeden önce hem rasyonel seçim teorisini hem de Kantçılığı *sorgulamaya başlamış* olur.

Ancak, bilinçaltına yerleşik bu çeşitli eğilimler üzerindeki odaklanmak, bir topluluk anlayışının sorumluluk ahlakının yerini alması gerektiği anlamına gelmez. Böylesi bir yönelim, düşünceyi, burada üzerinde durulacak olan post-Hesiodosçu bakış açısından oldukça farklı bir onto-politik perspektife demirleyecektir. Yoğun sosyal kodların olduğu, periyodik olarak hem insanlar arasında *hem de* insanlarla bir dizi insan-dışı güç alanı arasında görülen çatışmalarla dolu bir dünyada hem bireyci hem de komüniter yönelimler fazlasıyla tek boyutlu görünmektedir.

Siyasal bilimler departmanında akademisyen olduğunuzu düşünelim. Örneğin ABD'deki sistem dahilinde kadro almak isteyen bir aday var ve bölümdeki meslektaşlarınızdan biri bu adaya militanca karşı çıkıyor, ama adayın ön başvurusu kabul edilince, bu kez de aday henüz hazır olmadan kadro görüşmesine çağrılmasını ve çuvallamasını istiyor. Yani adaylığı öyle ya da böyle bitirmeye çalışıyor. Peki bu bir "saf" enstrümental mantık örneği midir? Tam olarak değil. Böylesi şeffaf bir yaklaşımın uzun vadeli etkilerini göz ardı ederek de olsa, işin içine insafsızlık karışmış ve hesabı etkileyerek sonuçta çıkacak kararı farklı yöne çevirmiştir. Karardan önce işin içine nezaket veya cömertlik girmiş olsaydı hesap farklı yönde etkilenebilirdi. Demek ki, bu durumda, etik yargının içine karakter unsurunun dahil olduğunu söyleyebiliriz, dolayısıyla saf enstrümental mantık diye bir şey de olamaz. İçimize işlenmiş pasif sentezleri kısmen ortaya

---

sonra göreceğimiz gibi, Kant'ın kendisinde de bu noktalara dokunan bazı temalar vardır. Kişi, o ya da bu kavşakta Kant'ı Kant'a karşı yorumlayabilir, gerçi genel olarak ben bunu yapmayacağım. Konuya uygun metinler: Rizzolatti ve Sinigaglia, *Mirrors in the Brain*; Deleuze, *Difference and Repetition*.

koyan, karakter yapısından bütünüyle ayrı bir entrümental yargı olamaz. Evet, bu karakter bileşenlerinden bazıları daha bilinçli bir hale dönüştürülebilir. Ancak bu söküp atılamaz bileşenlerin sınırları kişiden kişiye, kültürden kültüre ve dönemden döneme değişiklik gösterir.

Peki estetik yargı için ne söyleyebiliriz? Kant'la ilgili yaklaşımlarım *Pratik Aklın Eleştirisi** ve *Saf Aklın Sınırları Dahilinde Din*** üzerine odaklanıyor olacak, çünkü benim burada geliştirdiğim onto-politik bakış açısına direnç gösteren konulardan bazılarının en keskin şekilde ele alındığı yerler bu kitaplar. Ancak *Yargı Yetisinin Eleştirisi'nin**** birinci bölümünde Kant'ın kendi sistemini ortaya koyuş biçimi az önce adı geçen diğer metne doğru çekildiğinde ve hatırı sayılır oranda güçlendirildiğinde, kendisini burada öne çıkarılan konulara bir hayli yaklaştırabilir. Burada Kant, estetik yargıdan, yetilerin içsel uyumuyla yönlendirilen önyargılara dayalı bir olgu olarak bahseder. Ayrıca öznenin dünyayı *algılayabilirliğine,* öncelikli olarak bahsettiğimiz ayna nöronlara ve pasif sentezlere değinerek odaklanır. Bu ayna nöronlar ve pasif sentezler de küçük yaştan itibaren kendimizi kültürel açıdan ilişkiye dayalı bireyler olarak oluşturmamıza yardım eder. Whitehead ve Deleuze gibi yazarlar Kant'ın fikirleri üzerinde çalışma yaparken tam da bu noktalara odaklanmış, eski metinleri genişletilmiş versiyonlar halinde daha ileri zamanların konuları üzerine yaymaya çalışmışlardır. Aşağıda son dönem yazarlardan Steven Shaviro'nun bu girişimlere ilişkin görüşlerini okuyabilirsiniz:

> "Whitehead'in Kant'ın fikirlerini kendince tersine çevirişiyle ilgilendim, çünkü zaten Kant'ın kendisinin Üçüncü Kritik'inde buna benzer bir tersine çevirme veya kendi kendini düzeltme eylemi içinde olduğunu öne sürmek niyetindeyim. Çünkü Üçüncü Kritik'te Kant ne al-

---

* Immanuel Kant, *The Critique of Practical Reason* (*Pratik Aklın Eleştirisi*, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2002, Ankara).

** Immanuel Kant, *Religion within the Limits of Reason Alone* (*Saf Aklın Sınırları Dahilinde Din*, Çev. Suat Başer Çağlan, Literatürk Academia, 2012, Konya).

*** Immanuel Kant, *A Critique of Judgement* (*Yargı Yetisinin Eleştirisi*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, 2011, İstanbul).

> gılayabilen ne de hüküm verebilen, yalnızca hisseden ve tepki veren bir özne öneriyor...; bu özne dış dünya tarafından bilgiyle donatılmış durumda, (Wallace Stevens'ın kelimeleriyle ifade edersek) "zihin düşünmeye fırsat bulamadan varlığı dolduran" bir dünya tarafından."[7]

Shaviro'nunki gibi bir proje gerçekten takdire şayan ve çok şey vaat ediyor, ancak Kant'tan beslendiği kadar onun üzerinde çalışmaya yapmaya da yönelmeli. Bu konuda belki Shaviro da benimle hemfikir olacaktır, çünkü daha sonraları o da Kant'ın belli kavşaklarda yarattığı açılımların ilerleyen aşamalarda tıkandığından veya fazlasıyla sınırlı olduğundan bahsediyor.

Şimdi kısaca *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'nde yer alan ve bu kitaptaki oto-organizasyonla ilgili konuların bazılarına hitap eden bir noktaya bakalım. İkinci bölümde, "Teleolojik Yargının Eleştirisi" bölümünde Kant, doğanın mekanik biçimde algılanışı ile insanları özgür özneler olarak algılayışımız arasındaki ayrımın bu iki gruba da girmeyen diğer varlıkları görmezden geldiği saptamasını yapmıştır. Bir organizma ne mekanik veya etkili nedenselliğe indirgenebilir durumdadır ne de rasyonel varlıkların katıksız otonomisiyle donatılmıştır. Aşağıda Kant'ın yüksek bir öngörüyle ortaya koyduğu bazı ifadeleri görebilirsiniz:

> "Şunu söyleyebilirim ki, eğer bir şey, kendisinin hem sebebi hem de sonucu ise, doğal bir amaç olarak var oluyor demektir.
> [Ağaç] hem sebep hem de sonuçtur, durmaksızın kendisini üretir ve kendisi tarafından üretilir, böylelikle bir canlı türü olarak kendisini muhafaza eder.
> Bir ürün yalnızca bu koşulu sağladığında... hem *organize edilen* hem de *kendi kendini organize eden* bir varlık olduğunda, doğal bir amaç olarak adlandırılabilir."[8]

Bu etkileyici formülasyonlar, farklı yollarla da olsa, hem Hesiodos'un yaklaşımlarına hem de karmaşıklık teorisinde son dönemde görülen gelişmelere hitap eder. İkinci Ara Bölüm'de altını çizdiğimiz gibi, karmaşıklık teorisinin bazı versiyonları bir

7. Shaviro, *Without Criteria*, s. 13.
8. Kant, *Critique of Judgement*, s. 249, 253.

organizma faz değişiminden geçerken ortaya çıkan teleodinamik arayış süreçlerine odaklanır. Bu süreçler tek başlarına sonucu belirlemez, çünkü organizma bu süreçlerin ötesine geçebilir, ama organizmaya katkı sağlarlar. Ancak Kant bu konuyu daha ileriye taşımaya çalışmaz, belki de bunun nedeni gerekli kavramsal ve deneysel kaynakların o dönemde mevcut olmayışıdır. Dolayısıyla, doğadaki cansız unsurlara ilişkin açıklamalarımızda aramamız gereken zaruri kavram olarak etkili nedenselliğe dair Kantçı çıkarımı göz önünde bulundurduğumuzda şunu görürüz ki; Kant, canlı organizmaların bu özel niteliklerini bizim algı kapasitemizi aşan doğaüstü bir Zekâ'nın işaretleri olarak algılamakla yükümlü olduğumuz sonucuna ulaşır. Kant'a göre bir açıklama türü olarak oto-organizasyon düşüncesini geliştirerek organizmalar hakkında daha fazla bir şeyler anlayabilmemize kesinlikle imkân yoktur. Yapmamız gereken, bir bakıma, tarihi bir teleoloji ve bunun aracısı olan gizemli bir Tanrı *varsaymaktır*. Bu iki varsayım aksi halde anlaşılamayacak olan bir karmaşıklığa dayanak oluşturur. Bunların ışığında Kant, doğa ve insana dair Kartezyen, ikili bir açıklamadan, cansız doğa, organizmalar ve insanlığa dair üçlü bir imgeye doğru hareket eder. Yalnızca bu son grubun insani iradesi ve otonomi kapasitesi vardır. Bu noktada Kant, başkalarının daha sonra keşfedeceği şekilde deneysel düşünce ve sorgulama adına eleştirel bir pencere açar.

Kant'ın Üçüncü Kritik'inin ikinci bölümünde organizmaları "algı"nın açıklayıcı gücünün dışında tutması beni çok etkilemiştir. Bu noktadaki amaç ise Kant'ın açtığı bu kapıdan geçmek, daha ileri gitmek ve modifiye edilmiş bu konuların diğer Kantçı metinleri açıklığa kavuşturmasına imkân vermektir. Bunu bir kez yaptığınızda organik süreçlere dair Kantçı değerlendirmelerle, çağdaş dönemde biyoloji alanında karmaşıklık teorisine geri dönülmesi arasında muhtemel bağlantılar yaratmış olursunuz. Çünkü, ikinci ara bölümde de gördüğümüz gibi, karmaşıklık teorisi de organizmaları bir dizi basit unsura indirgenemeyen varlıklar olarak görür, çünkü karmaşık oto-organizasyon süreçlerine katılırlar.

Hesiodos'a geri dönersek, zamanla ilişkisi için ne söyleyebiliriz? Nietzsche, Whitehead ve James gibi modern zaman filozofları tarafından varlığı kabul edilen bir dönüşüm dünyasıyla, Hesiodos ve Sofokles'in zaman kavramına yaklaşımları arasında tam anlamıyla aynı olmasalar bile verimli bağlantılar olduğunu düşünüyorum. İki bakış açısı da insanın zamansal deneyimleri dahilinde ani kaymalar ve dönüm noktaları olması olasılığını vurgular; gerçi benim de takipçisi olduğum modern versiyon bu kaymaları stratejik anlarda farklı zamansal sistemler arasında görülen etkileşimlere bağlarken, Yunan geleneği tanrılar ve insanlar arasındaki kırılgan etkileşime odaklanmak eğilimindedir ve burada tanrılar genellikle insanların çıkarlarına hizmet eder konumda değildir. İki bakış açısı da insan ilişkilerindeki trajik olasılıkların yapısını idrak ederken, belli bir *iyi*'ye doğru yol alan istikrarlı bir tarihi gelişimden bahsetmekte tereddüt eder. Jacqueline de Romilly'nin Sofokles'e atıfta bulunarak bu noktaları nasıl vurguladığını aşağıda görebiliriz:

> "Elbette Sofokles ilahi adaletten ve eski çağlardan kalma hatalardan kaynaklanan acılardan haberdardı. Ama yine de bu fikir üzerinde pek ender durmuştur. İnsanın başına gelen ve onu harap eden olayın adaletli veya adaletsiz bir güçten kaynaklandığını söylemez: bunun Tanrı'nın iradesi olduğunu söyler. Ve sonuç olarak ilahi adaletteki uzun süreli gecikmelerdense Tanrı iradesinin insan hayatına ani müdahaleleri üzerinde çok daha fazla durulmuştur. Cezadan bahsedildiğinde bile, yaklaşan bir tehdit yerine ani ve beklenmedik bir ceza görürüz."[9]

Aslında hâlâ planladığımdan hızlı gidiyorum. Mantık birliğini sürdürmek adına Kant'ın sunduğu *argümanları*, birliğin farklı dalları arasındaki karmaşık ilişkileri ve (tartışılabilir şekilde) ilahi takdire dayalı çeşitli varsayımlar dediğim unsurların öznel açıdan gerekliliğini henüz yakından incelemedim. Bu varsayımlara, hatırlayınız ki, Kant'ın kendisinin keşfedilmesi

9. Romilly, *Time in Greek Tragedy*, s. 88.

gereken alternatifler olarak görmediği bir dizi post-Hesiodosçu varsayımla kıyaslayarak ilahi takdire dayalı diyorum. Yine şu ana kadar altını çizmediğim bir nokta da, Habermas gibi bir neo-Kantçının, kullandığı dil açısından farklı bir yola saptıktan sonra Kantçı mantığın ruhunu büyük oranda korurken içeriğini değiştirmesidir. Bu durumda Kant'a söz hakkı tanımak gerekir. Ayrıca *Tanrıların Doğuşu*'nun Demokritos ve Sofokles gibi filozofların yaklaşımlarını nasıl ortaya koyduğunu ele aldığımıza göre, hangi ilkel kozmolojik gerekliliklerin Kant'ın yaklaşımlarını ortaya koyabileceğini de analiz etmenin zamanı gelmiştir diyebiliriz. Bu da, Hesiodosçu olmayan hangi kozmik önsezilerin, varsayımlar halinde ön plana çıkmalarının öncesinde Kantçı düşüncenin ahlaki ve estetik temelini teşkil ettiklerini sorgulamak anlamındadır.

Kozmoloji ve Pratik Mantık

Augustine'in Tanrı'ya ilişkin ifadeleri:

> "Zamansal unsurlar ve olaylar periyodik döngüler halinde tekrarlanmıyorsa, bu durumda Tanrı kendi yarattığı her şeyi önceden bilemez diyerek onun bilgisine sınırlar koymaya yeltenen bizler kim oluyoruz ki, yalnızca insanız... Aslında onun bilgeliğinin çokluğu basitliğindedir ve çoklu yapısı tekliğindedir. Aklın alamayacağı her şeyi öylesine akıl almaz bir algıyla idrak eder ki, mümkün olan her türden öncekilere benzemeyen yeni şeyler yaratmayı her istediğinde, bu şeylerin hiçbiri onun için tasarlanamaz ve öngörülemez olamaz... Tanrı'nın bilgeliği bu şeylerin her birini ve hepsini onun sonsuz öngörüsüyle kapsayacaktır."[10]

Adem'in kovuluşunun ardından parçalanan irade üzerine:

> "Tanrı kendi içinde bütünüyle istemez: bu yüzden bu emri kendi içinde bütünüyle vermez. Çünkü bir şeyi yalnızca istediği ölçüde yönetir... Ancak bütün irade emri vermez."[11]

10. Augustine, *Concerning the City of God*, s. 503.
11. Augustine, *The Confessions*, s. 197. (*İtiraflar*, Çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014).

İlahi lütuf üzerine:

"Onu ikaz ederek gözlerini aç ve İsa'da bulması gereken kurtuluşu için dua et, böylece azizlerin kabul ettiği Tanrı'nın lütfunu o da kabul edebilsin...; çünkü irademizin zayıflığı bunlara hükmeden Tanrı'nın yardımını gerektirmediği sürece bunlar emredilmeyecektir..., istenmeyecektir de."[12]

Sonsuz yaşam üzerine:

"Bu inanç sürer ve inanılması gerekir: ne insan bedeni ne de insan ruhu bütünüyle yok oluştan muzdariptir, ancak kafir sonsuz bir ceza için yeniden uyanır ve adaletli olan da sonsuz yaşama uyanır."[13]

Ne dünya ama! Augustine'in Hıristiyanlığına göre irade, eşzamanlı olarak, insanın eylemlerini Tanrı'nın yaratımının basit etkisinden ayırır, insanları materyalist emellerinden korur, trajedi yazarlarının varlığın yapısında gördüğü acı verici boşlukla, Adem'in başkaldırısının ardından kendisine karşı derin bir parçalanma içine girmiş insan iradesini birleştirir, parçalanan iradesi yüzünden insanın Tanrı'nın lütfuna ihtiyaç duyduğunu gösterir ve varlıktaki boşlukla kötülüğün doğuşundan yalnızca insanın ta kendisinin sorumlu olduğunu söyler. Özgür irade, her şeye gücü yeten Yaratıcı'nın kötülükten sorumlu olmasının önüne geçilmesine yardımcı olur; bu çıkarım, belirgin bir kötülüğün nihayetinde adaletli bir nihai sonuca katkı sağlayacağı inancıyla desteklenir; dolayısıyla bu çıkarım nihai kurtuluşa ulaşmak yönündeki Hıristiyan ümidini gerçekleştirmek açısından yeterince güçlü ve iyiliksever bir kutsallığın olduğu inancını destekler. Augustine'e göre, Adem'in tam bir özgürlük adına gerçekleştirdiği ilk başkaldırının ardından insanlar kendileri kötü şeyler dileyebilir, ancak artık iyiyi dilemek adına ilahi lütfa ihtiyaçları vardır. Dolayısıyla irade çıkmazlarla iç içe geçmiş durumdadır, ilahi lütfun müdahalesine ihtiyaç duyar. Ne zaman geleceğinin veya gelip gelmeyeceğinin derin belirsizliği içinde

12. Augustine, *St. Augustine: Select Letters*, s. 315.
13. Augustine, *On Christian Doctrine*, s. 30.

bu ilahi lütuf ihtiyacı, Augustine'in doğuştan gelen günah, ilahi varlığın her şeye kadir olması, ilahi takdirinin tarihselliği ve mutlulukla veya cezalarla dolu sonsuz bir yaşam konularındaki inancından bizlere doğru akar.

Bu inanç konuları revize edilmiş biçimleriyle Kantçı mantık dahilinde yeniden karşımıza çıkar. Aralarındaki *benzerlikler* Kant'ın Tanrı'ya, iradeye, özgürlüğe, lütfa ve kurtuluşa dair sezdirdiği varsayımlarının, Augustine'in daha "dogmatik şekilde" temellendirdiği varsayımlara yakın noktalar içerdiğini ortaya koyar. Yaptığı r*evizyonlar,* Kant'ın sistemi içinde bir dizi elzem önerme, umut ve mantığa dair "-mış gibi" varsayım halinde şekil almıştır, her birinin kendine göre ayrı birer duruşu vardır. Dolayısıyla doğrudan kutsal kitaplarla ve deneyimlerle temellendirilmiş Augustine inancını, bir dizi varsayıma (ve başka öznel yaklaşımlara) dönüştürür; bu varsayımlarının öznel açıdan zaruri birer unsur olarak kavranabilmesi de ancak ve ancak yine Kant'ın kendisinin, ahlaki deneyimin temel karakterini otoriter biçimde hissettirmesinden sonra olur. Revizyonlara ihtiyaç duyulmasının nedenlerinden biri ise Kant'ın, inorganik doğaya dair Augustine döneminde mevcut olmayan Newtoncu bir açıklamayı kabul ediyor olmasıdır. Bir başka neden de, kendi döneminin yorumbilim araştırmalarında görülen gelişmelerden yararlanan Kant'ın, Augustine'in inancını yasladığı kutsal metinlerin, güvenilirliklerini sarsan çeviri ve "redaksiyon" problemleriyle dolu olduğu yargısına varmış olmasıdır.

Augustine ve Kant arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları düşünürken, benim ilerleme noktası olarak aldığım daha büyük çaplı karşılaştırmacı yaklaşım unsurları hatırlanmalıdır. Revizyon ve değiştirmelere rağmen, Augustine ve Kant arasındaki benzerlikler, Hesiodosçu evrenin tonu, dokusu ve canlılığıyla kıyaslanarak ayrışır.

Peki pratik mantığa dair varsayımlar ve benzerleri için ne diyebiliriz? Bu inanç oluşturma, kavramlaştırma, hüküm verme ve umut süreçleri pratik mantığın içine varsayımlar halinde eklenmiş kültürel eğilimleri zaten ortaya koyar durumda mı-

dır? Veya Kant'ın öne sürdüğü gibi, böylesi tekrarlar yalnızca pratik mantığın ana hattının şüphe götürmez deneyim temeline oturtulmasndan *sonra*, yani *bir kez taslağı çizildikten sonra inkâr edilemez hale gelen insan deneyimlerinin özellikleriyle* ifade edilmesiyle mi gerçekleştirilir? Bir başka deyişle, mantığın bütünlüğü kendi propagandacısından saklanan, kültürel açıdan dolambaçlı bir olay mıdır? Veya bu bütünlük zaruri çıkış noktaları şüphe edilmez deneyimlerden gelen sağlam argümanların sonucu mudur?

Hesiodosçu ve Augustineci geleneklere getirilecek karşılaştırmacı bir yaklaşım, Kantçı sistemdeki bazı parlak noktaları saptamamıza yardımcı olabilir. "Parlak nokta" diyerek kast ettiğim, transandantal bir argüman geliştirmek adına inkâr edilemez veya doğruluğu su götürmez bir çıkış noktası oluşturmak için Kant tarafından ele alınmış dünyevi tecrübelerdir. Transandantal bir çıkarımı sonuçlandırmak için böylesi inkâr edilemez bir noktadan yola çıkarak doğruluğunu kanıtlamak için yapılması gereken ön kabullere doğru ilerlersiniz ve sonrasında da bu ön kabulleri gerekli varsayımlar olarak görürsünüz. Bu noktada sorulacak soru şöyle bir şekil alır: Bu parlama noktaları eksiksiz bir argüman oluşturmak için gerçekten doğruluğu su götürmez çıkış noktaları mıdır? Ya da birden fazla biçimde dramatize edilebilen belirsiz, kültürel olarak etki altına alınmış, değişken yoğunluklar mıdır?

Yine her bir parlama noktası Kant'a mantığın çeşitli alanlarında transandantal argüman oluşturmak adına çıkış noktası sunar. Bu argümanlar, bu çıkış noktası bir kez inkâr edilemez olarak kabul edildiğinde, bu kabulü sürdürebilmek için varsayılması gereken başka noktaların da olduğunu göstermenizi sağlayan argümanlardır. Böylesi çeşitli parlama noktaları vardır. Zamana dair her gün tecrübe ettiğimiz ardışıklık durumu Kant'ın algının kategorilerine dair çıkarımına zemin oluşmasına yardımcı olur. Ahlakın kanun biçimi aldığı "aşikâr" kabul edilir, böylece kategorik hükümlerin oluşturulduğu ana hattı teşkil eder, ayrıca Tanrı'ya ve ölümsüzlüğe dair varsayımlar da

buradan doğar, tıpkı ilahi takdir, lütuf, gelişim, kozmopolitan yapı ve etik devlet yapısına ilişkin biraz daha hafif önermeler gibi. Ahlaki ödevlere duyulan saygının, şımarıklık eğiliminin aşağılanması olarak *hissedilmesini* sağlayan "duyusal-olmayan his" vardır ve bu his *duyusal alandan* uzaktır, çünkü eğer uzak olmasaydı ahlakın saflığını zedeleyebilirdi. Algı kategorilerinin kavrayışına elverişli inorganik doğa ile bu kategorileri aşan, etkili nedensellik kapsamından kaçan ve dünyayı olabileceği en üst noktaya taşıyabilecek daha yüksek bir aklın oluşturacağı varsayımlara ihtiyaç duyan organizmalar arasında geç kalınarak vurgulanmış radikal bir ayrım vardır. Bunun yanı sıra insani yetilerin kendiliğinden ayarlanarak, güzelliğe dair deneyimlere, bu deneyimlerin iletilebilir ve evrenselleştirilebilir olmasına imkân verecek şekilde kavramsal ifadelerin altındaki bir düzeye ulaşmasından da söz edilebilir. Ben ahlakın yasa olarak kabul edilmesine odaklanıyorum.

Ahlakın kanun biçimini alması (eğer ahlak kanun biçimini almasaydı daha fazla beslenip duruma göre şekil alacak olan çeşitli yaşam biçimlerini ve insanın dünyaya olan basit bağlılıklarını ifade eder durumda olabilirdi) ispatlanabilecek bir şey *değildir*. İlk aşamada, deneysel olarak gösterilebilir; kendisine hükmeden bir güç tarafından başkası aleyhine yalancı tanıklık yapması veya ölümle yüzleşmesi istenen birinin kendini ahlaki bir iç çatışmanın içinde bulması gibi. Kant'a göre insanın vicdanı ve için için hissettiği daha alçakça arzuları farklı yönlere işaret eder, vicdana dair fenomenolojik bir farkındalığımız olduğu görülmüş olur. Ancak bu ilk test yeterli değildir. Yalnızca net farkındalığın daha temel bir formuna işaret eder. Örneğin vicdanın rolünü kabul eden ancak vicdanı duygusal, kültürel yaşamın değişkenlikleri arasından geçen karmaşık, *ikincil* bir oluşum olarak gören çeşitli teoriler vardır; bunlar arasında Spinoza, Freud ve Nietzsche'nin teorileri sayılabilir. Ve Kant'ın da ilgi gösterdiği Epikür, benzer bir yorum getirmiştir denilebilir – ancak Kant'ın kendisi durumu tam olarak böyle görmez. Dolayısıyla bilge Kant daha temel nitelikte bir adım atar.

Duyular üstü iradenin, ahlakın ve yasaların insana doğuştan işlenmiş unsurlar olup olmadığını "bilemeyiz". Ya da duyusal bir yolla da, yani algılar aracılığıyla daha yüksek zihinsel duyulara doğru akacak şekilde "tecrübe edemeyiz". Ancak, statüsü ve rolü bir kez tam olarak saptandığında inkâr edilemez hale gelen daha yüksek bir duyusal-olmayan özgürlük yetisi aracılığıyla bu duyular üstü olguları hemen fark edebiliriz. Aşağıda Kant'ın kilit nitelikteki saptamasını görebilirsiniz:

> "Gerçekliği tecrübeden gelen kanıta dayandırılması gereken her ne varsa, o şeyin gerçek olması olasılığı o tecrübenin dayandığı temellere dayanır; ancak doğası itibariyle, saf ama pratik mantık bu türden bir dayanak noktasına bağımlı olmalıdır denemez. Dahası, ahlak yasası net olarak kesin bir unsur olarak verilmiştir, bir bakıma saf mantık gibi... Dolayısıyla ahlaki yasanın objektif gerçekliği hiçbir akıl yürütme yoluyla, teorik, spekülatif veya ampirik olarak desteklenmiş hiçbir mantıki yolla ispatlanamaz... Yine de, kendinden menkul yapısı çok sağlamdır."[14]

Belki de karanlık denebilecek bu saptama, duyusal-olmayan ahlak kavramının akıl yürütülmesi yoluyla anlaşılabilir olmaktan ziyade "kendisinin bir akıl yürütme zemini olarak işlev gördüğünü ve hiçbir tecrübenin ispatlayamadığı, ama muhtemelliği spekülatif mantık tarafından kabul edilmesi gereken bir olgu"[15] olduğunun söylenmesiyle desteklenmiş olur. Spekülatif mantık bizi *biçim* ve *biçim olarak yasa* fikrine götürmüştür. Ahlakın yasa ve özgür irade olarak aldığı biçimler artık saf pratik mantığın ta kendisinin etkinlikleriyle *ifade edilir* hale gelir.[16] Kant'a

14. Kant, *Critique of Practical Reason*, s. 48-49.
15. Kant, *Critique of Practical Reason*, s. 49.
16. *The Twenty Five Years of Philosophy*'de Eckart Förster durumu şu şekilde ortaya koyar: "Kant'ın İkinci Eleştiri'deki çıkış noktası akla uygun bir algı olmasa da, bir mantık faktörü olarak ahlak yasasının deneyimiyle başlar, ki bu da algı kadar kesindir ve İlk Eleştiri'de izlediği prosedürden ayrıldığı noktadır" (122). Eckart'ın kitabı benimki henüz oluşum sürecindeyken çıkmıştı. Yeterince derinlemesine okudum, kitap gerçekten müthiş bir çalışma, ama içindeki büyüleyici unsurlar benim kitabımda izlenen yoldan çok farklı.

göre ahlak, evrensel bir yasanın yanı sıra buna boyun eğmek veya eğmemek özgürlüğünü gerektirir, hem tabi olduğumuz hem de geçtiğimiz sınavlar neticesinde oluşturulmasına katkı sağladığımız bir ahlak yasasına ihtiyaç duyar. Eğer bu yasa reddedilirse, düşünürken (veya mantık yürütürken) mecburen başvurduğumuz özgürlük, geriye doğru katlanırken kendi kendini bozguna uğratır. Ve Kant'ın dediği gibi insan mantık yürütmedeki özgürlük unsurunu sürekli reddedemez, çünkü kişi bunu reddetmeye çalıştığında, farkında olmadan, gerçekleştirdiği etkinliğin ta kendisini, daha eskiye dayanan güçlerce değiştirilemez olarak tayin edilmiş gibi görerek reddetmiş olur. Bunlar Kant'ın yaklaşımlarındaki güçlü konulardır ve bunları değerlendiren bir eleştirmen de, yalnızca reddetmekten ziyade böylesi deneyimlere alternatif açıklamalar getirmek baskısı altındadır. Bu konuya son bölümde döneceğiz.

Özgür irade, yasalar ve ahlaka dair bu kolaylıkla kaçıp gidebilen, kuşku götürmez, kendi kendine verilmiş yetkinlikler böylelikle Tanrı'ya ve ölümsüzlüğe dair yapılmış transandantal çıkarımların oluşturulmasına imkân veren temel noktayı teşkil eder. Tanrı ve ölümsüzlük kavramları zaruri varsayımlardır, bunun nedenlerinden biri de bu iki kavramın, ahlak yasasının ilkelerinin fark edilmesi açısından tarihi bir gelişim sürecinin var olmasına imkân vermeleridir. Bu farkındalığı sağlamak insanın kapasitesini aşar.[17]

Şimdi Kant ve irade konusu üzerinde biraz daha duralım. İrade (arzunun daha üst seviye bir şekli), arzuların daha alt seviye veya tensel biçimleriyle çatışma içinde olduğunda ahlak yasalarına uymaya razı gelebilir veya böylesi eğilimlerin baskısına boyun eğebilir. Kendi sistemi içindeki karmaşıklıklara

17. Bana göre bir varsayım mantığın başka boyutlarınca önü kesilmemiş bir olasılıktır ve çıkış noktasında aşikâr olan bir ahlak mantığını sürdürebilmek için yolumuza tutmamız gereken ışıktır. Varsayımın ne olduğu düşüncesi daha da derinlemesine işlenmesi gereken bir konudur, özellikle de farklı varsayımlar farklı duruşlar sergiler durumdayken. Ama ben bu kitapta bu konunun peşinden gitmeyeceğim.

karşı hayran olunacak biçimde sürekli tetikte olan Kant ise ahlaki çelişki konusunda düşüce üretmek açısından da daha derinlere iner. Kant, böylesi arzuların irade üzerinde uyguladığı baskı konusunda nihayetinde şu sonuca ulaşır: *İradenin yapısı, daha önceki dönemde Augustine'in ortaya koyduğu şekilde kendisine karşı parçalanan bir irade tanımına oldukça yaklaşır.* Ve bazı insanlarda durum bu yapıya yakın seyreder, doğası gereği özünde kendisine karşı parçalanmış bir hal alır. Dolayısıyla *Saf Aklın Dahilinde Din* adlı kitabını yazdığı dönemde şunu görürüz:

> "İnsanoğlunda doğal bir kötülük eğilimi vardır; ve bu eğilim özgür olan bir iradede aranması gerektiği için..., ahlaken kötülüktür. Bu radikal bir kötülüktür, çünkü tüm ilkeleri temelden yozlaştırır; dahası bu kötülük, doğal bir eğilim olarak insan gücüyle ortadan kaldırılamaz, çünkü ortadan kaldırılması yalnızca iyilik yanlısı ilkelerle olabilir ve tüm ilkelerin nihai temeli yozlaşmış kabul edildiğinde bunun mümkün olmadığı görülür; diğer yandan bu kötülüğü alt etmenin de mümkün olması gerekir; çünkü bu kötülük, insanın içinde bulunan, eylemleri özgür bir varlıktır."[18]

Dolayısıyla irade, ahlak yasalarının kabul veya reddedilmesini sıradan "eğilimlerden" ayıran araçtır. Ancak irade kavramı dahilindeki karmaşıklıklarla baş edebilmek adına Kant da, iradenin kendisine karşı parçalanabileceğini kabul etmek, iradenin iç yapısına (Adem'in ilk eyleminden ziyade başka anlarda) Augustineci ilk günah konseptini ilave etmek noktasına yaklaşmak baskısıyla karşılaşmıştır. İrade kimi zaman içinden kendini çekip çıkaramadığı bir çıkmaza düşer; yine de böylesi bir çıkmazın içindeki iradeyi kendi seçimlerinden sorumlu tutmak durumundayız.

Titiz Kant bu anda yeni bir parlama veya ayrım noktasına ulaşmış olur: sorumluluk mantığındaki trajik bir unsuru dramatize edebilirdi (sorumluluk mantığında sorumluluğa duyulan kültürel ihtiyaç, iradeli öznelerin sorumluluk açısından

18. Kant, *Religion within the Limits of Reason Alone*, s. 32. (*Saf Aklın Sınırları Dahilinde Din*, Çev. Suat Başar Çağlan, Literatürk Academia Yayınları, 2012).

gerçekte sergiledikleri davranışlarla tam olarak uyuşmaz, bunun neticesinde de sorumluluk mantığı trajik akıl peşinde serbest kalır) veya ahlak anlayışının talep ettiği sorumluluk mantığı dahilinde saptamaya yakın olduğu boşluğu kapatmak için bir araç bulmayı umabilirdi. Kant ikinci yönde ilerler. Böylece kendi varoluşsal denklemlerine Augustineci lütuf kavramıyla benzerlikleri olan bir yaklaşım ekler. İnsanın iradesi nedeniyle içine düştüğü çıkmazdan kurtulmasına yardımcı olan Tanrı lütfu, Kant'a göre resmi olarak Hıristiyan inancından türetilmiş değildir aslında; pratik mantığa dair bir başka varsayım olduğu da söylenemez, ama buna yakındır. Bu lütuf mantığın "kendisinin" sınırlarını aşan vazgeçilmez bir "umut"a dönüşür, *yine de sorumluluk anlayışını ve iradenin pratik mantıkla özgür ilişkisinin bütünlüğünü korumak açısından gereklidir.* Mantığın bütünlüğü açısından gerekli bir takviyedir, çünkü ahlak iradeyi sorumluluk duygusuyla yakın ilişkiye sokmaya ihtiyaç duyar. Kantçı umudun cüretkarlığıdır bu.

Kant'a göre, materyal yönelimlerden kurtulup otonomimizi sağlamak için yalnızca normalde doğada başka alanlarda kullanışlı bulduğu (belli bir derecedeki organizmalar hariç) nedensellik anlayışının sınırlı mantığını aşan bir irade felsefesini benimsemekle kalmamalı, aynı zamanda ilahi lütfun, bizleri, *kendisi karşısında parçalanmış bir iradenin iç parçalanmasının ötesine taşıyacağını umut etmeliyiz, özellikle de irade bunu yardımsız yapamazsa ve yapamadığında.* Aksi taktirde ahlakın gereksinimlerini yerine getirmek mümkün olamayabilir. Ayrıca bu umuda tarihsel gelişim süreciyle destek sağlamak ahlak fikri açısından önemlidir, der Kant.

Kant'ın Piyasa-Vari Varsayımları

Büyüyerek ilerleyen bu varsayım ve umutlar grubunun yolu kolektif yaşamla da kesişir. Etik bir devlet oluşturma yolunda kozmopolit gelişime dair Kantçı yaklaşımın öncelikli olarak dayandığı zemin, tarihi gelişim sürecinin sağladığı ampirik

kanıtlar değildir. Bu varsayımlar, en azından ilk aşamada, yaygın ve ortadan kaldırılamaz saf bir ahlakı korumak ve güvence altına almak adına *bizim* ortaya koymamız gereken varsayımlardır. Dolayısıyla Kant kozmopolitanizmi ve evrensel gelişim anlayışını kabul ettiğinde, fiili tarihe dayalı kanıtların bu gelişmeleri desteklediğini söylüyor değildir yalnızca. Her şeyden öte kendi ahlak anlayışının anlamını ortaya koymaktadır: ahlakı yasa olarak gören o net fikirden kolektif bir anlam çıkarır ve bu anlamı, ahlakı yasa olarak tanıyan anlayışı güvence altına almak adına hali hazırda var olan diğer varsayım ve yaklaşımlara ekler:

> "Dolayısıyla şunu söylemekte sakınca görmüyorum ki, insanoğlunun doğal amacı sürekli olarak kültürel gelişim içinde olmak olduğuna göre, ahlaki amacı da daha iyiye doğru gelişmek olarak algılanabilir. Ve bu gelişim anlık olarak kesintiye uğrayabilir, ancak hiçbir zaman bütünüyle koparılıp atılamaz. Bu varsayımı ispatlamamın gerekli olduğunu düşünmüyorum... Çünkü iddiamı kendi doğal görevime dayandırıyorum... sürekli daha iyiye gitmeleri için (bunun mümkün olduğu varsayılmalıdır) gelecek nesilleri etkilemek görevine."[19]

"Dolayısıyla şunu söylemekte sakınca görmüyorum ki ...; ahlaki amacı daha iyiye doğru gelişmek olarak algılanabilir..." Bu da şu anlama gelir ki, Kantçı ahlakı gerçekleştirmek için fiili, deneysel, tarihi kayıtların sağladığı desteğin ötesinde, Kant deneysel verilerin sağladığı desteği yeterli bulmasa da böylesi bir varsayımı benimsemek gerekir. (Bazı Kantçı kozmopolitanizm teorileri, Kant'ın yaklaşımlarının fiili tarihe dayalı açıklamalar getirme girişimi olmaktan ziyade temel ahlak anlayışından doğduğunu görmezden gelir.)

Tarihsel gelişimi varsaymak adına doğal görev ile gelişimin sunduğu tarihsel kanıtlar arasındaki ilişki ise bu durumda daha da karmaşık hale gelir. Eğer dünyanın doğal tarihinde bir gelişim hikâyesine gerçekten yaklaştığına ve dünyaya böyle bir gelişim

19. Kant, "On the Proverb", s. 86.

atfetmenin bizim doğal görevimiz olduğuna dair "işaretler" olmasaydı, o zaman yasaların ahlakına duyulan güven çözülmeye başlayabilirdi. Bu gerilim Kantçı evrenselcilikte hassas bir nokta yaratır. Bu hassas nokta dolayısıyla ahlakın gereklilikleri Kant'ı, tarihe kademeli bir ahlaki gelişim çerçevesinde bakmaya ve farklı ırklara, kadınlara ve Avrupalı olmayanlara karşı modern zamanların erken dönemlerinde alınan tavırları *gelişimci* olarak değerlendirmeye zorlar; ayrıca yine adı geçen her bir grubun Avrupa Hıristiyanlığı'ndan farklı ölçülerde medet ummasını açıklamak durumunda bırakır. Örneğin, "beyaz" ırkın üstte ve "siyah" ırkın altta olduğu bir hiyerarşi haritası çizer. Bazı Kantçılar Kant'ın bu konularla ilgili görüşlerini yaşadığı dönemin basit önyargılarına kapılması olarak görür, bu yüzden de bu görüşlerin onun ahlaki evrenselcilik mantığından ayrı tutulmaları gerektiğine inanırlar. Ancak unutulmaması gereken bir nokta o dönemde bu önyargılara kapılmamış filozofların ve düşünürlerin de olmasıdır, kaldı ki Kant'ın bu varsayımları ve beklentileri kendi felsefesine dair gayet açıklayıcı öğeler barındırır durumdadır. Bu "önyargılar" gelişimci evrenselcilik çerçevesinde bakmak görevi ile böylesi "kesintisiz" bir gelişimin gerçekten var olduğuna dair fiili tarih içindeki işaretleri bulmak arasındaki ilişkiyi, yani Kant felsefesinin ihtiyaç duyduğu ilişkiyi *açıklar*.

"Daha aşağı" ırklar beyaz ırktan medet umar. Dolayısıyla Kantçı ırk hiyerarşisi yalnızca o döneme ait bir kültürel önyargıyı ortaya koymakla kalmaz, ayrıca ahlaki yaklaşımını sağlama almak adına tarih ve gelişimci evrenselcilik arasında var olduğunu belirtmesi gereken ilişki içinde de *izleri* görülür. Bu konuya başka bir kitapta daha çok değinilmiştir.[20]

20. Bu bölümün ilk versiyonu yayımlandıktan sonra Louden'in muhteşem kitabı *Kant's Impure Ethics* ile karşılaştık. Louden, Kantçı argümanın katıksızlığının, Kant'ta olduğu gibi, insan doğası ve kültürünün katıksız olmayan yönlerine ilişkin faktörlerle ilişkilendirilmelidir. Bu yapılmazsa ahlak, Kant'a göre, tarihsel olarak gelişim göstermeyecektir. Dolayısıyla Kant bu bölümdeki "jimnastik" tartışmasıyla bağlantı kurmuş olur. Aramızdaki farklılıklardan ilki şudur ki; Louden, ahlakın *katıksız* boyutunun doğruluğu su götürmez yapısını sorgulamaz. İkincisi, Louden, Kant'ın kadınlara, ırklara ve Avrupa dışı ülkelere yakla-

Bireysel lütuf umudu kolektif ve tarihi bir boyut da kazanır. Kolektif tarihi gelişim varsayımı, ahlaki evrensellik fikrini geçerli kılabilmek için gereklidir. Aksi halde, ahlaken gerekli olanın bu dünyada var olmasının muhtemel olmadığı bir çıkmaza varılır ve bu çelişki, dışarıdan içeri doğru olan ahlaki bakış açısına olan bağlılığı baltalamaya başlayacaktır. Ancak belli bir ölçüde etik bir devlet oluşturulduğunda bile, ihtiyaç duyulan gelişim, bu etik devletin kendi kolektif eylemlerinin uzun vadeli etkilerini öngörme kapasitesini aşan bir gelişim olacaktır. Sonuç olarak, kolektif tarihin gidişatına ilahi akıl ve lütuf unsurlarını da ekleyerek ışık tutma gereği artık doğmuştur diyebiliriz. Kant, şuna inanmamız *gerektiğini* söyler: "Tanrı'nın insana karşı sevgisi (mantık yoluyla bundan emin olunabilir), insan bütün gücüyle Tanrı'nın iradesini gerçekleştirmeye çalıştığı sürece yaptığı işteki eksiklikleri ortadan kaldıracaktır, bu eksiklikler ne olursa olsun."[21] Ve Kant'a göre bu durum da tıpkı ahlak yasaları gibi ortadan kaldırılması imkânsız ahlak fikrinin *kolektif* bir sonucudur. *Yetilerin Çatışması* adlı çalışmasında benzer bir noktayı daha dramatik biçimde ortaya koyar: "Şunu açıkça ortaya koymak gerekir ki, bu ahlaki eğilimi geliştirmek için biz kendimiz çalışmalıyız, ancak aslında bu eğilim mantığın (teorik sebep arayışlarında) hiçbir zaman ulaşamayacağı ilahi bir kaynağa işaret eder, bu yüzden de bu eğilime sahip olmamız övgüye değer bir şey değildir, daha ziyade ilahi lütfun işidir."[22]

şımlarını felsefenin evrensel özüne dokunmayan önyargılar olarak görür. Ben, Kant'ın evrensel gelişim varsayımıyla ampirik tarihteki "işaretlere" duyulan ihtiyaç (ampirik tarih tarihsel gerçeklik içinde bu ihtiyacı gözler önüne serer) arasındaki bağlantının Kant'ın evrenselciliğindeki problemi derinleştirdiğini öne sürüyorum. Tarihte herhangi bir noktada, diyebilirsiniz ki, evrensel bir ahlak yasası talebi, sahip olunan önyargıları felsefenin talep ettiği evrensel gelişim anlayışına ekleyerek dönemin önyargılarını derinleştirme ve katılaştırma potansiyelini taşır. Louden, Kantçı ahlakın öncül, "katıksız" boyutlarına zaruri destek sağlamak adına ele alınan işaretlere daha fazla dikkat etmelidir. Bu farklılıklara rağmen Louden'in kitabının zenginliği, bu bölümde ele alınan konulara hitap etmektedir. Kantçı felsefede ırkın oynadığı rolü ele alan bir deneme için bkz. Culver, "Race and Vision."

21. Kant, *Religion within the Limits of Reason Alone*, s. 110.

22. Kant, *The Conflict of the Faculties*, s. 75.

Bu durumda bu nokta, insanoğlunun doğru bir ahlakla kendi başına başarabilecekleri ile bu ahlaki yaklaşımların geliştirilebilmesi için ihtiyaç duyulan başka unsurlar arasındaki boşluğu kapamak adına, Kant'ın, doğadaki piyasa süreçlerine benzer şekilde ilahi güçten ilham aldığını varsaydığı noktalardan biridir.

Ahlakın kendini desteklemek için doğrudan tedarik edemediği unsurların "doğa"dan tedarik edildiğinin varsayılması gerektiği konusu daha geç dönemlerdeki(1795) bir makalesin olan "Ebedi Barış"ta devam eder: "Ebedi barışı *garanti altına* alan, doğa denen büyük sanatçıdan daha azı olamaz (*natura daedala rerum*)." Bu zaruri destek noktalarını uslamlama yoluyla bulamayız, ancak hayattaki ahlak imgesinin bu gezegende gelişimci bir benzerinin bulduğuna dair inancımızı sürdürmek adına var oldukları hükmüne varmalıyız.

Peki bu çıkarım nasıl bir şekil alır?

> "Mantığa dayandırılmış, saygı gösterilen ama pratikte kifayetsiz iradenin yardımına doğa yetişir. Aslında bu yardım doğrudan bu kendini arayış içindeki eğilimlerden gelir... ve [uluslardan oluşan bir dünyada] bir eğilim diğerlerinin yıkıcı yatkınlıklarını kontrol etmeye veya ortadan kaldırmaya muktedirdir. Mantık için de, karşıt eğilimlerden oluşan grupların hiçbiri yokmuş gibi, sonuç aynıdır ve böylece insanoğlu ahlaken iyi olmasa da, iyi bir vatandaş olmaya zorlanır."[23]

23. Kant, "Perpetual Peace," 120, 124. Kant'ın net şekilde ortaya koyduğu gibi, bu durumda "doğa", bilişsel kavrayışla bilinen süreçlere karşılık gelmez; ahlakın gelişim göstererek kendi amacına yaklaşmasıyla birlikte bu süreçlerin altında yatacak olan ve onları güçlendirecek olan unsurlar hakkında oluşturmamız gereken varsayımlara karşılık gelir. Eğer ahlaka adanmışlığımız mümkün olduğunca teminat altında olacaksa, ahlakın gelişim göstererek kendi amacına yaklaşması isteğine ihtiyaç duyulur. Ve temeli oluşturan bu süreçlerin "işaretleri"ni gözlemlediğimiz objelerde görmeliyiz. Diğer yandan, bu metinde Kant'ın bilgeliği de yeterince ortaya çıkar, örneğin şöyle dediğinde: "Dünya bir küre olduğuna göre, onlar [insanlar] sonsuz ölçüde dağılamazlar, nihayetinde yakın bir çevre içinde yaşamaya katlanmaları gerekir" (118). Bu metin hem Kantçı sistemin sac ayaklarını ortaya koyması hem de Kant'ın insanlık adına özlemlerini gözler önüne sermesi açısından muhteşem bir metin.

Bu saptama birçok anlamla doludur. Bir yandan, gelişmekte olan ama kendi başına yetersiz kalan bir ahlak mantığı anlayışını korumak için Kantçı "ilahi takdir" (etkili nedenselliğe indirgenemeyen "doğa" unsurlarını ifade etmek için kullandığı kelimelerden biri) varsayımının nasıl da gerekli olduğunu; bir yandan bu korumanın, hem doğaya hem de "uluslar" arasındaki ilişkilere varsayımlar halinde dahil edilen iyi huylu piyasa-vari dengeler halini aldığını ve bir yandan da Kant'ın bu vesileyle gelişimci ahlak imgesini piyasa-vari varsayımlarla kurtarmadan hemen önce insanlık adına trajik bir *olasılık* vizyonuna nasıl da yaklaştığını gösterir. Burada Kant hem çağdaş neoliberalizme farkında olmadan eklenmiş bazı varoluşsal gerekleri hem de bunların aslında ne kadar kırılgan olduğunu önceden tasvir eder. Önceden ortaya koyduğu için de bunları *varsayım* haline getirir. Neoliberalizm oluşturulmadan önce Kant neoliberal değildi elbette. Ama, ilk olarak, doğaya ve uluslara atfettiği gayrişahsi süreçlerde neoliberalizme benzerlikler vardır ve ikincisi, bu benzerlikler insan-dışı süreçlere dair neoliberal kavramların ne kadar yetersiz olduğunu ortaya çıkarmaya yardımcı olur. Çünkü Kant, bir kez daha, kendi ahlak teorisinin gerektirdiği örtüyü yaratabilmek için bilinç dışı ulusal eğilimleri ve doğa hakkındaki varsayımları ne şekilde geliştirmesi gerektiğini anlamıştır; neoliberaller ise kendi teorilerinin aynı alanlarda doğurduğu paralel ihtiyaçlara karşı ve varsayımlarının ne kadar güvenilir olduğu konusunda daha az bilinçlidir. Doğa, kendi eğilimleri veya ilahi müdahale neticesinde neoliberal uygulamalara karşı ne kadar anlayışlıdır? Kantçı ahlak, tarihe dair varsayımlar ile Kantçı ahlakın başvurduğu doğa arasındaki iç ilişki bir kez betimlendiğinde, Amerikan neoliberalizminin bazı bölgelerde bir dizi dini inanç desteğiyle nasıl teşvik edildiğini görmek daha az şaşırtıcı hale gelebilir.

Kant'ın ahlak imgesi ve bunu insan emellerinin ötesine, doğaya taşımak için eklememiz gereken evrensel gelişim varsayımları ile uluslar arasındaki bilinç dışı ilişkiler akımı arasındaki bağlantı, günümüzde birçok insanı, yarattığı yıkımın hemen

ardından neoliberal ideolojiyi yeniden inşa etmeye iten baskılara dair birinci bölümde yaptığımız açıklamaları güçlendirmemize yardımcı olabilir. Daha önce listesini yaptığımız maddeler; bazılarının kısa vadeli kişisel çıkarlarını, çok sayıda çalışan ve orta sınıf erkek arasındaki yukarı yönelimli kimlik kaygısı üzerinden güdülen siyaseti, gitgide daha elverişsiz hale gelen koşullar altında Amerika'nın dünya üzerinde yoğunlaşan hak iddialarını ve politikacılar sıkıştıkları kördüğümden kurtulup piyasaların işlemesine izin verselerdi dünya kendi başının çaresine bakardı aldatmacasına kapılan birçok "ılımlı" insanı bu düşünceye teşvik eden günlük çileleri kapsıyordu. Bu baskıların içinde Kant'ın kendisinin de hissettiği türden bir varoluşsal endişeyi uzak tutmaya yarayan daha temel bir dürtü var mıdır? Bundan emin değilim. Burada spekülatif şekilde ortaya koyduğumuz açıklayıcı destek unsurları yalnızca yukarıda altı çizilen diğer faktörler devrede olduğunda bu yönü işaret eder.

Ancak Kant'ın transandantal argümanlarının zor zamanlar yaşadığı bir dönemde, seküler sosyal bilimler yaklaşımı altında uzun zamandır soğuk bakılan böylesi argümanlara günümüz kültüründe rağbet edilmeyebilir. Kant için belirgin bir kavrayışla ve sıkı argümanlarla temelden sağlamlaştırılan bir ahlak imajını etkin olarak koruyabilmek için, gerekli umudu ve varsayımları teşkil eden unsurlar, günümüzde gayrişahsi piyasa süreçlerine insan-dışı dünyayla çetrefilli ilişkilerinde iyiliksever bir imaj verebilmek arzusuna eklenmiştir. Gayrişahsi piyasalardaki seküler kişisel çıkar ile ilahi tasdikli ahlak kavramları arasındaki çelişki kendi aralarında belli bir bütünleyicilik de ortaya koyabilir, tıpkı ABD'deki dini-neoliberal rezonans sisteminin yaptığı gibi. Bu iki yönelim belli açılardan birbiriyle anlaşmazlık içindedir. Ancak günümüze özgü bir endişeyi uzak tutmak için de birlikte işlerlik gösterirler: piyasalar ve/veya ilahi takdir dahilindeki kendi kendini düzenleyen çıkar imgelerine umut bağlamak yönündeki kültürel arzuların *yoğunluğu,* olguların kırılganlığını ve bu kırılganlığın demokratik siyasetin sırtına bindirdiği yükü gözlerden uzak tutar. Kant böylesi bir varoluşsal endişeyi bastırmak için

ahlaka, varsayımlara, doğaya ve uluslar arasındaki piyasa-vari süreçlere dair tanımlarında çizdiği iç içe geçmiş portreleri kullanarak tek yönlü olarak hizmet veren bir istasyon sağlar. Ancak bu doktrin uçlarda artık keskinliğini kaybetmiş, içten de yumuşamış durumdadır. Diğerleri, daha popüler imgeler bu girişimin yerini alır. Diğer yandan, *varsayımlarını* başlatabilmek adına Kant'ın bu *endişeyi* hissetmiş olması gerektiğinin hatırlanması gerekir. Bu da Kant'ın bilgeliğini ve asaletini ortaya koyar.

Dolayısıyla, belli bir mesafeden de olsa, Kant'ın şu konudaki idrakına hayranlık duyuyorum: dünya hakkındaki geliştirilen spekülasyonlara ilişkin olarak ahlaki bakış açısı bize "geliştirilen bu spekülasyonların, doğaları ve kendilerine dönük amaçları çerçevesinde değil, her şeyin nihai amacının ne olabileceğiyle ilgilenen bir ahlaki ilke doğrultusunda değerlendirilmesi gerektiğini" tavsiye eder.[24] Kantçı endişe ve buna verilen yanıt "*Her Şeyin Sonu*" başlıklı bir makalede bu formülasyon çerçevesinde ortaya konmuştur. Ben de bir inanç olarak saygı duyabileceğim ama bu inancın zorunluluk oluşturmasını reddedeceğim saygılı bir tartışma ilişkisi arıyorum. Böyle yaparak da Kant'ın spekülatif ve pratik mantık arasındaki ayrımının koyduğu sınırların oldukça ötesine geçebilen kanıt ve düşünceleri kovalamanın ve bunu farklı yollarla yapmanın günümüzde akıllıca olacağına dair kendi görüşümü kendi kelimelerimle ortaya koymuş oluyorum. Sonrasında da Kantçı ve neo-Kantçılar arasındaki farklılıklar çerçevesinde etik-politik ittifaklar arıyorum. İnanç farklılıklarımız çerçevesinde, maneviyat konusunda benzer yönlerimiz olduğunu da görebiliriz belki. Oto-organizasyona dair Kant'ın yaptığı keşif de inanç açısından aramızdaki boşlukları kapatmaya yarayacak bir zemin oluşturabilir.

Kant'a geri dönelim. Kant'ın çalışmalarındaki zaruri varsayımlar, umutlar ve sonuçlar listesi devam eder, hepsi de Augustine'in ilahi ilhamla oluşturulmuş kutsal metinlere dayandırdığı inançla ve Tanrı'ya dair daha doğrudan tecrübelerle yakın ben-

24. Kant, "The End of All Things," s. 97.

zerlikler taşır. Bu listeden yeterince maddeyi ele aldığımızı söyleyebiliriz, ama pratik mantık ve kozmopolit gelişim anlayışının şüphe edilmez bir tohumdan büyüyüşünün nasıl anlatıldığını görmek zaruridir denebilir.

Genellikle böylesi zaruri sayılan anlara, varsayımlara ve umutlara başvurmadan ilerlemeye çalışmış neo-Kantçılığın, günümüzde bu unsurlara bağlı kalınışını gitgide daha belirgin biçimde idrak edişini görmek de yerinde olabilir. Örneğin, daha önceleri Kantçı mantığı kaçınılmaz olarak karşıt varsayımlar içeren bir dil felsefesine çevirmiş olan Habermas, şimdi de bunun içine Kant'ı hatırlatır şekilde Hıristiyan inancından gelen bir "-mış gibi" ilavesi yapmaktadır. Bunu da insan motivasyonunu biyolojik açıklamalardan ve kendisi tarafından indirgemeci olarak görülen müdahalelerden izole etmek için yapar. Habermas şöyle söyler:

> "O hem birdir, hem de ikisi birdendir, Tanrı hem Yaratıcı hem de Kurtarıcıdır; bu yüzden de bu yaratıcı, eylemlerinde bir teknisyen gibi doğanın kanunlarına riayet etmek zorunda kalmaz... En başından beri, Tanrı'nın hayata çağıran sesi ahlaken hassas bir evrende iletişim kurar... İnsanın bunun neye varacağını anlayabilmesi için teolojik önermelere inanmasına gerek yoktur, şöyle ki, nedensel bir bağlılık olarak algılanan o bütünüyle farklı bağlılık unsuru, yaratılış kavramının özünde var sayılan fark ortadan kalkmış olsaydı, bu işin içinde olurdu."[25]

Bana öyle geliyor ki, Habermas son dönemdeki çalışmalarında Kant'a bir adım daha yaklaşıyor; hem Kant'a fazlasıyla yakın şekilde bilimsel anlayışa dair indirgemeci bir kavram ifade ediyor hem de insanları böylesi indirgemeci açıklamalardan ve bio-manipülasyon biçimlerinden korumak için bir "-mış gibi" varsayımı benimsiyor. Ancak biyoloji, yer bilimleri ve nöroloji alanlarındaki karmaşıklık teorisyenleri böylesi bir "-mış gibi" mantığını devreye sokan indirgemeci açıklamanın oldukça

25. Habermas, *The Future of Human Nature*, s. 115.

ötesine geçmiştir. Bazıları (birinci bölümde, ikinci ara bölümde gördüğümüz ve dördüncü bölümde yine peşine düşeceğimiz gibi) kendimizi de aşan gerçek yaratıcılık biçimlerine acizane biçimde katıldığımızı söylemeye hazırdır.

Benim sorum şu: bir onto-inancın parçası olarak varsayımlardan ve umutlardan oluşan Kantçı mantığın itiraz edilebilir *muhtemelliğine* değil de *böylesi bir mantığın gerekliliğine* nasıl karşı çıkarsınız, yani, *(a) evrensel ahlakın görünüşte şüphe edilemez bir temele dayandığı kabul edildikten sonra (b) böylesi varsayımların kaçınılmazlığına nasıl karşı çıkarsınız?* Bunun bir yolu Kant felsefesi üzerinde etkili olacak şekilde nedenselliğe, tecrübelere ve zamana dair alternatif teoriler ve felsefeler geliştirmektir. Bir diğer yolu da Kant'ın da içinde bulunduğu Avro-Amerikan kültürünün içine yüklenmiş teokozmolojik Hıristiyanlık temelini *Tanrıların Doğuşu*'nun karşı-kozmolojisiyle kıyaslamaktır. Üçüncü bir yol ise bu karşılaştırmalar aracılığıyla Kant'ın "doğruluğu su götürmez" çıkış noktalarının, onun varsaydığından daha puslu, daha ham ve daha fazla sayıda çoklu potansiyele sahip çıkış noktalarıyla dolu olduğunu göstermektir. Ve yakından ilişkili bir yol da günah çıkarmaların, ibadet uygulamalarının, kilise ritüellerinin, yasal varsayımların, seminer görevlerinin, okuldaki tekrarların, ailelerin yönlendirmelerinin, medyadaki haberlerin, televizyonlardaki dizilerin ve sorumluluklarla cezaları kapsayan kurumsal yapıların hem böylesi eğilimlerle bütünüyle olmasa da iç içe olduklarını hem de düşünmenin ve yargılamanın daha üst seviyelerine eriştiklerini hatırlamaktır.

Benim önerime göre, bu düşünceleri bir araya getirmek, Kant'ın en önemli anlarda yaptığı tüm o "sanki gerçekten böyleymiş gibi" diyen saptamaların ("sanki saf aklın ürünüymüş gibi, belli bir durumda kesin bir unsur olarak tayin edilmiştir") daha derin bir kaynağını ortaya koyabilir. Henüz Kant'ın zamanında (ve sonrasında) Hıristiyan dünyasında yaşayan insanlar genellikle, yaratılışlarında var olan bir yasaya itaat etme yönergesiyle etik olma çağrısını tecrübe ediyorlar*mış gibiydi*; bir bakıma daha

o dönemde, etkili nedenselliğe ait söylemlerle ve duyarlılığın ötesinde bir özgür irade aracılığıyla insan-dışı olaylarla insan eylemleri arasında keskin bir ayrım yapabiliyorlarmış gibiydi; bir bakıma daha o dönemde, iradenin iç çatışmaları biçiminde birbiriyle rekabet içindeki eylem eğilimlerini tecrübe ediyorlarmış gibiydi; bir bakıma daha o dönemde, iradenin parçaları keskinken ve kolektif eylemlerde yaşanan başarısızlıklar şiddetliyken ilahi lütuf arıyorlarmış gibiydi; bir bakıma daha o dönemde, aksi halde içine düşecekleri trajik çaresizliğin tehdidi altında hayata tarihsel gelişime dair zaruri varsayım çerçevesinde bakıyorlarmuş gibiydi ve bir bakıma daha o dönemde, doğayla insan arasındaki ilişkiyi, ilahi güç tarafından bizim ihtiyaçlarımıza göre ayarlanmış veya teknik ustalığımıza elverişli bir doğa anlayışı çerçevesinde görmeye heveslilermiş gibiydi. Diğer idrak biçimleri, dünyaya duyulan duygusal yakınlıklar, karakter gelişimi, varoluşsal deneyler ve cesaret çağrıları, kültürel olarak telkin edilmiş böylesi yaklaşımlar dizisi tarafından engellenir.

Ahlak ve Taktiksel Müdahaleler

Tanrıların Doğuşu'nu aklımızda tutarak, Kant'ın pratik felsefesinde çok fazla unsurun bağlı olduğu o önemli ana, o belirgin farkına varma anına dönelim. Kant'ın kendisi de, genel anlamda Hesiodos'un dünyasıyla kıyaslanarak tanımlanan, Augustinci-vari bir geleneğe dahil edilmişti; bu da gençliğindeki aşırı dindar hareketi takip etmesiyle olmuştu. Dahası, Kant'a göre, Avrupa gençliğin böylesi bir gelenek içinde eğitilmesi de *gerekiyordu*; bunun amacı da, ilkin, ahlakın yasa şeklini aldığına dair halihazırda var olan o uçucu farkındalığı keskinleştirmekti. İkincisi de duyular üstü mantığın taleplerini daha iyi kavrayabilir hale gelmek için duyusal eğilimler oluşturmaktı. Bu nokta, kültürel telkinle tetiklenen karakterin, ayna nöronların ve pasif sentezlerin Kantçı yapı dahilindeki önemlerini ortaya koydukları andır denebilir. Aşağıda telkin sürecine dair Kant'ın formülasyonlarından bazılarını bulabilirsiniz:

> "Henüz eğitilmemiş veya inceltilmemiş bir zihni ahlaki iyilik yoluna sokmak için onu kendi çıkarına hitap eden bir görüşle cezbetmek veya kendi zararına olacak bir unsurla korkutmak amacını taşıyan, ön hazırlık niteliğinde bir rehberliğe ihtiyaç duyulduğu kesinlikle inkâr edilemez. Ve bu yönlendirici ipler belli bir etkiye ulaştığında, saf ahlaki dürtü zihne aktarılmalıdır.
> Bir insana kendi değerini öğretmek zihnine güç verir, kendisi tarafından bile beklenmeyecek şekilde, kendisini tüm duyusal bağımlılıklarından azat edebilmesini sağlayacak bir güçle donatır (insanın memnuniyetle hükmettiği ölçüde bir güçle).
> Erdemin saf düşüncesi, insan yüreğine uygun biçimde öğütlendiğinde, iyilik yolundaki en güçlü itkidir ve hatta ahlaki ilkelere sürekli ve itinayla itaat meselesi haline geldiğinde, yegâne itkidir."[26]

Kant, gençlere, ahlakı yasa olarak gören o uçucu kabullenmeyi keskinleştirmelerini(veya dramatize etmelerini) sağlayan kültürel farkına-varma düzenini telkin etmek arayışındaydı ki kendisi de transandantal argümanlarını bu farkındalık üzerinden geliştirmiştir. Ve takip eden sayfaların ortaya koyduğu gibi, vicdan muhasebesi, örnekleme ve diğer telkin taktikleri, ahlaki tecrübeleri yasa olarak keskinleştirmek ve dikte ettiği ilkeleri kavrayabilen duyusal eğilimler oluşturmak için öğütlenir. Yani, Kantçı ahlakın dikte ettiği ilkelere uysalca karşılık vermeye uygun bir duyusal *karakter* inşa etmek için öğütlenir.

Bu durumda belki de Kantçı pratik mantık, basitçe, şüphe edilmez farkındalıktan yol çıkmaz. Üçüncü Kritik'te detaylı biçimde ifade edilen daha kavrayışlı bir özne imajına dolaylı olarak dokunan bir yolla, çocuklara yaşadıkları kültür içinde belli ölçüde zaten empoze edilmiş olan bir dizi uçucu deneyimi özel bir yolla *dramatize ettiği* söylenebilir. Daha sonrasında da Kantçı pratik mantık, bu dramatizasyonları hayatın yumuşak dokularına yerleştirmek için ilave taktiklerden ve disiplinlerden faydalanır. Ben de, o net farkındalığın, bu deneyimler bütünün-

26. Bu saptamaların üçü de *Critique of Practical Reason*, 153'ten gelir. Aşağılamanın, pratik aklın berraklaştırılmasında oynadığı rolü ve buna boyun eğme meylini ortaya koyan bir kitap için bkz. Saurette, *The Kantian Imperative*.

den yola çıkılarak oluşturulduğunu öne sürüyorum. Böylesi bir arka plan, bunun farkında olunması ve Kantçı varsayımlar bu durumda müşterek güç oluşumunun çarklarına katılır.

Birbiri içine kodlanmış inançlardan, eğilimlerden, varsayım ve umutlardan oluşan böylesi bir arka plan, Hesiodos'un Yunan dünyasına işlenmiş olandan belirgin biçimde ayrılır. Örneğin Plato'nun, Kantçı ahlakın öncü unsurlarından birkaçını ortaya koymak için gösterdiği çabalar, Kant'ın şımarık öğrenciler için yaptığı sahne korkusuyla gölgelenmiş numaralardan daha radikal bir mitsel şok terapisi gerektiriyordu.

Bense bu noktayı şöyle ifade etmek isterim ki, Kant hali hazırda var olan üstü kapalı bir farkındalığı belirgin hale getirmiş değildir; birçok farklı yolla kışkırtılabilen, güçlendirilebilen ve dramatize edilebilen, iltihap toplamış, kültürel olarak belli bir şekle sokulmuş bir *başlangıcı* belli bir yolla dramatize eder. Hiçbiri net olmayan, kültürel olarak şekillendirilmiş döneminin çıkış noktaları ile kendi kanun-gibi ahlak kavramı arasındaki etkileşimler spiraline katılır. Geliştirdiği transandantal argümanlardaki gereklilik havasını sağlama almak için bu süreçteki *dramatizasyon* unsurunu gizlemek zorundadır. Pratik mantık anlayışını korumak ve sürdürmek için bunu yapar. Bu yüzden de, Kant'ın sunumlarındaki sayısız "-meli, -malı"ların hem mantıksal hem de varoluşsal birer unsur taşımasından şüpheleniyorum. Varoluşsal unsur da aslında varoluşsal bir yakarış: "Dünya benim onu algıladığım biçimde var olmalı yoksa çaresizlik içinde yok oluruz." O veya bu türden varoluşsal unsurlar her felsefi yaklaşımda ve kuramda belli bir rol oynadığı için böylesi varoluşsal bir unsuru Kant'la sınırlandırmıyorum. Dramatizasyonu da hor görmüyorum. İki unsur da etik-politik teoriler açısından işlevseldir. Hem argümanların hem de dönüşümlerin felsefede önemli roller oynamalarının nedenlerinden biri budur.

Kant'ın, ahlakın yasa olarak algılanışını yalnızca net farkındalığa bağlamadığını belirtmek yerinde olur. Örneğin, aynı zamanda Newton bilimindeki yasa fikri ile ahlak alanındaki yasa fikri arasında da yetkin bir analoji oluşturur. Whitehe-

ad'in ifade ettiği gibi, Newton'ın doğa yasaları zorlayıcıyasalar olarak değerlendirilir. Yaratıcı bir Tanrı bunları doğanın ebedi hükümleri olarak meydana getirmiştir. Böylelikle Kant, tüm inorganik süreçler için büyük oranda kabul ettiği Newton'ın doğa yasalarının bir açıdan, ahlak yasalarının da bir başka açıdan zorlayıcı olduğunu söyleyebilir. Ahlaki yasalar da ebedidir ve zorlayıcıdır, ancak doğanın zorlayıcı yasalarının aksine iradeyle reddedilebilir veya kabul edilebilirler. Bu kombinasyon doğa ve ahlak arasındaki analojiyi yalnızca öneri boyutunda kalmaktan çıkarıp *yetkin* hale getirir. Diğer yandan, doğa yasalarının zorlayıcı yasalar olduğundan emin olabilir miyiz? Whitehead, kuantum mekaniğinin de etkisiyle doğa yasalarının zorlayıcı yasalar olduğu fikrine "içkin" yasalar kavramını geliştirerek itiraz eder. Bu yasalar, evren gelişimini sürdürdükçe ortaya çıkar ve bütünüyle kapalı veya tamamlanmış yasalar değildir.[27] Aslında farklı zamansal sistemler arasındaki ilişkiler evrende farklı düzeylerde yaratıcılık gelişimine neden olur. Dahası Whitehead, insanın düşünme eylemine ilişkin olarak, yaratıcılık ve özgürlük unsurlarını da barındıran ama bunları ille de ahlak yasasına bağlamayan paralel bir kavram oluşturur.

Whitehead'in "spekülatif felsefesi" ne derece makul olursa, Kant'ın ahlakı bir yasa biçimi olarak gören fikri desteklemek için oluşturduğu analoji, *gerekli* bir dayanak olmaktan o derece uzaklaşır. Bu iki kritik aktivite bir araya geldiğinde (Kantçı çıkış noktalarının yeniden dramatize edilmesi ve Newton yasalarının zorlayıcı yasalar olduğu fikrine karşı çıkılması) Kantçı ahlak fikrinden *gereklilik* anlayışının koparılmasına yardımcı olabilir. Böylesi bir fikri varoluşsal bir fikir olarak savunmaya devam edebilirsiniz (diğer fikirlerle birlikte tartışılmak ve görüşülmek üzere), ancak o belirgin dayanak, transandantal argümanlara ve itiraz edilemez analojilere şüphe edilemez bir temel oluşturmak açısından artık fazlasıyla belirsiz ve sarsak bir zemin haline gelir.

27. Bkz. Whitehead, *Adventures of Ideas*, bölüm 7, "Laws of Nature." (*Düşüncelerin Serüvenleri*, Çev. Yusuf Kaplan, Külliyat Yayınları, 2008).

Böylece Kantçı pratik mantık artık bir karşıt okumaya tabi tutularak, kültürel olarak ahlak yasası adıyla sunulmuş toplumsal açıdan yerleşik uygulamalar şeklinde değerlendirilebilir. Kant, jimnastik sayesinde genç bir öğrencinin nasıl ahlak yasasına itaat etmeye hazırlandığının altını çizerken, onun zamanının kültürel açıdan yerleşik uygulamalarının ve tavsiye ettiği jimnastik kombinasyonunun, irade ve ahlaki yaşam konularındaki itiraz edilebilir yaklaşımını ayakta tutabildiğini söylemek tartışılır hale gelir. Evrensel mantığın filozofu, zaruri bulduğu varsayımlara halihazırda varoluşsal açıdan meyilli olduğu için inanan birine, gönülsüz bir kültür adamına dönüşür. Ve argümanlarını geliştirdiği merkez noktalar doğruluğu su götürmez çıkış noktaları olmaktan ziyade yerleşik kültürel tecrübeler olarak okunabilir.

Yunan dünyasına geri dönmek arayışında değilim ama bu dünyada bir dizi yeni olasılığa yönelebilmek adına oradan yardım almayı umuyorum. Örneğin, periyodik olarak keskin dönemeçlerle karşılaşan bir dünyada Kantçı ahlak felsefesi içine eklenmiş itaat psikolojisinden endişeleniyorum. Bu anlayış, ahlak yanlılarının itaat dürtüsünün başka otoritelerin kontrolüne kaymasının önüne yeterince geçmeden, ahlakın itaat yönünü fazlasıyla vurgular. Ayrıca zaman zaman Kantçı argümandan vazgeçilmesi gerektiği düşünüldüğünde akla gelen tek alternatif olan ahlaki kuşkuculuk türünden de memnun değilim. Öznelliğin ve öznelerarasılığın içsel tipinde (kültürel olarak etkilenmiş ayna nöronları ve pasif sentezleri içeren tip) hiçbir zaman bir vakum etkisi olmadığı için, metafizik meseleler, tarihsel yaklaşımlar ve ahlaki öncelikler söz konusu olduğunda her zaman belli bir yöne veya diğerine kaymaya meyilliyizdir.

Bu durumda benim planım, kırılganlıklarla ilgili endişeler, özgürlük, etik soyluluk, sorumluluk, bağımlılık ve düşünce geliştirme alanlarında başka olasılıkları dramatize edebilmek için Kantçı çıkış noktalarını gevşetmek. Amacım, böylesi bir olasılığı dramatize etmek, içimizdeki bu yöne çekilebilecek belirsiz gerinimden faydalanmak, başkalarını da buna çekebilmek ve bunun yararlı olduğunu iddia edebilmek ve bunları yaparken

de ne benim argümanlarımın ne de karşı çıktıklarımın yıkılmaz olmadığını unutmamak. Yaşamın yumuşak dokuları üzerinde çalışan kültürel telkin ve dramatizasyon süreçlerinin sürekli olarak belirgin rol oynadığı bir dünyada yıkılmaz denebilecek yalnızca birkaç tane argüman vardır. Böylesi bir durumda ikna etme süreci; belli dozlarda dramatizasyonu, argümanı, ilhamı ve içinde bulunduğunuz durumlara karşı verilecek hızlı tepkileri karıştırmayı gerektirir. Belli gelenek parçalarının ve bu dünyaya karşı özenli davranış tohumlarının, içinde bulunduğumuz durumlarda nasıl da daha güçlü kılınabileceğini ve yaratıcılığa imkân verebileceğini insanlara göstererek onları vizyonunuza çekmeyi deneyebilirsiniz. Kant'ın satır aralarını okuduğunuzda bu yöntemlerin orada da yer bulduğunu göreceksiniz.

Pratik Mantığın Bazı İlkeleri

Hesiodos, Sofokles ve Kant'ın ortak noktası hayatın güzelliklerini sevmeleri ve dünyanın gidişatı için endişe duymalarıydı, her biri dünyanın durumunu çözümlemiş ve ele almıştı. Her biri bu unsurları kendilerine has tarzlarıyla enine boyuna açıklamış ve daha önce de ifade ettiğimiz gibi kendi algılarının kilit anları üzerinden harekete geçmişlerdi. Örneğin Kant yıldızlı gökyüzünden sevgiyle bahsederken bu anı güzellik tecrübesiyle ilişkilendirmeye çalıştığında yaptığı buydu. "Dünyanın gidişatı için duyulan endişe" diyerek kast ettiğim, yaşadığınız dönemi diğerlerinden ayıran unsurlardan oluşan büyük resme gösterdiğiniz ilgidir; bu dönemlerin her biri, daha derin bir algıyla yaklaşıldığında, insanın var oluşunun ve insan-dışı unsurlarla iç içe yaşayışının en temel yönlerine olumlu etkiler yapar. Var oluş adına duyulan bu endişe, olaylar sizin en fazla önem verdiğiniz unsurların bütünlüğünü tehdit ettiğinde siyasi militanlıkla da birleşebilir. Ve bu militanlık da kendisine ilham veren hassasiyetle iç içe geçmiş olacaktır. Bu üç düşünürden almamız gereken bir ders bu. Günümüzün küresel koşullarında dahi, özneler olarak farklı pozisyonlardaki insanların ve daha geniş azınlık grupları-

nın dünyaya dair bir vizyon geliştirmeleri akıllıca olur. Böylesi bir vizyon, tanrılarla dolu, ilahi takdirle düzenlenen, evrensel ahlak yasalarıyla donanmış, değişim kapasitesi olan çeşitli insan-dışı güç alanlarından iyi izole edilmiş, hükmetmeye elverişli bir dünya vizyonu olmamalıdır ya da doğrusal bir gelişim çizgisine sımsıkı oturmuş bir dünya olarak da kabul edilmemelidir. Bu dünya, farklı derecelerde, hızlarda ve yavaşlıklardaki metamorfoz dönemlerinin başrolü oynadığı birbiriyle etkileşim içindeki birçok beşeri ve insan-dışı güç alanından oluşmuş bir dönüşüm dünyasıdır. Bu güç alanları arasındaki periyodik etkileşimler insanlık için hem olumlu hem de tehlikeli oluşumlara neden olabilir; özellikle de insanlık kültürünün birçok açıdan her zamankinden daha hızlı hareket ettiği ve doğaya çeşitli yollarla müdahalesinin hız kazandığı bir dönemde. İlk aşamada benim peşinde olduğum ve önerdiğim pratik akıl, arka planındaki böylesi yaklaşımlardan ve hassasiyetlerden doğuyor; bu hassasiyetleri taşıyanlar da, ikinci aşamada, varsayımları ve ilkeleri kendilerininkilerle o ya da bu açıdan farklılaşan diğer insanlarla üretken ilişkiler kurma arayışına giriyorlar; bunu yaparken de Deleuze'un "bu dünya" dediği gerçeklere varoluşsal bir kırgınlık beslememek gerekiyor. Dolayısıyla sahip olduğumuz anlayışın bir kısmını Kant'tan alıyoruz, ancak pratik ve enstrümantal mantığa dair yaklaşımlarını paylaşmıyoruz.

Pratik akıl peşinde olmak, ilk olarak dört elle sarıldığınız evrene pozitif eğilimler ve basit yönelimler beslemektir. Evrene dair farklı yaklaşımları benimseyen ve savunan insanlarla üretken ilişkiler kurmak arayışında olduğunuzda da bu yaklaşımlar yeniden ayarlanır. Buradaki ana fikir, farklı inanç ve benzer manevi eğilimler arasında pozitif politik bağlantılar oluşturabilmek için ortam hazırlamaktır. Çünkü canlı bir felsefe, varoluşsal kırgınlıklarla dolu olduğu ölçüde, yaşadığımız andaki farklılıklara karşı nefret dolu bir tutum içinde olacak ve yaşadığımız an üzerinden de geleceğin potansiyel tehlike ve olasılıklarını reddetme eğilimi sergileyecektir. Böylesi bir felsefe, oldukça akıllı ve ince hesaplara dayanan bir felsefe de olsa

benim kitabımda bilgelik sınıfına dahil olamaz. Dolayısıyla, bir kez daha söylemek gerekirse, inanç ve felsefe açısından belirgin farklılıklar içinde çarpışan manevi yaklaşımların yakınlığına demir atmış Kantçılar ve neo-Kantçılar (ve diğerleri) arasındaki farklılıklar üzerinden pozitif bağlantılar kurmak arayışındayım.

İlk aşamada benimsenen pratik aklın unsurları arasındaki ilişkiler, yok sayılamaz bir çıkış noktası tarafından gerekli kılınmış şartların geçerliliğini göz önünde bulundurmaz. Bu karışım, daha ziyade problemli bir durum şeklini alır. Karışımın içindeki unsurlar, iç içe geçmiş bir birleşimin hareketli unsurları gibi birbirlerini öne sürer ve desteklerler. Matriksin yerleşik olduğu evren imajı, felsefi açıdan sisteme koyulan iradeyi sorgular, diğer yandan da hayata dair yükümlülükler, unsurlar arasındaki benzerlikleri ve etkileşimleri ortaya koyma ihtiyacı olduğunu söyler. Problemli durum içindeki bir unsuru değiştirmek akla yatkın bir hal alırsa, bu değişiklik diğerlerine de bu yönde bir baskı uygulayacaktır. Ancak bu değişimlerin spesifik şekli, yok sayılamaz çıkış noktalarından doğan gerekliliklerin izini sürmektense deney ve keşif etkinliklerini içerecektir. Her şeyin ötesinde, bu tür bir problemli durum, sistematik bir ahlak arayışının tehlikeli olduğu şeklindeki öncül yargıyı ortaya koyar: karmaşık, değişken durumlara karşı ham, kör tepkilerle yaklaşmaya fazlasıyla meyilli bir yargıdır.

İlerleyişimizi sürdürürken (*biz* kelimesi her zaman davetkârdır) benimsediğimiz öncül anlayışları ve ilkeleri zamansal olmayan formüller ve anlık olasılıklar arasına yerleştiririz, yakın gelecekte ele alınmak üzere kolektif meselelere dair bir farkındalığı ilkeler içine ilave ederiz. Bazı meseleleri doğru tespit etmemize yardımcı olabilecek varsayım ve yaklaşım türlerini ararız; bu meselelerden bazıları şunlardır: küresel ısınma, neoliberal ekonominin başarısızlıkları, dindar sağın aşırılıkları, Vatikan'ın otoriter yapısı, ekonomik eşitsizliğin yaygınlaşması ve sermayenin yoğunlaşma ve yayılma hızını takip eder bir tempoyla dünyanın azınlıklaşması durumunu birçok kurumun görmezden gelmesi. İnsanın evrenle ilişkisine dair vizyonu-

muzun da tartışmaya açık olmaya devam ettiğini aklımızdan çıkarmamamız gerekir. Önemli olan nokta, bu meseleler üzerine yapılan tartışmaların *nasıl* sürdürüldüğüdür.

Bu durumda burada, post-Kantçı bir pratik akıl arayışını ortaya koyan birkaç varsayım ve erdemli yaklaşım bulabilirsiniz[28], gerçi yapmaya çalıştığım şeyi en iyi anlatan kelimenin *akıl* olup olmadığından hâlâ şüpheliyim. Pratik aklı kısaca tanıtmak açısından şunu söyleyebiliriz ki, pratik akıl, zaman zaman ani faz değişimlerine uğrayan ortamlarda durumsal değerlendirmeler yapmak ihtiyacına göre ayarlanmış şekilde dünyaya önem veren bir anlayışla donanmış bir yönelimi ortaya koyar. Bu ani faz değişimleri, içimize hali hazırda kodlanmış ahlaki alışkanlıkları, pasif yargıları ve kişisel çıkarlara dair basit varsayımları ve bunlar dahilindeki bazı unsurları yerinden sarsan değişimlerdir. Öznelliğin ve öznelerarasılığın bu içsel halinde hiçbir zaman bir vakum etkisi yoktur. Eğer olsaydı, düşünemez veya yargılayamazdık, çünkü bu içsel hal bizlere hali hazırda kodlanmış olduğundan bizim için hem kaynak hem de problem teşkil eder.

İrade

İrade, ne hislerle algılanabilenin ötesinde bir özgürlüğün zamansal olmayan bir ifadesidir ne etkili nedenselliğin körü körüne saptamalarına indirgenebilir durumdadır ne de günahların sorumlusudur. İrade, yaşanan tecrübeler dahilinde ve bu tecrübelerle ilişkili olarak kolayca ortaya çıkabilen varoluşsal pişmanlık kültürünü aşabilmek adına daha geniş çaplı çabaların bir parçası olarak ilk aşamada suç statüsünden çıkarılmıştır. Burada irade, evrimleştiği geçmişten birçok iz ve işaret taşıyan, *gelişmekte olan*, biyokültürel bir oluşum olarak ele alınacaktır. Bu dünyevi ve kullanışsız bile diyebileceğimiz güç, yine de içinde büyüdüğü geçmişe indirgenebilir değildir. Yaşamın cansız

28. Burada dile getirilen pratik akıl unsurları, Connolly, *A World of Becoming*, bölüm 3'te geliştirilmiş daha kısa, daha dar kapsamlı versiyonun sonraki basamağını teşkil etmektedir. Bölüm 3 hakkında yaptığımız tartışmaların ardından yaptığım revizyonlarla gelişme sağlayabildiğimi umuyorum.

dünyadan evrimleşip cansız dünyaya indirgenemez veya bu bağlantı yüzünden değersiz görülemez oluşu gibi, irade de, özgür iradenin aracıları olmak için tasarlanmamış varlıklara enjekte edilmiş parçalı, duyusal bir oluşum olduğu için değersiz görülmemelidir. Bununla beraber iradenin tüm gizemlerini çözebileceğimizi de söylemiyorum. Bu noktada Kant'a katılıyorum ve gizem konusunun idrak edilmesinin tanrı-merkezli inançların tekeline bırakılmaması gerektiğini düşünüyorum. Bu inançlar (genellikle) Varlığı bizim algımızı aşan bir Tanrı'ya dikkat kesilme çağrısı yapar. Gayet makul diyebiliriz. Biz ise, dünyalıların sınırlı algılama güçleri ve mevcut deney imkânlarıyla tamamıyla kavranabilir olmayan, kontrol altında tutulamayan bir evrende bizim inancımıza hitap eden içsel süreçlere dikkat kesilme çağrısı yapıyoruz. Bu durumda bizim gizem anlayışımız taşınabilir ve bozulabilir mallar sınıfına girer ama muhtemelen yok edilebilir değildir.

İrade bir miktar gizemle dans eder, böylece Kantçı sunumuna bir alternatif üretmek mümkün olur. Fenomenolojik tecrübelerden ve nöroloji alanındaki çağdaş çalışmalardan anlam çıkarabilen bir alternatiftir bu ve Kantçı varsayımlara, önerme ve umutlara aykırı bir kozmolojiye dayanır.

Şekil verilmiş kültürel bir oluşum olarak irade, bir yandan da şekilsel olarak kusurludur, öz kimliklerimiz açısından kritiktir, kültürel olarak ihtiyaç duyulan, periyodik olarak uğranan bir yaratıcılık durağıdır ve bir bakıma da, tecrübe ettiğimiz varlığımızdaki çatlaklar için sorumluluk kabul etmeyen ama her şeye gücü yeten bir Tanrı'ya *evrensel* inançla bağlı olunması gerektiğini söyleyenler tarafından suç sayılabilir. En tehlikeli nokta, iradenin duyular üstü karakterine duyulan inanç değildir (gerçi ben bunu duyular üstü olarak görmüyorum); asıl tehlikeli olan iradenin herkesçe böyle algılanması *gerektiğini* söyleyenlerin olmasıdır. Burada desteklenen alternatif irade kavramı, bir dizi inandırıcı tahmin olarak geliştirilmiştir (en azından duyular üstü anlayışını şüpheyle karşılayanlar için). İçine yaratıcı unsurlar eklenmiş gelişen nedensellik biçimlerinin var olması da gayet

mümkün (Kant'ın kendisinin de organizmaların oto-organizasyonuyla ilişkili olarak keşfe çıktığı ve Whitehead'in 4. bölümde iddia edeceği gibi). Bu değişen bağlam çerçevesinde iradeye dair dünyevi bir imaj savunulabilir, ama çok baskın bir argümanın bile diğer tüm savları ortadan kaldırması pek mümkün değildir.

Bu şekilde algılanan irade üç boyuttan oluşur: (1) siz olaylara tepki verdikçe içinize dolan, kültürel olarak gelişen, başlangıç niteliğindeki harekete geçme eğilimleri, (2) bu eğilimler eylemlilik noktasına hızla ulaşırken bunları önlemek veya başka yöne çekmek adına sınırlı bir kapasite ve (3) yeni bulgular veya kaygılar ışığında (1) ve (2)'deki eğilimler üzerinde taktikel olarak çalışmak ve bunları değiştirmek adına mütevazi bir öz-düşünümsel kapasite. Beyin-vücut etkinliğinin başlangıçları arasındaki yaklaşık yarım saniyelik farkı ve bunun algı ve düşünce-odaklı eylemlerle ilişkisini ölçmeye çalışmış olan nörolog Benjamin Libet, hali hazırda gerçekleşmeye hazırlanan bir eylem eğilimini kabul veya veto ettiğinizde iradenin bu nano-saniyeye indirgenebilir olduğunu öne sürmektedir.[29] Örneğin birisine bağırmak isteyip son anda kendimize engel olduğumuzda ya da benzeri anlarda bunu hepimiz yaşamışızdır. Dolayısıyla gerçekten de doğru olduğunu iddia edebileceği bir durum var ortada. Gerçi bana göre irade tüm bu üç boyutun birbiriyle olan değişken ilişkilerini içerir: hali hazırda harekete geçmiş eyleme yönelik düşünce-odaklı eğilimler, taşma noktasına ulaşırken bir eğilimi durdurmak veya başka yöne çekmek adına belli bir güç uygulanması ve arzularla eylemlere yönelik gizli eğilimleri yeni durumlar ışığında yeniden düşünme kapasitesi. Augustine'in dediği gibi, eğilimlerinden biri diğerlerine zıt olduğunda irade *kendisi karşısında parçalanabilir.*

Ancak biz iradeyi daha ilk aşamada özüne kadar günaha batmış görüp suçlu muamelesi yapmadığımız için, belli bir dereceye kadar bilinçlendirilebildiğini ve üzerinde çalışılabildiğini söyleyebiliriz. Böylesi bir çalışmanın sınırları ise üzerinde

29. Freeman, Libet ve Sutherland'in editörlüğünde, *The Volitional Brain.*

deneyler yapmadan belirlenemez. Augustine ve Kant tarafından farklı şekillerde detaylandırılmış ilahi lütuf yaklaşımı, burada, kişinin kendisi üzerinde düşünme ve taktiksel çalışma yapma kapasitesini merkezine alan bir yaklaşımla yer değiştirir. Ve elbette ki, bizim başkaları üzerinde ve başkalarının da bizim üzerimizde çalışma yaptığı mikro-politikalarla da. Kişinin kendisi üzerindeki taktikleri ve örneğin medya uygulamalarının mikro-politikaları birbiriyle ilişki içindedir, ancak hiçbir zaman birbirine indirgenemez.

Dolayısıyla yaşama ortamına adapte edilmiş irade, belli ölçüde bir durumsal oto-düzeltmeye veya modifikasyona açıktır. Başlangıçtaki eğilimlerinizi, düşünmenin veya bir şok dalgasıyla doğan etkinin makul kıldığı durumlarda, kişinin doğrudan entelektüel kontrolünün yetişebileceği noktalardaki eylemde bulunma eğilimleri üzerinde işlerlik gösterebilen taktiklerle yeniden ayarlayabilir ve düzenleyebilirsiniz. Yani, kendi bünyenizde ortaya çıkan isteklere cevaben bilinçli şekilde taktikler uygularsınız; böylelikle bu isteklerle karşıt durumda olan doğrudan entelektüel düzenleme mekanizmasının kontrol bölgesindeki eylemde bulunma eğilimlerinin başlangıç niteliğinde olan bazılarının yeniden düzenlenmesine imkân verilmiş olur. Örneğin, gece yatağa gitmeden önce hayalinizdeki işi planlayabilirsiniz veya artık hayranlık duyduğunuz erdemleri ortaya koyan birkaç yeni arkadaşa danışabilirsiniz veya nöroterapi uygulamalarına katılabilirsiniz veya üstlendiğiniz bazı rolleri yeniden düzenleyerek deneyler yapabilir, böylece bu roller değiştikten sonra inançlarınızda ve eylemlerinizde gelecekteki eğilimlerinizin ne yönde değiştiğini görebilirsiniz. Veya meselenin boyutuna bağlı olarak daha radikal değişiklikler yapma arayışında olabilirsiniz.

Ayrıca bu değişikliklerle beraber yüzleşmekte olduğunuz geçici dönemeçlerle, hafıza bankanıza hali hazırda yüklenmiş olan eylemlere ait varsayımlar arasındaki ilişkiyi periyodik olarak gözden geçirerek veto gücünüzü (s. 2) uygulama kapasitenizi üzerinde de çalışabilirsiniz. Ve yeni meseleler ortaya çıktıkça, yerleşik bir ahlaki ilkenin durumunu, bu ilke ile yeni durum

arasında hissedilen tansiyon çerçevesinde yeniden değerlendirebilirsiniz ve bu değerlendirmeyi de dünya adına duyduğunuz, ruh halinize ve hassasiyetinize yansıyan çok yönlü endişeyle ilişkilendirebilirsiniz. Böylesi bir yeniden yorumlama süreci bazı yerleşik arzuları, ümitleri ve etik öncelikleri müdifiye etmek üzere yeni taktikler üzerinde deney yapmak ihtiyacını ortaya koyabilir. Dolayısıyla iradenin üç boyutu iç içe geçmiş ilişkiler spiralinde saklıdır.

Böylelikle irade, bu şekilde düşünüldüğünde, hem özgürlük çerçevesindeki yaratıcı bir unsurun ifadesidir hem de periyodik olarak iç çatışmalarla doludur. Ancak ne geçmişten beri var olan suçluluk duygusuyla ilişkilidir ne de organik yaşamın ötesine yükseltilmiştir. Doğuştan gelen günah yaklaşımına da ihtiyacımız yok, çünkü bizim anlayışımız, yarattıklarından gelen kötülüklerin sorumluluğunu taşımayan ama her şeye gücü yeten, saf, yaratılışçı bir Tanrı fikrine bağlanmamıştır. İrade, tıpkı düşünmek gibi bu dünyaya ait bir olgudur ve üç boyutunun hepsi de hem düşünceyle iç içe geçmiştir hem de belirsiz bir dereceye kadar üzerinde taktiksel çalışma yapmaya açıktır. İradeye dair bu yaklaşım; düşünmeyi, durumsal değerlendirmeyi, deneyselliği ve yaratıcılığı bir araya getirir, ama bu unsurlardan hangisinin öncelik kazanacağı duruma göre değişir.

Son olarak, düşünme, değerlendirme ve eylemde bulunma alanlarındaki yaratıcılığın periyodik olarak aniden ortaya çıkması, kısmen, iradenin zaman zaman kendisi karşısında parçalanmasındandır. Kant'ın düşündüğü şekliyle, parçalanmış bir irade kötü bir eylemi tetikleyebilir; kötü bir eylem diyerek kastettiğim başkalarına hak etmedikleri, radikal bir acı çektirmek şeklinde düşünülebilir. Ama yaratıcı düşünce ve etik reform açısından inişli çıkışlı bir ön koşul da sağlar. Dolayısıyla irade, esasen belirsizlikler içeren bir oluşumdur. Vicdan da öyle. Vicdan bazen yapmaya meyilli olmadığımız şeyleri yapmaya mecbur bırakır. Bazen yarattığı baskının (başkalarının durumu yeniden gözden geçirildiğinde ve can sıkıcı bir değerlendirme sürecinin sonunda) başkalarına acı çektirdiği ve onları yaraladığı ortaya

çıkar, dolayısıyla böylesi durumlarda vicdan üzerinde yeniden düşünülmelidir. Mevcut vicdani yaklaşımlarınızın problemin bir parçası olup olmadığını yeniden gözden geçirmenize neden olan o esrarengiz durumları göz önünde bulundurarak bu dünya için endişe duymaya başlarsınız. Son yirmi otuz yılda milyonlarca insanın eşcinsel evliliklere karşı vicdanlarının ve yüreklerinin sesini dinleyerek getirdiği itirazları şimdi nasıl da yeniden değerlendirdiklerini düşünün.

Evet, işte bu durumda irade ve vicdana dair böylesi bir yaklaşım, "bu dünya için kaygı gütmek" şeklinde duyarlı bir fikre dayanmış olmuyor mu? Harekete geçmek ve bu kaygıyı keskinleştirmek komutunu hissetmiyor muyuz? Nihayetinde net bir farkındalığa ve güvenilir bir buyruğa yakın bir şeye ihtiyaç duyduğumuz doğru değil mi?

Etik

O veya bu bölgedeki süreklilik dönemlerinin zaman zaman hızlandırılmış değişim dalgalarıyla kesintiye uğradığı bir dönüşüm dünyasında katıksız, evrensel bir ahlak anlayışı ve buna bağlı olarak doğrusal bir gelişim süreci olduğu fikri yeniden gözden geçirilmelidir. Bu durumda şöyle bir soru karşımıza çıkar: daha önce geliştirmiş ve ahlaki ilkelerinizi adapte etmiş olduğunuz etik sorumluluk anlayışı çerçevesinde ani, beklenmedik bir değişim ortaya çıktığında etik açıdan ciddi bir şekilde nasıl gelişim sağlarsınız? Çünkü, bir Kantçının aksine siz, doğrusal bir gidişatla beraber yürüyen "kesintisiz gelişim" (yavaşlama ve hızlanma dönemlerini de içeren bir gelişim) varsayımını benimsemiş değilsiniz.

Beklenmedik bir durum ortaya çıktığında, mevcut etik gelişim anlayışınızın üzerine inşa edildiği yerleşik tahmin mantığını önemli ölçüde yeniden düzenlemek ve sizin operasyonel ilkeleriniz çerçevesinde tropik çalılar gibi bitivermiş alışkanlık kaynaklarınızı ve eğilimlerinizi gözden geçirmek önemli olabilir. Böylece kendinize, etiğe, mikro ve makro politikalara dair tüm

uygulamalar birbirini destekler şekilde bu mücadelenin içine katılabilir.

Bir dönüşüm dünyasında yaşadığımız göz önünde bulundurulduğunda, bir gelişim etiğinin evrensel bir yasaya dayalı ahlak anlayışı karşısında öncelik kazandığını söyleyebiliriz. Böylesi bir dünya; yerleşik gelenek dönemleri ile herhangi bir alandaki daha hızlı değişim dönemleri arasındaki gelgitlere sahne olduğu için, yerleşik etik inanışlarını geçici olarak kabul ettiğiniz süreçler ile bu inanışlar çerçevesinde belirgin bir değişiklik görüldüğü dönemler arasında gidip gelirsiniz. Bu değişimlerin altında yatan arzu, mümkün olan her şekilde, Dünya adına duyduğumuz o temel kaygıları daha yetkin kılmak ve çoğu zaman çoğu insanın içinde hayatın çeşitliliği adına belli oranda bulunduğu düşünülen endişeleri harekete geçirmek arzusudur. Buradaki fikir arzuların, materyalizmin ve siyasetin fani dünyasından sıyrılıp bütünüyle ilgisiz bir seviyeye ulaşmaktan çok, bu eğilimlerin *güçlendirilmiş versiyonlarını* arzu, inanç, irade, kimlik ve kişisel çıkar gibi unsurların işlevsel alanlarına katabilmektir. Ayrıca amaç, zamandan bağımsız varsayımsal bir matrikse yerleştirilmiş ahlaki ilkelere dair şu ya da bu yorumların transandantal otoritesini de zaman zaman uzak tutmaktır. Örneğin belli bir dönemde üstü kapalı olarak da olsa saygı gören bir fikir, bir başka dönemde beklenmedik sıkıntıların, yeni siyasi yönelimlerin ve başka başka yaratıcı önerilerin ortaya çıkmasıyla ve bu fikir dahilindeki problemlerin göze batar hale gelmesiyle gözden düşebilir. Örneğin birey olma fikri, günümüzde, insanın eşsizliğine dair gözden geçirilmesi gereken unsurlarla dolu bir imge olarak görülebilir.

Durum üstü kapalı olanı açık hale getirmekten ibaret değildir; daha ziyade, zaman zaman yeni filizlerin can bulmasını sağlamak için eski otların yakılması gibi, yeni iddialar ortaya atmak veya başkalarının iddialarına yanıtlar aramaktır. Böylelikle, gelişim olarak varsayılan gidişat yeni bir dönemece ulaşabilir. Varoluş adına kaygılar beslemek, bir gelişim etiğine sahip olmak ve böylesi bir dönüşüm dünyasında periyodik dönemeçleri göz

önünde tutmak gibi yaklaşımlar, siz etik yaşamın kırılganlığı üzerine daha fazla eğildikçe birbiri üzerinde daha fazla etkinlik göstermeye başlar.

Böylesi köklü eğilimlerin hem bireysel hem de kolektif boyutları vardır, tıpkı bu eğilimlerden doğan sonuçların Kantçı felsefedeki boyutları gibi. Topluluklar ve daha büyük oluşumlar göz önüne alındığında peşinde koşulan amaç; çalışma, yatırım, ibadethane, okul, tüketim, tüzel uygulama ve devlet politikası ile ilgili kurumlara daha olumlu bir anlayış katabilmektir.[30]

Peki, bu dünya adına beslenmesi mecburi olmayan böylesi kaygıları taşımayan insanlarla karşılaştığınızda ne yaparsınız? Onlara böyle bir anlayışa sahip olmayı emredemezsiniz. Buradaki problem Kantçılık dahilindeki buna paralel bir problemle kıyaslanabilir; Kant'ın, ahlak anlayışını jimnastik teknikleriyle keskinleştirmek veya bu ahlakı reddedenleri cezaya çarptırmak yönlerinde hareket ettiği noktaları hatırlayabiliriz. Böylesi bir muhtemel dönemeçte gelişim etiği dahilindeki ilk adım, başkalarının bugüne kadar dikkatinizden kaçmış arzularını ve algılarını kapsayan anlayışlarını daha yakından dinlemektir, ayrıca bu anlayışlar kapsamında oluşturdukları farklı bağlılıklarla daha yakından ilgilenebilirsiniz. İkinci adım ise bu varoluşsal bağlılıkları daha canlı bir şekilde gözler önüne sererek büyüyebilmesini sağlamaktır. Üçüncü adım, farklılıkların önünü kesmeyi veya bugünün taleplerini karşılamak için Dünya'nın yarınını feda etmeyi amaçlayan despot girişimlere direnç göstermek için, gerektiğinde, gücümüzü başkalarıyla birleştirmektir. Gelişim etiği, içinden doğup filizlendiği tohumların her zaman büyüyeceğini garanti edemez. Bu durum, olguların kırılganlığının bir parçasıdır.

Geçmişteki bir istikrar döneminin ve aidiyet duygusunun yeni bir olayla sarsıldığı veya parçalandığı anlara karşı bir hassasiyetin geliştirilmesi bir *türetme işlemi* değildir; daha önce

30. Başka yerlerde ve özellikle Neuropolitics'te *nasıl* ilerlenebileceğini ele almıştım. Böylesi keşiflerin çıtasını yükselten bir çalışma için bkz. White, *The Ethos of a Late Modern Citizen*.

var olmuş *tercihlerin* bir yansıması olmaktan ibaret de değildir. Muhtemel etik felsefelere dair böylesi ikili bir anlayış, yaşamın karmaşıklıklarıyla baş edebilmek adına fazlasıyla ham kalır. Bir gelişim etiği, daha ziyade dünya için duyulacak çok yönlü kaygılara dayanır; bir bireyin veya topluluğun yaşamında bugüne kadar ön plana çıkmış tanımlı tercihler dizisini hem etkileyen hem de aşan kaygılardır bunlar. Ve yine mi bu kaygı diyebilirsiniz. Nereden çıkıyor bu kaygı? Aslında bu kaygı ilk olarak, eğer şanslıysak, bizler daha dilimizi bile öğrenmeden insanlar olarak şekillenmemize yardımcı olan pasif sentezlere eklenen okşamalardan, derslerden, sosyal etkileşimlerden, rol modellerinden ve şoklardan doğar. Bu kaygı bu dünyaya ait bir şeydir, duyu merkezinin ana noktalarından geçerek ilişkilerdeki duyarlılıkların oluşmasına yardımcı olur. Yeniden yönelimlerini rahatsız eden ve mahmuzlayan şoklarla ve kesintilerle büyür, ta ki bizler ölene ya da yaşamı aşmak için gerekli yüce gönüllülüğün kaynağını yitirene kadar. Ve bir kez daha, etik yaşamın kaynağına şans unsuru da katılmıştır. Bu şans unsuru, yaklaşık olarak Kant'ın *lütuf*'a başvurduğu noktada yer alıyor olabilir. Bu şans unsurunu çıkarın, hayattan yaratıcılığı fazlasıyla koparıp alan bir ahlaki yaklaşıma ulaşmaya yakınsınız demektir. Etik bir yaşam, hissedilen, stabil yükümlülükler ile bazı yükümlülüklerin değişikliğe uğramasıyla doğan yaratıcılık anları arasındaki periyodik gerilime ihtiyaç duyar. Örneğin gay haklarına, ötenazi hakkına ve var olan farklılıklarla çoğulculuk politikası arasında paralellik kurmayı amaçlayan derin bir çoğulculuk anlayışına dair fikirler, önceki nesillerin yanlış yorumladıkları ilkelerin içinde bütünüyle üstü kapalı halde değildi. Bu fikirler, yaşadığımız kültüre entegre olmuş insanlar hakkındaki varsayımları yeniden yapılandırmamıza yardımcı olan yaratıcı müdahaleleri içerir; ayrıca yeni durumlarda yeni kimlikler, inançlar ve haklar oluşturmamıza ve/veya kabullenmemize yardımcı olurlar.

İçselleştirilmiş bir gelişim etiği, sert bir zemin üzerine inşa edilmekten ziyade toprağın içinden filizlenir. Hatta, volkanların, depremlerin, toprak kaymalarının, obrukların, tsunamilerin ve

sellerin tekrar tekrar ortaya çıkışı göz önünde bulundurulduğunda, sert zemin metaforu kurucu felsefe adına destekçilerinin tahmin edebileceğinden çok daha az iş yapar. Dahası, gelişim etiğinin filizlendiği toprak yalnızca bir "tercih" olarak ortaya çıkmaz – Kantçı ve Strauss yanlısı eleştirmenler, belki de "eğilimlere" dair kendi yorumlarının yetersiz kalışından dolayı bu suçlamayı zaman zaman getirirler. Yükümlülük, sorumluluk ve duyumsama anlayışları beslenip büyütülür. Ancak içselleştirilmiş bir etik, metanet duygusunu ifade eder; cesaret anlayışının, hızlı algılama yeteneğinin, cömertliğin, sorumluluk duygusunun, yükümlülüklerin, durumsal değerlendirmelerin ve saygılı tartışmaların müzakere edilebildiği, şans unsurunu kavrayan bir niteliktir metanet. İçselleştirilmiş bir etik, kültürler-arası ilişkilerde ve insan – insan-dışı unsurlar arasındaki etkileşimler dahilinde görülebilecek olasılıklara dair trajik bir vizyonla uzlaşabilecek şekilde tasarlanmıştır. Ayrıca şu ana kadar izlediğiniz köklü bir ilkenin ortaya çıkan yeni durumlar karşısında artık meyve vermediğini gördüğünüz o tuhaf tereddütlerin yaşandığı anlarla da uzlaşabilecek şekilde planlanmıştır. Bir gelişim etiği yeni durumlarda yeni hakların yaratılması olasılığına göre şekillenir; bu hakların "üstü kapalı" olarak hali hazırda var olması gerektiğini söylemez.

Dolayısıyla etik yaşam ilk anda türetilmez. Ancak kırılgandır ve bu kırılganlığın nedeni de bencil arzuların sık sık belli hükümleri çiğneme tehlikesi yaratması değildir yalnızca. Kırılgandır çünkü varlığını sürdürmesini sağlayan dünyevi, ailesel, eğitimsel ve sosyal uygulamalar yetersiz veya solgun olabilir; çünkü geçmişle bağlantılı müspet alışkanlıklar ile yeni durumlar ışığında yaratıcı biçimde yapılması gereken periyodik düzenlemeler arasındaki zaruri *gerilimi* merkezine koyar; çünkü iradenin belli bir yönü bir diğer yönü tarafından alt edilebilir; çünkü yeni durumlara göre ayarlanması gereken düzenlemeler zamanında yapılmayabilir ve çünkü belki de bizim varlığımıza göre ayarlanmamış bir dünyada sorumluluklara karşı iltihap toplayan yaralar soylu etik eğilimleri bir anda öldürücü yönlere

sürükleyebilir. Dolayısıyla bir dönüşüm dünyasında sahne alan gelişim etiği, trajik olasılık unsurunu da içerir. Bu da, içinden çıkıp büyüdüğü kaygı tohumlarından ve ilahi takdire dayalı varsayımları reddetmesinden ileri gelir. Heterojen güç alanları arasındaki sayısız etkileşimlerle, belli alanlardaki değişken yavaşlama ve hızlanma periyotlarıyla dolu bir dönüşüm dünyasında, varsayılan kaygısal yaklaşımlara, karşılaşacağımız yeni olaylara karşı duyulacak daha yüksek bir hassasiyeti eklemek akıllıca olacaktır.

Muhteşem Kant kelimenin bu anlamıyla ahlaklı olmanın ne kadar zor olacağını anlamıştı. Ayrıca kendi döneminde değer görecek bir felsefenin, daha eski teleolojik ahlak anlayışlarını kafa karışıklığına götüren Newton'ın doğa konseptiyle üretken biçimde uzlaşabilir olması gerektiğinin de farkındaydı. Bunlar Kant'ın düşüncelerinin hayranlık uyandırıcı ve cesur boyutlarıdır. Burada desteklenen alternatif gelenek kendi içine de ne gibi bir güçlükle karşı karşıya olduğuna dair algıyı katar, çünkü Kantçı tartışmalar dahilindeki çeşitli unsurlara karşı çıkan bir geleceğe uygun yanıtlar bulmak arayışındadır.

Periyodik Duraksama

Öyleyse, etik gelişim, pratik aklın uygulamaya geçirilmesi açısından hayati önem taşır. Ama yeterli olmaz. Bir dönüşüm dünyasında geçerli durumlarla başa çıkmak için ihtiyaç duyulan unsurlardan yalnızca biridir. Bir dönüşüm dünyası, dünyaya yeni bir şey göndermek için zaman zaman kesişen çeşitli güçlerle doludur. Dolayısıyla ortaya çıkan yeni bir durumun getirdiği kargaşayla, bu kargaşaya karşılık olarak ortaya koyduğunuz geçmişten kalma alışkanlıklar, ihtiraslar, inançlar, kimlikler, ilerlemeler ve siyasi öncelikler arasındaki boşlukları keşfe yönelik yaklaşımlar makul hale geldiğinde stratejik olaylar (görece olarak daha uzun süren dönemler de dahil) periyodik olarak devreye girer. Yunan geleneğinde benzer konularda uzmanlaşmış kişilere kahin denirdi; kitaplı dinlerde ise bu kişiler genellikle mistikler

veya peygamberler olarak adlandırılır. Dünyayı dönüşüm dünyası olarak görenler de az çok farklı şekillerde periyodik olarak kahin olmayı denerler. Sınırlı olsa da, bilgimizi aşan tanrıları dinlemeyiz. Yeni, vakitsiz bir fikrin, temanın veya stratejinin ortaya çıkıp daha ileri keşiflere imkân vereceğine dair beslenen umutlarda yeni uç noktalara ulaşıldığında, çeşitli baskıların ve kaygıların bize yansımasına izin verir hale geliriz. Gelişen fikir, ortaya çıkarsa, vakitsizdir; bunun nedeni kısmen, bu olaydan önceki dönemlere damga vurmuş birçok başka fikirle henüz yakın ilişki kurma imkânı bulamamış olmasıdır.

Peki nasıl gelişim kaydedebilirsiniz? Nietzsche'nin söylediği gibi (bir dönüşüm dünyasında birçoklarının düşündüğünden çok daha yoğun biçimde gelişim etiğini savunuyordu), potansiyel metamorfozun gerçekleştiği şimdiki zamanın fazlasıyla sürüncemeli hale geldiği bir dönemde, "her ne türden olursa olsun hiçbir duygu sinyalini göz ardı etmemek çok önemlidir"; yeni kargaşaların deneysel olarak özümsendiği ve bazı sabit yargıların erimeye başladığı *hiper-hassas* bir duruma geçtiğinizde "en küçük tetiklemeyi bile" özümsemeye çalışırsınız.[31] Böylesi hızlı değişimlerin periyodik olarak ortaya çıktığı bir dünya için daha önceki dönemlerde kaygı beslemiş olmak, gerçek anlamda belirsizliklerin görüleceği dönemeçlerle başa çıkmak adına egzersiz yapmaktır. Durum görece olarak stabil hale geldiğinde, yerleşik yargılara inanç duymak genellikle yeterince akla yakın görünür. Gerçi böylesi bir yargı yalnızca, olayların gelişimine karşı getirilen sabit yaklaşımlar, düzeltilmesi gereken tehlike kaynaklarını ve acıları mazur gösterdiğinde veya gözlerden uzak tuttuğunda akla yakındır. Diğer yandan hayatın farklı alanlarında hızlı değişimlerin görüldüğü dönemlerde her şey daha da riskli hale gelir. Bu noktada yapılması gereken, ortaya çıkan yeni duruma muazzam bir hassasiyetle yaklaşmaktır. Aslında

31. Nietzsche, Twilight of the Idols, s. 73. (*Putların Alacakaranlığı*, Çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, Say Yayınları, İstanbul, 2014) Yine bkz. *Thus Spoke Zarathustra*, "At Noon" (*Böyle Buyurdu Zerdüşt*, Çev. Funda Aydın, İstanbul: Sis Yayıncılık, 2015).

peşinde koşmadığımız, ama bir şekilde geçmişten, geçmişin tozlu anılarından, yerleşik anlayıştan, varoluş için duyulan kaygıdan, varoluşsal endişelerden ve neredeyse düşüncesizce bir geri bir ileri yalpalamaya iten baskılardan doğan başlangıçlara, itkilere izin vermemiz gerekir. Böylesi bir süreç içerisinden yeni bir fikir, ilke, strateji, yönelim veya pratik hüküm doğabilir. Sonraki aşamada yapılması gereken ise bunları ortaya çıkan yeni bağlamda deneylere tabi tutarak olası sonuçlarını tayin etmek olmalıdır. Bu noktada değerlendirme, yaratıcılık ve deneysel eylem birbiri içine geçer, her biri diğerinin maksimum perfomansını etkiler.

Sorumluluk

Burada yapılması gereken, yaptığı yanlışlar için kişinin kendisine veya başkalarına karşı duyduğu sorumlulukların niteliğiyle, davranış biçimleri sizin için henüz çok da fark edilebilir olmayan varlıklara ve süreçlere karşı *varsayımsal tepkisellik* gelişimi arasındaki Kantçı ve neo-Kantçı dengeyi yeniden ayarlamaktır. Ayarlanması gereken noktada Kantçı yaklaşımlara böylesi bir öncelik verilmiş olması Batı dünyasında Augusitineci-Kantçı geleneklerin öncelikli konumunu yansıtır, gerçi bazı çağdaş Augustineciler, Augusitine'in günahkarlığa ve kafirliğe dair ceza içerikli temalarından (ki bu temalar, Augustine'in çalışmalarına damga vuran unsurlardandır) uzak durmak için yine Augustine'e ait aşk temasından yararlanırlar.

Bir dönüşüm dünyasında kimlik oluşumuna ve özgürlüğe doğru yeni yönelimler periyodik olarak ortaya çıkar ve böylesi bir dönemde böylesi baskılar altında kalanlar için, bu iki unsuru yaratıcı biçimde yeniden oluşturabilmek adına yerleşik sorumluluk ve yükümlülük anlayışlarını gözden geçirmeleri önemli hale gelebilir. Ayrıca bu gelenek dahilinde, yaşanan belli bir kötülükle bundan sorumlu tutulabilecek unsurlar grubu arasında basit bir ilişki kurmak genellikle pek mümkün olmaz.

Bir dönüşüm dünyasında duyulması gerektiği varsayılan sorumluluk duygusunu (kritik tepkisellik) beslemek; yeni gruplar,

yeni talepler ve varoluşa doğru harekete geçen gelecekteki tehlikelerle yüzleşmek çağrısı açısından bazen önemlidir. Bu noktada o ya da bu şekilde, olmadığınız birine dönüşme olasılığını keşfedersiniz. Halihazırda var olan kimliğinizi değiştirmenizi söyleyen o alışılmadık çağrıyla uzlaşabilmek adına bir miktar acıyı içinize çekersiniz. Sorumluluğun hem niteleyici hem de tepki verici boyutuna ihtiyaç vardır, ancak bunlar arasındaki mevcut öncelik dağılımının günümüzde yeniden ayarlanması gerekir. Bunun nedenlerinde biri, Avro-Amerikan dünyanın ve başka bölgelerin bugüne kadarkinden çok daha hızlı şekilde ve daha fazla boyutta azınlıklaştırılıyor olmasıdır.

Zamanlaması Doğru Bir Militanlık

Bu tarihi şartlar altında, bir bakıma, ne tam bir devrimin ateşi ne de liberal reformlar yeterliymiş gibi görünür. Devrimler sıklıkla başlı başına yeni bir radikal kırılma anının gelmesini beklemek üzere kötüye gider veya farkında olmadan faşist bir reaksiyonu tetikler. Liberal reformlar ise kendilerini seçime dayalı siyasetin içine fazlasıyla hapseder ve zamanın kendisinden nasıl da kopup gittiğine yeterince ilgi göstermez. Bu sebeplerden dolayı etiğe ve siyasete dair yaklaşımları, kilit noktalarda aktif deneysel politikalara yeterince açık değildir.

Özgürlüğe, Tanrı'ya, ilahi lütfa, doğanın piyasa-vari kendi kendini dengeleyişine, uluslar arasındaki ilerlemeci kendi kendini dengeleme süreçlerine ve etik devlete dair Kantçı umutlar ve varsayımlar çerçevesindeki bakış açısı ile burada geliştirilen bakış açısı arasındaki en radikal fark, belki de bizim Kant'ın gözleme dayalı tahminlerini, sanki evren yalnızca bizim için yaratıl*mış gibi* bir anlayış üzerinden hareket ettiği için fazlasıyla insan-merkezli buluyor olmamızdır. Ancak yalnızca tek bir örneği ele alırsak bile; mesela günümüzde yokuş aşağı giden iklim değişiminin, Kantçı ahlak düşüncesini koruyan teleolojik varsayım tarafından öngörülen geleceği darmadağın etme gücüyle böylesi yaklaşımları krize soktuğunu görürüz. Hayat

tatlıdır, yıldızlı gökler de öyle, ancak içinde yaşadığımız evren ne ilk ne de son tahlilde bize ayarlanmış değildir. Ve aksini iddia eden varsayımlar geliştirmek de akıllıca olmayabilir. Bu açıdan hem Hesiodos hem de Sofokles, Kant'tan daha öngörülüdür diyebiliriz. Günümüzde, neoliberal kapitalizm koşullarında ve muazzam boyutlardaki iklim değişikliğinin saldırısı altında her şeyden çok ihtiyaç duyduğumuz şey, ilk olarak; üretim, tüketim ve materyal "gelişim" taleplerini *yavaşlatmak* ve *yeniden ayarlamaktır*. İkinci olarak, öz-benliğimize, üretim ve tüketim süreçlerine ve insanın evrende bastığı titrek zemine getirdiğimiz yaklaşımlardaki değişimi *hızlandırmak* adına cesur stratejiler geliştirmeliyiz. Evren ne her şeyiyle bize göre ayarlanmış durumda ne de bizim tarafımızdan o kadar da kontrol edilebilir halde. Aksini iddia eden Batı dünyasına ait tarihsel varsayımlar da (Kantçılık, sekülerizm, koyu din anlayışı, neoliberalizm ve sosyalist ütopyalar dahilinde çeşitli şekillerde ifade edilirler) gelecekteki distopya olasılıklarına katkı yapmaktan öteye gidemez.

Bu noktadaki yeni görevimiz bizi esir alan rollerimizi gözden geçirmek, bazılarını değiştirmek ve bu değişimleri, doğayla ve gelecekle olan kültürel ilişkilerimizi dönüşüme uğratan militan bir politikaya daha fazla insanı çekmek için kullanmaktır. Burada hayati nokta bu farklı yaklaşımların birbirleriyle nasıl bir etkileşim içinde olduğudur. Belki de günümüzdeki en önemli görevimiz, devletlerin, şirketlerin, üniversitelerin, ibadethanelerin ve uluslararası kuruluşların çok geç olmadan iklim değişimini tersine çevirmelerini talep etmek üzere çeşitli alanlarda yaratıcı eylemlerde bulunmaktır.

Günümüzde iklim değişikliği konusundan sakınmak veya ertelemek adına (çünkü durumu kabullenmek devlet, üretim, piyasa ve tüketim önceliklerinin değiştirilmesini gerektirecektir) farkında olmadan uygulanan neoliberal stratejilerden biri de, iklim değişikliğinin en vahim sonuçları gelip çattığında, süper zenginlerin, kendi ailelerini kendi başlarına koruyabileceklerini iddia edebilmeleri adına gelir dağılımındaki eşitsizliği daha da uç boyutlara taşımalarıdır. Ancak böylesi bir fantezi pek akla

yatkın görünmez. Akla yatkın olmamasının nedenlerinden biri şudur ki, bu felaketler gerçekleştiğinde hayatı alt üst olan ve yerlerinden olan popülasyonlar çok daha hızlı şekilde göç arayışına girdiğinde ve şiddet kullanarak devletleri tehdit etmeye başladığında bölgesel çatışmalar zincirleme şekilde gerçekleşir hale gelecektir.

Aşama kaydettikçe, Avrupa yaşam tarzına göre modellenmiş etik devlet yapısında bir dünya peşinde koşmak yerine, kapitalizmin küreselleşmesi neticesinde hızlanmış olan *azınlıklaştırma* sürecinden olumlu bir şeyler çıkarmak arayışına gireriz. Yeni bir radikal, çoğulcu oluşum, eğer ortaya çıkarsa, ortak yaşamı yeniden düzenlemek adına bir araya gelen farklı azınlık grupları arasındaki ittifaklardan oluşacaktır. Bu oluşuma yön verenlerin büyük bölümü her bir azınlık grubunun içindeki genç üyelerden oluşacaktır; bu gençler kullanabilecekleri yaratıcı enerjiye sahipler ve şu anda hazırlanmakta olan kasvetli gelecekten en şiddetli biçimde etkilenecek olanlar da onlar. Hiçbir sınıfa, cinsiyete, etnik gruba, inanca veya nesle takılıp kalmayan böylesi çoğulcu bir oluşum, medyanın empoze ettiği yaşam ve yöresel bağların yarattığı mikropolitikalar, ait olduğumuz inanç gruplarının iç tartışmaları, şirket liderlerinin meydan okumaları, seçime dayalı siyasete yapılan aktif yatırımlar ve devletler üstü halk hareketlerine katılımlar arasındaki gelgitleri içerir. Bu uygulamalardan her biri diğerleri için potansiyel enerji salgılayabilir, gerçi elbette ki böylesi bir sinerjinin oluşacağının garantisi de verilemez.

Ne Rölativizm Ne De Mutlakçılık

Evrimleşmesini sağlayan kaynaklara, dramatizasyona, gelişim etiğine, dönüşüm dünyasına, periyodik duraksamalara, varsayımsal tepkisellik unsurlarına indirgenemeyen biyokültürel bir *gelişim* olarak irade, zamansız şekilde doğru zamanlı bir militanlık kumarına girer. Ne dünya ama! Bu sorunsal, "rölativizm"in bir türü değildir. Varoluşsal kırgınlığın beşeri koşulların içine işlenmiş tehlikeli bir baştan çıkarıcı olduğunu düşünen bizler

ve bu durumu etik-politik yollarla ortaya koymak arayışında olanlar rölativistlerdir diyemeyiz. Mevcut dünya koşullarının bu tehlikeyi tetiklediğini düşünenler için de durum benzer şekildedir. Bu rölativizm değildir; çünkü, ilk olarak, çeşitli bağlamlardaki aşılması gereken tekerrür halindeki güçleri tanımlar; ikinci olarak, mevcut dönemde o ya da bu bölgede yerleşik tüm kuralları ve normları otomatik olarak kabul etmez; üçüncü olarak, Dünya'ya karşı çok yönlü, çeşitli gelenekler arasındaki temel farklılıklaraysa varsayımsal bir endişe besler ve dördüncü olarak, öne çıkan bazı güçlerle militanca çarpışmayı tavsiye eder. Buna rölativizm diyenler yalnızca, sağlam argümanlara veya ortak bir inanca dayanmadıkça bir etik anlayışın sürdürülemeyeceğini düşünenler ve farklı azınlık gruplarının bir araya gelmesinden doğabilecek pozitif bir anlayışı oluşturmak adına gerekli çabayı göstermeye direnenlerdir. Buna rölativizm denmesinin sebebi, belki de, şu anda yalnızca şiddet yoluyla engellenebilir durumda olan, dünya kadar insanı azınlıklaştırmak için uygulanan baskılarla olumlu anlamda hesaplaşmaya direnmektir.

Bu "mutlakçılık" da değildir, çünkü yeni durumlar üzerinde yaratıcı biçimde durma çağrısı, Tanrı'ya, ilkelere, ahlaka, özne olmaya, iradeye, sahip olunan haklara, nedenselliğe, ulusa, bilime, enstrümantal mantığa, ilahi güce, doğa üzerindeki egemenliğe veya zamana dair önceden var olan yorumlara karşı çıkan bir yaklaşım getirebilir. Ve yine mutlakçılık değildir, çünkü savunucuları toplumsal dünyaya sundukları en temel öğretiyi *ispatladıklarını* çok ender iddia ederler. Bu, daha ziyade pratik akla ait bir ilkeler grubudur ve bu pratik akıl, kronolojik zamanın farklı tabakaları üzerine yerleşmiş çeşitli güç alanlarının yeni bir tehlike, risk veya olasılık oluşturmak üzere çarpıştığı veya bir araya geldiği bir dönüşüm dünyasına adapte edilmiştir. Böylesi bir anlayış, yaklaşım ve ilkeler birleşimi, Kantçı *enstrümantal mantık, pratik mantık, türetilmiş ahlak, kozmopolitanizm, doğrusal gelişim olduğunu varsaymak şeklindeki ahlaki ödev ve etik devlet yapısında bir dünya* anlayışları dahilindeki paralel hareketlerin izini sürer ve onları yerinden eder. Böylesi kritik

bir iz sürme ve değişiklik süreci Kant'a duyulan en büyük minnettarlığı ortaya koyar.

Kantçı mantık ile diğer teolojik ve felsefi yaklaşımlar üzerindeki olmazsa olmazlık cilasını kaldırdıktan sonraki görevimiz ise, mümkün olduğunda, Kantçılarla, neo-Kantçılarla, Budistlerle, Hindularla ve üç tek-tanrılı dinin takipçileriyle (kendi tanrıcı veya tanrıcı-olmayan felsefelerinin karşı çıkılabilirliğini alınganlık göstermeden kabul edebilen veya bu yaklaşımlarının gerekliliğini kanıtlamak açısından bugüne kadarki herkesten daha başarılı olanlarla) *tartışmacı saygıya* dayalı ilişkiler arayışında olmaktır. Böylesi ilişkiler peşinde koşarken farklılıklarımız arasındaki potansiyel bağlantı noktalarını açan ve birbiriyle örtüşen anlayış ve hassasiyetleri saptamak arayışını da sürdürürüz.

Pratik akla dair burada geliştirdiğimiz son aksiyom, bu durumda, karşılaştırmaya dayalı karşı çıkılabilirliği, noksanlıkları ve içine derinlemesine battığımız sorunsalın gerilimini, varoluşsal kırılganlıklar ve alınganlıklar yaşamadan kabul etmeye çalışırken karşımıza çıkan öz-düşünümsellik fikridir. Şok terapilerden, argümanlardan, kanıtlardan, dramatizasyonlardan ve bu dünyaya bağlılıklarımızı güçlendiren taktiklerden oluşan bir karışımla beraber kendi bakış açımızı geliştiririz. Tamamlayıcı görevlerin peşinde koşmaları adına başkalarını da bize katılmaya davet ederiz. Ve sonrasında periyodik olarak kendi operasyonel varsayımlarımızın ve ilkelerimizin karşı çıkılabilirliğini gözden geçiririz; gözden geçireceğimiz unsurlara dönüşüm evrenine dair kendi görüşümüz de dahildir. Bu, böylesi bir ilkeler grubu içinde yatan özdüşünümsel boyuttur. Bu boyut Jocasta, Haemon, Ismene, Eurydice ve Sofokles oyunlarındaki Haberci gibi minör figürlerde kolayca fark edilebilen bir boyuttur; ana figürlerde ise daha az görünür haldedir. Örneğin Haemon, *Antigone*'da zaman dolarken kritik bir anda babasından yumuşamasını ve devletçi ilkelerinden taviz vermesini ister. Ve Haberci de, insanlığın tanrıların iradesine bağımlılığı ortadan kaldırabilecek veya doğa üzerinde tam bir egemenliğe ulaşılmasını sağlayarak her şeyi tahmin edilebilir kılacak bir "horoskop" olup olmadığına dair

derin şüphelerini ortaya koyar. Oidipus, Colonus'a ulaştığında, belki de o bile ana figürler hakkındaki yukarıdaki genellemeye karşı çıkmak için canını ortaya koyardı.[32] Bu yaşlı adam, görmüş geçirmiş Sofokles'in pratik aklına dair bir şeyleri nihayet vücuda getirmiş midir? Ne olursa olsun, Hıristiyanlığın ortaya çıkışına kadar Avrupa'da bir özne olarak insandaki özdüşünümsel unsura dair bir farkındalık olmadığını söylemek modern dönemlere ait bir kibirden başka bir şey değildir. Bu gelenekler arasındaki tartışmalar, bir bireyin veya kültürün öncül varsayımlarını ele almak yönündeki tarihsel kapasite farklılıklarının göstergesi olmaktan ziyade metafiziksel ve kozmolojiktir. Gelişimci tarih anlayışını "olmazsa olmaz" sayan varsayım içine eklenmiş kibri aşmak bu noktayı kavramamıza yardımcı olur.

32. Bkz. Sofokles, *The Oedipus Plays*, Çev. Paul Roche (*Kral Oidipus*, Çev. Bedrettin Yücel, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016). Roche'nin çevirisi, metnin ritmine gösterdiği özen ve kilit terimlere yüklenen çoklu anlamları İngilizce'de yakalamak adına sergilediği çaba itibariyle özellikle değerlidir. *Capitalism and Christianity, American Style*, bölüm 5'te Sofokles'e dair yaptığım yorumlar genellikle keskindir denebilir. Bu kitabın yazımı aşamasında henüz yayımlanmamış olduğu için bütün çalışmayı okuyamadım; yalnızca bazı bölümlerine Honig'in *Antigone Interrupted* adlı çalışmasından ulaşabildim. Honig'in minör figürlere odaklanışı çok yerinde olmuş, ben de bunlardan yararlandım.

Üçüncü Ara Bölüm:
Tamlık ve Canlılık

Seküler Çağ[1] başlıklı, zengin içerikli ve saygı uyandırıcı kitabında Charles Taylor, Hıristiyan inancının son iki yüzyılda bu inanca mensup ülkelerde giderek daha "opsiyonel" hale gelişini ortaya koyar. Taylor, çeşitli destek gruplarının erişebileceği seçenekleri kıyaslayarak çeşitliliğin ortaya çıkmasını sağlayan bazı kapsayıcı arayışları saptar. Anahtar nitelikteki noktalardan biri hepimizin "tamlık" peşinde olmamızdır, ancak tamlıktan ne anladığımız ve ona nasıl yaklaşım gösterdiğimiz konularında farklılaşırız. Aşağıda buna dair bir çift formül bulabilirsiniz:

1. Charles Taylor, *A Secular Age,* Harvard University Press (*Seküler Çağ,* Çev. Dost Körpe, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014).

"Bir yerlerde, bazı eylemlerin veya durumların içinde bir tamlık, bir zenginlik yatar; yani, o noktada (eylemde veya durumda) yaşam daha dolu, daha zengin, daha derin, daha değerli, daha hayranlık uyandırıcı, daha olması gerektiği gibidir. Bu belki de bir güç noktasıdır: bunu genellikle derinden hareket eden, ilham verici bir şey olarak yaşarız. Belki de bu tamlık duygusu uzaktan bir yerden bir parça yakaladığımız bir şeydir; eğer biz o uzaktaki durumun içinde olsaydık tamlığın ne olabileceğine dair güçlü bir sezgimiz vardır. Uyum duygusunun da olumsuz bir yönü vardır, her şeyin ötesinde bir uzaklığı, yitikliği ve sürgünü yaşarız, bu yere ulaşmak adına çaresi yok görünen bir yetersizliktir; bir güç eksikliğidir; kafa karışıklığıdır veya daha kötüsü, genellikle melankoli çerçevesinde ifade edilen koşullardır."[2]

Taylor'un dediği gibi, yaptığı tanımlama, hayattaki tamlığa içine ilahi lütuf aşılandığında yaklaşılabileceği fikrine yaslanarak, "inanana daha yatkın bir fikir" gibi görünür. Ancak daha sonrasında Taylor "inanmayanların" da böylesi bir durum peşinde koşabileceğini garanti eder. "İnanmayan kişi, hayatı kendisi için tamamıyla tatmin edici olan tipte bir insan olmak ister." Hafif ve alaycı bir tonda söylediği şekliyle bu arayışa "gücün kabulü adına bir dış kaynak" olmadan giriştiklerinde kendilerini terapiste gider halde bulmaları işin kötü tarafıdır.[3] Aslında her inançtan birçok insanın, tamlığın olmayışının yarattığı boşluğu telafi etmek adına birbiriyle yarışan çeşitli stratejiler peşinde olduğunu düşünür, tıpkı romantizm, hümanizm, post-Nietzschecilik, sekülarizm ve postmodernizmin bazı versiyonlarına ait geleneklerin açığa vurduğu gibi. Bu durumda "tamlık" gerçekten önemli bir kategoridir diyebiliriz.

Taylor'ın bakış açısına göre "inanmayanların" genellikle alternatif olabilecek pozitif onto-inançlar benimsediğinin altını çizmek uygun olacaktır. Örneğin, bazılarımız kronolojik zamanın çeşitli tabakaları içine yerleşmiş bir dönüşüm evrenine inanırız; beşeri ve insan-dışı her spesifik güç alanı için bir dış-

2. Taylor, *A Secular Age*, s. 5, 6.
3. Taylor, *A Secular Age*, s. 7, 10.

sallık tanımlarız. Bir iklimin, bir okyanus taşıyıcı kuşağının, bir buzul akışının, bir türe ait değişimin, bir medeniyetin, bir insan hayatının yaratıcı biçimde evrimi için zemin hazırlanmasına periyodik olarak yardımcı olan bir dışsallıktır bu. Dışsallık çeşitlidir, aktif ve gerçektir; bize göre, yalnızca ilahi olmakla kalmaz. Ayrıca bizler aşkın varlığı, varlığın ötesinde bir Varlık olarak değil *var olan* bir olgu olarak algılarız. Yüklü bir terim olan *inanmayanlar*'ın içine cömert bir yaklaşımla katılmış bu dikkatsizliği sanırım Taylor da kabul edecektir. Ancak bu dikkatsizlik bununla bağlantılı bir meseleye de işaret eder. Böylesi bir azınlık bakış açısı ve belki de başka birçok bakış açısı çerçevesinde, tüm geleneklerin amacı olarak tanımlanabilecek bir tamlık endişe vericidir. Hem *olumlayıcı* ifadelerinin genelleyiciliğine hem de eleştirel teorinin bazı versiyonlarında zaruri ve paradoksal bir amaç olarak görülmesine karşı çıkıyoruz. Negatif diyalektik yaklaşımına yakın birçok kişiye göre aşkınlık, her zaman peşinden koşulması gereken ama her zaman da başarısızlığa uğramak durumunda olan bir kavramdır. Bu durumda tamlık arayışının iki versiyonu için de endişe duyarız; çünkü tartışmaya ve karşı çıkmaya açık kavramlar olmak yerine, bu arayışı değişmez bir çerçeve olarak gören ve tartışmaların bu çerçeve üzerine değil çerçeve dahilinde yapılmasına izin veren gelenekler niteliğindedirler. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, burada değer biçilen "tamlık" bir canlılıktır. Ve bu canlılık anlayışı dahilinde noksanlık bazen canlılık eksikliğine işaret olsa da genellikle bir dönüşüm dünyası için zaruri olan pozitif bir arayış unsurunu ifade eder.

Peki Taylor'a en yakın gelen aşkınlık anlayışı versiyonu hangisidir? Augustincilik değildir sanırım; Augustincilikte her şeyi bilen, her şeye gücü yeten bir Tanrı evrendeki tüm yaratıcı gücü tekeline almıştır, insanların veya insan-dışı güç alanlarının en ufak bir pozitif aracılığını reddeder. (Dolayısıyla kötülüğü siz kendiniz istersiniz ama iyiliği Tanrı'nın lütfu olmadan isteyemezsiniz.) Taylor'a yakın gelen versiyon Orta Çağ'ın ilerleyen dönemlerinin nominalist geleneğine de takılıp kalmamıştır;

bu gelenek, inananları adanmışlık arayışına yoğunlaştırırken Tanrı'nın hizmet ettiği herhangi bir amaca dair tüm derin analizlerden uzak tutmuştur. Veya Kalvinizm de olamaz. Çünkü evanjelizmin sağ ucuna kesinlikle karşılık gelmez, Kanada'dan ziyade Birleşik Devletler'de çok daha aktif bir harekettir.

Emin değilim ama benim hissiyatım Taylor'ın inancının daha ilerilere evrimleştiği yönünde. İyiliksever, insanları yıkıcı doğal afetlerle cezalandırmayan, bizleri kendi sevgisine daha yakın olmaya çağıran ve ne zaman en büyük felaketler gerçekleşse bizi ayakta tutan gücü veren, bir şekilde sınırları olan bir Tanrı imajına başvurur gibi görünmektedir. "Görece masum olan birçok insan bu acının içine çekilir ve suçların en kötülerini işleyenlerden bazıları yakayı kolayca sıyırır. Buna verilebilecek en uygun yanıt geçmişte olan bitenin kaydını tutmak değil, kendimizi Tanrı'nın inisiyatifini algılayabilir hale getirmektir."[4]

Bu elbette ki Taylor'ın inancına dair yetersiz bir açıklama durumunda. Şu ana kadar özetlendiği haliyle bile Taylor'ın inancı içinde soylu olan ise, inancının canlı yansımasının kendi inancından kesin olarak ayrılması hayli zor olan katı, cezacı Hıristiyan gelenekleriyle fazlasıyla sık şekilde iç içe geçmiş olduğunu fark etmesidir. Bu anlamda Taylor içine çektiği gelenekler dahilindeki tehlikeli eğilimlere karşı çıkan hayranlık duyulası bir savaşçıdır. Bu açıdan da başka gelenekleri içine çekmiş olanlar için de soylu bir örnek teşkil eder.

* * *

Tamlık arayışının ateşini söndürmek için desteklediğim tema, tanrıcı ve tanrıcı-olmayan geleneklerin ötesine geçen bir grup düşünür tarafından geliştirilmiştir. William James, Bergson, Whitehead, Nietzsche ve Deleuze, Tanrı konusunda birbirlerinden farklılaşırken, insanlığı aşan ve kapsayan açık bir dönüşüm evreni yaklaşımı geliştirmek konusunda birleşirler.

4. Taylor, *A Secular Age,* s. 655.

Ayrıca Taylor'ın tamlık arayışını canlılığın takdir edildiği bir anlayışa dönüştürürler. Daha keskin biçimde ifade etmek gerekirse, varlığın canlılığını hem iyi bir yaşamın hayati ön koşulu olarak hem de potansiyel bir tehlike kaynağı olarak görürler. İkisi birden. Günümüzde birçok kişi insanlık adına olguların kırılganlığını, medeniyetler içi ve arası ilişkiler boyutunda ve farklı derecelerde metamorfoz gücüne sahip insan-dışı güç alanlarıyla iç içe geçmişliği çerçevesinde vurgulayacaktır. Ben de bir kez daha bu insan-dışı güçlerle iklim tipleri, okyanus akımları, buzul akışları, bakteri ve virüs evrimi ve benzerleriyle ilişkimiz çerçevesindeki kırılganlığa atıfta bulunacağım.

Örneğin Whitehead'e göre hayatın canlılığı, evrenin gelişimi sürerken onun yaratıcı yönüne mütevazı bir katılım göstermemiz açısından hayati önem taşır. Canlılık ve yaratıcılık iç içe geçmiştir.

Ama nasıl? Yeni oluşumların ortaya çıkışı fiili varlıklar içindeki ve arasındaki "titreşimlerin" periyodik artışıyla olur. Whitehead'in dediği gibi, "Newton yaşasaydı, modern kuantum teorisi ve niceliklerin titreşimler halinde çözülmesi karşısında şaşkınlığa uğrardı."[5] Bu durumda, insanın canlılığı, hızlanan ve yavaşlayan titreşim periyotları arasında bir ileri bir geri gidip gelen daha büyük boyutlu süreçlere kendine özgü ve mütevazı biçimde katılımını ifade eder. Hatta Whitehead için insanın canlılığı ve evrene ait olma duygusu birbirine bağlıdır.

İnsanın canlılığı nasıl ifade bulur? Fiilen gerçekleştirilen spesifik bir eylem neticesinde hayatın bir aşırılığı olarak belli belirsiz yaşanabilir veya kelime dağarcığıyla ifade edilemeyen, sizin için henüz çok da net olmayan oluşum halindeki bir fikri ifade etmek adına uygun kelimeyi aradığınızda bir kekeleme gibi patlak verebilir veya başka bir oluşum desteklendiği için eyleme dökülememiş geçmişteki bir potansiyel oluşumun, yeni bir ortamda yerleşik alışkanlıklarla birlikte bilinçaltında dönüşüme uğrayarak ortaya çıkmak yönünde yeniden baskı kurduğu

5. Whitehead, *Process and Reality*, s. 94.

esrarengiz bir dönemde yaşanabilir veya bir caz müzisyeni ya da bir oyun kurucu performansının ortaya yerinde doğaçlama yaptığında hissedilebilir veya yeni filizlenen bir toplumsal hareketin katılımcıları yeni bir stratejinin kendiliğinden oluşmasına izin verdiklerinde görülebilir.

Canlılık deneyimi belirgin bir dengesizlik anı ile geçici bir süre için denge sağlanması arasındaki gelgitleri içerir ve bazen geçici denge anı yeni bir zemine oturmuş olur. Bu zemin yeni bir düşünce, strateji, taktik, kavram veya ilham olabilir. Böylesi gelgitler bazen kısa bir menzilde gerçekleşir, örneğin bir cümleye başlar, yazmaya devam ettikçe yeniden düzenler ve incelik verirsiniz. Birçok durumda o cümlenin sonu, cümlenin başında üstü kapalı olarak var olur durumda değildir. Üstü kapalı unsur tamlık arayışıyla bağlantılıdır; başlangıçtaki unsur ise canlılık pratiğine bağlıdır. Spontane mizah da çoklu potansiyeli olan bir başlangıcın ani yoğunlaşmasını ifade eder. Nietzsche'nin gülmeyi ve dansı bu kadar değerli görmesi bundandı; kendisinin iyi bir dansçı olduğunu hiç duymamış olsam da.

Böylesi gelgitlerin günlük hayatta nasıl işlerlik gösterdiğini ortaya koymak için ise bir düşünce silsilesi ile bu düşünceyi yeni yönlere doğru iten periyodik etkiler arasındaki hassas dengeyi kaybetmiş bir insanı düşünebiliriz. *Kayıp Zamanın İzinde'de* yaşlanmakta olan kahraman Marcel gençliğinden tanıdığı kibirli entelektüel Charlus'la karşılaşır. Afazi [konuşamamazlık] hastalığına yakalanmış olan kibirli Charlus, benim canlılık dediğim esrarengiz gelgit türünün tehlikeli hale geldiğini görür. Aralarında gelişen diyalogda iki Charlus birbiriyle mücadeleye girişir:

> "İki Charlus'tan entelektüel olan, zamanını ilerleyen afazi hastalığından, sürekli olarak kelimeleri veya harfleri diğerleriyle karıştırıyor olmasından şikâyet ederek geçiriyordu. Ama böylesi bir telaffuz hatası yaptığı anda bilinçaltında yaşayan ve kendisine hayranlık beslenmesine ilk Charlus kadar hevesli olan M. de Charlus onun haline acıdı ve biraz da gösteriş budalalığından, ilk Charlus'un hazzetmeyeceği şeyler yaptı; birdenbire orkestrası hata yapan bir şef gibi, ilk Charlus'un başladığı cümleyi düzeltti ve engin bir ustalıkla cümle-

> nin sonunu aslında yanlışlıkla söylenmiş olan kelimeye tutarlı biçimde bağlayarak getirdi...; gösteriş budalalığı onu harekete geçirmişti, en yüksek konsantrasyonla emek vermenin yorgunluğu eksik olmaksızın, belleğinin en uzak noktalarından o ya da bu anıyı geri getirme mücadelesi vermişti... bu da bana zihninin tüm o berraklığını korumuş olduğunu gösterecekti."[6]

İkinci cümle Charlus'un içindeki mücadeleyi yansıtan ifadelerden oluşuyor. Birbirine bağımlı ve akortsuz iki unsur arasındaki kayıp denge, dengeyi koruduğunuz zaman sahne alan karşıt unsurların ritmi hakkında da bir şeyler açığa vuruyor. Proust'un belki de başkalarından daha iyi bildiği gibi, fiilen başka bir olasılık devreye sokulduğu için gerçekleşme fırsatı bulamamış geçmişten kalan başlangıç niteliğindeki bir sürecin getirdiği bilinç dışı tetikleyiciler, bazen yeni koşullarda yeni bir düşünce silsilesinin vücuda gelmesine yardımcı olur. Canlılık ortasındaki denge, düşüncenin içine yaratıcılığın katılmasına izin vermek ile düşünceye ve eyleme yolunu kaybettiren tuhaf tetikleyicilerin kurbanı olmak arasındaki farktır.

İnsan canlılığının kırılganlığı böyle bir şeydir. Yeni bir durumla temasa geçildiğinde bilinçaltındaki bir tetikleyiciden yeni bir anlam veya ifade olarak kekeleme ve tekleme su yüzüne çıkmaya başlar, ancak çok fazla veya çok sık olarak değil. . Aşırı parçalanma yaratıcılık unsuruna ağır basar; yokluğu ise donup kalmasına neden olur.

Bu durumda canlılık tamlığı aşar. Bu canlılık, Nietzsche'nin "Hediye Veren Erdem"de ortaya çıkardığı şekilde, benliği aşan fazlasıyla dolu veya bolluk içinde bir yaşam haline daha yakındır. Nietzsche'nin açıkladığı şekliyle bu bolluk içindeki yaşam,

---

6. Proust, *Time Regained*, 247-48. (*Kayıp Zamanın İzinde*, Çev. Roza Hakmen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016) Bu noktada Proust'tan, Connolly, *A World of Becoming*, bölüm 4'te de yararlandım. O kitapta odak noktası, henüz gerçekleşmemiş çıkış başlangıçlara dair tuhaf anıları da içeren birbiriyle etkileşim içindeki farklı hatıralar üzerindeydi. Bu kitapta ise vurgu, canlılığın olmazsa olmaz boyutlarından biri bir diğeriyle kırılgan bir dengenin dışına çıktığında bu canlılığın neye dönüşeceği üzerinde.

alışılmadık bir deneyimin içinize akmasına karşı hassasiyet kazandığınızda, bunu içinize çektiğinizde ve ortaya çıkan enerjiye ve yeni gidişata izin verdiğinizde ve bu esnada da bu deneyim başkalarıyla ilişkilerinizde pozitif bir yansıma bulmak üzere kendi kendini sindirdiğinde ortaya çıkar. Hediye veren erdem, içinize doğru alışılmadık bir akışı ve esrarengiz oto-organizasyonu kapsar; bu oto-organizasyon halihazırda orada var olanla ilişkili şekilde bilinçdışı olarak içimize çekilen oto-organizasyondur ve diğer varlıklarla ve güç alanlarıyla ilişkilerimizdeki yaratıcı düşüncenin ve cömertliğin parlama anları da buna dahildir.[7] Whitehead, Proust, Bergson, Nietzsche, James ve Deleuze, hepsi canlılığa dair farklı tanımlar geliştirmişlerdir. James'in dünyadaki "karmaşaya" pozitif bir unsur olarak değer vermesi de, sanırım, içimizde veya aramızda tam anlamıyla oluşamamış bir şeylerin gelişmekte olan yeni bir durumda yeni bir rol oynadığı o esrarengiz yaratıcılık anlarına işaret eder. Canlılık dansını yapmak için gerekli sayı en az ikidir, içimizdeki ya da aramızdaki ikinin performansıdır. Ama genellikle ikiden fazlasının dansıdır.

* * *

Öznenin aracılığını canlılıkla ilişkilendiren ve dış müdahalelerin periyodik olarak katalizör olaylara dönüştüğü bir teoride, önceden belirlenmiş bir dizi amacı yerine getiren, egemenlik sahibi aktif bir "özne" fikri, içimizde veya aramızda gelişen belli belirsiz oto-organizasyon süreçlerine zemin hazırlar ve bu oto-organizasyon süreçleri de bir bireyin içinde veya müzakereler aracılığıyla topluluk içinde yeni bir amaç veya ilişki belirirken ortaya çıkıp gelişir. Bu durumda süreç yaşanmadan önce amaçladığımız bir hedef peşinde koşmak yerine süreç gelişirken yeni bir amaç belirleriz. Ve artık bu yeni amaçla ne yapacağımıza karar vermenin de zamanıdır.

7. Bkz. Nietzsche, Thus Spoke Zarathustra, s. 22, "Hediye Veren Erdem."

Amaçlarımıza dair güçlü teoriler oluşturmak yaratıcılığı öldürür. Canlılık, özne olarak aracılık, yaratıcılık ve özgürlük burada desteklenen bakış açısı çerçevesinde iç içe geçmiş terimlerdir; aralarındaki bağlantılar içinde dolaşan gizem unsurunu ise hiçbiri bütünüyle ortaya koyamaz. Eğer canlılık gerçek yaratıcılığa bağlı ise bu gizemi iyi ya da kötü bağlamda nasıl ortaya koyabilir? Anglo-Amerikan siyasi düşüncesi dahilinde hem negatif hem de pozitif özgürlüğe dair kabul edilmiş geleneklerin ikinci bölümde yapmaya başladığımız gibi yeniden gözden geçirilmesi bu yüzden gereklidir. Canlılık hem hediye getirir hem de risk.

Canlılığın kapsayıcı bir tamlık kategorisi içinde bu tamlığı değiştirmeden kolayca emilebileceğinden emin değilim. Ayrıca aralarında yakınlıklar da vardır. Kederden, korkunç bir hastalıktan, depresyondan, insanı dağıtan bir ölümden, yıkıcı bir mağlubiyetten dolayı acı çektiğinizde canlılık hayatın içinden çekilip alınır. Böylesi zamanlarda var oluşa dair bir eksiklik hissedilir. Hayati sıvıların yeniden akışkanlık kazanması zaman alır, tabii kazanabilirlerse. Ayrıca yine her gün eylem-odaklı algı içindeyseniz hayati boyutun yoğunluğu azalır, daha az aktif ve daha az canlı hale gelir. Hayati boyut, önceden konmuş bir hedefi gerçekleştirmek adına algının karmaşık yapısını basitleştirmek ihtiyacına boyun eğmiş olur. Eğer caddede karşıdan karşıya geçerken bize doğru yürüyen bir arkadaşımızı fark ettiysek veya seçim gününde bölgesel sonuçları takip ediyorsak bu böyle olmalıdır. Burada tabii ki algı farklı derecelerde basitleştirilmiştir. Ancak canlılık o tuhaf anlarda, tereddüt, odaklanma, duraksama, kekeleme, gülme, kolektif müzakere, kolektif deneyler gerçekleştirme ve belirsizlik anlarında kendine gelir. Hem tekil hem de kolektif tezahürleri vardır.

Dolayısıyla canlılığın tamlığı *kıvırıp büktüğünü* söylemek, tamlığı ortadan kaldırdığını söylemek değildir. Daha çok, onunla anlaşmaya varıp başka tarafa yönelmesini sağlamak demektir. Evet bir aşk ilişkiye dönüştüğünde, bir inanç derinleştiğinde, kara çalınmış bir cinsel tercih nihayet toplum tarafından kabul gördüğünde, sürdürülebilir bir enerji türünü hayata geçirmek

adına verilen mücadele başarıya ulaştığında tamlığa benzeyen bir duygu uyanır. Bu anlarda etkileşimlerin yakarışı gözden geçirilen alanda sessizleşir ve bir uyum duygusuna ulaşılır. Ancak kısa süre sonra başka alanlarda veya aynı alanların bazılarında istikrarsızlaşma görülecektir ve canlılık melodisi yeniden duyulur hale gelecektir. O ya da bu, herhangi bir vakada yaratıcı bir sonuç ortaya çıkarsa, bu ortaya çıkış *sürecinin* kendisi de bir tatmin içindedir ve ortaya çıkan sonuç da, şu ana kadar tamlığın bağlantılandırılmış olduğu muhtemel gelişimin olduğu belirsiz ufukta bir kayma veya değişim yaratabilir.

Burada başka bir mesele daha var. Diyelim ki çoğulcu bir toplum oluşturmak arayışı dolayısıyla şu yaklaşımlar arasında periyodik olarak gidip geliyorsunuz: (a) halihazırda geçerli olan bir çeşitlilik anlayışını desteklemek ve (b) yeni toplumsal hareketlerin, idrak ve meşruiyet eşiğinin altından kabararak ortaya çıktığı bir çoğulculuk politikası gütmek. Topluluklar arasında ortak zemin oluşturulması ve müzakere edilebilmesi için tartışmacı saygı anlayışı gütmek gerekir, ancak çoğulluğu yeni yönlere taşıyabilmek için de periyodik olarak çoğulculuk politikası uygulanmalıdır. Böylesi bir çift yönlü kültürel ideali benimsemek, belli bir andaki tamlığın siyasi anlayış dahilindeki paralel düzenlemelerle birlikte başka bir andaki çeşitlilik oluşturma arzusuyla kesildiği periyodik bir gelgiti desteklemektir. Bu durumda "tamlık" bir paradoks şeklinde, periyodik gelgitler içerecektir; canlılığı etik-politik süreçlerin can suyu haline getiren gelgitler. Böylesi gelgit türlerini donduran bir toplum, iyi bir yaşamın temel koşullarından birinden mahrum bir toplum olacaktır. Böylesi bir karışımı tamlık arayışı olarak adlandırmanın yanlış yönlendirici olduğunu düşünüyorum; bunun nedeni kısmen şu ki; tamlık arayışı terimi çoğulculuk-çoğullaştırma kombinasyonunun kesintili yapısını kabul etmek üzere esnetildiğinde, terimin kendisi insanları yerleşik bir arayış ufkunun daha tekil, daha sınırlı bir anlamına kaymaya yöneltir. Canlılık ve çoğulculuk birbirini etkiler.

Adalet konusuyla ilgili olarak da benzer argümanlar oluşturulabilir. Adaleti şu an için görünür olan bir ufuk üzerinde ararsınız (bu da tam bir adaletin eksik olduğunu gösterir), ancak bu durumda bu arayışın gidişatı içindeki bazı unsurlar, yeni bir yaratıcı hareket kültürel dizge üzerine yeni savlar yerleştirdiğinde değişime uğrayabilir. Böylesi bir değişim halihazırda geçerli bir ufuk çizgisinde her zaman üstü kapalı olarak var olur durumda değildir; bazen değişen bir zemin üzerine yeni bir savın kabulünü gerektirir. Tüm bunlar bizi üçüncü bölümde tartışılan gelişim etiğine ve pozitif müzakere anlayışına geri taşır. Aynı zamanda başka mecralarda da arayışında olduğum, çoğulcu ve çoğullaşan bir kültürün müsaade edebileceği hoşgörü sınırlarını ölçmeyi amaçlayan programı oluşturur.[8]

Eğer periyodik olarak değişime uğrayan, birbiriyle ilişki içindeki çeşitli güç alanlarından oluşan daha büyük bir evrenin minör parçalarıysak, dünyaya olan bağımlılığımıza dair tecrübemizin *bir kısmı* canlılık tecrübesine ve bağlantılı olduğu büyük ve küçük gerçek yaratıcılık anlarına bağlı olabilir.

8. Bu meseleleri Pluralism adlı kitabımın ikinci bölümü "Pluralism and Relativism"de detaylı olarak ele alıyorum. Çoğulculuğa ve çoğullaştırıcılığa dair canlı bir anlayışın kendine sınırlar çizmediğini düşünmek hata olurdu. Her ne kadar ortak noktaların kaynağı farklı gruplar arasında değişiklik gösterir olsa da, böylesi bir çoğulculuk anlayışının içinde örneğin tecavüzcülere, katillere ve çocuk istismarcılarına karşı güçlü bariyerler olacaktır. Böylesi bir anlayış aynı zamanda tüm vatandaşlarına, herkes için ulaşılabilir kılınan tüketim imkânlarına ve kültürel yaşama katılım imkânı veren bir ön koşul olarak belli bir derecede ekonomik eşitlik de gerektirir. *Pluralism*'de ve neo-faşist hareketlerle ilgili endişelerin daha acil hale gelmesiyle daha sonrasındaki metinlerde daha da yoğun olarak ele alındığı gibi, bu da şu anlama gelir ki; çoğulculuk anlayışını güçlendirmek için; dini, etnik veya dilsel üniteryenliğe giden dürtüleri uzak tutmak için ve ekonomik eşitsizliği azaltmak için militan bir çoğulcu birleşimi harekete geçirmek zorunlu hale geldiğinde fırsatlar doğar. Buradaki amaç, çoğulculuğu destekleyen aynı anlayışın, ekonomik eşitliğe yönelimleri desteklemeye en yakın anlayış olduğunu da göstermektir. Bu durumda böylesi bir anlayış, çeşitli çizgilerdeki üniteryenlerin peşinde olduğu türden sınırlar koyar diyemeyiz. Bu arada bu konularda Taylor'la yakın bir yaklaşım içinde olduğumuza inanıyorum, ikimiz de, ilk aşamada farklı etik kaynaklara değer veren insanlar arasında çoğulcu bir birliğin nasıl kurulabileceğine dair entelektüel yaşam düzeyinde bir tablo çiziyoruz.

Buradaki düşünce, bilinçaltındaki canlılık deneyimlerini daha ileri taşımaktır, hatta verdiği meyveleri umarsızca kullanmaya bağlı olarak ortaya çıkan riskleri azaltmaya çalıştığımızda bile. Bu şekilde iki tür tamlık idealinden birine direnç göstermiş oluruz: (1) halihazırda oluşumunu bütünüyle tamamlamış ilahi bir Varlığın aşkınlığı aracılığıyla ulaşılan tamlık veya (2) "başarısızlığa uğramış aşkınlığın" uzak durulamaz tamlık arayışına kaçınılmaz olarak eşlik ettiği negatif bir diyalektik neticesinde ulaşılan bir tamlık. Birincisine inanmayı güç bulabiliriz ve ikincisinde ortaya çıkabilen varoluşsal kırgınlık eğilimleri için endişe duyabiliriz. Tartışmacı saygı ilişkilerine girmek arayışında olduğumuzda, tamlığın tanrıcı ve tanrıcı-olmayan versiyonları olduğu gibi canlılığın da tanrıcı ve tanrıcı-olmayan yaklaşımları olduğunu aklımızda tutarız. Kapsayıcı terimler olan *tanrıcılık* ve *tanrıcı-olmamak*, kendi içlerinde birçok değişkenlik barındırır, tıpkı yaşamın canlılığına katkı yapan sınırlı bir Tanrı fikrini destekleyen James örneğinde olduğu gibi.

Bu durumda tamlık canlılıkla gerçekten bu derece bir zıtlık içinde midir? Taylor'ın hayır diyebileceğini düşünüyorum, gerçi bu ara bölümün daha uzun bir versiyonunun sunulduğu bir konferansta, *tamlığın*, içine rekabet halindeki geleneklerin yerleştirilebileceği kapsayıcı bir terim oluşturmak adına tam anlamıyla işlerlik göstermediğini kabul etmiştir. Taylor'ın insanlıkla birlikte var olarak insana özen gösteren sınırlı bir ilahi güç kavramı bile (göründüğü kadarıyla iki tarafın da öğrenecek şeyleri vardır), benzer konuların James ve Whitehead'de işaret ettiği gibi canlılığın kıymetine işaret ediyor olabilir. Dolayısıyla buradaki bükülmede bir farklılık olabilir; bu farklılık yukarıdaki iki formülasyonun bulunduğu bir evrenin belli açılardan farklı yansımalarınca daha güçlü hissettirilen bir farklılıktır.

Bazılarımız için canlılık, ulaşabileceğimiz en uzak noktaya kadar gelişmek ve var oluşu idrak edip takdir edebilmek kapasitesidir. Çünkü, ilk olarak, ne bizim egemenliğimize çok yatkın olan ne de bizim için tasarlanmış bir evrene karşı olumlu anlamdaki bağlılık duygularımızı artırır; ikincisi, yeni ve bek-

lenmedik durumlar ortaya çıktığında destek alabileceğimiz bir hediyedir. Ancak, daha önce altını çizdiğimiz gibi, eğer dünya yukarıda ifade edilen iki şekilden herhangi birine uygun olarak bizim için tasarlanmadıysa, canlılık muğlak bir hediyedir. Canlılık deneyiminin kendisi de insanlık ve dünya arasında organik bir uyum olduğu fikrinin abartılması unsurunu içerir. Belki de, ilk ara bölümde öne sürüldüğü gibi, düşünme eyleminin kendisi de içimizdeki sesler arasında keşfe çıkmayı gerektir ve belki de bizimle dünya arasındaki bağlantı temel akortsuzluklar ve gerilimlerle doludur. Canlılık bu gerilimleri ortaya koyar. Sabah uyandıktan sonra birçoğumuz bu gerilimin daha bile yakınımızda olduğunu hissettirecek eğilimler içinde olmuyor muyuz? Belki de. Canlılık, kırılganlıklarla ve değişken derecelerde belirsizliklerle dolu bir geleceğe doğru ilerlerken geliştirilmeyi ve saygı duyulmayı hak ediyor.

4
Süreç Felsefesi ve Gezegensel Politikalar

Gelecek eski gelecek değil artık. Hatta hiçbir zaman öyle olmamıştı zaten. Bu söyleyişi Weavers'tan, 1950'ler ve sonrasının radikal folk müziği topluluğundan aldım, çünkü benim tezimle tam olarak uyuşuyor. Kapitalizmin yoğunlaştığı ve kapitalizmle bağımsız metamorfoz gücüne sahip insan-dışı çeşitli güç alanları arasındaki etkileşimlerin bir kez daha riskli hale geldiği bir dönemde insanlık için tehlike ufukta belirmiş durumda. Ayrıca bu tehlikeleri ve olasılıkları anlamak için bir tarafta dünyaya dair seküler, doğrusal ve determinist anlayışlarla diğer taraftaki, ilahi dokunuşların olduğu, iradeci, Tanrı'ya bağlı ve/veya cezaya dayalı anlayışlar arasında uzun zamandır var olan çekişmeleri yeniden ele almamız gerekebilir. Kronolojik

zamanın farklı ölçekleri üzerine yerleşik, belirsiz bir ölçüde açık, evrimleşen bir evreni oluşturan birbiriyle ilişki içindeki güç alanlarından oluşan bir dünya ile daha iyi uzlaşabilmek için yapılır bu. Böylesi bir anlayış, hem olguların kırılganlığını hem de insanlık alanının ötesine uzanan yaratıcılık biçimlerine acizane katılımımızı algılamamıza, hissetmemize ve ele almamıza daha iyi imkân verir.

Bu Vizyonun Eski Yunan'a ve Kuantuma Dayanan Kaynakları

Nietzsche, eğer ebedi yineleme ile ilgili saptamalarını uzun döngülerin yinelenmesi olarak parantez içine alır ve bunun dışında söylediği hemen her şeye dikkat kesilirseniz, böylesi bir vizyonun modern kaynaklarından biridir. Ve Whitehead de, eğer "ebedi objelere" dair tartışmalarına *yeterlilik kazandırırsanız* bir başka modern kaynak konumundadır. Burada ilgi çekici nokta ise her bir düşünürün böylesi bir vizyonu farklı yaklaşımlarla ele almış olmasıdır. Kuantum mekaniğinin ortaya çıktığı dönemde yazan Whitehead, bu fikirlerden diğer önde gelen düşünürlerden farklı yollarla sonuçlar çıkarmıştır. Kuantum teorisi ortaya çıkmadan önce yazan Nietzsche ise biraz daha boşlukta kalmış gibiydi; Hesiodos, Heraklitos ve Yunan trajedi yazarlarından ilham almıştı. İki durumda da hem Hıristiyan tektanrıcılığının hem de Newtonculuğun katı yapısına karşı çıkılması gerekmiştir. Gerçekten de iki düşünür de, karşı çıktıkları bilimin bazı seküler imgeleri içinde her şeye gücü yetme özelliğinin tektanrıcılığının "kalıntılarını" bulur, gerçi bu karşı çıkışı Nietzsche daha sert biçimde dile getirir.

Her birinin ilham aldığı farklı kaynaklar, yaklaşımları açısından farklılıklar yaratmıştır. Nietzsche hem Hesiodos'la hem de Heraklitos'la gençlik yıllarında tanışmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hesiodos'un birbiriyle etkileşim ve çekişme içindeki tanrıları, dünyaya, herhangi bir etkili nedensellik anlayışını aşan, doğanın sabit "yasaları"na bağlı anlayışı sıkıntıya

sokan, yasaların ve nedenlerin insanın alışkanlıklarının dışsal süreçlere yansıtılması olduğunu söyleyen Hume'cu düşünceyi rahatsız eden nedensellik yaklaşımları getirir. Zeus bir insanla, Semele'yle yattığında ve bu ilişkiden Nietzsche'yi yetişkinlik hayatı boyunca etkisi altına almış hazzın ve coşkunun tanrısı Dionysos dünyaya geldiğinde, gerçekleşen her bir olay o güne kadar öngörülmemiş bir gelecek oluşturuyordu. Dahası, bu "olaylar" şehvet, aldatmaca, özümseme, cezbedici tuhaflıklar ve belirsizlik unsurlarıyla iç içeydi ki; bu unsurlar erken modern dönemin mekanik nedensellik fikirlerini ve uzaklardaki bir tanrının hükmettiği ebedi doğa fikrini fazlasıyla steril gösteren unsurlardır. Nasıl olur da canlıların olmadığı bir dünyadan canlıların oluşması veya canlı türlerinin değişime uğraması veya bir dizi karmaşık medeniyetin gelişimi böylesi kuru, lekesiz süreçlerle gerçekleşmiş olabilir?

Bir süre sonra da bu tanrıların farklı türlerde doğal güçler haline dönüştürülmesi zor olmamıştı. Süreci başlatan Heraklitos'tu, genç Nietzsche de ondan etkilenmişti. Şu formülü sever Nietzsche: "Herkes için aynı olan bu evren herhangi bir Tanrı veya insan tarafından yapılmamıştır, ama hiçbir zaman sönmeyecek bir ateştir, hep öyleydi ve öyle kalacak; muntazam ölçülerde kendini tutuşturur ve muntazam ölçülerde söndürür.[1]" Genç öğretmenin, ilk dönemlerinde verdiği derslerden birinde antik zamanların piri hakkındaki saptamalarını düşünelim, Nietzsche'nin Yunan dünyasında hayranlık duyduğu ve kendi çalışmalarına da döktüğü unsurların mübalağalarıyla doludur, böylelikle uyandırdığı etkiyi daha incelikli kavrama kapasitemize olduğu kadar "kemiklerimize" kadar da işlemeye çalışır:

> "Mutlak bir süreklilik hiçbir yerde yoktur, çünkü son tahlilde her zaman etkileri aynı anda bir güç arzusu da [*krafterlust*] içeren etkenlere geliriz. Daha ziyade, insanoğlu canlı doğada ne zaman bir tür süreklilik fark etse, bu aslında kendi kapasitesinin sınırlarının bir göstergesidir.

1. Nietzsche, *Thè Pre-Platonic Philosophers*, s. 64.

> Diğer yandan en üst seviyede mutlak değiştirilemezliği olan hiçbir şey yoktur. Bu fani dünya nihayetinde acımasız sebeplerden yıkılıp gidecektir. Güneşin sıcaklığı sonsuza dek süremez.
> Evet, Heraklitos'un sezgisel algısı şudur: 'Vardır' diyebileceğimiz hiçbir şey yoktur. Varlık'ı reddeder. Sadece dönüşümü, akışı tanır. Hata ve aptallık gibi bir şeylerin sürekliliğine duyulan inancı dikkate alır. Ölüm kesinlikle bir ceza değildir. Dolayısıyla Heraklitos, dünyanın adaletsizliğini öğreten Parmenides'in aksine, bir *kozmodise** sunar."[2]

Kozmik masumiyet ve dönüşüm temaları Nietzsche'de de varlığını sürdürür; öyle ki, *Putların Alacakaranlığı*'nı** yazdığı geç bir döneme kadar, sabit bir duruş noktası arayışını sürdüren felsefecilerde tarihsel bir anlayış olmamasından şikâyet etmeye devam eder. Aranan bu duruş noktası; betimleyici çalışmaların, ahlaki yaklaşımların temel alacağı ve geleceğin çerçevesinin çizilmesini sağlayacak noktadır. Böylesi felsefeciler "dönüşümün fikrinden bile nefret ederlerdi... Bin yıl boyunca felsefecilerin ele aldığı tek şey kavramsal mumyalardı; hiçbir şey onların elinden canlı kurtulamadı."

> "Ölüm, değişim, yaşlanma, üreme ve büyüme onlar için bir karşı çıkış, hatta inkâr niteliğinde. [Onlara göre] Var olan şey *dönüşüme* uğramaz; dönüşüme uğrayan şey var olmaz... Şimdi hepsi, çaresizce, var olana inanıyorlar. Ama bunu elle tutup kavrayamadıkları için, kendilerinden neden uzak tutulduğunu açıklamak adına sebepler arıyorlar... Biz buna sahibiz, sahip olduğumuz şey hislerdir, diye zevk içinde haykırırlar! Bizleri *gerçek* dünya hakkında aldatan, *aynı zamanda ahlak dışı olan* bu hislerdir."[3]

---

* Kozmodise: dünyanın temelde iyiliğe dayalı olduğunu savunan yaklaşım. Burada Parmenides için Heraklitos'un selefi deniyor ancak Heraklitos 20 yıl önce doğmuş, dolayısıyla "his great predecessor" ifadesini çıkardım. (ç.n.)

2. Nietzsche, *The Pre-Platonic Philosophers*, s. 60, 62, 62, 63.

** Friedrich Nietzsche, *Putların Alacakaranlığı*, Çev. Mustafa Tüzel, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010. (y.h.n.)

3. Nietzsche, *Twilight of the Idols*, 35. Nietzsche'nin çeşitli metinlerinde yer alan bu ve bunun gibi sayısız formülasyon ile; ebedi dönüşün, bir kozmik döngü boyunca dönüşüme uğrayan her şeyin gelecekteki döngülerde de aynı şekilde olduğu uzun döngülerin dönüşü olduğu fikrinin nasıl bağdaştığı kesinlikle

Dönüşüm karşısında var oluşa fazlasıyla öncelik veren felsefecilerin "Mısırcılığına (Egyptianism)" karşı koyan Nietzsche, kendisinden sonra gelen Henri Bergson, William James ve Whitehead gibi, duyusal deneyimlerimizin uzatılmasının, bağlantısallığının ve canlılığının, insanlık alanının ötesindeki dünyanın işleyişi hakkında da çok şey söylediğini öne sürer.

Peki Whitehead'in çalışmalarında görülen, bir dereceye kadar benzerlik gösteren konuların kaynakları için ne demeli? Whitehead de antik Yunan düşüncesine ilgi gösterir; bu olayda geç dönem Platon eseri *Timaeos*'a* yönelir. Platon'un geç dönemdeki düşünceleri, ilk başlarda ebediyete dair fikirler üzerinde yoğunlaşan yaklaşımını karmaşık hale getirir. Ancak yaptığı keşfe asıl itici güç, mutlak olarak kabul ettiği Newton biliminin entelektüel gelişimi dönemine rast gelen kilit bir anda kuantum mekaniğinin gelişimiyle paramparça olması neticesinde ortaya çıkmıştı.

Söylemeye (neredeyse) lüzum yok, kuantum teorisi hakkında herhangi bir açıklama yapmaya pek yetkin durumda değilim ve bunun sebeplerinden biri bu teorinin çok sayıda rakip açıklamayla karşılaşıyor olması. Ancak bu teorinin Whitehead'i maceraperest kozmolojik çıkarımlar yapmaya nasıl ittiğini hissetmenizi sağlayacak kadarını anlatmaya çalışacağım.

---

sorulmalıdır. Bu fikir yalnızca varoluşsal bir test olarak sorulsaydı gerilim yaratan bir durum oluşmazdı: "İçindeki her şey tekrarlansaydı bile yine de yaşamayı seçer miydiniz?" Ancak Nietzsche bunu zaman zaman sadece bir test olarak görmesinin yanı sıra, aynı zamanda uzun döngülerle metafizik bir konu olarak da deney yapar. Bana göre bu tema gerçek bir dönüşüm felsefesiyle uyuşmazlık içindedir: her bir döngü boyunca dönüşüme uğrayan her şeyin içinde yaratıcı bir unsur olduğu görüntüsü ortaya çıkarken, bu dönüşümün tam olarak tekerrür edişi, her bir döngü içinde her bir unsurun bulunması gerekliliğini gözeterek döngüleri izleyen bir tanrıya işaret eder. Nietzsche'nin, maddenin sonluluğuna ve zamanın sonsuzluğuna dair yaptığı varsayım, bu noktadaki kilit meseleyi teşkil eder; Whitehead'in, okumadığı aşikâr olan Nietzsche'ye referans yapmadan itiraz ettiği problemi oluşturur. Çünkü zaman, fiili enerji ve maddesel süreçlerden ayrı olmaktan ziyade bunlar içinde saklıdır. Dolayısıyla Nietzsche'nin uzun döngülerden oluşan bir felsefeyi desteklediği ölçüde ben bu felsefeye karşı çıkıyorum. Yenilikçi düşüncelerindeki birçok başka unsurdan ise faydalanıyorum.

* Platon, *Timaios*, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2015. (y.h.n.)

Newton'ın simya ile ilgili deneyleri bunu yalanlamış olsa da resmi Newton dünyası determinist ve doğrusaldı; uzay, objelerin muhafazası konumundaydı ve zaman oku, nedenselliğin yönünün değiştirilmesiyle potansiyel olarak tersine çevrilebilir görünüyordu. Bu evren de, temel yasalarını belirlemiş ve sonra da olayları kendi haline bırakmış bir Tanrı tarafından yaratılmıştı. Bu da, Whitehead'in Newton yasalarını neden "zorlayıcı" diyerek reddedip "içkin" bir yaklaşımı tercih ettiğini açıklar. Bu önemli bir hamledir, çünkü rahatsızlıkları, karmaşayı ve gürültüyü barındıran yasa-benzeri ilişkilere dayalı bir yaklaşıma imkân verir; bu ilişkilerden bazıları da kilit nitelikteki dönüm noktalarında yaratıcı değişimler doğmasını sağlayan itici gücün bir kısmını oluşturabilir. Newton'ın zorlayıcı ideali, kafirlik olarak tabir edilen Aryan inanışına bağlılığını da açıklar (bu bir sırdı, ancak mektuplarında ve hâlâ var olan bazı yazılarında görülür); bu inanışta tek bir Tanrı dünyayı yaratmıştır ve dünyanın ebedi yasalarını da en baştan oluşturmuştur; bu açıdan İsa'yı doğumundan itibaren kutsal ilan eden Baba, Oğul ve Kutsal Ruh şeklindeki üçlü inanç sisteminden ayrılır. Whitehead tüm bu Newton varsayımlarına karşı çıkar, gerçi Newton'ın uzun süre simyanın etkisinde kalmış olmasını takdir ettiğini söyleyebiliriz.

Kuantum teorisine Heisenberg ve Bohr'un getirdiği yaklaşımlara dair çeşitli yorumlar geçerliliğini sürdürürken şimdilik bu versiyondan "memnun" olmaya devam etmemiz gerekiyor. Bohr ilk başlarda, aynı test prosedüründe bir elektronun konumuyla momentumunu birbirinden ayıramama problemini (buna bütünleyicilik problemi diyordu) epistemolojik bir mesele olarak ele almak eğilimindeydi. Bu durum, kullandığımız araçların fenomenin kendisi üstündeki etkisinden kaynaklanır. Gerçi Bohr'un kendisi de, bu eksikliğin "kuantum karışıklığı"nın gerçek karakteri hakkında ne söylediği konusunda birtakım şüphelere sahipti; evrenin ayrı partiküllerden ziyade karmaşık halde, aktif elementlerden oluşup oluşmadığını sorgular durumdaydı.[4]

4. Bkz. Barad, *Meeting the Universe Halfway*. Barad, Heisenberg tarafından "belirsizlik ilkesi"ne getirilen yorumun Bohr tarafından Heisenberg'in de kabul et-

Biribirinden ayrı partiküllerden oluştuğu fikrine yaklaşıldıkça, mikroskobik fenomenlerin makro süreçler üstündeki potansiyel etkisi daha aktif hale gelir.

Benim de takip ettiğim Epperson'un açıklamasında Heisenberg, deneyin öznesi ile nesnesi arasındaki karmaşık ilişkiye dair epistemolojik yorumun sınırlarının ötesine sağlam biçimde geçer. Kuantum prosesine ontolojik bir yaklaşım getirir. "Potansiyel" ile "gerçeklik" arasındaki karmaşık ilişki üzerine oluşturduğu bir formül şöyledir: "Buradaki soru 'eşsiz bir gerçekliğin, birlikte var olan gerçekliklerin matriksinden fiziksel olarak evrimleştiği mekanizma nedir?' sorusu değildir artık; buradaki soru daha ziyade 'eşsiz bir gerçekliğin, birlikte var olan potansiyeller matriksinden evrimleştiği mekanizma nedir?' sorusudur."[5]

"Birlikte var olan potansiyeller." Bu potansiyeller gerçektir ama eyleme geçmemiştir, yani en aktif oldukları anda eyleme geçmemişlerdir ve belli bir gerçekliğe veya objeye dönüşecek şekilde "dekoherans"* gerçekleştirmemişlerdir. Dekoherans gerçekleşene kadar ve gerçeklemediği sürece gerçektirler ama eylemli değildirler. Ve bilindiği kadarıyla dekoherans, çeşitli ihtimallerin "eşdurumluluğu (koherens)" kadar anlaşılması güç bir durumdur. Heisenberg'in yaklaşımını kabul eden Epperson'un şu ifadesi Whitehead'in çıktığı maceranın bağlamını kavramamız açısından faydalı olabilir: "Heisenberg'e göre potansiyeller, bir kez daha, doğanın ontolojik açıdan belirgin bileşenleridir ve bu

---

tiği şekilde düzeltildiğini öne sürer. Ve yine Bohr'un da ilk dönemlerdeki kendi yorumunu gitgide daha ontolojik hale gelen bir okumayla değiştirdiğini öne sürer. Bu yeni okumada "bütünleyicilik meselesi" daha merkez noktaya taşınır; bu da hem pozisyonu hem de momentumu aynı test prosedüründe saptama konusundaki yetersizliktir. Barad der ki, test ve objenin iç içe geçmişliği, aksi halde klasik yasaları takip edecek olan bir dünya üzerindeki saptamalara dair insanın elindeki sınırlı araçları göstermekten ziyade dönüşümün kendisinin içi içe geçmiş yapısının altını çizer.

5. Epperson, *Quantum Mechanics and the Philosophy of Alfred North Whitehead*, s. 56.

* Dekoherans: bir sistemin davranışının değişerek kuantum mekaniğiyle açıklanabilir halden klasik mekanikle açıklanabilir hale geçmesi. (ç.n.)

bileşenler, ölçümü yapılan sistemi (ve çevreyi) kapsayan unsurların kuantum mekaniği çerçevesinde birbiriyle ilişkilenmesini sağlayan araçları temin eder."[6]

Whitehead'e göre böylesi potansiyeller hiçbir zaman ortadan kaybolmaz ve dönem dönem gerçek varlıkların içinde, duruma göre değişen şekilde az ya da çok aktif haldedirler. Evrene gerçek yeniliğin gelmesine yardımcı olurlar. Epperson'un dediği gibi "Whitehead'e göre, yeniliği getiren potansiyeller farklı bir tür gerçeklik meydana getirmiştir, Heisenberg'de de durum böyleydi – bu farklı tür gerçeklik, kendinden önce gelen bazı fiili verilerden türemek yerine mekân-zamansal olarak,bu sebeple de başlangıç niteliğinde, bir dönemden türemişti."[7]

Bu noktada Whitehead'in kuantum mekaniğinden yararlandığı yalnızca üç noktayı saptıyoruz. Bunlar, durumun icap ettiği gibi ne teoriden ne de kuantum gerçekliğinden "türetilmiştir". Whitehead, her bir kozmolojinin, kendisinden bütünüyle çıkarılması mümkün olmayan *spekülatif* bir boyut taşıdığını öne sürer. Bu durumda bu noktalar, kuantum mekaniğini ciddi ciddi gerçek bir fenomen olarak ele aldığınızda spekülasyon olarak anlamlı gelebilecek konulardır.

İlk, fenomenin kendisine belki de en yakın, nokta, Whitehead'in "hatalı kesinlik yanılgısı"na dair açıklamasıdır; bu yanılgı felsefenin, ekonominin, politik teorinin ve bilimin bazı bölümlerinde hâlâ düşülen bir yanılgıdır. Eğer Whitehead bugün de yazıyor olsaydı, şüphesiz ki bu yanılgının, bitişik durumda bulunan iki "partikülün" birbirinden ayrıldığı, sonrasında da aralarında büyük bir mesafe olsa bile birlikte eşzamanlı olarak yer değiştirdiği o esrarengiz süreci halen göz ardı edenlere atfedildiğini söylerdi.[8] Bu eşzamanlılık hakkında günümüzde bile hiç

6. Epperson, *Quantum Mechanics and the Philosophy of Alfred North Whitehead*, s. 51.

7. Epperson, *Quantum Mechanics and the Philosophy of Alfred North Whitehead*, s. 102.

8. Stuart Kauffman'ın iddiayı özetlediği gibi: "Parçacıklar iç içe geçtikten sonra ışığın hızına uygun hızlarda gelişigüzel mesafelere dağılabilirler ve eğer parça-

kimsenin derinlemesine bir açıklaması yok gibi gözükmektedir. Whitehead'e göre hatalı kesinlik, daha geniş anlamda herhangi bir atomik indirgemeyi aşan, harekete geçirilmiş, gerçek varlıklar arasındaki iç içe geçmişliği görmezden gelme eğilimi anlamına gelmektedir. Örnek olarak, bir iklim rejimi ve okyanus akıntı sistemi kesişip karşılıklı olarak birbirini güçlendiren yeni bir spirale girdiğinde veya manevi hayata yönelmek şeklinde kültürel bir eğilim çalışma motivasyonu, tüketim şekilleri, yatırım öncelikleri ve seçime dayalı siyaset unsurlarının içine işleyerek ekonomik sistem ile din arasındaki kuramsal ayrımın aklını karıştırdığında bu iç içe geçmişliği görebiliriz. Dolayısıyla hatalı kesinlik, gerçekleşmekte olan oto-organizasyon süreçlerini ve iç içe oluşlarını görmezden gelir; her şeyin nasıl da başka şeylerle sarmalanmış olduğunu ve ilgili zaman skalasına göre değişime uğradığını göz ardı eder. Dolayısıyla böylesi bir çoklu iç içelik yaklaşımı bir tür organik bütünselliğe doğru tersine evrimleşmez, çünkü böylesi bir süreç gerçek yaratıcılık unsurunu evrenden çıkarmış olurdu. Bu iç içelikler, otonom partiküllerden veya daha büyük varlıklardan oluşan bir atomculuk felsefesini aşmaya yeterince yakın durumdadır; fazlasıyla karmaşık, tamamlanmamış ve bir bütüncülük yaklaşımına uygun düşme yolundadır. Ben bu duruma, James'in şerefine, çok yönlü bağlantıcılık diyorum.

İkinci ve bununla ilişkili nokta ise, Whitehead'e göre uzayın, yalnızca bir objeler muhafazası olmamasıdır. Ona göre uzay, oluşumlar gelişip açıldıkça meydana gelen mekânsallık ilişkilerinden oluşur. Bu da Whitehead'i Avrupa gramerinde isim ve yüklem üzerinde olan vurguyu azaltmaya ("kaya serttir; okyanus mavidir") ve tümleçlerle bağlaçların önemini vurgulamaya iter. Özellikle *bir şeyin içinde bulunma halini belirten* tümlecin metafizik anlamları yanlış yönlendiricidir. Ya bu tümleç

---

cıklardan biri için belli bir özelliğe sahip olduğu şeklinde "ölçüm yapılmışsa" diğer parçacık da birdenbire buna karşılık gelen bir özelliği olur. Kuantum mekaniğinin bu şaşırtıcı özelliği Einstein'a derin endişeler vermiştir... Burada ifade edilen ani karşılık artık deneylerle tasdik edilmiştir ve buna fizikte yerbilmezlik denir" (*Reinventing the Sacred*, s. 221).

kullanılmamalıdır, ki bunu yapmak çok zordur ya da anlamı bir muhafaza olmanın ötesine taşınmalıdır. Eğer Kral James İncili'ndeki "Başlangıç*ta*" ifadesini okursanız Whitehead'in düşüncesine yaklaşırsınız. Burada *içinde bulunulan hali bildiren tümleç,* daha önce olanlarla bir sonraki adımda olacakları ifade eden uzatılmış bir anı kapsar. Belki de bu anlayış çerçevesinde eylemi bütünüyle *sahiplenen* belirli öznelerin olmadığı aktif fiillerin de bu felsefede vurgulanması gerekir.

Burada enteresan nokta ise Nietzsche'nin benimsediği üslubun böylesi uyarıları Whitehead'e göre, en azından çoğu zaman, daha fazla içermesidir. Nietzsche için sinematik tarzda yazar diyebiliriz; yani duruma göre sahnelerin gözümüzde canlanmasına, çarpışmasına veya iç içe geçmesine imkân verir, böylelikle geçmişle ilişkili olan ama bu geçmişin içinde "üstü kapalı olarak" her zaman bulunmayan bir "anın" uzatılması ve akortsuzluğu esnasında ortaya bir şeyler çıkar. Ve üç nokta işaretini de sık kullanır; kendi ifadelerinin sınırlarını aşan karmaşıklıkları, iç içelikleri ortaya koymasına imkân veren üç noktalardır bunlar, sizi de ortaya koyduğu düşünme sürecine katılmaya davet eder.

Whitehead de yalnızca iç içelikleri değil aynı zamanda baskı altında dağılıp gitmeden ve yeni bir şeye evrimleşmeden önce "fiili varlıkların" sürerliğini vurgular.[9] Dolayısıyla ideal White-

9. Whitehead, hem bir süreç filozofu hem de spekülatif bir realist olarak adlandırılabilir. Bu ikinci tanımlama, felsefesinin içine açıkça yerleştirdiği spekülatif unsura ve değişime uğramadan önce "fiili varlıkların" sürekliliğinin bu spekülatif unsur içinde oynadığı role karşılık gelir. Bu terimler yalnızca Whitehead'e değil, aynı zamanda son döneme kadar kendilerini "obje-odaklı" felsefeciler olarak tanımlamış ilgi çekici bir gruba da karşılık gelir. Bazıları kendilerine şu anda spekülatif realist de diyorlar. Hareketin liderlerinden biri olan Graham Herman'ın yazdığı *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics* adlı kitabın içeriği oldukça zengin. Kitap Deleuze gibi düşünürleri "şişkin ontolojistler" ve radikal "ilişkilendirmeciler" olarak yaftalayarak kendini onların çalışmalarından ayırıyor. Metinde, Latour ve Whitehead'den daha iyi bahsedilse de, onlar da fazlasıyla ilişkilendirmeci olmakla eleştiriliyor. Bence de Whitehead'le ilgili söylenenler doğru. Whitehead "fiili varlıklar", periyodik olarak yeni iç içelikler oluşturup biçim değiştirirken *birbirinin içine geçmiş* stabilitelerine odaklanıyor. Ayrıca yine her biri fiili varlık dahilindeki fazlalıkları ele alıyor. Büyük oranda hemfikir olduğum bu meselelerle ilgili güncel bir analiz için Jane Bennett'in

head tarzının, objelerin grameri ile süreçlerin grameri arasında ileri geri gidip gelmek olduğunu söylemek en iyisi olur, böylece objelerin yaşam sürecini belirleyen yavaş ve hızlı metamorfoz dönemleri arasındaki dalgalanmaları ifade edilmiş olur.

Nietzsche ve Whitehead arasındaki bir başka tarz farkı da bununla ilişkilidir. Günümüzün Cambridge-Harvard tarzında yazan Whitehead tumturaklı bir tarz benimsemişti. Bu tarzı benimsemesinde kendi döneminin önde gelen entelektüel fikirlerinin eninde sonunda daha geniş çaplı hale geleceği, demokratik kültürün işlevsel yaklaşımlarına etki edeceği anlayışı da rol oynuyordu. Farklı bir bağlamda yazan ve kendi döneminin baskın bilim ve tektanrıcılık imgelerine daha dobra biçimde karşı koyan Nietzsche ise modern kültürü etkisi altına alma tehdidini tekrar tekrar savuran bir barbarlığı defetmek anlayışını taşıyan bir tarzda yazıyordu genellikle. Bu farklılığa son bölümde tekrar bakacağız.

Whitehead'e geri dönelim. Daha spekülatif olsa da incelemekte olduğumuz kuantum teorisiyle iç içe durumdaki üçüncü nokta, gerçek yaratıcılığın evrende ve zaman "içinde" değişen oranlarda dağıtılmış olduğu düşüncesidir. Dönüşüm dünyası yaklaşımı, gerçek varlıklar arasında zaman zaman arızalı hale gelen ilişkilerde yatan gerçek yaratıcılığın "aracılığını" ortaya koyar. Mücadelemize Nietzsche'yi yeniden dahil etmeden önce daha yakından inceleyeceğimiz Whitehead yaklaşımı da bu konuyla ilgili.

Fiili Varlıklar, Titreşimler ve Gerçek Yaratıcılık

Whitehead felsefesinde "nihai bir terim" olan yaratıcılık, benim anladığım kadarıyla, ortaya çıktığında gösterebileceğiniz ama ortaya çıktığı süreci bütünüyle açıklayabilmek yerine kaba hatlarıyla anlatabildiğiniz bir kavramdır.[10] Yaratıcılık ön koşul-

Harman ve Morton tarafından yazılmış ilgi çekici makalelere yazdığı yanıtı okuyabilirsiniz: "Systems and Things." Bu iki gelenek arasındaki bağlantı ve farklara dair daha fazla araştırmaya ihtiyaç var.

10. Whitehead, *Process and Reality*, 7.

lar ve sınırlamalar çerçevesinde gelişir, dolayısıyla durduk yere ortaya çıkan bir yaratıcılık sürecinden kesinlikle söz edilemez. Bu sınırlamaların büyük bölümü, evrenin, kronolojik zamanın herhangi bir anında yeni olayların ön koşullarının belirlenmesine yardımcı olan sayısız tipte "fiili varlık"tan oluşması unsuruna dayanarak açıklanır. Fiili varlık ise kendini sürdürmek yönünde eğilim gösteren herhangi bir oluşumdur. Bir kaya, bir hücre, bir kasırga, okyanus akıntılarından oluşan bir sistem, bir kıta, bir organizma, bir medeniyet ve bir sis değişken derecelerdeki kendini sürdürme eğilimleriyle fiili varlığa örnek gösterilebilir. Yaratıcılık bir aracının veya öznenin basit bir ürünü değildir. Daha ziyade daha önce teleo-dinamik arayışlar dediğim dönemlerden çeşitli ölçülerde geçen süreçlerde saklıdır. Benim buradaki amacım daha önce altı çizilen karmaşıklık teorisi dahilindeki güncel çalışmaların, destek verebildikleri ve genel programıyla örtüştükleri her noktada Whitehead'in temalarına eklemlenmesine imkân vermek. Yaratıcı sürecin en aktif olduğu an, görece denge durumları bozulmuş varlıklar arasındaki ve dahilindeki teleodinamik arayışlar çerçevesinde ortaya çıkar ve varlıklar içindeki rahatsızlıktan ve aralarındaki iç içe geçmişlikten faydalanır. Bergson'un zamanı uzaydan bağımsız bir güç olarak düşündüğü ölçüde (aslında böyle düşünüp düşünmediği çok net değildir) Whitehead onun aksi yönünde yaklaşım gösterir, gerçi bunun dışında aralarında hayli yakın benzerlikler vardır.[11]

11. Whitehead, *metafiziksel* ve *kozmolojik* terimlerini kullanmaktan sakınmaz, çünkü böylesi yaklaşım biçimlerinin; bilim, etik, insan kültürü ve bunların hepsine nüfuz eden insan-dışı güçler hakkındaki düşünceler için zaruri olduğunu düşünür. Kendine has ontokozmolojisini, başkalarının kendi ontokozmolojileri üzerinde daha fazla düşünmelerine neden olacak şekilde spekülatif bir biçimde ortaya koyar. Whitehead'in kozmolojisi son dönemdeki bilimsel bulgulara ve kültürel deneyimlere göre tutarlı biçimde geliştirilebilir, ancak kesin olarak kanıtlanması pek mümkün görünmemektedir. Bu kozmoloji, bence, kendisini destekleyecek kanıtlar ve argümanlar öne sürmesi itibariyle *savunulabilir* durumdadır, diğer yandan ele aldığı süreçlere dair başka okumaların da mantıklı olması itibariyle *itiraz edilebilir* durumdadır. The Leessons of Ranciere adlı güncel kitabında Sam Chambers siyaset teorisine getirilecek herhangi bir onto-boyutun uygunluğunu tartışmak için Jacques Ranciere'den faydalanır ve böylesi

bir boyutun hayata dair çok fazla şeyi *depolitize* ettiğini ve *tarihsel boyutundan uzaklaştırdığını* söyler. Başkaları da bana, Ranciere'in estetik teori üzerine daha sonraki çalışmalarına iştirak etmenin onun çalışmalarında da böylesi unsurlar bulmak olduğunu söylemiştir. Her halükarda, ontopolitik olanı (ayrıca metafiziksel olanı da, çünkü bu iki terim gitgide birbiri yerine kullanılabilir hale gelmiştir) göz ardı etmenin, siyasetin zaruri bir boyutunu göz ardı etmek olduğunu düşünüyorum. Kendilerini hem "post-metafiziksel" hem de "seküler" olarak tanımlayarak kilit meseleleri parantez içine almış olan Rawls ve Habermas gibi teorisyenler siyaset ve tarihin önemli boyutlarını kaçırmıştır. Amerikan evanjelizmi dahilindeki teo-ruhani karışım artık kendi politikalarını ve neoliberalizmle oluşturduğu ittifakın karakterini enjekte eder. Post-metafiziksel türleri ise dini özel alanda tutma arzularının bu dünya içerisinde keskin bir ayrım teşkil ettiğini ileri sürdüklerinde bu gelişmeyi kaçırmış oldular. Farklı manevi yönelimlerin siyasi mücadelelerin içine katılışını küçümsediler. "Tarihsel boyuttan uzaklaştırma" cephesinde ise, dördüncü yüzyıl boyunca Akdeniz'de Teslis anlayışındaki Trinitaryanizm ile Aryanizm arasındaki uzun süren, şiddetli mücadeleyi düşünebiliriz. Teslis anlayışının zaferi (bu zaferle birlikte Aryanizm resmi olarak cezalandırılması gereken, Musevilikle bağları olmasından şüphelenilen bir kafirlik olarak tanımlandı) Hıristiyanlığın paganizm ve Museviliğe karşı yıkıcı yaklaşımlarıyla yakından ilişkilidir. Teslis anlayışının bağımsız gücü olmayan bir epi-fenomenden (yan etki) ibaret olduğunu düşünmek gerçekten mümkün olabilir mi? Dolayısıyla onto-teolojik ve ateolojik boyutlara dikkat kesilmek, siyaset ve tarihle ilişkiyi derinleştirir. Eğer öneri, teorisyenin en azından ontolojik argümanlardan sakınması gerektiği şeklindeyse (teoriyi daha kesin ve ispatlanabilir hale getirmek için), karşı konulması gereken ontopolitik duruş noktaları, Deleuze'ün, Avrupa metafiziğinin "Saltanatlı" ve "Dallı Budaklı" gelenekleri dediği anlar olarak belirir. Diğer yandan, Epikür, Lucretius, Spinoza, Nietzsche, James, Thoreau, Kafka ve Deleuze tarihsel olarak bunlara "minör" veya "gelişigüzel" yöntemlerle karşı çıkmışlardır. Bu sebepten dolayı bazılarının kendisine yüklediği "postmodern" etiketini reddetmiş olan Deleuze, eleştirel kuramın saltanatlı geleneklere karşı çıkmak için pozitif karşıt kavramlar geliştirmesi gerektiğini öne sürer. Negatif eleştiri yeterli olmaz, çünkü "yerinden etme"nin ardından bilinçsiz "yeniden yerleştirme" gelir. Minör gelenek (çeşitli kisveler altında) saltanatlı gelenek içindeki unsurlara karşı koyar; karşı koyduğu unsurlar arasında baskın zaman kavramı, dar kapsamlı bir insan-merkezcilik eğilimi, ahlakın nasıl "temellendirilmesi" *gerektiğine* dair sınırlayıcı bakış açıları, yapısı itibariyle daha eşitlikçi olan çoğulcu bir anlayışa karşı güvensizlik, yeni kimliklerin ve hakların doğmasını sağlayan çoğulculuk politikalarına karşı beslenen şüpheler ve lineer bir nedensellik konsepti yer alır. Ranciere'in reddettiği söylenen ontopolitik varsayımlar hakkında daha fazla şey okudukça, minör gelenekle bir yandan *flört ettiği* bir yandan da bunu ilişkisel olarak *açıklamayı reddettiği* şeklindeki düşünce daha makul görünmektedir. 2007 yılında onun hakkında düzenlenen ve benim de katıldığım konferansta, konuşmacıların onunkilerle benzerlikler taşıdığını düşündüğü eserlerle alakasını reddetmiş ol-

Yeni oluşumların ortaya çıkışı, varlıklar arasındaki ve içindeki "titreşimlerin" periyodik artışıyla gerçekleşir. Whitehead'in dediği gibi, "Newton yaşasaydı, modern kuantum teorisi ve niceliklerin titreşimlere dönüşerek çözülmesi karşısında hayrete düşerdi."[12] Ve daha önce ele almaya başladığımız gibi, Whitehead de, iç içeliklerin, her ne kadar incelediğimiz süreçlerin birçoğu için geçerli olsa da kendi titreşim temasını aşışını görseydi hayrete düşerdi. Bir varlık içindeki unsurlar diğerine doğru geçmeye çalıştığında bu "girişi" yapıp yapmayacakları ve yaparlarsa ne şekilde yapabilecekleri meselesi ortaya çıkar. Alıcı varlık giriş yapan varlığın bazı boyutlarını pozitif diğerlerini ise negatif "algılar"; bu algısı, kısmen önceki durumuna ait organizasyon biçimine, kısmen verdiği yaratıcı tepkilere bağlıdır. İç içe geçme hali gerçekleştiğinde, en basit durumlarda yalnızca "vektör his"ten ibaret olsa da alıcı varlık tarafında bir "his" oluşur.[13]

---

ması belki de bundandı. (Benim deyimimle) Çoğulculuk olasılıklarına *farklı şekillerde* yaklaşım gösteren farklı ("polis") rejimlerin *anlayış* kalitesini analiz etmede tereddüt gösterenlere karşı şüpheyle yaklaşmaya devam ediyorum. Bu çoğulculuk olasılıklarıyla birlikte yeni hareketler, haklar ve kimlikler varoluşa nüfuz edebilir ve "insan-merkezcilik" karşıtlığının yalnızca insanın kurucu özne olduğunu reddetmekten ziyade insan-dışı alanlarda da çeşitli metamorfoz güçlerinin olduğunu idrak etmek anlamını taşıdığı bir kültürel içselleştirmeye eğilim kazanılabilir. *Onto-politika* teriminin 1995 yılında ilk kez kullanıldığı *The Ethos of Pluralization* [Çoğulculuk Anlayışı], yeni hakların, kimliklerin ve hareketlerin, bir kültürün içinde her zaman içsel olarak var olmadan varoluşa periyodik olarak nasıl nüfuz ettiğini ortaya koyan bir çalışma. Buradaki iddia, minör bir geleneğin, böylesi politik süreçleri, hem post-metafiziksel düşüncenin kurgusuna hem de farkındalığa dair diyalektik ontolojilere karşı durabilecek şekilde berraklaştırmasıdır. Chambers ve benim birleşebileceğimiz bir nokta da var. Bazı teorisyenlerin cezbedici bulduğu şekilde, *yalnızca onto* boyutuna odaklanmak, sizi her zaman bir siyasi bir duruş belirleme hazırlığına sokar, ama bir yandan da bunu gerçekte hiçbir zaman yapmazsınız. Bu meseleleri ele alan (onto boyutunu baskılayan siyasi kuramları, bu boyutu onaylayarak kendilerini gereğinden fazla özgüvenle temellendiren siyasi kuramları ve bu boyutu onaylasa da öne çıkardığı onto-politik duruşun itiraz edilebilirliğine de işaret eden siyasi kuramları ele alan) harika bir kitap için bkz. White, *Sustaining Affirmation*.

12. Whitehead, *Process and Reality*, s. 94.

13. Şu soru akla gelir: Yaratıcılık izleri, organik ve organik olmayan süreçlere ne derece sızar? Vektör hisle ilgili alıntı, Whitehead'e göre bu izlerin hayli derinlere gittiğini öne sürer. İkinci ara bölümde ele alınan *Incomplete Nature*'da Terrence

Ve periyodik olarak, algılanmış unsurlarla birlikte meydana gelen yeni bir "birleşme" veya varlık tarafından gerçekleştirilen oto-organizasyon arayışı bu varlığı önemli ölçüde değiştirir. Bu gelgit evresinde şimdiki zaman, geçmişi basit bir biçimde kopyalamakla kalmaz, geçmişten yaratıcı biçimde faydalanır.

Her ne kadar Whitehead, bildiğim kadarıyla, bu konuyu açıkça ele almasa da, zaman zaman eşdeğer sayılan iki fikir arasında ayrım yapmak adına ondan bir rehber olarak faydalanabiliriz. Tahmin edilemezlik ve yaratıcılık birbiriyle ilişkili süreçlerdir, ancak aynı değildir. Tahmin edilemezlik, sizi gerçek etkenlerden ayıran epistemik bir perde olduğunda ortaya çıkabilir. Ancak yaratıcılık yeni bir şeyi var eden bir oto-organizasyon biçimini içerir. Whitehead, her bir tahmin edememe vakasının tam bir saptama yapılmasını engelleyen bir perdeden kaynaklandığını öne süren spekülatif ontolojiye karşı çıkar. Böylesi alışılmış bir ontoloji, genellikle *gerçekten* bu derece alışılmış olduğu ve savunucularına fazlasıyla net göründüğü için detaylandırılmaz. Ancak aslında hiç ispatlanmamıştır. Whitehead'in farklı ölçülerdeki gerçek, koşullu yaratıcılığa dair karşı ontolojisi spekülatiftir, savunulabilir durumdadır ve belli açılardan tecrübelerle temellendirilmiştir. Taneyi samandan ayırmak için suda yüzdüren ilk şempanze yaratıcı bir süreç içinde yer almıştır ve sonrasında da bu rutin diğer şempanzelere geçmiştir.

Ancak maalesef ki Whitehead, insan-dışı süreçlerdeki yaratıcı değişimi ortaya koyacak örnekler vermek açısından şaşırtıcı ölçüde yetersiz kalır. Bu yüzden de Whitehead'in kilit kavram-

---

Deacon, termodinamik, morfodinamik ve teleodinamik süreçler arasında ayrıma gider. *Yaratıcı* kelimesini muhtemelen teleodinamik kapasitesi olan organik süreçler için kullanacaktır. Oto-gen kelimesini, büyük ihtimalle yaşamsızlıktan yaşam doğmasını sağlamış alışılmadık bir karmaşıklığa dair oto-katalitik, ara süreçler olarak tanımlar. Yaratıcılık meselesini şimdilik ucu açık bırakmak istiyorum, teleodinamik bir dinamik ortaya koyan sistemlerin ötesine geçene kadar. Örneğin Helheim'ın kendi kendini güçlendirici sistemi, dünyaya yeni bir yöntem ve sonuç sunuyor olması itibariyle bir kritere göre yaratıcı iken; teleodinamik eğilimler göstermesi bakımından yaratıcı değildir. Yeni deneyler oluşturabilmek açısından uygun yeni kavramlar geliştirirken (ve tersi şekilde) bu konulara daha detaylı yanıtlar verebilecek hale gelebiliriz.

larından bazılarına işlerlik kazandırmak açısından tartışmalı ve çağdaş bir örnek bulmaya biz çalışalım. Biyologlara göre bir bakterinin hayatta kalmak için fosfora ihtiyacı vardır. Ancak, arsenik ortamında yaşamış bakterilerle yapılan bir deneyde, arsenik aşılanması bakteriyi evrimleşmeye teşvik etmiş ve arsenik hayat verici kaynak olarak fosforun yerini büyük ölçüde almıştır.[14] Whiteheadci bir bakış açısıyla bu yaratıcı gelişim, eğer doğruysa, karmaşıktır: bir giriş süreci içerir, bakterinin arseniğe karşı belli ölçüde "yatkınlığını" ve Dünya üzerinde daha önce rastlanmayan bir yaşam biçimine (fiili bir varlığa) evrimleştiği bir "birleşme" halindeki oto-organizasyonunu kapsar.

Bakterilere, canlılıklarında azalma veya ölümle sonuçlanabilecek şekilde başka elementler de aşılanmış olabilir. Ve daha öncesinde arsenik ortamı içinde kalmamış bakteriler yaratıcı oto-organizasyonun evrimsel sürecinde başarısızlığa uğrayabilir. Bu yüzden de bakteri ile ortama yeni sokulan element arasında potansiyel bir yakınlık olmalıdır. Ancak bakteri tarafından girişten önce hissedilemeyen, bizim tarafımızdan da deneyden önce bilinmeyen bu potansiyel, yaratıcı çalışma tamamlandıktan sonra fark edilebilir hale gelir. Kim bilir, böylesi yeni bir yaşam formu belki de başka yeni türlerin ortaya çıkabileceği bir temel oluşturabilir.

Bu örneğin deneysel tartışmaların merkezinde olduğunun da altı çizilmelidir. Eğer örnek bu itirazlar karşısında ayakta kalabilirse, yeniliklerin üretimi açısından gerçek yaratıcılıktan bahsettiğinde Whitehead'in ne demek istediğine dair uygulamalı bir açıklama getirmiş olur. Eğer bu deney tersine çevrilirse Whitehead'in sınıflandırmaları aracılığıyla netleştirilebilecek daha birçok yerleşik olay bulunabilir. Organizmalar arasındaki yatay gen transferi süreci olan *simbiyogenez* başlıca olaylardan birini teşkil eder.

Satır aralarını okumaya çalıştığımızda bana öyle geliyor ki, değişimle ilgili olarak indirgemeci bir açıklama yetersiz kaldığında, var olan ortama yeni bir şey eklendiğinde, olaya dahil olan varlıkların en az birinde bu yenilikle birlikte bir oto-orga-

14. Richards, "Bilim insanları Arsenik'te gelişebilen bakteri keşfetti."

nizasyon süreci gerçekleştiğinde, bu oto-organizasyonla birlikte peşinde koşulan amaç ilk başlarda sisler ardında görünürken sonrasında netleşme sağlayan bir arayış süreci tetikleniyorsa ve yeni denge durumu hem kısmen arayış süreci ile tetiklenmişse hem de ortaya çıkan sonuç bu arayışı aşıyorsa *gerçek yaratıcılık* ifadesi Whitehead'in yaklaşımına uygun hale gelir. Whitehead'le ilgili yorumlara *oto-organizasyon* terimini eklediğim doğru, ama "giriş" ve "birleşme" hakkında söylediklerine uygun düşen bir terim gibi görünüyor bana ve oto-organizasyonun yapısıyla ilgili olarak son dönemde yapılan çalışmalara hitap ediyor. Benim yaklaşımım, bir kez daha, bir yandan Whitehead'den yardım almak bir yandan da elimden geldiğince onun yaklaşımını geliştirmeye çalışmak şeklinde.[15]

Whitehead'e göre yaratıcı ilişki, birbiriyle etkileşim içindeki varlıklar dahilindeki ve arasındaki çekicilik ve *iticilik* etkileriyle işlerlik gösterir, aksi halde bir varlık kendini sürdürmek adına yeterli gücü bulamayacaktır. Bu işlerlik genellikle bir teleo-arayış süreci içerir; bu arayışın şekli de ikinci ara bölümde bahsettiğimiz insan-dışı süreçlerdeki daha karmaşık oto-organizasyon versiyonlarına paralel gelişir. Bu ayrıca, Whitehead bu konuda nettir, yaratıcı ilişki aynı zamanda giriş, alımlama ve birleşme ilişkileri çerçevesinde *estetik* bir unsurun sahne alması anlamına gelir. Bu estetik unsur yalnızca insan ilişkileri dahilinde veya insanın objelerle ilişkisi çerçevesinde işlerlik gösterir durumda değildir; aynı zamanda birçok obje-obje ilişkisi içinde de yer alır. Whitehead'in *his* kelimesini insanın ve organik varlıkların ötesindeki var oluşlar arası ilişkileri kapsayacak şekilde genişletmekte ısrarcı olması bundandır.

15. *Thinking with Whitehead* adlı çalışmasında Stengers, Whitehead'in çalışması ilerledikçe ortaya çıkan değişikliklere dair bilgi vermediğinde, bu değişimlerin listesini yapar ve bu metinler üzerinde harika bir iş çıkarır. Gelecek vaat eden bir düşünür. Ben de, çalışmasının ruhuna uygun düşebilecek yerlerde Whitehead'deki karmaşıklık teorisine bazı güncel çalışmalar ekleyerek bir şeyler katmaya çalışıyorum. Buradaki amacım hem güncel çalışmaları açıklamaya hem de bu çalışmaların bazı kavramsal ve deneysel yeniliklerince desteklenebilen bir yorum oluşturabilmek.

Yine Whitehead için yaratıcılık tamamlanmış, bütün veya durduk yerde ortaya çıkmış değildir. Daima koşullu bir yaratıcılık söz konusudur; bu yaratıcılıkta yaratılan şey, fiili varlıklar arasındaki girişim ve birleşim ilişkilerine imkân verilmesini ve bu ilişkilerin mecbur edilmesini kapsar. En azından benim yorumuma göre, Whitehead'in, yaratıcı süreci, kendi kendini sürdürme güçleri ağır bastığında bir süre için yavaşlayan, sonrasında da giriş yapan unsur daha güçlü bir şok uyguladığında hızlanan bir süreç olarak algılamasının nedenlerinden biri buydu. Whitehead, dönüşüm felsefesinin bazı eleştirmenlerinin bu felsefeyi benimseyenlere mal ettikleri şekilde, sürekli akış içindeki olayları inceleyen bir filozof değildir. Bu eleştirmenler bu sayede konuyu daha fazla ele almak zorunda kalmadan üstünü kapatmış olurlar. Whitehead'in "fiili varlıklar" anlayışı ise buna karşı işlerlik gösterir.

Whitehead'in iddiasına göre, varlıklar daha karmaşık hale geldikçe çekicilik ve iticilik unsurları daha sofistike hale gelir; bir başka deyişle varlıklar, uyumsuz ve antagonist unsurları aynı varlık içinde uyumlu şekilde birleştirilmiş *zıtlıklara* dönüştürmeyi başardıkça bu unsurlar daha sofistike hale gelir. Bir uyum içinde birleştirilen zıtlıklar ne derece karmaşık olursa ortaya çıkan sonuç da basit birleşimlere o derece indirgenemez olur. Whitehead güzelliğin evrimleşen yüceliğinden ziyade estetiğine daha yakındır, gerçi yeninin ortaya çıkmasına yardımcı olan doğurganlıklar içinde yüceliğin izlerini de bulabilirsiniz. Peki Whitehead, güzeli aynı zamanda kırılgan olarak yorumlamaya da meyilli midir? Yaptığı bazı saptamalar bu yöne yatkındır. Bize göre çiçek açmış bir orkidenin güzelliği, diyebiliriz ki, çiçeğin kısa ömürlü olacağını sezmemizle bağlantılıdır.

Eleştirilere ve Whitehead'in yaklaşımlarını daha ileriye taşıyacak muhtemel düzenlemelere geçmeden önce, onun koşullu yaratıcılık konusundaki tezi hakkında daha fazla şey söylenebilir mi diye sormak akıllıca olabilir. Mesela bu tez dünyanın bize mekanik yasalarca idare ediliyormuş gibi *görünmesi*, ama bir yandan da insanın, sihirli değneği varmışçasına fiziki süreçlere

müdahale eden bu belirleyici yasalardan sıyrılan bir özgürlüğe sahip olduğunu *varsaymamız* gerektiğini söyleyen Kantçı bir yaklaşım benimseme gereğimizi azaltır. . Ayrıca bu tez organik oto-organizasyon biçimlerine anlamlı bir açıklama getirmek açısından Kant'a göre daha başarılıdır. Aslında Kant'ın kendisi de bütünün parçalara, parçaların da bütüne etki ettiği oto-organizasyon süreçlerinden bahsetmiştir. Bu tez ise Kant'ın sakındığı bu süreçleri yaratıcı evrimi açıklamak açısından daha iyi kullanır. Son olarak bu tez, bütünüyle determinist bir dünya yaklaşımına sahip fizikçilerin benimsediği "antropik istisna" varsayımının bu zorlama yaklaşımını da (dünyanın durumunun, dünyayı algılayıp üzerinde deneyler yapabilen insanların kapasiteleri neticesinde belirlenebilir olduğu anlayışı) gereksiz kılar. Dünyaya değişken ölçülerde dağıtılmış bir gerçek yaratıcılık aksiyomu benimsendiğinde bu stratejilerden hiçbirine gerek kalmaz.

Whitehead'in metinlerindeki kıskaç hareketini daha net ortaya koyabilmek adına yine onun yaklaşımlarının biraz ötesini öngörmeye çalışacağım. Buradaki düşünce, insanoğlunun yaratıcılığının belirgin olduğu deneyimlerle, bu öncül deneyimlerin değerini vermemizi sağlayacak insan-dışı süreçler hakkındaki makul varsayımlar arasında gidip gelmek. Whitehead belki de, plastik sanatlar, edebiyat ve musiki sanatlarda yaratıcılık olarak varsayılan insan deneyimlerini işaret ederek şöyle söylerdi: "Bu alanlardaki yaratıcılığın gerçek bir şeyler ortaya koyuyor olması muhtemel değil mi? Eğer durum buysa, böylesi yaratıcılık biçimleri ahlak, siyaset, din ve ekonomi alanlarında da *belli oranda* ifade bulmaya yatkın değil midir? O zaman böylesi bir süreç daha, bu etkinliklerin içine sızamadan neden keyfi olarak durdurulur? Ve eğer bunu kabul ediyorsanız, insanlık alanının dışındaki daha az gelişmiş güç alanlarında da farklı derecelerde yaratıcılık görülmesi muhtemel değil mi, en azından canlı türlerinin evrimi teorisini benimseyen ve insanoğlunun her şeye gücü yeten, kişisel bir tanrının yansıması olarak yaratılmış eşsiz özneler olduğundan şüphe eden tanrıcı ve tanrıcı-olmayanlar için? Eğer böyleyse, yeni bir şeylerin yaratıldığı bu güç alanla-

rından bazılarının arasında şaşırtıcı kesişimler görülmesi de mümkün değil mi?"

Dolayısıyla burada bir kıskaç hareketi sahnelenir. Bu kuşatmayla birlikte kuantum teorisi vasıtasıyla insanlığın çok yönlü deneyimlerine doğru hareket edip sonrasında çok yönlü beşeri deneyimlerden tekrar insan-dışı güç alanlarındaki yeni oluşumlara geri gelerek değişken yaratıcılık temasını takip edersiniz. Kıskacın dişlerinden biri yukarı diğeri aşağı doğru kısılır. Argümanı olabilecek en makul noktaya getirmek için iki dişin de kısılması gerekebilir. Çünkü *eğer* herhangi bir yerde gerçek yaratıcılık varsa, belli ölçüde hem insanlık alanında hem de insan-dışı alanda işlerlik gösterebilir. Ayrıca yaratıcılıkla ilgili yaklaşımları bu alana yöneltmeden yaratıcılık üzerine düşünmek çok da kolay görünmüyor. Kant'ı kopyalamadan yankılandırdığımız bir nokta bu.

Dolayısıyla böylesi bir kıskaç hareketi bitirici darbe vuran tipte, yani Kant'ın yaratmaya çalıştığı türde bir argüman üretmez. Hareketin yolunu kesmek adına karşıt spekülasyonlar da üretilmiştir. Ancak bunlar da ispatlanmamıştır ve bu farkındalık, içinde bulunduğumuz zamana dair farklı deneyimlerle birlikte daha fazla sayıda insanı farklı deneysel keşif biçimlerine açık hale getirtecektir; çoğu insan şu an için en bildik alternatifleri parantez içinde tutar durumda bekliyor. Şu nokta tekrar hatırlanmalıdır ki, Whitehead'in ortaya koyduğu spekülasyonlar bir gün yeni kavramsal boyutlarla ve deneylerle desteklenebilecek determinist açıklamalarla boşa çıkarılabilir. Ancak şu ana kadar böyle bir şey gerçekleşmiş değil. Ve eğer Whitehead'in bu spekülasyonları, gitgide artan sayıda hümanistin ve bilim insanının düşündüğü şekilde çeşitli alanlarda ikna edici güç toplamaya devam ederse, değişken ölçülerde yaratıcılık düzeylerinden oluşan bir evren tezi, sanatsal etkinlikler, sportif yenilikler, girişimci buluşlar, yeni toplumsal hareketlerin aktive edilmesi, bilimsel üretim, canlı türlerinin evrimi, okyanus akımlarındaki değişiklikler, iklim değişikliği ve medeniyetlerin evrimi gibi konulardaki yaklaşımlarımızı etkileyebilir. Buradaki düşünce, bir kez daha,

şu şekildedir: böylesi güçlerin bazı yönleri ve bıraktıkları izler insan ırkından önce gelmeseydi, insan varoluşuna sızıp onu sarmalamasaydı insanoğlunun hislerinin, yaratıcılığının ve evriminin karmaşık yapısı evrimleşmezdi. Bu, koşullu yaratıcılığın bir başka yönüdür; kültürel kuramı biyolojinin, nörolojinin ve sosyal bilimlerin en indirgemeci versiyonlarından kurtarmak adına işlerlik gösteren yönü.

Whitehead'e göre daha karmaşık olan, bazı güçlerini, yeteneklerini ve hassasiyetlerini evrim esnasında kaybetse de daha az karmaşık olandan doğar. Bu kayıplar yaratıcı evrimin "yaralarıdır". Yine de *daha yüksek* ve *daha alçak* gibi terimler dikkatli kullanılmalıdır, bunun nedeni kısmen canlı türü olarak bakış açımızın algısal ve ahlaki tutuculuğudur. İnsanlığa ilişkin olarak, amaç ne türümüzün tutuculuğunun belli bir dozuna karşı çıkmaktır, ne insan algısını aşan argümanlarla bu tutuculuğun sınırlarını dondurmaktır ne de anlayışımızın ve alımlamamızın erişebildiği objelerin bütünüyle bizim tarafımızdan meydana getirildiğini varsaymaktır: amaç, diğer güç alanlarına *daha hassas yanıt verebilecek şekilde* insanın öznel kapasitesini sanatsal ve deneysel araçlarla *artırmaktır*. Sonuç olarak amaç, hem dünyanın genel olarak insan tarafından oluşturulduğu hem de insanın basit realist imgelerinden oluştuğu şeklindeki Kantçı düşünceyi, bizim dışımızda olana karşı yaklaşımlarımızın, kendimizi ve dünyayı inceledikçe artırılabildiği ve güçlendirilebildiği evrimleşen bir mutualizm anlayışıyla değiştirmektir. Gerçek yaratıcılık fikri, spekülatif ve deneysel realizme dayalı bir anlayışla klasik realist ve idealist modellere karşı çıkar. Whitehead'in çalışmasını bu metinde daha önce de bahsettiğimiz Stuart Kauffman, Terrence Deacon, Lynn Margulis ve Evan Thompson gibi yakın dönemlerin bilim insanları ve felsefecileriyle diyaloğa sokmak bu yüzden anlamlı görünmektedir.

Ebedi Objeler ve Kişisel Olmayan Bir Tanrı

Objeleri (ve sistemleri) yeni bir şeye evrimleşmeden önce bir arada tutan şey nedir? Whitehead'in en tartışmalı fikirle-

rinden biri "ebedi objeler"e ilişkin düşüncesidir. Ebedi bir obje oluşumunu sürdüren bir potansiyeldir, bir varlık tarafından başarıyla absorbe edilene ve spesifik bir yolla "realize edilene" kadar sağlam bir bütünlük haline gelmez. Ebedi bir obje ilişkiseldir, "yalnızca bir gerçekliğe potansiyel bir giriş söz konusu olduğunda" fiili bir hal olarak ortaya çıkar.[16]

Peki bu potansiyeli *ebedi* obje yapan nedir? Whitehead anlayışında ebediyet fikrinin güçlü ve zayıf yorumları vardır. Belki de Whitehead'in kendisi de bu anlamda gelgitler yaşıyordu. Benim Whitehead'i yorumlayışıma göre, "karmaşık" bir ebedi obje harekete geçirilebilen potansiyel bir modeldir. Yapraklarda, kanatlarda ve memeli uzuvlarında belli modellerin varyasyonlarının tekrar etmesi, kasırga ve fırtınanın şeklen benzerlikleri: bunlar "bu kozmik çağda" potansiyel olarak varlığını sürdüren modellerdir. Yeni ya da alışılmadık bir şey varlık halini alırken bu modeller yeni oluşumun bir arada durmasına, bütünlüğünü korumasına yardımcı olur. Bir bakıma, yeni unsurdan önce değil, sonra realize edilirler. Yeni bakteriler, bir gerçeklik içinde üstü kapalı olarak var olan sabit bir potansiyel olarak işlerlik göstermekya da kendinden önce gelen, kör sebeplerin sonuçlarından ibaret olmak yerine puslu çoklu-potansiyeller olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Benim bakış açıma göre, Whitehead'in ebedi objeler üzerine yaptığı vurgu, kendi felsefesi içinde bir muamma oluşturur. Eğer fazlasıyla aşikâr olan birçok objeyi öne sürerse, süreç felsefesindeki gerçek yaratıcılık unsuru sınırlı hale gelir. Eğer sonsuzluğu, salt potansiyel içinde (zaman zaman birbiriyle yaratıcı titreşimler yaşayan yoğun, difüze enerjiler içinde) çözündürürse, felsefesi, içine sızmış görünen kozmik optimizm duygusunu kaybedebilir. Çünkü Whitehead, o ya da bu trajedinin, bir insan medeniyetinin kendisiyle, insan-dışı güç alanlarıyla ve diğer medeniyetlerle etkileşimleri içinde insanlığın karşısına çıkabileceğini kabul eder. Ama evrenin bir karmaşıklık periyodundan daha büyük

16. Whitehead, *Process and Reality*, s. 291.

karmaşıklıkların görüldüğü geleceklere doğru gelişim içinde (bir bakıma, yaratıcı bir gelişim içinde) olduğunu düşündüğünü de söyleyebiliriz. Bu anlamda Whitehead düşüncesi içerisinde ebedi objelerin Tanrı'nın gelişim içindeki doğasına karıştığını hissedebilirisiniz. Whitehead'de Tanrı, yaratıcı dürtüleri ortaya çıkarlarken absorbe eden ve toplayan evrimsel süreç içindeki kişisel-olmayan bir varlık olarak algılanır. Aşağıda birkaç sözünü bulabilirisiniz:

> "Ama sormamız gerekir, doğa kendi içinde bir ayar, mükemmelin peşinde bir Eros bulma eğilimi taşımaz mı diye.[17]
> Tanrı'nın doğasındaki bu son geçiş evresi kendini sürekli genişletiyor.
> Dünyanın yerleşik düzeninin, bir başka çağın şafağının sönük, ahenksiz ışığına nazikçe yaklaşması gezegenimizin iyiliğinin bir parçasıdır."[18]

Whitehead olguların kırılganlığını yeterince vurgulamıyor olabilir. Whitehead'e göre ölümsüzlük, geçmişin belli yönlerinin, yeni varlıkların oluşumunda ve süre giden varlıklarda korunduğu sürecin içinde saklıdır. Tanrı, koruma sürecinin kişisel-olmayan aracısıdır. Eğer Whitehead'i anlayabilmişsem buradaki düşünce şudur ki, yaratıcı "ilerlemenin" toparlayıcısı ve kamçısı olarak yaratıcılık, evrimleşen varlıklar, ebedi objeler ve kişisel-olmayan bir Tanrı kombinasyonu evrenin ilerlemeci karmaşıklığını teminat altına alır, belli insan medeniyetleri başarısızlığa uğrayacak ve insanlık alanının (benim terimim) ta kendisi nihayetinde iflas bayrağını çekecek olsa bile.

Whitehead'in gelişen kozmik karmaşıklık düşüncesi termodinamiğin ikinci yasasını, uzun vadede entropinin artma eğilimini inkâr edermiş gibi görünebilir. Sanırım bunun kesin bir yasa olduğunu düşünmüyor; entropinin artmasını ne ölçüde güçlü bir eğilim olarak kabul ettiğini merak ediyorum. Whitehead'e

17. Whitehead, *Adventures of Ideas*, s. 251.
18. Whitehead, *Process and Reality*, s. 349, 339.

hakkını vermek açısından, evrende entropi eğilimini geciktiren ve öteleyen bazı sistemlerin olduğunu ve bunların periyodik olarak gerçek yaratıcılık süreçlerine dahil olduğunu söylemek yerinde olabilir. Organizmalar, organik evrim ve ekosistemler de bu anlamda iyi adaylar olurdu. Sanırım Nietzsche yaşasaydı, hem entropinin artma eğiliminde olduğu düşüncesinin bazı versiyonlarını kabul etmeye ve hem de bu eğilime karşı duran sistemlerden ve süreçlerden oluşan bir alt gruba daha etkin şekilde odaklanmaya meyilli olurdu.

Beşeri ve insan-dışı süreçlerdeki gerçek yaratıcılığın ilerleyişinin sürdürülebilmesi ebedi objeleri ne ölçüde gerektirir? En azından şu an için bana öyle görünüyor ki, gerçek yaratıcılığın olduğu bir evren, dünya değiştikçe varlığını sürdüren ve evrimleşen bir modele doğru esnek *eğilimlerin* gösterildiği bir evren olabilir.[19] Bu eğilimler, örneğin, Kauffman'ın "ön adaptasyon" dediği modelde vücuda gelebilir. Bu model, şu an için gereksiz olan veya tek bir işlevi olan bir sistem içinde evrimleşmiştir ve yeni koşullar altında yaratıcılığın ortaya çıktığı temeli teşkil eder. Brian Goodwin'in öne sürdüğü şekilde, ilkel kuşların kanatlarının, nihayetinde hayvanların ve insanların uzuvlarının ortaya çıkmasını sağlayan ön adaptasyonu teşkil etmiş olması buna örnek gösterilebilir.[20] Sürüngenlerdeki ilkel beyin bölümü

19. *The Self-Made Tapestry* adlı çalışmasında Ball, yeni biçimlere doğru evrimleşirken doğanın ve kültürün farklı alanlarında tekerrür eden bütün modelleri keşfe çıkar. Şu alıntı Ball'un projesine dair ipucu verebilir ve bu projenin Whitehead'le ebedi objeler üzerine yapılabilecek ümit verici bir tartışmaya nasıl götürebileceğini gösterebilir: "Rekabet, model oluşumunda güzellik ve karmaşıklığın merkezinde yatar. Eğer rekabet fazlasıyla tek taraflı olursa tüm biçim ortadan kaybolur ve oluşacak biçim de ya yapılanmadan, değişen bir rastgele oluşum olarak veya özelliği olmayan bir homojen yapı olarak kalır... Modeller, küçük değişimlerin büyük etkiler yapabildiği bu uç noktalar arasındaki doğurgan bir sınır ülkesinde, uçurumun kenarında yaşar... Rekabet içindeki güçler, uniform yapıyı dağıttığında, ama kaosa neden olamadığında modeller ortaya çıkar. İçinde bulunması tehlikeli bir alan gibi görünse de, zaten biz hep bu alanda yaşadık" (253).

20. Goodwin, *How the Leopard Changed Its Spots*. Goodwin'in söylediklerine dair şöyle bir örnek verebiliriz: "Bunların ilki, Devonik Devir'e ait *Ichthyostega* adlı fosil bir balığa ait arka ayaklardır. İkincisi de bir semendere ait arka ayaklar-

amigdala da, insanın beden-beyin-kültür ağı içerisinde diğer bölümlerle birleşerek yeni işlevler ve yetiler kazanır. Böylesi ön adaptasyonlar dolaylı yoldan insan uzvuna veya beyin bölümlerine dönüşmek üzere tasarlanmamışlardı (gerçi Kauffman'ın bu belirsiz ön koşullara verdiği "ön adaptasyon" ismi istemeden de olsa aksini çağrıştırabilir), otomatik olarak "kopyalanan" genetik mutasyonlarla bu biçimleri almaları da kolayca belirlenip bunu yapmaya uygulanmış değildi.[21] Yaratıcı evrimin temel aldığı esnek koşulları ve sınırları teşkil ediyorlardı.

Dolayısıyla Whitehead'in elinin iyi olduğunu, ama yine de oyunu fazla zorladığını düşünüyorum. Belki de, ebedi objeler doktrini hem dünyadaki muhtemel yaratıcılığın kapsamını daraltır hem de birbiriyle etkileşim içindeki çeşitli güç alanlarından oluşan bir evrende insanlığın karşısında duran gerçek tehlikenin bazı boyutlarını gözlerden uzak tutar. Bu "belki de" ifadesi için duruma uygundur diyebiliriz, çünkü bir dönüşüm felsefesinin, karşısında durduğu diğer felsefelerle birlikte "spekülatif" bir unsur içerdiği ve bu unsurun da kanıt ve argümanlar referans alınarak karşılaştırmalı şekilde savunulabilir durumda olduğu, ancak kesin bir kanıt teşkil etmeye elverişli olmadığı konusunda Whitehead'e ben de katılıyorum.

Büyük mantıkçı ve matematikçi bu son konuda, kendisinden önce dünyaya gelmiş olan filolog Nietzsche ile esrarengiz şekilde hemfikir durumdadır, ki Nietzsche'yi okumadığı da açıktır. Mantıklı kanıtların gücü, varlıkların çoğunun içinde gerçekleşen

---

dır. Sonrasında ise bir kuşun ve bir yarasanın kanatları, bir atın ön bacağı ve insan kolu var" (142). Demek istediği şu ki; model açısından bu benzerlikleri ve farkları gözlemlediğinizde, bu farkların bu benzerliklerden nasıl türemiş olabileceğini saptayabilirsiniz. Bazıları, diğerlerinin evrimi için ön koşul teşkil etmiş olabilir.

21. *Mind in Life*'da Thompson, güncel biyolojik çalışmalardaki "gen-merkezli" modele ilişkin eleştirilere dair harika bir analiz sunar. Bu kitapla, çalışmamın sonlarına doğru karşılaştım. Kitabın içine daha fazla daldıkça, kendi çalışmamda izlediğim düşünceyi daha fazla tamamlayan ve zenginleştiren bir yapıya büründü. Örneğin, nöroloji ve fenomenolojinin birbirine ihtiyaç duyduğu konusunda ben de hemfikirim. Bu meseleyi "Experience & Experiment" adlı bir makalede ve *World of Becoming*'in ikinci bölümünde ele alıyorum.

fermantasyon sürecini görmezden gelenler tarafından abartılır. Düşünme sürecinin içindeki değişkenlik ve karmaşıklık da kesinlik içeren mantıksal argümanların türetildiği kapalı tanımlar haline indirgenirse bu pürüzsüzleştirme işlemi daha da belirginleşir. Whitehead'in düşüncesine göre güvenilir bir felsefe kaba hatlarıyla bir tutarlılık peşinde olabilir, ama nesnelerin, düşüncelerin ve dilin iç içe geçmişliği düşünüldüğünde kanıtlanabilir olması pek mümkün değildir. Klasik mantık ve süreç pürüzsüz şekilde birleşmez, tıpkı zamanın kapalı transandantal argümanlarla birleşmediği gibi. Diğer yandan şurası da açık ki, böylesi karmaşıklıkların, iç içe geçmişliklerin ve açıklıkların daha iyi açıklanabildiği mantık ve matematik biçimleri de vardır.[22]

Güç İstenci ve Zorlamalı Imkân

Nietzche'nin deneysel formüllerinden bazılarını, özellikle de *Güç İstenci'nde** toplananları Whitehead'in yaklaşımlarından faydalanarak okursanız ilgi çekici şeyler çıkabilir ortaya. Çünkü ilk olarak, Whitehead'in oluşturduğu kavramlar, kuantum mekaniğinin ortaya çıkışından önce eserler veren Nietzsche'nin söylemeye çalıştığı şeyleri aydınlatmaya yardımcı olabilir. Ve ikinci sebep de, bir süre sonra ikisi arasındaki farklılıkları daha net görebileceğimiz bir noktaya ulaşırız, böylece sorunlu kısımların daha belirgin hale gelmesiyle biz de orta yolu bulma arayışına girebiliriz.

Nietzsche, düştüğü çeşitli notlarda, ilerleyişe dönük eylem odaklı algı ve düşünme sürecinin telaşı içinde yaratıcı yoğun-

22. *Reinventing the Sacred*'da Kauffman, şu anda algoritmik şekilde alınmaya müsait olmayan çeşitli süreçleri listeler ve gelecekte de müsati olmayacakları yönündeki endişesini belirtir. *Essays on Deleuze* adlı çalışmasında Dan Smith "Mathematics and the Theory of Multiplicities: Deleuze and Badiou Revisited." Badiou'nün teori geliştirmeye adanmışlığının, türbülanslı sıvılara ve Deleuze'ün faydalandığı akışlara ait matematiği ele almak için uygun olmadığını ortaya koyar. Ben ise bu konuda bir tüketici durumundayım ve hem Kauffman'ın hem de Smith'in sunduğu analizleri takdir ediyorum.

* Friedrich Nietzsche, *Will To Power* (*Güç İstenci*, Çev. Nilüfer Epçeli, Say Yayınları, İstanbul, 2010). (y.h.n.)

luk noktalarına odaklanır.[23] Bu yoğunluk noktaları, sağlam bir mantıklı argüman işlerlik göstermeden önce ortaya çıkar. Whitehead insan bilincini, kendisinden önce gelen karmaşık bir organizasyondan kalan gün batımı sonrası kızıllığa benzettiğinde ve bilincin kendisi üzerine tutabildiği ışığın parıltısının az olduğunu söylediğinde ortaya koymuş olduğu formüller Nietzsche'ninkilere dokunmuş olur. Ancak Nietzsche daha da ileri gider. Basit organizmaların ve hatta bazı inorganik süreçlerin yaratıcı oto-organizasyon biçimlerinin insan hislerinde, algılarında, düşüncelerinde ve kararlarında daha karmaşık biçimde ifade bulan izler taşıdığını söyler. Whitehead'in kelimeleriyle ifade etmek gerekirse Nietzsche insan-dışı dünyaya estetik bir çekicilik ve iticilik unsuru enjekte eder, yani yaratıcı evrime götüren itkinin oluştuğu "güç istenci"nin insan-dışı yansımalarına katar bu unsuru. Bahsedilen formüllerden bazıları şöyle:

> "İlkel koşullardaki (organik öncesi) 'düşünme eylemi' kristal vakasında olduğu gibi, biçimlerin kristalizasyonudur.
> Kıyaslama olarak ele alınan tüm düşüncelerin, yargıların, algıların ön koşulu "eşitlik varsayımıdır" ve yine daha öncesinde "eşit hale getirmek" vardır. Eşit hale getirme süreci, belirlenmiş materyalin amipe eklenmesi sürecidir.
> Eşit varsaymak yönündeki temel eğilim ... modifiye edilir, fayda ve zarar düşünceleriyle kontrol altında tutulur... Bütün bu süreç tam olarak, protoplazmanın bünyesine dahil ettiği şeyi kendisine eşit ve kendi formuna uygun hale getirdiği dışsal mekanik sürece (bu süreç kendisinin sembolüdür) karşılık gelir."[24]

Felsefecilerin mantığa aşırı güvenmelerini eleştirirken Nietzsche'nin başvurduğu organik-öncesi ve organik durumlardan *fazlasıyla* hızlı uzaklaşmamak akıllıca olur, gerçi bu sonuç da akla yatkındır. Negatif ve pozitif alımlamalara imkân veren bazı organik-öncesi ve basit organik süreçlerdeki iticilik ve çekicilik biçimlerine işaret etmek konusunda Nietzsche'nin oluşturduğu

23. Nietzsche, *The Will to Power*, s. 501, 512, 514, 515, 516, 517.
24. Nietzsche, *The Will to Power*, s. 499, 501, 510.

temel noktalar Whitehead'inkilere paralellik gösterir. Dahası, alıcı varlıklardaki yaratıcı oto-organizasyon süreçleri, bu negatif ve pozitif alımlamalara, yalnızca benzerliği özdeşlik olarak *gostermekle* kalmaz, aynı zamanda sindirilmiş unsurlar üzerinde, bu unsurlar daha "eşit" hale gelinceye kadar, fiilen "eklenmiş" veya "kendi formuna" uygun hale gelene kadar çalışılması için imkân verir.

Bu "absorbe etme ve uygun hale getirme" etkinliği, hem vücuda alınan bu unsurların metabolize edilirken değiştiği, hem de alıcı, organize edici varlığın değiştiği anlamına gelir. Bir dönüşüm dünyasındaki estetik ve yaratıcı unsurlar bu bölümlerde bir arada açıklanır. Denebilir ki, temsili düşünce, absorbe etme ve eşitleme şeklindeki organik süreçler gerçekleştikten sonra sahne alır.

Güç istencinin en temel boyutu, yaratıcı ilişki ve dönüşüm aktiviteleri çerçevesinde ifade bulur; gerçi bu ifadenin Avro-Amerikan kültürü içindeki geleneksel algılanma biçimi, egemenlik ve yayılma dürtüsü gibi diğer boyutları ön plana çıkarmak için bu boyutu gözlerden uzak tutar. Diğer yandan Nietzsche'nin benimsediği ifade, diğer doğurgan boyutları kenara itmeye fazlasıyla hazır görünmektedir; öyle ki, Whiteheadci benzerlikleri olan bir post-Nietzscheci *güç istenci* ifadesini başka ifadelerle değiştirmenin akıllıca olacağını düşünebilir. Bu öncül hamleler bir kez yapıldığında, Whitehead ve Nietzsche arasında yaratıcı alımlamanın ve yaratıcı yayılmanın evrende oynadığı roller hakkında potansiyel bir tartışma başlamış olur.

Ancak ifadeyi bir kenara itmeden önce, ilişkisel süreçlerdeki egemenlik konusundaki Nietzscheci yaklaşımı ortaya koyan bir alt metni gözden geçirelim. Böylesi bir yaratıcılığın Nietzsche'ye göre de insanlığı hem kapsadığını hem de ötesine geçtiğini bir kez daha hatırlatarak bu alt metne bakalım:

> "Fizikçiler kendilerince bir 'gerçek dünya'ya, zaruri devinim içindeki atomların tüm varlıklar için aynı olan sarsılmaz sistematiğine kendi usüllerince inanırlar... Ama yanılıyorlar. Varsaydıkları atom sistemi,

bilincin perspektifine göre yaptıkları bir çıkarımdır ve dolayısıyla da öznel bir kurgudur. Çizdikleri bu dünya resmi, öznel dünya tasvirinden hiçbir temel açıdan farklılık göstermez: tek fark, erişim alanı genişletilmiş duyularla [mikroskoplarla vs] ulaşılmış bir çıkarım olmasıdır. Ama neticede *bizim* duyularımızla ulaşılmıştır. Ve her şekilde farkında olmadan bu oluşum içindeki bir şeyleri dışarıda bırakmış olurlar: *sayesinde her türlü güç merkezinin (sadece insandan olan değil) dünyanın geri kalanına dair kendi bakış açısından anlam çıkardığı bu zaruri perspektivizmin ta kendisi kendi gücüne göre ölçer, hisseder, biçimlendirir* [vurgu eklenmiştir].

Benim düşüncem şu ki, her varlık bulunduğu alanın tamamında egemen olmaya, güç alanını genişletmesine (güç istenci) ve yayılmasına direnç gösteren her şeyi püskürtmeye çalışır. Fakat karşısına sürekli olarak diğer varlıkların benzer çabaları çıkar ve sonuç olarak yeterli ilişki içinde olduklarıyla bir uzlaşma (bir "birlik") içine girer: böylelikle güç mücadelesi için birlikte oyun kurarlar. Ve süreç böylece devam eder –"[25]

Whitehead ve Nietzsche arasındaki rezonanslar bu noktada yoğundur. İlk olarak, öznellik varlığın temellerinden biri değildir, bir oluşumdur. İkincisi, öznellik ve öznellik-arasılık ortadan kaldırılamaz değildir yalnızca; insanlığın iç içe geçtiği ve insanlığın ötesindeki sayısız süreç dahilinde de farklı ölçülerde ifade bulurlar. Her bir "güç merkezi" veya "fiili varlık" potansiyel ilişkileri kabul etmesini ve reddetmesini sağlayan bir "bakış açısı" sunar. "Kendi gücüne göre ölçer, hisseder, biçimlendirir." Üçüncüsü, hassaslık kapasitemizi diğer güç alanlarına kadar genişletmek, mümkün olduğunca genişletmek anlamına geldiğinden, genellikle akıllıcadır. Dördüncüsü, kuantum teorisinin geliştirilmesinden önce Nietzsche, etkili nedenselliğin ve doğanın zorlayıcı yasalarının yeterli bulunmasına direnç göstererek kendisinden sonra gelen Whitehead'e katılmış oluyordu.

Nietzsche bunları yaparak eleştirel felsefecilerin mekanik teorilere verdiği tipik karşılıklardan da şüphe duyan bir pozisyon almış oluyordu, çünkü bu felsefeciler değişimin nedeni olarak

25. Nietzsche, *The Will to Power*, s. 636.

yalnızca "şans" unsurunu ilave edebilir durumdaydılar. Eğer siz de evrenin büyük bölümünün mekanik süreçlere dayandığını düşünüyorsanız ve bir yaratıcı süreç felsefeniz yoksa, dünyayı mekanik yaklaşımla algılayanlara karşı söyleyebileceğiniz tek şey şans olabilir. Bu yüzden de *hem* organik *hem de* mekanik yaklaşımların yeterliliğini reddeden Nietzsche, mekanik nedenlerin ötesine geçen ama bu artan miktarı da *tamamıyla* şansa bağlamayan ilişkiler ışığında yaklaşım gösterir. Şunu söyler: "Şans olayındaki yaratıcı gücü, etkin gücü anlamamız gerekir – şansın kendisi yaratıcı itkilerin çarpışmasından ibarettir."[26] Böylelikle yaratıcı değişimin şansa, yalnızca tahmin edilemezliğe veya etkili nedenselliğe indirgenemeyeceğini söyleyen Whitehead'in düşüncesine ondan önce ulaşmış oluyordu. Ya da eğer çarpışma kelimesinin akla getirdiği gibi bir şans söz konusuysa, bu durumda genellikle arayış içindeki iki süreç arasındaki yoğun etkileşimlerin sonucudur. Artırılmış dengesizlik ilişkisine giren iki varlık arasındaki ileri geri yoğun titreşimler zaman zaman yeni varoluş imkânları doğurur; bu imkânlar dahilinde ortaya çıkan sonuç iki tarafın da arayışını aşan bir noktaya ulaşır. Bu durum yaratıcılığı evrenin en büyük özelliklerinden biri haline getirir; bu özellik klasik açıklama biçimlerine bütünüyle indirgenebilir değildir, mekanik süreçler çerçevesindeki şans unsuruna bütünüyle benzetilebilir de değildir ve erekçi varoluş kavramlarıyla uyum içinde değildir. Birçok kişiyi, gerçek yaratıcılığa periyodik olarak dahil olan teleodinamik süreçleri keşfe çıkmaktan alıkoyan unsur belki de erekçiliğin karanlık yüzüdür.

Nietzsche'nin var olanın ötesine giderek aşkın varlık fikrini benimsediğini söyleyebilirsiniz belki, ama o bunu varoluşun ötesindeki bir *varlık* olarak, buyrukları veya sevgisi insanlıktan ayrı bir yerden insanlığa uzanan bir ilahi varlık olarak kabul etmez. Whitehead ve Nietzsche arasındaki bağlantı ve uyumsuzluk ilişkileri bu noktada hassas bir hal alır.[27]

26. Nietzsche, *The Will to Power*, s. 673.

27. Bu konudaki düşüncelerim Catherine Keller'den 2012 yılında gelen bir e-mail'le daha keskin hale geldi; e-mail'de aşkınlığın yalnızca her şeyin ötesinde

Farklı tiplerdeki varlıkların böylesi periyodik karşılaşmalarından bazen yeni bir "birlik" veya "uzlaşma" doğar, dünyaya yeni bir şey gelir: yeni bir bakteri-arsenik bağı, yeni bir kuştan-insana grip bulaşması, yeni bir hava durumu modeli, yeni bir iklim sistemi, yeni bir toplumsal hareket, yeni bir dini uygulama, yeni bir ekonomik sistem. Son olarak, Nietzsche'nin daha eski formüllerinin akla getirdiği gibi, o ve Whitehead en basit olanın ötesindeki hiçbir varlığın *yalnızca* varlığını sürdürmek arayışıyla yetinmeyeceği konusunda hemfikirdir. İkisi de, böylesi varlıkların farklı ölçülerde de olsa, fazlalık enerji yaydıklarını, ucu açık durumlar doğurduklarını ve yerleşik konuma geçmemiş kalıntılar bıraktıklarını öne sürer; bunlar da yeni bir durum ortaya çıktığında yeni titreşimleri tetikleyebilirler. Nietzsche'ye göre, protoplazma bile yalnızca varlığını sürdürmeyi hedeflemez, "çünkü bünyesine aldığı besin miktarı kendisini sürdürmek için gerekenden absürt derecede daha fazladır."[28] Güç istencinin en doğurgan anlamı budur, benim de başka bir yerde "yanlışlığın gücü" olarak sezdirmeyi denediğim yönüdür.[29]

Dolayısıyla bu iki düşünür arasındaki benzerlikler gerçektir ve her biri diğerinin belki de başka türlü gözden kaçırılacak yönlerini aydınlatmaya yardımcı olur. Diğer yandan farklılıkları da belirgindir. Nietzsche, yeni bir şeyin düşüncelerimizde veya yaşamlarımızda yaratıcılıkla güçlendirilmesine imkân vermek için geliştirmemiz gereken yaklaşımın derecesine belki de yeterince odaklanmamış olabilir, gerçi *Böyle Buyurdu Zerdüşt'te* bu

---

bir varoluştan ibaret olması gerekmediğini söylüyordu; aynı zamanda her şeyin ötesine gidiş de olabilirdi. İçkinlik ve aşkınlık çiftinin son derece aldatıcı olabilecek bir hale dönüştüğünün altını çizmek şartıyla ben de katılıyorum; çünkü bu yaklaşımlardan her biri aşkınlığın bazı tercümelerine (her şeyin ötesinde *olan*, *yüce* olarak her şeyin dışında olan) belli bir mesafede durur, diğer yandan bazı başka tercümelerde kısmen birbirlerine dokunur durumdadırlar: her şeyin ötesine *giden* ve her şeyin *dışında* olan. Whitehead ve Nietzsche'nin kendi aralarındaki benzerlikleri güçlü bir erekçilik ve determinizmle benzerliklerinden çok daha fazlaydı.

28. Nietzsche, *The Will to Power*, s. 651.

29. Connolly, *A World of Becoming*, bölüm 4.

yönde ilerleyen noktalar vardır. Ayrıca Nietzsche Whitehead'in ebedi objeleri kavramı benzeri bir fikri kabul eder gibi bir görüntü vermemektedir; ki bu düşünce,ilk olarak, yer değiştirebilen varlıklar arasındaki yaratıcı ilişkilere aracılık eder; ikinci olarak, varlıkları neyin bir arada tuttuğunu açıklamaya yardımcı olur ve üçüncü olarak, esnekliği olmayan durumlarda yaratıcılığın sınırlarını ortaya koyar.

Sonuç olarak Nietzsche, yaratıcılığı tekeline alan kişisel, ahlaki bir Varlık olarak her şeye gücü yeten bir Tanrı'ya karşı çıkmakla kalmaz; aynı zamanda, evren daha düşükten daha yüksek karmaşıklık seviyelerine doğru ilerlerken ortaya çıkan karmaşıklığı bir araya getiren ve yaratıcı birlikler kurulması adına bir itki sağlayan Whitehead'in kişisel olmayan Tanrı'sına da muhtemelen şüpheyle yaklaşırdı. Böylesi bir itkiye Tanrı ismini vermekte, belki de kelimenin geçmişteki kullanımlarından dolayı tereddüt eder. Nietzsche Hesiodos'un birbirleriyle çekişme içindeki tanrılarını daha cazip bulur; onları her şeyi dikte eden bir merkezin olmadığı, farklı hızlarda hareket eden ve farklı ölçülerde karmaşıklığa sahip birbiriyle ilişki içindeki çeşitli güç alanlarından oluşan bir dünyaya dönüştürür. O bunlara yine, bütünüyle doğal olanın ötesine erişimi ve geçişi sağlayan bir aşkınlık aşkınlık anlayışını da işin içine katarak yaklaşır.

Farklılıkların Uzlaştırılması

Yeni bir yaratıcı "birlik" için periyodik olarak zemin oluşturan şartlı ön adaptasyon süreçlerini içeren ebedi objelerin yeterliliğini ortaya koymak adına bulunduğum girişime Nietzsche'nin de olumlu yaklaşacağını düşünüyorum. Nietzsche Darwinizmi eleştirir, çünkü, bence, ele aldığı versiyon canlı türlerinin evrimindeki yaratıcılık unsurunu azaltmış ya da ortadan bütünüyle kaldırmıştır.

Şimdi Nietzsche'yi estetik ilişkiler açısından Whitehead'le kısaca kıyaslayalım. *Böyle Buyurdu Zerdüşt*'te "Hediye Veren Erdem"e dair bir tartışmada Zerdüşt, deneyimlerin "akış yoluyla

etkisini artıracak estetik bir dürtüden bahseder ve bu estetik dürtüyle beraber bu etkinin, insanın duyu merkezi tarafından bilinç dışı bir şekilde yeni bir hassasiyet ortaya çıkana kadar ve diğer insanlara ve Dünya'ya yücegönüllülük "hediyeleri" bahşetmek üzere bir enerji fazlası oluşana kadar organize edilmesini anlatır. "Diğer insanlar" diyerek söylemek istediği ise inancı, kimliği, kişisel çıkarı ve ahlaki hükümleri bizimkilerden önemli ölçülerde farklılık gösteren insanlardır. Çünkü birbiriyle ve birbirine karşı asil yollarla rekabet eden, farklı varoluşsal öğretileri ifade eden çeşitli asillikler olmasa asalet olmazdı. Dolayısıyla, Zerdüşt'e ve Nietzsche'ye göre ahlakın temeli, aşkın bir varlığın emirlerinde veya değişmez kabul edilen hükümlerin "türetildiği" bir dizi evrensel ilke dahilinde bulunamaz. Böylesi yaklaşımlar, yerleşik alışkanlıkları periyodik olarak zorlayan değişim ve dönüşümlerin damga vurduğu bir dünyada fazlasıyla tembel ve ham kalır. Yeni ve beklenmedik durumlara karşılık verirken özenli yaklaşan ve mücadeleci bir yüce gönüllülüğü ön plana çıkaran varsayımları desteklememiz gerekir. Başkalarıyla, onların imkân verdiği ölçüde "düşmanlıklara manevi boyut katıldığı" bir anlayışın peşinde olmalıyız; bu anlayışta her bir taraf diğerinin ortaya koyduğu rahatsızlığı içselleştirir, her bir taraf yürekten bağlı olduğu inançlara karşı çıkan meydan okumaları acı olsa da kabullenir ve her bir taraf diğerine karşı da çıkar. Aynı zamanda duyusal, algısal, deneysel ve kavramsal güçlerimizi de, kültürel ve türümüze özgü bağnazlıklarımızı test edip açabileceğimiz şekilde genişletmeliyiz. En azından bu, Nietzsche'nin yaklaşımlarından biridir, gerçi düzenli olarak başka yaklaşımlarla uzlaştırılarak törpülenir.

Whitehead böylesi maceraları daha inatla kovalar gibi görünmektedir. Wordsworth'un doğa şiirlerine borçlu olduğunu ifade eder. Bu şiirlerde çok yönlü sahneleri iki kez ziyaret ettiğimizde hassasiyetimiz artar; ilkinde deneyimin içimize akmasına izin veririz, ikincisinde ise hafızamız ve gelecekteki algı gücümüz üzerindeki etkisini artırmasına imkân tanırız. Bu açıdan bakıldığında Nietzsche, öteki benliğinin Dünya sevgisine rağmen,

insan-dışı dünyanın çeşitli yönlerine karşı yüksek bir hassasiyet geliştirmek adına yeterince çaba sarf etmiştir denemeyebilir. Güç istencindeki hükmetme unsuru fazlasıyla baskın görünür. Eylem odaklı algılarımızın günlük uygulamalarını aşan çeşitli çekicilik ve iticiliklerden oluşmuş bir dünyada, okyanuslarda dolaşırken müzikler besteleyen balinaların yeteneğine, kuşların navigasyon güçlerinin kuantum karmaşıklığına, okyanus akıntılarının oto-organizasyon güçlerine, beklenmedik granit oluşum şekillerine neden olan lav akıntılarının karmaşıklığına, hareketlerini glikoz miktarına göre ayarlayan bir bakterinin kasıtsız amaçlılığına ve üzerine alkol döküldüğünde yaydığı yoğun seslerle acı hissini ifade eden mayaya karşı daha *hassas* olmak için kendimizi geliştirmeliyiz. Dönüşümün estetik unsuru Nietzsche'de ifade bulur, fakat estetik ilişkilerin insan ile insan-dışı arasındaki boyutu Whitehead tarafından daha büyük hassasiyetle kovalanır.

Jane Bennett, Timothy Morton, Davide Panagia, Brian Massumi ve Anatoli Ignatov varoluşun bu boyutuna değerli katkılar yaparlar.[30] Günümüzde yeni bilimsel araçlar ve sanatsal çabalar (ve sıklıkla ikisi birlikte) algısal ve ilişkisel kapasitemizi uyarabiliyor ve artırabiliyor. Daha önceleri bizim için puslu görünen süreçlerin bazı yönlerine karşı hassas hale gelmemizi sağlayabiliyorlar; örneğin biyologlar mayaların normal durumdaki ve üzerlerine alkol döküldükten sonra artan huzursuzluk halindeki seslerini daha algılanabilir hale getiriyorlar. Nietzsche, her ne kadar Dionysosçuluğu onu romantizm hareketinin eşiğine kadar taşımış olsa da ve romantizmin *diğer* yönlerinden şüphe duymak adına sebepleri de olsa, bu anlamda *yeterince* romantik değildi diyebiliriz.

Peki bu "diğer yönler" neler? Nietzsche, dönüşüm dünyasının avantajına olacak işaretlere karşı Museviliği, İslam'ı ve Hıristiyanlığı yüzyıllarca içine çekmiş birçok insanın, sonrasında da,

30. Bennett, *Vibrant Matter*; Morton, *The Ecological Thought*; Panagia, *The Political Life of Sensation*; Massumi, *Semblance and Event*; Ignatov, "Practices of Eco-Sensation."

bazı durumlarda bu teolojilerden geriye kalanları Aydınlanma'ya ve seküler yaklaşımlara ait doğrusal, gelişimci bir akışa, determinist bir bilim modeline, ahlak dünyası imgesine veya insanın doğa üzerinde hâkimiyet kurma vaadine aktarmış nicelerinin kültürel bir direnç içinde olacağını Whitehead'e göre çok daha iyi tartmıştı. Dahası Nietzsche gündelik farkındalıkların ufkunda asılı duran bir iletişim ortamına özlem duyan romantik dürtülerde de kontrol altında tutulamayan bir dönüşüm evrenine karşı bir direnç saptamıştı. Ona göre romantik dürtü, en geniş kapsamıyla insanlığın ayaklarının altına serilmiş bir dünya bulmak yönündeydi. Bu yargılarında haklı olup olmadığı ise ilginç bir tartışma konusu olurdu. Belki bazı açılardan haklı bazı açılardan değil diyebiliriz.

Ama ne olursa olsun, kontrol altında tutulamayan bir evrenin modern filozofu Nietzsche, evrene dair olumsuzlukları göz ardı eden birbiriyle rekabet içindeki iki tanıdık yaklaşıma birçok insan şüpheyle yaklaştığında yaygınlaşan varoluşsal kırgınlıkların yeraltında kalmış akımlarına karşı fazlasıyla hassastı. Kültürel açıdan savaşa hazır Nietzsche'nin, bu kırılganlıkların ifade bulma biçimlerine ve doğurduğu kültürel tehlikelere karşı tumturaklı Whitehead'e göre daha tetikte beklemesiyle birlikte *hınç* sahneye çıkar.

Kozmopolitik Boyut

İlk olarak insanoğlunun ölümlü oluşuna, ikinci olarak da en fazla pişmanlık duyduğunuz ama geri alamayacağınız *geçmiş* olaylara ve eylemlere bakıp dövünmek yeterince ciddi bir durum. Bu konularla ilişkili üçüncü bir durum da, geleneksel tektanrıcı dinleri ve/veya insanın eşsizliğine dair seküler ya da hümanist anlayışları benimsemiş insanların dönüşüm dünyasının çok katmanlı, engebeli yapısına ait canlı kanıtlarla karşılaşmalarıyla ortaya çıkar. Günümüzde böylesi olaylarla karşılaşmamak adına direnç gösterilebilir belki ama bunlar kolayca göz ardı edilemez. Bu olaylarla nerelerde karşılaştığımızı şöyle sıralayabiliriz: kül-

türel hayatın bazı boyutlarının hızlandırılmış adımlarının diğer daha yavaş süreçlerle olan uyumsuz ilişkisi içerisinde; dünyayı sarsan doğal afetlerin medya iletişim araçlarındaki hızlı, küresel akışında; evrenin evrimi hakkındaki bilimsel spekülasyonlarda olduğu kadar canlı türlerinin evrimine dair somut kanıtlar çerçevesinde; iletişimin büyük bir hızla gerçekleştiği bir dünyada evrensellik iddiası olan bölgesel kökenli dinler arasında yeniden yoğunlaşan çatışmalarda; insan bedeni-beyni-kültürü sistemini dünyevi yaşamın ötesinde salınan bir özgür irade taşıyıcısından veya mekanik nedensellik sisteminden ziyade tutarlılıkla tutarsızlık arasında gidip gelen teleodinamik bir sisteme daha yakın gösteren son nörolojik araştırmalarda; kendi kendine yeten veya bir Tanrı tarafından idare edilen otonom bir doğa fikrini sarsacak şekilde hızlanan iklim değişikliği ile geç kapitalizm arasında daha önceleri tahmin edilemeyen kesişme noktalarının ortaya çıkışına dair çarpıcı kanıtlar çerçevesinde; insanın egemenliği imajını korumak adına insanın kahramanlık gücünü abartılı boyutlarda şişiren aksiyon odaklı filmlerde ve yaparak öğrenen algıyı anlaşılmaz karmaşıklıktaki süreçlerle daha da zorlaştıran yeni medyadaki ve filmlerdeki yaygın uygulamalarda. Böylesi deneyimler insanın evrendeki yerine ilişkin geçmiş varsayımların üzerine şüphe düşürmek üzere birikebilir. Dolayısıyla da bu deneyimler birçok insanın varoluşsal kırgınlığının yoğunluğunu da artırabilir; özellikle de bu yoğunluk, ölümlülük konusu ve diş gıcırdattıran geçmişteki pişmanlıklarla birlikte insanlığın evrendeki sallantılı konumuna dair endişeleri körüklerken.

Böylesi kozmik meseleler her zaman var olmuştur; çeşitli dini gelenekler ve bu dini geleneklere Hesiodos, Sofokles, Voltaire, Hayek ve Kant tarafından verilmiş farklı yanıtlara dair yaptığımız kısa özet de bunu ortaya koyar. Ancak siyasi yaklaşımlarda bu mesele bir ortaya çıkar bir kaybolur. Mesele kendine özgü yollarla ortaya çıkarılırken, bizler küresel bir dönemden geçiyoruz, yaşadığımız azınlıklar dünyasında her bir inançsal azınlığın diğerleriyle daha düzenli ve daha fazla haşır neşir olduğu bir dönemin içindeyiz.

Böylesi varoluşsal meseleler alevlendiğinde, yalnız insanların geceleri akıllarına gelen endişelerle sınırlı kalmaz. Kurumsal uygulamalar ve siyasi tartışmalar şeklinde yangına dönüşürler; medyadaki haberleri, dini vaazları, telafi edici tüketim şekillerini, yatırım alışkanlıklarını, seçim kampanyalarını, devletin önceliklerini, askeri yetkilileri, aksiyon filmlerini, küresel çatışmaları ve bu alanlar arasındaki gelgitleri etkilerler. Böylesi endişeler her zaman *itiraf edilmez,* çünkü böylesi itiraflar seküler veya dini güvenceye dayalı resmi *anlayışı* fazlasıyla zorlar. Dolayısıyla, daha ziyade dini mücadelelerin daha alevli hale gelişiyle, belli meselelerden uzak durulmasıyla, ekonomik piyasaların gayri-şahsi rasyonelliğine fazlasıyla güven duyulmasıyla ve bizleri olguların kırılganlığına dair uyaran kurumlara kara çalınmasıyla dolaylı ve çeşitli şekillerde ifade edilmiş olurlar. Günümüzde yavaşlamamız ve insanın gezegendeki çeşitli güç alanlarına zorla girişini engellememiz gerekirken bile, bu unsurlarla iç içe geçmiş haldeki kimlikleri, manevi yaklaşımları, tüketim alışkanlıklarını, piyasa inancını ve devlet politikalarını yeniden yapılandırmak adına çabalarımızı hızlandırmalıyız. Böylesi bir gerilim olguların günümüzdeki kırılganlığını saptamamıza yardımcı olur.

Günümüzde yalnızca ölümlülük meselesiyle veya bir devletin yarattığı risklerle veya kültürel dışlamalarla veya o ya da bu medeniyetin karşısında duran çeşitli zorluklarla karşılaşmıyoruz. Bunlar bir bakıma devam eder durumda ve acı verici olabiliyorlar. Günümüzde bir kez daha, büyük bölümü bizim iyiliğimiz için kullanılmaya hiç de yatkın olmayan çeşitli güç alanlarından oluşan bir evrene binlerce rezonans ve iplikle bağlanmış bir insanlık alanının kırılganlığıyla yüzleşir haldeyiz. Dünyamız Hesiodos'un ve Sofokles'in dünyasına yaklaşmış durumda ve bununla nasıl başa çıkacağımız konusu henüz netleşmemiş bir mesele. Birbiri içine geçmiş bu olayların vahametini neoliberal kapitalizmin artan ivmesiyle, yoğunlaşmasıyla ve küreselleşmesiyle ilişkilendirdiğinizde durum daha da alevlenir. Çünkü kronolojik zamanın farklı evrelerine yerleşmiş bu gezegensel güç alanları (iklimler, buzul akışları, canlı türleri arasındaki virüs

evrimleşmesi, bağırsaklarımızdaki bakteriler, tektonik tabaka hareketleri, su-filtrasyonu süreçleri, okyanus taşıyıcı kuşağı ve toprağın kendini yenileme süreçleri) hem zamana dair yerleşik algılarımıza hem de kapitalizmin beklenen gidişatına karşı problem teşkil eder durumdadır. Hem bu yerleşik zaman algıları hem de kapitalizmin beklenen gidişatı modern yaşamın içine derinden işlendiği için az önce saptadığımız gerilim kolayca çıkmaz sokağa sapar: *Birçok insan bedenlerine, kendilerinden beklenen rollere ve kurumların içine işlemiş aidiyet geleneklerine sadık kalma anlayışını protesto ederken, olguların gezegensel kırılganlığı gittikçe daha fazla hissedilir hale geldi.* İltihap toplayarak büyüyen böylesi endişeler mevcut bağlılık ve aidiyet biçimlerini modifiye etmek üzere organize edilmiş deneyimlere *dönüşebilir*. Ancak aynı zamanda inkâra ve olası önlemleri geciktirmeye dayalı şiddetli siyasi hareketlere de aktarılabilir; bu hareketler, medeniyete ve evrene dair mevcut yatıştırma ve uyutma politikalarına karşı duran herhangi bir gruba yönelik olarak sergilenen saldırgan davranışlarla birleştirilebilir. İklim değişikliği konusuna dikkat çeken ve sürdürülebilir enerjiyi savunan bilim insanlarına medyanın yaptığı saldırıları düşünün. Ya da birçoklarının canlı türlerinin evrimini yalanlamasına neden olan dogmatizmi düşünün; evrime karşı çıkarlar çünkü evrim yoluyla yaratıcı bir Tanrı'nın veya askeri bir gücün veya pek sevimli kapitalizmin dünyayı gerçekten yönetmiyor olabileceği düşüncesi doğabilir. Veya tüm teolojik inançları ya da manevi endişeleri hor görerek elinin tersiyle iten şu yeni ateistleri düşünün. Veya yine, bir grup bilim insanının, sekülerizm yanlısının ve dini liderin bir dönüşüm evreni içinde var olduğumuz şeklindeki hipotezi saygısızca reddedişini düşünün. Veya son olarak, Amerika Birleşik Devletleri'nde dini neoliberal çarkının başındakilerin, kapitalizmin koşullarını veya kapitalizmin bu ülkede iç içe geçtiği inançları yeniden düşünmek adına atılan araştırmacı adımların meşruiyetini reddetmelerini düşünün. Bu örnekler kolaylıkla başka konuları ve alanları kapsayacak şekilde genişletilebilir. Ama günümüzde mevcut kaç tane "işa-

retin" Hıristiyan Aydınlanması'nın zirve noktalarından birinde Kant'ın tanımladığı güvence verici tarihi seti yıktığını göstermeye yetecek kadar örnek verdiğimizi umuyorum.

Kozmik belirsizliğin, kendisini açıklıkla ortaya koymayı reddeden kültürel inkârların perdesi ardında bas bas bağırdığı şu dönemde hıncın artacağı konusunda Nietzsche oldukça öngörülüydü. Tıpkı mevcut bir eğilimin yolundan çevrilmediği takdirde nereye gidebileceğini tahmin eden bir kahin gibi potansiyel çıkmaz sokağı önceden sezmişti. Canlı ve bilinçli olmanın getirdiği varoluşsal acıya karşı da alternatif bir *yanıt* üretmişti. Buna "benim teodisem" diyordu; benim kelimesi hem karşı çıkılabilir yapısını hem de kendisiyle özdeşleşmesini ortaya koyar. Bu anlayışını ifade ediş biçimlerinden biri şöyledir:

> "Bu tür *sanatçı kötümserliği*, insanın 'yozlaşmasından' ve varoluş bilmecesinden (ki bu bilmece bir çözüme hasrettir) muzdarip dini-ahlaki kötümserliğin tam zıttıdır... Hüzünlü *sanatçının* derinliği, estetik güdülerinin uzak sonuçları da görebilmesinde yatar..., sorgulanabilir olanı, kötüyü, korkunçlukları haklı çıkaran (ve yalnızca haklı çıkarmaktan da fazlasını yapan) *büyük ölçekli ekonomiyi* onaylamasında yatar."[31]

Nietzesche'nin kendi *teodise*si açısından zaman zaman benimsediği çift-kayıt* sistemini değerlendirmeden önce, diğer yaklaşımlarla arasındaki "düşmanlığa olumlu bir maneviyat" kazandırmak için kendi yaklaşımında benimsediği *kaydı* netleştirmemiz gerekir. Nietzsche kendisi de bizi kapsayan ve aşan, kontrol edilemez bir dönüşüm evreninin "büyük ölçekli ekonomisini" onaylar. Yani, bu ekonomiyi böylesi bir varoluşun koşullarından biri sayarak "haklı çıkarmaktan fazlasını yapar" Bu dünyayı onaylayabilir veya ona içerleyebiliriz, ama en temel parametrelerini değiştiremeyiz. İnsanın acı çekmesinden ve kötülüklerden haz almaz, ama öyleymiş gibi yaparak insanın

31. Nietzsche, *The Will to Power*, s. 852.

* Çift kayıt sistemi: muhasebecilikte kullanılan, çift taraflı kayıt ile hesapların birbirini kontrolünü ve hataların ortaya çıkmasını sağlayan sistem. (ç.n.)

karşı duruşunun yönünü değiştirmekten hoşlanır. İç içe geçmiş evren-insan ilişkilerinde görece sükunetin ve karmaşanın hüküm sürdüğü dalgalı periyotlarla dolu kontrol edilemez bir evrenden fazlasınada *inanmaz*. Daha ziyade, ilk olarak, böylesi bir evrende bulunmanın ortaya çıkardığı varoluşsal acıları idrak eder; ikinci olarak, bu acıları taktiksel yaklaşımlarla kontrol altına almamız ve başka yönlere çekmemiz gerektiği çağrısını yapar; üçüncü olarak, buna ilaveten bazı acı türlerini yaratıcı düşüncenin ve eylemin muhtemel koşulları olarak idrak eder ve dördüncüsü, böylesi bir evrende yaşamın tatlarını ve canlılığını *onaylamaya* çalışır. Evreni, insan hayatının tatlı yönleri, dünyaya bağlılığımız ve insanlığın çok ötesindeki yaratıcılık anlarına acizane katılımımız açısından rizikolu bir koşul olarak görür. İnsanın hem kendisi hem de başkaları açısından yıkıcı olabilecek dürtülerini aşmak adına, varoluşsal deneyimi varoluşsal kırgınlıklardan arıtmaya çalışır.

Birçok durumda kendi varsayımının, evrenin koşullarını idrak edip saptamayı sağlayan yalnızca pozitif bir "tahmin" olduğunu kabul eder. Burada beslediği ümit, diğer kozmik inançları benimseyen birçok kişinin de diğer inançlarla olan dünyevi ilişkilerinde hediye veren erdemi onaylayacakları yönündedir; gerçi büyük çoğunluğun bunu gerçekleştirebileceğinden veya gerçekleştireceğinden şüphelidir. Nietzsche'nin yaşadığı dönemden beri dünyanın daha hızlı biçimde azınlıklaştırıldığını ve kırılganlıkların küreselleşmesini düşündüğümüzde, birbiriyle rekabet içindeki çeşitli inançlar arasında olumlu bir birliktelik anlayışı geliştirmek gereği şimdi daha bile acildir diyebiliriz.

Çalışmalarındaki eğilimleri dramatize ettiğim Nietzsche, diğer yaklaşımlarla iki uçlu bir ilişkiyi benimser. İlk olarak ilahi varlığa, insanın eşsizliğine ve egemenliğine dair varsayımları aşan kontrol edilemeyen bir evren fikrini vaaz eder. Bunu yaparak aynı anda şu unsurları *onaylamamız* için bizi yönlendirir: (a) ölümün kaçınılmaz ve çok büyük talihsizliklerin gayet muhtemel olduğu bir yaşamın mucizesi ve tatlı yönleri, (b) zamanın ve "geçmişin" geri getirilemezliği ve (c) çeşitli güç alanlarından oluşmuş

kontrol edilemeyen bir evrene doğru genişleyen yaratıcı güçlere insanın acizane katılımı. Bizler bu dünya içinde varoluşun içine atıldık, kendimizi yaşatmak için inşa ettiğimiz ve koruduğumuz sınırların ortasına düştük. Bu varoluş da hazlarla, yıkımlarla ve yaratıcılık periyotlarıyla birlikte gelir. Nietzsche'nin trajik *olasılık vizyonu*nda ve trajik *feragat*in eleştirisinde söylediği gibi: "Her fenalıkta bir hayır olduğuna inanmak, bu fenalığa karşı mücadele etmeyi bıraktığınız anlamına gelir."[32]

Diğer yandan Nietzsche ikinci bir hareketle, benimsediği teodisenin olayları ele almak açısından tek müspet yol olmadığını kabul eder. Bunun başka yolları da vardır. Her yerde bulunmaya veya aşkın olmaya dair o ya da bu inancın mensupları, diğer inançların mensuplarıyla pozitif birleşimler yaratmak adına inançlarının içine kozmik minnet duygusu kattıklarında bu başka yollar "soylu" hale gelir. Dolayısıyla Nietzsche, herhangi bir inancın mensupları arasında yalnızca çok az sayıdaki soylu kişinin farklılıklar arasında saygılı tartışma ilişkileri kurabileceği düşüncesinin etkisine kapılmadığı zamanlarda, kendi *teodise*sini diğerleriyle göreli etkileşimler kurmaya iten azınlık inançlarından *biri* olarak sunar. Kim bilir, böylesi çekişme ve kesişmelerden nihayetinde belki de potansiyel bir çoğulcu birleşim doğar, gerçi Nietzsche'nin ikinci kişiliği Zerdüşt siyasetten ümidi kesmiştir.[33]

Güç istenci ifadesini bir kenara bırakıp olguların kırılganlığı adına onun yaptığından daha fazla şey yapılması kaydıyla, Nietzsche'nin evrene ve insanın evrenle ilişkisine dair vizyonunun büyük bölümünü benimsediğimi söyleyebilirim. Zaman zaman diğer yaklaşımlarla ilişkileri çerçevesinde izlediği çift-kayıt yaklaşımına da hayranlık duyuyorum ve bu yaklaşımı

32. Nietzsche, *The Will to Power*, s. 1019.

33. *Identity/Difference* adlı çalışmada, Zerdüşt'ün, manevi bir asaleti aşağı çekmeye çalışanları "görmezden gelmenin" ve siyasetten kaçınmanın mümkün olduğu bir dünyayı gerekçelendirmek için kullandığı benzetmeleri değerlendiriyorum. Ortaya koyduğum sav şu ki; görece bir izolasyona dair bu mekânsal benzetmeler, mesafelerin kısaltıldığı, birçok sürecin temposunun yükseltildiği ve herkesin her şeyle etkileşiminin yoğunlaştığı bir dünyada artık aynı ağırlığı taşımaz. Bu bölüm bu argümanlara dayanır.

daha büyük kararlılıkla devam ettirmek niyetindeyim. Peki ya Whitehead? Çift-kayıt yaklaşımına olan sempatim beni ilk aşamada Whitehead'in sürekli büyüyen karmaşıklık şeklindeki kozmik yaklaşımından biraz uzaklaştırıyor, ancak ikinci aşamada yaratıcılık sorusunu ele alış şekline ve açık bir evrene getirdiği olumlayıcı *maneviyata* minnettarlık duymama neden oluyor. Bana öyle geliyor ki, dünyadaki objelerin ve sistemlerin evriminde gerçek yaratıcılık periyotları kilit bağlantı noktalarında, sonucu iyi de kötü de olsa, Whitehead'in düşündüğünden daha sağlam olabilir. Geçmişteki karmaşıklık biçimlerinin, yeni karmaşıklık biçimlerinin evrimleşmesini *belki* sağlayabilecek koşulları olası hale getirdiği düşüncesini kabul etsem de, yukarıdaki hissiyatım beni Whitehead'in ebedi objeler, daha büyük bir karmaşıklık yönündeki otomatik eğilimler ve yeni karmaşıklık seviyelerini geleceğe aktaran kişisel-olmayan bir Tanrı gibi düşüncelerinden önemli ölçüde uzaklaştırıyor. Dolayısıyla Whitehead'in elinde iyi kâğıtlar var, ama şansını fazla zorluyor olabilir.[34] Üzerinde çalışma yapmadan onun bu görüşlerini doğrudan kabul etmek, geç kapitalizm dönemindeki

34. Whitehead ve Nietzsche üzerine verdiğim 2010 tarihli bir seminerde bazı öğrenciler Whitehead'in, en azından *Adventures of Ideas* döneminde, ebedi fikirlere dair sunumu yumuşattığını öne sürdüler, böylece saf potansiyele yakın bir karaktere büründüğünü varsaymışlardı. Bu yorum, Whitehead'in, kavrayıcı ilişkinin estetik boyutuna dair sunumuyla örtüşür. Ama ben böylesi radikal bir değişim saptamış değilim ve diğer öğrenciler bu ikinci yorumla hemfikir durumdaydı. Evrenin daha yüksek bir karmaşıklık seviyesinden daha düşüğe doğru ters evrim geçirebileceği ihtimalinden Whitehead'in şüphe edebileceği kuşkusunu taşıyorum. Diğer yandan Whitehead, evren evrimleştikçe insanlığın nihayetinde ortadan kalkacağı şeklinde bir anlayışı açığa vurur. Dolayısıyla mesele belli derecede de olsa kapanmadan kalmış olur. Yalnızca şunu söyleyebilirim ki; Whitehead ebedi objelere ve kişisel olmayan bir Tanrı'ya dair yorumuna sıkı sıkıya sarıldığı sürece ben de bu yoruma saygı duymakla beraber karşı çıkmaya devam edeceğim. Diğer yandan, evrene dair daha açık bir açıklamayı destekleyenlerin (benim gibi) şu soruya cevap aramaya devam etmesi gerekmektedir: "Peki, bu durumda, evrimleşen şeyleri bir arada tutan ne?" Nietzsche ve Whitehead arasındaki benzerlikler ve farklılıklar neticesinde ortaya çıkan meselelere karşı kolektif anlayışımıza yaptıkları katkılar için 2010 seminerindeki öğrencilere teşekkürü borç bilirim. Bu bölüm, o tartışmalara ve analizlere çok şey borçlu.

insanın kibrini, rehavet derecesindeki hoşnutluğunu ve hıncını göz ardı etmek anlamına gelebilir.

Whitehead'in, spekülatif felsefesinin içine eklediği pozitif maneviyatın en az Nietzsche'ninki kadar ve daha kararlılıkla olumlayıcı olduğunun altını çizmek gerekir. Dolayısıyla bu iki süreç filozofu, diğer felsefecilerin yoluna ışık tutan önemli önderler konumundadır: günümüze hitap eden, birbiriyle rekabet eden ve çakışan kozmik inançları geliştirirler; bir inancın diğerleriyle bağlantılı olarak yaşanmasını sağlayan manevi niteliği işaret ederler ve birçok topluluk kendi inançlarının garanti ettiği unsurlardan şüphe etmeye başlamışken bir dizi bütünleyici ve oturmuş varsayım ortaya koyarlar. İkisi de, başka inançları savunanlarla bir yandan tartışırken bir yandan da onları inanç ilişkilerinin içine pozitif maneviyatı eklemeye davet ederler.

Yerel, devlet, devletlerarası ve küresel *siyaset* düzey*inde* oluşturulmuş yorumlar ve müdahalelerin içine, "insanlık alanı", "bir dönüşüm evreni", "heterojen, birbiriyle kesişim içindeki gezegensel güç alanları", "trajik olasılık vizyonu", "varoluşsal kırgınlık", "varoluşsal onaylama", "olguların kırılganlığı" ve "düşmanlığa manevi bir boyut katılması" gibi birbirinin içine kodlanmış kavramlar eklediğinizde, siyasi düşünceler günümüz koşullarına uygun çok katmanlı, araştırmacı yaklaşımlara daha yakın hale gelebilir. Günümüzde oluşturulmuş yorumlar daha çok katmanlı hale gelir, böylelikle de geç kapitalizm ile bölgesel dini uygulamalar ve kendi metamorfoz gücüne sahip insan-dışı, gezegensel güç alanları arasındaki riskli kesişimler birbiriyle ilişki içindeki *objeler* olarak tanımlanmaya daha yatkın hale gelir. Her şeyi tek bir sistem içinde toplamaya çalışmadan ilerlemek gerekir, çünkü dönüşüm felsefesi çeşitli katmanları herhangi bir sınırla kapatmadan bir araya getirir. Daha ziyade, belirgin bir problemin karmaşık yapısını içine eklenmiş ve üst üste binmiş katmanlarını takip ederek incelersiniz ve sonu belirsiz bu maceranın sizi götürdüğü yere gidersiniz. Bu problemlerle ilişkili alanların potansiyel kapsamını genişleterek problem-odaklı bir pragmatist haline gelirsiniz. Bu da şu anlama gelir ki, örneğin,

bazı zamanlar varoluşsal meselelerin ve endişelerin spesifik siyasi oluşumların içine nasıl sızdığına dikkat kesilirsiniz ve bazı zamanlar da bir buzul-oluşum süreciyle kapitalizmin birbirini nasıl da etkilediğini düşünürsünüz. Okyanus akıntılarının, iklim şekillerinin, bölgesel kuraklık ve taşkın tiplerinin, suyun kendini temizleme süreçlerinin, kasırga türlerinin ve benzerlerinin bizi nasıl etkilediğini ve kültürel süreçlerin de bu unsurları nasıl etkilediğini keşfettiğinizde, siyasetin gezegensel boyutunu işin içine katmış olursunuz. Evrenin açıklanabilmiş ve açıklanamamış imgelerinin bölgesel, küresel ve gezegensel süreçlere karşı geliştirilen yerleşik yaklaşımlara ne şekilde eklendiğini düşündüğünüzde kozmik boyuta dokunmuş olursunuz. Her birinin durumunun, diğerleriyle ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir.

Hınç, kibir ve zoraki hoşnutluk gibi varoluşsal haller, bugünkü siyasi yaşamın içine eklenmiş birbiriyle çekişen belirgin ruhsal güçler olarak görünmektedir ve daha büyük çaplı gezegensel süreçlere karşı farklı topluluklar tarafından kolayca orantılı dağıtılabilen farklı yaklaşımlara dönüşemeyebilirler. Bir başka dönemde Sofokles'in ortaya koyduğu ve Voltaire'in de taslağını çizdiği iki teodisesi üzerinden öne sürdüğü gibi, şunu söyleyebiliriz ki, bu varoluşsal hallerden her biri diğerlerinin içinde bir nebze de olsa var olur; öyle ki, günümüzde hınç duygusunun dindar ve seküler temsilcilerinin bir bölümü belli ölçüde kibirle de tetiklenir durumdadır; öyle ki, kibir duygusunun neoliberal ve askeri temsilcileri genellikle varoluşsal kırgınlığın alt tonlarını da taşırlar ve öyle ki, zorunlu hoşnutluk anlayışına kapılanlardan "ılımlı" olanlar, hınç ve kibir duygularından da yeterince iz taşıdıkları için bu huyların da etkisinde kalmaya normalden daha yatkındırlar.

Çeşitli varoluşsal tonlardan ve alt tonlardan oluşan kültürel bir gruptan bahsetmek, günümüz yaşamının üretken bir yönüne işaret etmektir. Bu yaklaşım, farklı topluluklar arasında dalgalanma ve akışları olan değişken politikalar ortaya koyar. Ortaya çıkan bileşim ise bireysel kişilik özelliklerine veya kemikleşmiş

kültürel bloklara bütünüyle indirgenebilir bir bileşim değildir. İç içe geçmiş ilişkiler ve hareketlilikler herhangi bir analiz biçimiyle çözümlenemeyecek kadar değişkendir ve değişkenler içine yerleşiktir. Bir konser salonunda muhteşem akustikle sergilenen bir müziğin tınılarının, motiflerinin ve nakaratlarının yükselip alçalırken ortamı doygunluğa ulaştırdığı gibi kibrin, hıncın ve zoraki hoşnutluğun değişken tonları toplulukları ve topluluklar arası ilişkileri etkiler. Tehlike de budur. En azından Amerika Birleşik Devletleri'nde, kendi zoraki hoşnutluğunun içine kibir ve hınç tonlarının da girmesine imkân vermeye yatkın olan stratejik bir grup kendini "ılımlılar" ve "bağımsızlar" olarak tanımlamaktadır.

Değişkenliklerin görüldüğü dönemlerde hayatın akışında görülen kesintiler, mevcut kimlikleri ve insanlara verilen güvence biçimlerini şoka uğrattığında tehlikeli kombinasyonlardan bazıları ortaya çıkar: Lizbon depreminin ortaya çıktığı dönemde olduğu gibi, bir başka dönemde Darwin'in evrim teorisiyle tanıştığımızdaki gibi, daha sonraki dönemlerde Avrupa'da Holokost şokunda ve Japonya'ya atom bombaları düştüğünde ve günümüzde kapitalizm ile iklim değişikliği arasındaki kesişim noktalarının yavaşça alevlenmesinde olduğu gibi. Böylesi örnekler çoğaltılabilir. Yine de, insanlığın evren üzerindeki aşırı boyuttaki hak iddiası bastırıldığında ve bastırılırsa, uygun tinsel sanatlar daha fazla topluluk tarafından daha yaygın şekilde benimsenir ve olguların kırılganlığına olumlu bir yaklaşım getiren politikalar azınlıklardan oluşan olumlu bir birleşim tarafından aktif biçimde öne çıkarılır; politik inançları gezegene bağlılığı ortaya koyan grupları genişletmek de mümkün olabilir. Bazı şoklar ve hayatın akışındaki kesintiler getirdikleri tehlikelerin yanı sıra yaratıcı eylemlerin pozitif biçimlerini olası kılan gerekli koşulları oluşturur. 2. bölümde listelenen örnekleri bunun ön aşamaları olarak verebiliriz. Bu örneklerin birçoğu, insanın varoluşunun canlılığına, mümkün kıldığı bağlılık biçimlerine ve yol açtığı yaratıcı maceralara farklı ölçülerde minnet duygusu besler.

Dolayısıyla bu, günümüz politikalarının içine eklenmiş *kozmik* bir boyuttur; bunun nedenlerinden biri çeşitli gezegensel güç alanlarının günlük yaşamın çeşitli yönleriyle derin ilişki içine girdiği bir döneme hitap etmesidir. Bir başka neden, böylesi iç içe geçmiş ilişkilere müspet bir akılla karşılık vermemize ve bunları keşfetmemize şiddetle meydan okunuyor olmasıdır. Bir başka neden, tehlikeli varoluşsal eğilimlerin son dönem modern yaşamının belirleyici kurumlarının içine sızmasıdır. Ve bir başka neden de bu kesişim noktalarının günümüz koşullarını yeniden düşünmek gereğini ortaya koyuyor olmasıdır.

Nietzsche ve Whitehead çeşitli kavramlar dahilindeki gezegensel ve kozmik boyutlara ve yine konuya dokunan etkin tonlara açıklık getirirler, gerçi ikisi de farklı ölçülerde oto-organizasyon gücü olan gezegensel süreçlerin günümüzde bölgesel, yerel ve küresel meselelerle bu derece derin bir ilişki içinde olacağını tahmin edememiş olabilirler. Her biri kendi muhalif yaklaşımıyla, dağınık, koşullu süreçlerin olduğu bir evrene derin bağlılık ifade eder. Her biri, eğer günümüz koşullarıyla karşılaşmış olsaydı, topluluklar, yaşam alanları ve varoluşsal inançlar içinde oluşturulacak varoluşsal bir minnettarlık anlayışının olguların kırılganlığının ele alınmasına yapabileceği potansiyel katkıyı idrak ederlerdi. Ya da tumturaklı Whitehead ve kavgacı Nietzsche adına ben böyle düşünüyorum. Burada başlatılan görev, evrendeki yerimizi düşünmek adına bu filozofların her birinden seçici bir destek sağlamaktır, yerel, bölgesel, küresel ve gezegensel alanlarda olguların kırılganlığını ele almaktır ve geç dönemin modern koşullarında daha da şiddetlenme tehdidini taşıyan varoluşsal kırgınlıkları uzaklaştırmaktır.

Kapanış Bölümü:

Rol Deneyleri ve Demokratik Aktivizm

Daha önce de ifade ettiğim gibi, insanlığın açmazlarına karşı ortaya konan varoluşsal yaklaşımların kalitesi; ahlaki, siyasi ve ekonomik yaşam açısından önemli bir rol oynar. Böylesi bir hassasiyet bireysel hayatın içine kolayca sızmaz. Acıların, sorumluluk ve ödevlerin ötesindeki bir varoluşa minnet duymak, birbiriyle karşılıklı ilişki içindeki topluluklar arasındaki olumlu bağlantıları ve varsayımsal yüce gönüllülükleri bu topluluklar arasındaki iletişim arttıkça yaygınlaştırır. Böylesi bir anlayış siyasetle çakışır; çünkü ilahi yasaların, öznel hükümlerin, negatif teolojinin ve teleolojik erekçiliğin kolektif ahlaki anlayışlarıyla seçici bir yakınlık ve saygılı bir tartışma ortamına davetiye

çıkarır. Pozitif ve çoğulcu bir birleşimin bu kaynakların birçoğundan enerji elde etmesi mümkündür. Diğer yandan varoluşsal kırılganlıklar; suça ve cezalandırmaya yönelim, adalet dağıtımını kısıtlayan anlayışlar, insan yaratılışının cömertliğini ve insanın çıkarlarıyla ilişkili geniş çaplı konuları dışarıda bırakan kişisel çıkar tanımları, bu cömertliği benimseyenlerin sefalete sürüklendiğine dair hikâyeler duyma ve yayma isteği; ülkeniz, sınıfınız, etnik kimliğiniz, inancınız veya cinsel tercihiniz dışında olanlara getirilen çeşitli suçlamalar ve olguların kırılganlığını kabul edip bunları saptamayı reddetmek gibi hınç dolu yansımalarla zaten ifade bulur. Dolayısıyla bir ahlak anlayışının resmi kaynağı ve bu anlayışın içine geçmiş varoluşsal yönelim, o anlayışın kalitesini belirleyen iç içe geçmiş unsurlardır.

Hassasiyetler arasındaki farkı ölçtüğümüzde, günümüzde sağcı medyanın, hedef kitlesini basit bir şekilde manipüle etmediğini, bu kitleyi kendi kişisel çıkarlarıyla çelişmeye ittiğini görürüz . Kişisel çıkar daha karmaşık bir şeydir. Buradaki sistem daha ziyade, ana kitle içindeki yönlendirilmek istenen irade ile bu kitleye iletilen medya mesajları arasında işleyen bir rezonans makinesine dayanır. Böylesi bir makineden çıkan ürünlere karşı koymak adına gerçek bilgiye dayalı düzeltme yapmanın genellikle yetersiz kalması bundandır. Bu makinenin uçlarında kalanlar arasında görülebilecek hassasiyet besleyen alt gruplara dokunarak karşıt bir topluluğu harekete geçirmek ve bilgiye dayalı düzeltmeler yaparken daha asil eğilimleri yaymaya çalışmak, yapılabilecek en iyi şeyler olarak görünmektedir. Böylesi bir kombinasyonu uygulamaya koymak genellikle pek de kolay olmaz. Tehlikeli bir dönemden geçiyor olmamızın nedenlerinden biri de budur zaten.

Yukarıdaki özet de bazı karmaşıklıkları göstermez. Bunlardan ilki, başkalarının acılarını idrak edip tepki vermemizi sağlayan unsurlardan biri olarak kırılganlığımızdır. Acıyı yaşamış olmak varoluşsal minnet açısından önemli bir rol oynar, minnet duygusu ile acı çekmek arasındaki bağlantıyı hassas hale getirir. Dolayısıyla kırılganlık unsuru böylesi bir insanlık açmazının

içine işlenmiştir. Acı çekmek elbette ki bizi sık sık farklı bir yöne çevirebilir. Örneğin şiddetli tacize veya kolektif teröre maruz kalmak, başkalarından intikam almak gibi saplantılı arzuları tetikleyebilir. Yani, ilk ara bölümde gördüğümüz gibi, varoluşsal kırılganlık ve minnet duygusu hassasiyetle iç içe örülmüştür. Bir başka gizli kalan karmaşıklık ise şudur ki, daha önce de ifade ettiğim gibi, varoluşsal minnet duygusu, inançlara ve sosyal konuma dayalı yaklaşımlarla yeterli ölçüde ifade edilemez. Çünkü bu yaklaşımlar; sınıfları, inançları veya etnik yapılar ve etik-politik tutumları resmi çerçeveye alan anlayışlar arasında bağlantılar oluşturmak adına yapılan girişimleri zora sokar. Dahası, birçok farklı yöne dağılabilen yeni eğilimler de her zaman mevcuttur. Örneğin, varoluşsal endişelerin dile getirilmesi sanatsal araçlarla varoluşsal olumlamaya doğru çekilebilir veya *hınç*'a doğru götürülebilir. Aynı şey utanç duygusu için de geçerlidir. Hayallerimizdeki benliğimizi uygulamaya taşımamız için tetikleyici olabilir, ama fazlasıyla baskılayıcı olursa başkalarını beklenmedik saldırılara maruz bırakabilecek şekilde intikam duygusunu saygı ifadeleriyle gizleyen bir dürtüye de dönüşebilir. Eşcinsel ilişkilere destek vermek için Vatikan otoritesine karşı çıkan Katolik rahibeler ilk duruma dair soylu birer örnektir. Genç erkekler peşinde koşarken dindarlık vaaz eden bir başka grup rahipler ise ikinci durumun tatsız örnekleridir. Cinsel kimlikler ve manevi eğilimler böylesi ikilemlere belki de özellikle daha açıktır, ama diğer uygulama alanlarının da konu dışı olmadığını söylemek gerekir.

Son olarak, varsayımsal cömertliğe dayanarak hareket eden bazı insanlar böylesi bir anlayışı daha ileri taşımakta tereddüt edebilirler. Böylesi bir anlayışı genellikle naiflikle veya "olumlu düşünme mitiyle" veya dünyayı yeterince iyi algılayamamakla ilişkilendiren kötümserlerin haklı olabileceğinden korkarlar. Ancak bu hatalı bir yaklaşımdır. Varoluşsal minnet duygusu kozmik veya tarihsel bir iyimserliğe bağlı olmak zorunda değildir; bu metinde de şu ana kadar başvurulmuş çeşitli düşünce alanlarında olduğu gibi, insan hayatındaki olasılıklara dair trajik

bir bakış açısıyla ve olguların kırılganlığını hassasiyetle ele alan bir anlayışla el ele gidebilir. İnsanlar, birbirleriyle ilişkilerinde ve çok katmanlı karmaşıklıkları içinde hilekardır. Kültür de çok katmanlıdır, her bir katman içinde bulanık alanlar ve aralarında da kolay kopabilen iletişim biçimleri vardır.

Yine de varoluşsal minnet duygusu yayan bir anlayış, hayata damga vuran canlılık ve kırılganlıklar arasında bizler varoluşun tatlı yanlarının hücrelerimize sızmasına izin verirken, olguların kırılganlığına karşı tetikte olmamızı sağlar. Örneğin, bu duygu bizi şu anda kültürel olarak konumlandıran kurumsal roller üzerinde deneysel olarak çalışmak için gerekli fazlalık enerjiyi yönlendirmemize yardımcı olabilir. Günümüz modern çağında, geleceğe karşı sorumluluklarımızı yerine getirmek adına dünyada pozisyonumuzun mümkün kıldığı ölçüde varoluşsal bir minnet duygusu beslemek ve günümüzde geçerli olan politik aktivizm biçimlerini yeniden ele almak durumundayız.[1] Buradaki "biz" başka yerlerde olduğu gibi, bir davet niteliğinde.

* * *

Benim izleyeceğim yol, toplumun eleştirel bakış açısı sahibi olan ve varoluşun kendisine karşı kalbi minnetle çarpan kesimlerine hitap etmek şeklinde olacak. Eğer bu çarpıntıyı hissetmeyi reddetmekle beraber arayışında olduğumuz çabalara katılmak isteyenler olursa, koyduğum ön koşul açısından başarısızlık teşkil etmekle birlikte proje için bir o kadar faydalı olacaktır. Çünkü tabiat ve davranış arasında olduğu öne sürülen bağlantıdan pek emin değilim ve ortaya koyduğum ön koşulun aksinin ispat-

1. "Kişisel taktikleri" ve "mikropolitikaları" Connolly, *Neuropolitics*'teki, özellikle de bölüm 4'teki amacı desteklemek adına ele aldım. Bu son bölüm, üstlendiğimiz rollerle siyasi yaşam arasındaki etkileşimlere odaklanıyor. Deleuze ve Guattari, *A Thousand Plateaus*'un 9. platosunda mikro-politika fikrini tanıştırdığından beri mikro ve makro-politikaların birbirine bağlı biçimler olduğu aşikâr. Ancak yine de birçokları, kendileri için alışılmamış olan boyuta odaklanarak bu bağlantıyı kaçırır.

lanmasından da mutluluk duyarım. Yorumlamanın aciz kalıp deneysel metotların söz hakkına sahip olduğu durumlar vardır.

Birçok ülkede seçimlere dayalı siyaseti etkisi altına alan bir ikilemden bahsederek başlayalım. (1) Eleştirmenler için seçimlere dayalı siyasetten vazgeçmek oldukça cezbedicidir, çünkü bu siyaset modeli çok işlevsizdir. Ancak bu modeli terk etmek de büyük miktarda bir bağımsız gücü şirketsel uygulamalara ve devlet gücünün söz konusu olduğu durumlarda radikal sağa bırakmak olur. Sağcılar, insanların siyasete güvenlerini kaybetmelerine neden olup bu güveni özel sektörde aramalarını sağlamak amacıyla siyaseti işlevsiz *hale getirmeye* bayılırlar. (2) Diğer yandan medya-seçim-şirket sisteminin mantığı; düşünmeyi, deney yapmayı ve kendi kurduğu parametreler dışında hareket etmeyi zorlaştıracak şekilde, kendi içinde anlaşılabilirliği olan seçimlere dayalı sınırlı bir şebeke doğurur. Şirketlerin piyasaları tetikleme/devleti veto etme gücünü düşünün, seçimdeki adaylar arasındaki farklılıklara odaklanan önde gelen medya temsilcilerini düşünün, seçim stratejisyenlerinin sahip oldukları öncelikleri düşünün, hedef kitleyi düşünün, medyada ve seçimlere dayalı siyasette skandalların rolünü düşünün, seçimlerde katılım göstermeyen "kararsız seçmenlerin" stratejik konumunu düşünün, milyarder süper PAC'leri* ve bunlara benzer örnekleri düşünün. Seçimlere dayalı şebeke göz ardı edilemez veya sağcılara terk edilemez, ama aynı zamanda deneysel arayışları ve cesur girişimleri de siyasetin dışına iter. Seçimlere dayalı siyasetin bu ikilemini tekrar nasıl ele alabiliriz? Üzerinde çalıştığım problem bu. Buna karşı kusursuz bir yanıtım olduğunu söylemiyorum. Kusursuz yanıtlar daima şüphe uyandırır.

Çeşitli cephelerde mikro deneyler yapmanın yaratacağı pozitif olasılıklarla *başlamak* akıllıca olabilir. Bireyleri, toplulukları ve kurumları birbirine bağlayan unsur, kurumsal bir matriks oluşturan rollerdir. *Bağlantı* kelimesi aslında fazla zayıf kalır.

---

* PAC: ABD'de seçim kampanyaları için bağış toplayıp bu bağışları bazı adaylar için veya bazı adaylara karşı kullanan organizasyonlar. (ç.n.)

Bizler kısmen gerçekleştirdiğimiz roller dizisinden meydana geliriz ve üstlendiğimiz bu roller, içine yerleştirildikleri daha büyük kurumlarla birlikte ifade bulur. Örneğin, öğretmen, sporcu, sevgili, ebeveyn, yaşlı bir ebeveynin orta yaşlı çocuğu, öğrenci, çalışan, seçmen, ibadethaneye düzenli giden biri, sinema tutkunu, vatandaş, tüketici, siyasi parti üyesi, yatırımcı, blog yazarı, müzisyen, sanatçı ve sonsuza kadar çoğaltılabilecek böylesi rollerin sahibi olabilirsiniz. Sizler kısmen üstlendiğiniz rollerin bir birleşimi olsanız da, aslında bu birleşimi aşan bir varlıksınız. Her bir ana kategori içinde elbette ki alt kategoriler de çoğalarak devam eder. Bir "çalışan" bilgisayar tamir ediyor olabilir, hamburger pişiriyor, masalara servis yapıyor, yatırım danışmanlığı yapıyor, mobilya satıyor, ilkokul öğretmenliği yapıyor, Pazar vaazları veriyor, TV yapımcısı olabiliyor, film yönetiyor vb olabilir. Bir inanan olarak, koyu bir Hıristiyan, bir Katolik, reformist bir Musevi, dindar bir Musevi, bir Üniteryen, tanrıcı olmayan bir anlayışın savunucusu, bir Müslüman, bir Hindu veya Budizm'in kişisel bir Tanrı anlayışından kaçınan bir türünün mensubu olabilirsiniz. Bu kimliklendirme biçimlerinin her birinin yaşanış şeklinin yoğunluğu da değişkenlik gösterir.

Üstlendiğimiz performansların birçoğu kelimelere dökülmez; örneğin, sokakta yürürken göz temasıyla ilgili bildik kuralları uyguladığınızda, işe giderken kırmızı ışıkta otomatik olarak durduğunuzda, yiyecekleri yutmadan önce bir süre çiğnediğinizde, farkında olmadan yerleşik tüketim şekillerini uyguladığınızda, sinemada filmi ses çıkarmadan izlediğinizde, spor salonunda çekici birine doğrudan bakmak yerine aynadan baktığınızda, banyoya girince kapıyı kapattığınızda, normal yürüyüşünüz sırasında belli bir tempoyu benimsediğinizde veya toplum içinde burnunuzu karıştırmadığınızda bu tür performansları sergilemiş olursunuz. Son kuralı çiğnemek mide bulandırıcı olur, kelimelere dökülmeyen performansların etkili yargılarla bezenmiş olduğunu hatırlatır. Böylesi uygulamalar alışkanlık halini almıştır, genellikle de geçmişteki belirgin güç ilişkilerini özetler haldedirler.

Diğer rol performansları gücün farklı dereceleriyle daha belirgin bir şekilde yüklüdür; örneğin patrondan gelen bir emre itaat ettiğinizde, vergilerinizi zamanında ödediğinizde, işe zamanında gittiğinizde, aile içi gerilimleri en aza indirmek için dua esnasında başınızı eğdiğinizde, bir polisle göz göze gelmekten kaçındığınızda, kazancınızı üzerinizde baskı kuran pezevenginize verdiğinizde, şartlı tahliye döneminde kurallara uyduğunuzda, başka bir ulaşım türü mevcut olmadığında araba satın aldığınızda, bir montaj hattında çalışma temposuna uyum sağladığınızda veya kolluk kuvvetlerden uyuşturucu sakladığınızda olduğu gibi.

Erving Goffman, birçok ortak rol performansının kelimelere dökülmemiş yapısını gözler önüne sermek konusunda büyük ustalık gösterir, tıpkı bu performansların cinsiyetle ilgili davranış kültürünün oluşumuna ne şekilde katkı yaptığını göstermek konusunda Judith Butler'ın usta olduğu gibi. Aşağıda, çeşitli kaynaklardan örnekler derleyen Goffman'ın yaptığı bir saptamayı görebilirsiniz; Goffman burada günümüz fiziki bütünlük anlayışını tanımlayan ve sağlama alan, kelimelere dökülmemiş bir dizi rol performansını gözler önüne serer:

> "Bedensel hissin ne kadar kişisel bir duygu olduğui hayal gücü kullanılarak yapılacak küçük bir deneyle anlaşılabilir. Mesela önce ağzınızdaki tükürüğü yuttuğunuzu düşünün veya bunu gerçekten yapın. Sonra da bunu bir bardağa tükürdüğünüzü ve içtiğinizi hayal edin! Son derece doğal ve 'size ait' görünen şey birdenbire iğrendirici ve yabancı bir hal alır. Veya kendinizi parmağınızdaki küçük bir yaradan kan emerken düşünün; sonra da parmağınıza sarılı bandajdan kan emdiğinizi düşünün! Bir şeyi bedenimden ayrı olarak algıladığımda, göz açıp kapayıncaya kadar, soğuk ve yabancı geliyor."[2]

2. Goffman, *Relations in Public (Kamuda İlişkiler)*, 53-54. Saptamanın kendisi Gordon Allport'tan yapılmış bir alıntıdır. Goffman'ın kendisi de çalışmasını başkalarından alıntılar yaparak ilerletir; bu da, olayların özünü yakaladığını iddia eden o devasa yapısal formüllerden okuru uzak tutarak kümülatif etki itibariyle kültürel yaşamın yoğun ve kapsamlı mikro-fiziğini ortaya koyar.

"Göz açıp kapayıncaya kadar". Butler, *Cinsiyet Belası** adlı kitabında deneysel uygulamaların, cinsiyetle ilgili baskın anlayışı oluşturan kelimelere dökülmemiş uygulamaları nasıl da gözler önüne serdiğini inceler. Bir başka kitabında eşcinsel erkeklerin giydiği kadın kıyafetlerinin gizlediği muğlak anlamlar üzerine şu sözleri yer alır: "Cinsiyetin taklit edilmesinde, kadın kıyafetleri dolaylı olarak cinsiyetin ta kendisinin taklitçi yapısını ortaya koyar – ayrıca tesadüfiliğini de ortaya koymuş olur. Hatta bu kıyafetlerle girilen rolün hazzını ve uçarılığını doğuran unsurlardan biri de, genel olarak doğal ve gerekli kabul edilen kültürel normları dikkate alarak oluşturulan cinsiyetle cinsellik arasındaki ilişkinin aslında ne kadar radikal bir tesadüfiliğe dayandığını fark etmekten kaynaklanır...; ortaya konan böylesi bir rol performansı aracılığıyla cinselliği ve cinsiyeti doğal varsaydığımız halinden çıkmış durumda görürüz." Böylesi bir norm dışına çıkarma sürecinin ne noktaya varacağı elbette tartışılabilir; ayrıca Butler'ın da bildiği gibi, kadın kıyafetinin norm dışına çıkarma stratejisine ne tepkiler geleceği bilinemez. Ama norm dışına çıkarma performansları, kültürel roller ile cinsiyet oluşumu arasındaki ilişkinin detaylarını ve içyüzünü ortaya çıkardıkça yeni kurallar yapma olasılığına kapı açar. Aynı kitabın daha sonraki bir basımında Butler'ın bir başka ifadesinin ortaya koyduğu gibi, Goffman'ın örneğindeki bize kültürel olarak aşılanmış bedensel bütünlük ve iğrenme duygusu, bu kültürün içinde tarihsel süreçte farkında olmadan inşa edilmiş cinsellik normlarına dair işaretler taşır: "Bazı bedensel yüzeylere ve deliklere erotik anlamlar kazandıran veya diğerlerine kaybettiren heteroseksüel ve homoseksüel bağlamlardaki cinsel uygulamalar, yeni kültürel oluşumların sınırlarını çizer. Anal seks de bu uygulamalardan biri."[3] Bedensel sıvılara ve deliklere ilişkin iğrenme ve haz alma

* Judith Butler, *Gender Trouble*, NY (*Cinsiyet Belası*, Çev. Başak Ertür, İstanbul: Metis Yayınları). (ç.n.)

3. Butler, *Gender Trouble* (1990), s. 137-38; (1999), 169. Edimsellik ve cinsiyete ilişkin uygulamalar arasındaki ilişkiyle alakalı olarak Butler'ın fikirlerinin nasıl geliştiğine dair derin bir analiz için bkz. Chambers ve Carver, *Judith Butler and Political Theory*, bilhassa bölüm 7.

duygularının kültür içindeki halinin yeniden şekillendirilmesi, cinsiyete ve cinselliğe dair uygulamalarla ilgili mikropolitikalara katılarak gerçekleştirilebilir.

Bu iki düşünürün ortaya koyduğu gibi; rol performansı, öz-benlik ve daha büyük siyasi birleşimlerin oluşumları arasında belirgin aktarımlar vardır. Üstlendiğimiz rollerin bir bölümünde küçük değişiklikler olmasıyla bütün bir siyasi rejimin dönüşüme uğratılabileceğini belki söyleyemeyiz ama bu rollerle ilgili beklentilere yapılacak büyük ölçekli kültürel yatırımlar, yerleşik bir rejimin önceliklerini ifade etmek ve desteklemek açısından faydalı olabilir. Ayrıca yeni roller oluşturabilmek adına büyük ölçekli deneyler yapılması hem kendi başına bir fark yaratabilir hem de *toplulukların daha çetin siyasi hareketlere katılımı açısından gerekli ön koşulların oluşumuna katkı sağlayabilir*. Cinsiyet ve cinsellik kendi başına önemli alanlar ve bu alanlarda son dönemde başarıyla katedilen mesafe diğer alanlarda nasıl hareket edileceğini görmek açısından da işaretler taşır. Cinsiyete ve cinselliğe dair son kırk yılda izlenen yaratıcı politikalar, bir ileri bir geri adımların ne derece tesirli olabildiğini göstermiştir; bu politikaların izlenmesi yeni roller oluşturmak adına yapılacak deneyler, mesleki uygulamalar, bölgesel oluşumlar, eğitimde izlenen rutin yollar, dini mücadeleler, devlet politikaları, hukuki kararlar ve yasal kurallar gibi alanlarda da fark yaratabilir. Ben bu metinde rol deneyleri arasındaki çok yönlü bağlantılar, öz-benlik, ekonomik performans ve makropolitik eylemler arasındaki çok yönlü bağlantılara odaklanacağım.

* * *

Akış şemasını özetleyecek olursak, bir kurum, organize edilmiş roller hiyerarşisinden oluşur. Bu roller de kendilerini aşan enerji ve etkinliklerle ilişkilidir; örneğin dedikodu, kapalı kapılar ardında yapılan anlaşmalar, karışıklıklar, ispiyonculuk, endişe, intikam ve gizlilik gibi. Oynanan roller kişiliklerle kurumlar arasında arabuluculuk yapar. Bir rolün nasıl oynanacağına dair

kurumlar içinde genellikle bir miktar esneklik vardır. Çeşitli alanlarda yeni roller bulmak adına deneyler yapılması izlenen politikalar üzerinde doğrudan fark yaratabilir; bazı rol deneyleri diğerleri için de örnek teşkil edebilir ve böylesi deneyler, bu deneyleri başlatan ve bunlara reaksiyon verenlerin hassas yaklaşımlarına, inançlarına, kimliklerine ve daha büyük ölçekli siyasi etkinliklerine sızabilir.[4] Örneğin bu alandaki bir dizi değişiklik sizi büyük ölçekli siyasi eylemler gerçekleştirmek adına gelecek yeni teklifleri daha dikkatli dinlemeye teşvik edebilir. Dolayısıyla rol performansları, varoluşsal yönelimler, inançlar ve daha büyük ölçekli siyasi eylemler arasında güçlü yer altı akıntıları bir ileri bir geri dalgalanır. Böylesi dalgalanmalar arttıkça tutukluk anları, sebebi belirsiz bir utanma, gülme ve tereddüt anları düzenli olarak artar; bunların hepsi üstlenilen rollerle rolleri üstlenenler arasındaki boşluğu işgal eden rahatsızlık unsurundan doğar.

Rol performanslarından oluşan bir dünyada bütünüyle taraf-sız bir alan yoktur. Kümülatif etkilerdeki itaatkar performanslar mevcut rejimin dayatmalarını algılarımıza, yargılarımıza, eylemlerimize ve bunlara ilişkin kolektif alışkanlıklarımıza işleyerek bu rejimi destekler. Bir grup aykırı çalışan, işkence derecesinde

4. *Identity/Difference*'ta, her kolektif kimlik oluşumunun, kısmen, hem kendisi içindeki hem de dışındaki tanımlamak ve idare etmek arayışında olduğu farklılıklardan oluştuğunu öne sürüyorum. Bu oluşum ilişkiseldir. Dolayısıyla kolektif kimliğin tehlikesi kendisini güçlendirme girişimindedir; farklılığı, marjinalleştirilecek, cezalandırılacak veya saldırılacak bir ötekiliğe dönüştürmenin cazibesine yenik düşme ihtimalindedir. İlişkisel kimliğin bu özelliği de olguların kırılganlığının bir bölümünü oluşturur. O kitap bu cazibenin ortaya çıkabildiği alanlar olarak genel anlamda dini ve cinsel kimlikleri ele alır. Ve bazı insanlar da şunu sorar: sınırlandırılmaya ihtiyaç duyan tehlikeli bir kimliği kabul edilebilir bir kimlikten ayırmanızı sağlayan nedir? Yine bu çalışmanın 3. bölümünde geliştirildiği gibi, bu soruya verilebilecek yanıtlardan biri, çeşitli güç alanlarından oluşan bir dünyada durumsal gelişmelere göre ayarlanmış gelişim etiğinde yatar. Kusursuz bir yanıt değil belki ama eğer aşkın varlığa ve aşkın kaynaklara dayalı etik sorumluluk anlayışına inancınızı yitirdiyseniz ve dürüst kalabilmeleri için yeni bir rekabete ihtiyaç duyduklarını düşünüyorsanız bu yanıt mükemmel bir yanıt. Elbette ki, militan bir çoğulcu birleşim, bu geleneklerden birçoğunun mensuplarını bir araya getirecektir. "Derin çoğulculuk" bu anlama gelir.

itaate dayalı çalışma biçimlerini bozguna uğratmak için "kurallara uygun çalışmayı" bırakıp resmi kuralların ne kadar çapraşık hale gelebildiğini ortaya koymadığı sürece rejim sürer gider. Veya bir grubun Kâtip Bartleby'nin performansını yaratıcılıkla birleştirerek kendilerine verilen emirlere bitmek bilmeyen sorularla karşılık verip sistemin kilitlenmesine neden olmaları gerekir. Bunlar gerçekten de yaratıcı rol deneyleridir. Sovyet idaresinin son dönemlerinde Doğu Avrupa'da verilen tepki buna benzer bir uygulamaydı. Bir Sovyet işbirlikçisi meydanlara çıkıp konuşmaya başladığında Doğu Avrupalı dinleyiciler durmaksızın alkış tutar, konuşmacının çılgına dönüp etrafındaki gürültünün içinde oturup kalmasını sağlarlardı. Yakın zamanda üniversitemin rektörüyle birlikte katıldığım bir fakülte toplantısında rektörün CEO tarzı konuşmasının ardından bütün fakülte sessiz kalmayı tercih etti ve o da koridordan yavaşça çıkıp gitti. Bazen sessizlik güçlü bir etki yapar.

Hayatlarımız birer mesaj niteliğinde.[5] Rol deneyleri otoritenin, alışkanlıkların, kurumsal düzenin ve gelecek planlarının akışını bozabilir ve başka bir yöne kaydırabilir. Ayrıca başkalarını da şu ya da bu alanda kendi performanslarına daha yakından bakmaya teşvik edebilir. Böylesi deneyler daha maceracı ve daha büyük ölçekli eylemleri gerçekleştirmek adına da uygun zemin hazırlayabilir. Benim vereceğim örnekler bu kitabı okuması muhtemel topluluklarla sınırlı olacak, ama bu örnekler farklı alanlara da uyarlanabilir.

Profesyonel hayata adım atmak için çalışan bir öğrenci kümesinin çalışma grupları oluşturduğunu ve profesyonel hayattaki mesleklerin bir yandan olguların kırılganlığına katkıda bulunurken bir yandan da dikkatleri bu katkıdan uzak tutan bir dizi uygulamayı nasıl mecbur kıldığını daha yakından incelemeye

5. Arife tarif gerekmez. "Kuğu beyazdır" demek, beyaz olmak dışında başka özelliği olmadığı anlamına gelmez. Örneğin, uçabilir. Gerçi böylesi bir yanlış yorumlama, çelişki bulup düzelterek kariyer yapanlar arasında sıklıkla görülür, her daim kendi hatalarının, düzelttikleri kişilerin kelimelerini kullanmaktan kaynaklandığını iddia ederler. *Olmak* fiili karmaşık bir kelimedir.

koyulduğunu düşünün. Öğrenciler siyasal bilimler, ekonomi, mühendislik, tıp, işletme, hukuk ve biyoloji derslerinde yersiz sorular sorabilirler. Eğer seküler bir kurumdalarsa, sekülerizmin varsayımlarını zora sokan yolları arayıp bulabilirler. Dini bir okuldalarsa, kişisel bir Tanrı temasından kaçınan azınlık inançlarının veya ateizmin tarihini incelemek üzere bir grup oluşturabilirler. Algılamak ve yargılamak adına alışkanlık halini almış yöntemlerin sınırlarını zorlayan deneysel sanat çalışmalarına girişebilirler. John Luther Adams'ın doğa ve ses manzarası bestelerinin bu anlamda faydalı etkileri vardır. Böylesi etkinlikler, profesyonel hayata bir kez girdiğinizde sizi diğer rol performanslarıyla da deney yapmaya itebilir. Eğer bir avukatsanız, çirkin hapishane sistemiyle bağlantınızı yeniden düşünmek üzere yaklaşım gösterebilir ve uygulamalarınızı bu çirkinliği protesto etmek üzere ayarlayabilirsiniz. Veya çevreyi kirleten şirketlere, şehirlere ve devletlere karşı koymak üzere zamanınızın bir bölümünü ayırabilirsiniz. Eğer doktorsanız yoksullara ücretsiz sağlık hizmeti verebilir ve yaptıklarınızı herkese duyurabilirsiniz. İki durumda da bu deneyler kendi başlarına mütevazı da olsa fark yaratır, hayatın diğer alanlarını daha büyük hassasiyetle algılamamız adına kapasitemizi artırır ve başkalarıyla birlikte daha da maceracı etkinliklere katılmaya hazırlayabilir. Bunlar minör anlardır, ancak minör anların birikimi yerleşik algı alışkanlıklarını altüst edebilir, daha araştırmacı olmak adına tetikte olmayı teşvik edebilir ve sınırları içinde düşündüğümüz ve eylemde bulunduğumuz zaman ufkunu genişletebilir.

Örneğin, şu anda rekabetçi bir seçim dönemi içinde olan bir ülkede orta veya üst-orta sınıf bir vatandaş olduğunuzu düşünün. Toplumunuzun aldığı halden gitgide daha fazla sıkıntı duyuyorsunuz. Oy vermek yapılabilecek en uygun işmiş gibi gözükse de söz konusu meseleler açısından kesinlikle yetersiz görünüyor. Zaman ufku fazlasıyla dar ve seçime dayalı siyasette bilgisiz, kararsız seçmenlerin stratejik konumu seçim kampanyalarını fazlasıyla çarpık hale getiriyor. Adaletsizlik ve eşitsizlik yaygın hale gelmiş durumda. Toplumun alt uçları kötü kaderlerine terk

edilmiş ve genellikle de düştükleri durumdan yine kendileri sorumlu tutuluyor. Medya yalnızca skandallar ve dar bir zaman ufku çerçevesinde hareket eder halde. Soldaki potansiyel koalisyonları kırmak adına ırksal farklılıklar ön plana çıkarılıyor. Toplumun büyük bir bölümü düzenli olarak savaş heyecanına yakın tutuluyor. İklim değişikliği konusu sürekli erteleniyor, inkâr ediliyor veya resmi olarak kabul edilse de eyleme dökülmüyor. Ve sağ kanat gitgide daha fazla insanın vatandaşlıktan soğuması ve hayatın gitgide daha fazla özelleştirilmesine göz yummak için yasal açmazlara ve parlamento tıkanıklıklarına neden oluyor.

Aşina olduğunuz bilim dalları ve meslekler genellikle fazlasıyla dar kapsamlı tanımlanıyor. Birçok kilise ya dünyadan kaçış yeri sağlıyor ya da ekolojik endişelere, homoseksüelliğe, alternatif inançların mensuplarına veya yoksul azınlıklara agresif saldırılar yapan yerler olarak vazife görüyor. Hangi siyasi partiyi desteklediğinizi biliyorsunuz; düzenli olarak oy veriyorsunuz ve partinize zamanınızı ve paranızı harcıyorsunuz. Ama iş, ibadet, tüketim, bölgesel dernek, yatırım portföyü, çocukların okulları, sanatsal hedefler ve yerel haberler gibi konulardaki uygulamalar içine yerleşmiş rollerle ilgili beklentilerle hassasiyetlerinizi ilişkilendirmek size zor görünüyor. İşte bu anda yeni roller denemek adına diğerlerine katılabilirsiniz.

Gittiğiniz restoranlarda tarladan sofraya hareketini aktif olarak destekleyebilirsiniz; slow-food hareketini destekleyebilirsiniz; sürdürülebilir süreçlere dayalı gıda satan dükkânlardan daha çok alışveriş yapabilirsiniz; hibrit araç satın alabilir veya mümkünse şehirde araç paylaşımı grubuna üye olabilirsiniz, ayrıca arkadaşlarınıza, ailenize ve komşularınıza böylesi seçimlerin toplumun büyük bölümünün katılımıyla çevre üzerinde ne gibi olumlu etkiler yapacağını anlatabilirsiniz; üyesi olduğunuz yerel derneği ve işyerini güneş panelleri satın almaya ve onları hep beraber kurmaya ikna edebilirsiniz; okulda geliştirdiğiniz yazma ve yayma becerilerinizi blog yazmak için kullanabilirsiniz; emeklilik hesabınızın bir bölümünü sürdürülebilir enerjiyi

destekleyen yatırımlara kaydırabilirsiniz; sürdürülebilir olmayan bir büyüme modelini şart koşan, ekonomik çöküş getirme tehdidi taşıyan ve/veya kolektif bir geleceği baltalayan agresif yatırımlardan çekilebilirsiniz; kilisenize, tapınağınıza, caminize yeni ziyaretçiler ve konular götürüp mezhepler arası meseleleri ve günümüzde olguların kırılganlığını yeniden düşünmeyi destekleyebilirsiniz; gönüllülerin bir araya gelip eski eşyaları, mobilyaları ve araçları toplayıp tamir ederek şehirsel atıkları azaltmaya ve bu eşyaların ömrünü uzatmaya çalıştığı tadilat gruplarına katılabilir veya destekleyebilirsiniz; yirmi dört saat yayın yapan haber merkezlerinin izleyicilerin içgüdüsel algılarını suistimal ettikleri çeşitli teknikleri ölçebilir ve ifşa edebilir, bu tekniklere karşı koyma yöntemleri keşfedebilirsiniz; dünya üzerinde hak sahibi olmakla ilgili bilinçsiz Amerikan varsayımlarına devamlı karşı çıkılan yerlere seyahat edebilirsiniz; algı kapasitenizi artırmak adına farklı türde filmler izlemeye başlayabilir ve sanat gösterilerine katılabilir, alışkanlık sonucu izlediklerinizdeki etki-odaklı önyargılara muhalefet edebilirsiniz; bu yolları takip eden yeni arkadaşlar bulabilirsiniz. Karşınıza çıkan yeni fikirlere gebe makaleleri arkadaşlarınıza, meslektaşlarınıza ve yakınlarınıza aktarabilirsiniz. Bunlar hayata geçirebileceğiniz bir dizi rol deneyi.

Aşama kaydettikçe olmayı arzuladığımız benlik gerçek benliğimizi aşmaya başlayabilir ve benliğimizin bu iki yönü arasındaki uyuşmazlıktan dolayı hissedeceğimiz utanç duygusu yeni rol deneylerine girişmemiz için enerji de verebilir.[6] Böylelikle kolayca kendimizden beklenen bir dizi hazır role kapılmaktansa kendimizi ve ilgilendiğimiz alanları daha deneysel hale getirebiliriz. Kurumların başındakilerin deney fareleri olmak yerine Nietzsche'nin dediği gibi "kendi deney farelerimiz" haline gelmiş oluruz.

6. Nietzsche ve Bernard Williams bu bağlamda utanç duygusunun pozitif potansiyaline oldukça dikkat vermişlerdir. Bu tür ilişkilerin siyasal duruşlarını derinlemesine inceleyen, Nietzsche ve Stanley Cavell'in etkisinde kalmış, dikkatli ve yakın zamanlı bir çalışma için bkz: Norval, *Aversive Democracy.*

Böylesi deneyler çoğaldıkça içimizdeki ve etrafımızdaki buzlar kırılmaya başlar. İlk olarak, bu deneylere başlarken sahip olduğumuz çok net olmayan algılarımız, hislerimiz ve inançlarımız artık daha arıtılmış ve net bir hal alır. İkincisi, benzer deneylerle ilgilenen daha büyük topluluklarla bağlantı kurmak adına artık daha iyi bir konumdayız. Üçüncüsü, bu bağlantılar çoğaldıkça ilgili konulara hitap eden makropolitik hareketlere katılmaya daha hevesli hale gelebiliriz. Dördüncüsü, artık şirket yöneticileriyle, dini liderlerle, sendika yetkilileriyle, üniversite yetkilileriyle ve yerel idare önderleriyle yüzleştiğimiz toplantılara, protestolara ve yavaşlatma eylemlerine katıldıkça bu toplulukları da ileri saflara iten kurumsal baskıları daha dikkatle ele alabiliriz. Bu topluluklar aynı zamanda kendilerine hem imkân veren hem de sınırlayan roller ağıyla sarmalanmıştır ve genellikle bu rolleri üstlenenler olmanın ötesinde kimlikler taşırlar. Bu roller de, günlük işleyişin detaylarını büyük ölçekli siyasi ekonominin stratejik uygulamalarıyla bağlantılı hale getirirken değişken derecelerde baskı ve rehavetle iç içe olduklarını yansıtırlar.Çeşitli alanlardaki birkaç topluluğun uyguladığı rol deneylerinin bir avantajı da, belirgin bir değişim yaratma itkisinin tek bir sınıf veya belli bir topluluk tarafından değil; büyük, çoğulcu bir birleşim tarafından harekete geçirilmesi gerektiği bir döneme değinmesidir. Böylesi bir birleşim birçok alandaki çeşitli topluluklarca hazırlanmalı ve tetiklenmelidir. Rol deneyleri ve çoğulcu bir birleşimin şekli böylelikle birbirini etkiler.

Sürece dahil olan bazı aşamaları özetleyerek anlatmamız gerekir. Ama şu anda katılım göstermeye başlamış olduğunuz çok boyutlu çoğulcu birleşim taşma noktasına yaklaşıyor olabilir – diyebiliriz ki, rol deneyleri, bazı stratejik kurumların önceliklerindeki değişimler ve seçime dayalı siyasetin sınır çizgilerindeki değişim arasındaki gelgitlerle berraklaşır. Bu durumda da ortaya çıkan bu enerjilerin berraklaşmasına imkân verecek sürpriz bir olay ortaya çıkabilir. Bu noktada bazı insanlar ortaya atılarak, ne kadar geniş kapsamlı olursa olsun, "reformizmin" hiçbir türünün kabul edilebilir olmadığını söy-

leyecektir. Daha büyük, daha toptan bir dönüşüm beklememiz gerekir, diyeceklerdir. Onlara göre böylesi bir açıklama tam da bu taşma noktasında dünyaya dair mümkün olan yegâne kapsamlı okumadır. Ama, aslında yegâne okuma bu değildir. Evet, üstlendiğimiz roller, kurumlar, olaylar, kurucu eylemler ve daha büyük çaplı yapılar iç içe geçmiş durumdalar, her biri bir diğerine imkân tanıyor ve aynı zamanda sınırlandırıyor. Evet, çeşitli içsel ilişkilerin ve iç içeliklerin olduğu bir dünyada yaşıyoruz. Evet, kapitalist piyasaların ve özel mülkiyetin öncelikli konumu mülk sahiplerine ve üst seviye yatırımcılara devletin programını belirlemek açısından kilit noktalarda avantaj sağlıyor. Evet, seçimlerin uygulandığı devletler sistemik ilişkiler neticesinde şirketsel yapılar haline indirgeniyor ve sermayenin darbe tehditlerine maruz kalıyor. Evet, aşırı eşitsizlik neoliberal ideolojiden ilham alan idari ve hukuki kararlarla da birleşerek milyarlarca doların sağcı seçim kampanyalarına harcanmasıyla birçoklarını hak ettiklerine ulaşmaktan mahrum bırakıyor. Evet, medyanın özel mülkiyete ait olması şirketsel yapılanmaya büyük avantajlar sağlıyor. Evet, başkalarına bağımlı çalışanlar sermayenin gücünü işgücü organizasyonlarıyla sınırlandırmak istediklerinde çetin savaşlarla karşılaşıyor. Evet, küresel ekonomi dahilindeki yarı-egemen devletlerin etki alanlarının sınırlı oluşu şirketlerin baskısına maruz kalmalarına neden oluyor; tıpkı, ABD'de federal sistem içinde sağ-kanat Yüce Mahkeme'nin yetkilerini devretmesinin, eyaletleri, şirketlerin lütfunu kazanmak adına birbiriyle rekabet eder hale getirdiğinde olduğu gibi. Evet, seçilmiş vekiller seçim kampanyalarından gelen paralara muhtaçlar ve görevi bıraktıktan sonra da işlerini yürütecek etki alanına sahip olmaya devam etmek istiyorlar. Evet, alt orta sınıfa dahil birçok kişi için, kendileri adına daha üst konumlardakilerin çizdiği bir geleceğe uyma baskısı var. Dolayısıyla, bu iç içe geçmiş süreçlerde çatlaklar ve boşluklar olmadığı görüntüsü oluşabilir. Ya mevcut sistemi hevesle kucaklamanız, ya mümkün olduğunca uzak durmanız ya da her şeyi aniden değiştiren bir patlama beklemeniz gerekiyor gibi görünebilir.

Neoliberal ideoloji hegomonyası alternatiflere dair böylesi bir okumayı dikte eder, hatta sistemi kuşbakışı görmeye ilişkin yetersizliğimizin altını çizerken de bu zorlama devam eder. Ama piyasaların oto-organizasyonunun gayri-şahsi piyasaların rasyonelliği anlamına geldiği konusunda ısrarcı olduğunda bütün resme dair kuşbakışı bir manzara sunmaktan geri kalmaz. Ancak tekrar tekrar yaşadığımız deneyimler, piyasaların oto-organizasyonunun gayri-şahsi piyasaların rasyonelliği anlamına geldiği şeklindeki denklemi yalancı çıkarır. Şaşırtıcı derecedeki ekonomik yıkımlara dair sayısız örnek vardır, genellikle tam da bu ideolojiye boyun eğilmesi neticesinde ortaya çıkmışlardır. Ve periyodik olarak, kırılgan alanlarda var olan önceliklere karşı çıkmak adına aniden kritik başkaldırılar çıkar ortaya. Örneğin, yeni başlayanlar için, değişken olasılıklarıyla Arap Baharı sürprizi; 1960'larda ve 70'lerde Avro-Amerikan ülkelerinde Yeni bir Sol'un ortaya çıkışı; kiliselerdeki, medyadaki, şirketlerin faydalandığı yardım paketlerindeki, üniversitelerdeki, devlet politikası içindeki ve ailelerdeki zayıf noktaları derinlemesine incelemiş yine aynı ülkelerdeki feminist ve gay hakları hareketlerinin doğuşu; genç kadınların, giyiniş biçimlerinin cinsel tacizi hak edip etmediklerini belirlediği şeklindeki düşünceye karşı çıkmak için organize ettiği "şırfıntı yürüyüşü"; Çin'de hâlâ için için yanan enerji akımlarına ve protestolara sahne olmuş Tiananmen Meydanı; daha öncesinde izole edilmiş tatminsizlik ve huzursuzlukları su yüzüne çıkaran, aniden ortaya çıkan Occupy Hareketi; kendi kendini birçok kez yeniden harekete geçirmiş insan hakları hareketleri; neoliberal rejimlerin gittiği yöne ilişkin geniş çaplı tatminsizlikleri harekete geçiren çeşitli ekolojik hareketler. Bu olayların ve hareketlerin her biri "sistem"deki zayıf noktaları, çatlakları, eğri uçları ve sızıntıları gözler önüne serer; bunlar aracılığıyla yeni yaratıcı aktiviteler oluşabilir ve yerlerini sonrakilere bırakabilir.

Tüm bunlar, gerçekleştirilme aşamalarında içlerine farklı dozlarda oto-organizasyon işlenmiş yaratıcı girişimler haline gelir. Bu unsurlar, başarıları artarsa ve arttığında, en ateşli ide-

ologlarının veya eleştirmenlerinden bazılarının idrak edebileceğinden çok daha fazla eğri uçlarla dolu bir sistemdeki diğer sökük ve çatlakları da gözler önüne serebilir. Şu ya da bu akıma dahil görüşün ardında gizlenen çatlaklar, eğri uçlar, yarıklar, rahatsızlıklar ve kaçak akımlar genellikle böylesi deneysel eylemlerle görünür hale getirilir. Az önce bahsettiğimiz şırfıntı yürüyüşüyle ilgili yaratıcı bir unsursa erotik enerjiyi harekete geçirişi ve bu enerjiyi eleştirel siyaset için kullanışıdır. Diğer alanlarda da daha fazla sayıda böylesi deneye ihtiyaç var. Cinsel arzuları, üretken siyasi aktivizmi tetiklenmeye ve harekete geçirmeye yardımcı olabileceği alanlardan çıkarıp reklamcılık, araba alım satımı, kıyafet, parfüm, tatil seçenekleri ve mücevher pazarlaması gibi alanlarda kullanmanın hiçbir anlamı yok. Radikalizm içinde kendi kendini inkâr eden bir Püritanizm bunun dışında tutulabilir.

* * *

Klasik piyasa teorisinin Büyük Buhran neticesinde çökmesinin ardından ve daha sonraki dönemdeki neoliberalizm hegemonyasından önce, 1940'ların ortasında yazılar yazan Karl Polanyi'nin ekonomik sistemlerin nasıl da sarsak ve çatlaklarla dolu olduğunu görmüş olması çok etkileyicidir. 1929'daki büyük yıkıma eşlik eden tehlikeleri tanımlar, Büyük Buhran'ın Avro-Amerikan dünyada birçok faşist hareket doğuruşunu veya yoğunlaştırışını ortaya koyar. Polanyi hem piyasaların rasyonelliğinin yeterliliği hikâyesine hem de her şeyi sınıfların çıkarlarının çatışmasına dayandırarak açıklayan veya topyekun bir devrim bekleyen herhangi bir eleştirel teoriye karşı çıkar. Kültür ve doğa, ekonomik süreçlerin içine daha geniş çaplı olarak dahil edildiğinde, ekonomik birleşimlerin sınırları, çatlakları ve olasılıkları da çoğalır. Polanyi'ye göre siyasi ve ekonomik düşüncenin bu durumda daha "durumsal" hale gelmesi gerekir; çeşitli derecelerde durgunluk, olasılık ve sürpriz söz konusu olduğunda kendini tasfiye etme eğilimi karşısında temkinli olmalıdır. Tam

bir açıklama getirmek konusundaki yeteneğimize dair büyük bir özgüven içine girmeye fazlasıyla hazırız, der Polanyi. Teori ve uygulamanın operasyonel varsayımlarının içine, ekonomik yaşamın "durumsal karakteri"ne ilişkin olarak tevazu unsurunu da eklememiz gerekir. "Kural olarak, bir durum; iklimdeki veya mahsul verimindeki değişiklik, yeni bir düşman, eski bir düşman tarafından kullanılan yeni bir silah, yeni toplumsal hedeflerin ortaya çıkışı veya geleneksel hedeflere erişmek yolunda yeni metotların keşfi gibi dışsal nedenlerden doğar."[7]

Günümüzde Polanyi'nin listesine ekleyebileceğimiz yeni maddeler var (bir birleşim oluşturan ve insanlığı birçok farklı şekilde etkileyen insan-dışı güçleri daha da belirgin biçimde vurgulayan alt sistemler içindeki rahatsızlık alanlarına ve bunlar arasındaki keskin uçlara işaret eden maddelerdir); ama Polanyi'nin analizi, siyasi ekonomiye getirilen günümüz yaklaşımları açısından yine de hayati önem taşıyor. Dış taraf, potansiyel güçleri düzenli olarak iç tarafa taşır, her şeyiyle eksiksiz olduğu düşünülen gayrişahsi piyasa rasyonelliği teorisini veya bu teorinin temelini yıktığını söyleyen kapitalist teori eleştirisini zora sokar. Hatta dışarının değişken güçleri böylesi varsayımların tehlikeli olduğunu ortaya koyar.

Kendi kendini düzenleyen bir rasyonellik veya kapalı bir sömürü sistemi varsaymak yönündeki baskılar birbiriyle çekişme içindeki çeşitli yerlerden gelebilir. Günlük yaşamın taleplerinden usanmış ve tükenmiş insanlar vardır; eğer *yalnızca* devletler, politikacılar, çeşitli birlikler ve yıkıcı toplumsal hareketler olmasaydı her şeyin kusursuz işleyeceğini garanti eden bir hikâye duymak isterler. Tam da karşılaştıkları bu sıkıntılar onları neoliberal ideolojiye eğilimli hale getirir belki de. Daha yüksek sosyal mevkilerde olanlar kendilerini demokrasinin nimetlerine hak kazanmış durumda hissedebilir, ama demokrasinin gelişimi adına daha fazla enerji harcamak gerektiğine karşı çıkabilirler.

7. Polanyi, *The Great Transformation*, s. 159. (*Büyük Dönüşüm*, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları)

Demokrasinin otomatik olmasını isterler.[8] Bu gruplara ek olarak "prensipte" kendi açıklama yetilerine bütünüyle uygun bir dünya varsaymak şeklinde bir varoluşsal iddiaya sahip sosyal bilimciler vardır. Ve de, *eğer* dünya devrimci bir tamirata elverişli olacaksa, bunun şu anda sıkı, karşıt bir yapı şeklini alması gerektiğini düşünen eleştirmenler vardır. Bunlar, belirgin istisnalarla ve farklı dozlarla dolu eğilimlerdir yalnızca. Ama bir araya geldiklerinde eksiksiz bir rasyonelliğe, açıklamaya veya egemenliğe direnç gösteren değişken derecelerde oto-organizasyon gücüne sahip, birbiriyle etkileşim halindeki heterojen sistemlerden oluşan bir dünya algısından uzaklaştırırlar bizleri. Son dönemlerde yaşananan deneyimler bu eksiksiz rasyonellik ve açıklayıcılık imajına direnç gösteren sistemlere delalet ederken, bu yaklaşımları şu veya bu şekilde silmeyi amaçlayan sayısız baskı ve eğilim de ortaya çıkmaktadır.

Günümüzde hem olguların kırılgan olduğu hem de katılımcısı olduğumuz sistemlerin yukarıdan bakıldıklarında göründüklerinden daha az kapalı, rasyonel veya entegre oldukları açıkça ortada. Etrafımızdaki olguların ortasında hayata bağlanıyoruz. Hayatın içinde; rol deneyleri, rahatsızlıklara karşı daha fazla hassasiyet ve daha büyük çaplı siyasi eylemler arasındaki gelgitler periyodik olarak bir şeyler vaat ediyor. Tabii ki, rahatsızlığın

8. The Contemporary Condition adlı blog'umuzda 2012 yazında girilen kayıt "The Real Entitlement Crisis"de (http://contemporarycondition.blogspot.com/2012/08/the-real-entitlement-crisis.html), Sosyal Güvenlik ve Sağlık Sigortası alanlarındaki hak krizine ilişkin olarak söylenen liberal şarkılar tüm zamanların en şiddetli hak krizini örtmek için kullanılan bir sis perdesi olarak kullanılıyor: süper zenginlerin düşük vergi ödeme talebi, kolektif varlıkların büyük bölümünü sifonlama istekleri, medya tarafından şımartılma istekleri, şirketlerini minimum kurala tabi olarak yönetmek istemeleri ve uygun gördükleri yerlerde seçimlere finans desteği yapabilme serbestliği istemeleri. Blog'daki bu kaydı okuyan Romand Coles, biraz aldatmacalı bir başka hak meselesi daha olduğunu söyledi. Günümüzde demokrasiye değer veren varlıklı vatandaşların büyük bölümü, meseleleri kavramak adına herhangi bir enerji harcamadan, toplumsal hareketlere katılmadan ve bilgi sahibi olup resmi makamların sorumluluğunu görmeden demokrasiyle yaşamaya hakları olduğunu düşünüyorlar. Çay Partisi'ni bu suçlamanın dışında tutuyorum. Ama onlar da piyasa sisteminin rasyonelliğine övgüler düzerken en önemli toplumsal hareketleri lanetliyorlar.

rahatsızlık *olduğunu* gerçekleştiği sırada *bilemezsiniz*. Ama yeni ve beklenmedik bir duruma reaksiyon verirken, yolunuza çıkan şu ya da bu çıkış noktasından düzenli olarak olağandışı yaratıcı enerji tasarıları türetebilirsiniz. Bu tasarılar, ortaya çıkan yaratıcı düşünce açısından farklılık yaratabilir. Sinemanın, müziğin, ruhani uygulamaların ve abartılı erotizmin, kritik bir hareketin enerjisiyle ilişkili olması bundandır. Bazen yeni düşüncelerin aniden ortaya çıkmasına ve sonrasında da kritik eylemlere aşılanmasını sağlarlar. Örneğin The Weavers'ın, Joan Baez'in ve Bob Marley'nin başka bir zamanda çeşitli topluluklar için yaptığını performans deneylerini günümüz için yapacak müzisyenler kim olacak? Bu yoldaki sinema yönetmenleri, bloggerlar kim olacak?

Benim hayal ettiğim senaryoda toplumun çeşitli alanlarındaki aktif azınlıklar stratejik rol deneylerini artırır ve genişletirler, içinde yer aldıkları sayısız kurumu daha hassas olmaları yönünde harekete geçirirler. Çeşitli cephelerde şiddetsiz iş aksatma eylemlerini artırırlar. Sonrasında da seçimlere dayalı siyasetin içlerine doğru ilerleyen, bu etkinliklerle yapılabilir hale gelen baskınlar gerçekleştirirler. Böylesi baskılar üst üste geldiğinde şu ya da bu olay patlak verir, içinde yaşadığımız periyodik uçuculuklar dünyasından doğar. Temelde rol deneylerine ve üst noktada toplumsal eylemlere uzanacak çok cepheli sosyal hareketler ve olaylar kombinasyonu, *eğer* zemin oturtulursa daha azimli bir hareketin kıvılcımını ateşleyebilir. Bu hareket çeşitli alanlarda eyleme geçecektir; bu alanlar arasında seçimlere dayalı siyaset, ibadethane toplantıları, toplumsal protestolar, şirketsel boykotlar, medya müdahaleleri ve sendika toplantıları yer alır.

Evet, böylesi bir hareket ortaya çıkarken bastırılabilir ya da içinden çıkmaya çalıştığı çatlaklarla dolu, sarsak, sızıntılı birleşime geri gönderilebilir. Koşullu dönüşümlerin olduğu çok katmanlı bir dünyada hiçbir şeyin garantisi yoktur. Gerçi, şiddet içeren bir devrim olmadığında, kendine katma sürecinin her zaman gerekli veya kaçınılmaz olduğunu söyleyen hikâye, doğal olaylardan, siyasi parçalanmalardan ve yaratıcı

değişimlerden oluşan tekerrürden ibaret bir tarihin etrafında uçuşur. Hayal edilen değişim biçimi, geçmişin denemelerini, anlaşmazlıklarını, mücadelelerini ve sürprizlerini sonlandıracak kadar tam ve eksiksiz olmadığı sürece durum böyledir. Bir dönüşüm dünyasında böyle bir gelecek olamaz. Mesela, neoliberal kapitalizmle iklim değişikliği arasındaki yıkıcı bağlantıyı 1950'lerde ya da 1960'ların başında hangi Marksist öngörebildi? Hangi Keynesçi bunu yaptı ya da tüketim altyapısıyla tüketim olasılıklarındaki daralma arasındaki ilişkiyi eleştirel açıdan ele alıp ortaya çıkarabildi?[9] 1970'lerin ortasında hangi sekülerist (anlatım, ideoloji ve önem açısından Rawls, Elster, Habermas, Williams, Althusser, Shklar, Laclau, Foucault, Wallerstein, Hayek, Lukes, Wolin, Connoly ve Dahl kadar farklılık gösterenleri de katarak) Amerika'da yalnızca birkaç yıl içinde dini-neoliberal bir rezonans makinesinin hızla yükseleceğini tahmin edebildi? Şu anda geriye dönük olarak bildiğimiz böylesi durumsal özellikler, getirilen açıklama ve yanıtların problemli taraflarını gözler önüne seriyor. Yukarıda sayılan unsurlardan bazıları, ekonomik hayatın ekonomi bilimi departmanının kavramsal sınırları dahilinde ele alınması gerektiğini söyleyenlerin görüş alanının dışında kalan belirgin gerçekliklerdi. Diğer yandan, bir miktar sis perdesi ardında gizli diğer süreçler, birden fazla yöne doğru hareketlenebilecek çoklu-potansiyele sahip çıkış *noktaları olarak* için için kanıyordu. Bu süreçler hem beşeri bilimlerin hem de toplumsal hareketlerin tahmin gücünü prensipte sınırlandırır, özellikle de insan yaşamını etkileyen insan-dışı güç alanlarının etkisiyle olan ilişkileri çerçevesinde düşünüldüğünde.

9. Bu iki teoriden herhangi birinin rahatsızlığın ve tahmin edilemezliğin rolünü inkâr ettiğini söylemiyorum. Şurası kesin ki, Keynes "büyük coşku"yla hareket etmenin rolünü abartmıştır; sonrasında Althusser de materyal uygulamalardaki şansa bağlı süreçlerle barışık hale gelmiştir. Henüz temasa geçmemiş olsak da önümüzde genellikle benzer şeyler olduğunu hatırlatabilirim kendimize. Algıyı artırmak ve önümüzdeki başlangıç niteliğindeki süreçlere daha hassas bir yaklaşım getirmek için sanatsal uygulamalardan faydalanmak her zaman akıllıcadır. Algı artırıcı tekno-sanatsal türlerle ilgilenmek ve insanlığın hem kendi içinde hem dışında heterojen güçlerle ne kadar derinden etkileşim içinde olduğunu inceleyen bilimsel keşiflere yönelmek de benzer şekilde doğru olacaktır.

Bu örnekleri böylesi olayları tahmin etmek yönündeki başarısızlıkları eleştirmek için değil, demokratik toplumsal hareketlerin sınırlarının ne olması gerektiğini önceden bildiğini düşünenlerin kibrini köreltmek ve birbiriyle ilişkili çeşitli alanlarda gerçekleştirilecek militanca eylemlere dair deneysel politikalara destek vermek için ortaya koyuyorum. Rol deneylerinin daha fazla sayıda topluluk tarafından yeni alanlarda belirgin biçimde yayılması ise daha geniş çaplı siyasi eylemler açısından önemli bir katalizör vazifesi görecektir. Eğer üstlendiğimiz roller dondurulursa, inançlarımız, kimliklerimiz ve daha büyük çaplı siyasi deney biçimleri de askıya alınır. Bu durumda da başka herhangi bir alanda başlatılan farklı tipte deneylere karşı tepkili ve sinirli bir hal alma eğilimine girersiniz. Eleştirel deneycileri, eğer sarmalandıkları roller ağından bütünüyle kurtulamazlarsa *ikiyüzlü* olarak adlandırmak eğiliminde olabilirsiniz, bütünüyle kurtulmaya çalıştıklarındaysa *kopuk* olmakla suçlayabilirsiniz. Böylesi taktikler demokratik aktivistleri çifte açmaza sokar. Getirilen suçlama, eyleme geçmenin yegâne gerçek temeli olarak ya kuşkucu, dar bir *kişisel* çıkar imgesini öne sürer ya da daha ender olmak üzere, *ahlaki saflık* imgesini yegâne değerli kaynak olarak sunar. Ancak bizler farklı unsurlarla iç içe geçmiş bir dünyada yaşıyoruz ve bu dünyada yapabileceğimiz en iyi şey; kimliklerimizi, çıkarlarımızı ve iç içe geçmişlik anlayışımızı genişletip yaygınlaştırırken siyasi eylem alanlarını da çoğaltmak olabilir.

Dolayısıyla şehvet, kimlik, inanç, algısal güçler, üstlendiğimiz roller, kurumsal yaşam, seçimlere dayalı siyaset ve toplumsal hareketler arasında ileri geri işleyen yer altı akımlarının potansiyel gücünü hafife almamak gerekir. Bunu yapmak siyasetteki oto-organizasyon potansiyelini hafife almak olur. Birçok kişinin üstlendiği rollerde yaratıcı değişimler uygulamaya konduğunda her bir yeni girişimin diğerlerini doğurduğu kendi kendini güçlendirici bir sistem için gerekli ortam oluşabilir. Böylesi yaratıcı bir rezonans makinesi, Occupy Hareketi'nin, tıpkı başka zamanlardaki ve yerlerdeki hareketlerin yaptığı gibi bizlere haykırdığı bir unsurdur. Hareketin kışkırtıcıları ve öncüleri

genellikle kültürel yaşamın boşlukları arasında yaşayanlardır; örneğin serbest sanat öğrencileri, cinsel açıdan azınlıkta olanlar, marjinalleşmiş çalışanlar, ana akımın dışındaki akademisyenler, kadınlar, işsizler ordusuna yeni katılanlar, sanatçılar, bağımsız sinema yönetmenleri, bisikletle işe gidip gelenler, ruhani dönüşüme uğrayanlar, etnik azınlıklar ve benzerleri gibi. Sağcıların böylesi gruplara çapulcu deyip saldırması bundandır.

Bizler seçimlere dayalı siyasetin siyasi anlaşılabilirlik ağını değiştirmek için hem bu siyasetin kapsamı içinde hem de dışında çalışırken seçimlere dayalı siyasetin yarattığı ikilem kırılabilir mi? Bilmiyorum. Ancak çeşitli alanlardaki üretken eylemler arasındaki potansiyel etkileşime odaklanan bir yönelim, bu anlaşılabilirlik ağını yeniden ele almak adına stratejik bir çıkış noktası sağlar. Bu durum özellikle de gitgide daha fazla sayıda insanın hem olguların kırılganlığını sezinlediği hem de şirketler, adli makamlar, seçimlere dayalı siyaset ve kendi ruhlarımız dahilinde bu sezgiyi inkâr etmek eğilimini hissettiği bir dünyada daha da belirgindir.

* * *

Diyelim ki, iç içe geçmiş cephelerde; yani rol deneyleri, politik-ekonomi altyapısında ve anlayışındaki değişimler ve yeni devlet politikaları yaratmak adına baskılar gibi cephelerde gelişim gösterilmiş olsun. İhtiyaç duyulan geçiş dönemi devlet politikalarını örneklendirmek adına 1. bölümde gözden geçirilen olayları ele alacağım. Şurası açık ki, Afrika'da 1980'lerde görülen ırkçılık karşıtı eylemlerden son dönemdeki Occupy Hareketi'ne kadarki toplumsal hareketlerin de gösterdiği gibi *devletler-üstü bir halk boyutuna da* ihtiyaç var. Böylesi bir boyut; devletler, şirketler, çalışanlar, yatırımcılar, tüketiciler, ibadethaneler, seçmenler ve üniversiteler üzerinde baskı uygular, hem devletin içinden hem de dışından gelecek bir baskı oluşur. Böylesi devletler-üstü bir halk fermantasyonu tekrar ayağa kalkarsa ve kalktığında; birbirine bağlı topluluklar, enerjimizi ve eylemleri-

mizi yönlendirmemize yardımcı olmak adına bir işaret fişeğine ihtiyaç duyabilir. Böylesi bir işaret fişeğine yöneltilen eleştirilerin, önerilerin ve eylemlerin birbirine bağlanmasıyla birlikte hem olguların kırılganlığını idrak edenlere hem de çeşitli alanlardaki demokratik militanlık çağrısına kulak verenlere daha da fazla enerji kazandırılmış olur. Whitehead olsa zamansal boyutuna ve kategorik şekline şehvet boyutu katmak için bu işaret fişeğine "cazibe merkezi" derdi. Bugün belki de uygun bir cazibe merkezi, yukarıda ifade edilen çeşitli şekillerde, çeşitli ülkelerde birbiriyle ilişki içindeki azınlıkları aynı anda başlatılacak genel bir grev etrafında birleşeceğimiz zamana hazırlamak olurdu. Belki de aşamalı olarak başlayabilir bu grev; birer günlük eylemlerle başlayıp, talepler reddedilirse daha uzun vadeli eylemlere dönüştürülebilir. Eğer, daha fazla militanizm için verilen ilk destek son noktaya ulaştığında, çeşitli ülke halklarından eylemcilerce böylesi hareketler organize edilirse, ülkelerden birinin tek başına grevi sonlandırma ihtimali de azaltılmış olur. Burada öne çıkan amaç; uluslararası organizasyonları, devletleri, şirketleri, bankaları, işçi sendikalarını, ibadethaneleri, tüketicileri ve üniversiteleri ortak bir eylem çerçevesinde birleştirerek neoliberalizmi alt etmek, iklim değişikliğini önlemek, eşitsizlikleri azaltmak ve canlılıklarından çok şey kaybetmiş demokratik sistemlerin içine diri bir çoğulcu ruh aşılamak olacaktır.

Teşekkürler

Çeşitli üniversitelerde izlediğim ve yaptığım birçok farklı sunum bu kitabın konularını düşünmeme ve gözden geçirmeme yardımcı oldu. Bunlar arasında 2010 yılı sonbaharında Essex Üniversitesi'nde katıldığım bir konuşma, 2011 sonbaharında Brown Üniversitesi İnsanlık Merkezi'nde katıldığım konuşma, 2012 baharında Cornell'deki Ulusal Mezun Öğrenciler Teorisi Konferansı'ndaki açılış konuşması, Aralık 2011'de Londra'da *Dönüşüm Dünyası* üzerine bir sempozyumda katıldığım bir konuşma, 2012 baharında Nottingham Üniversitesi'nde çalışmalarım üzerine konuştuğumuz bir konferans, Dönüşüm ve Yaratıcılık konulu bir Oxford Üniversitesi konferansındaki açılış konuşması ve Küresel Politika ve Yeni Materyalizm konulu *Millenium* Konferansı'ndaki bir başka açılış konuşması var.

Tüm bu toplantılarda içeriği zengin, verimli tartışmalar yaptık ve ortaya çıkan son ürün de tüm bu tartışmaların bir sonucu niteliğinde oldu.

The Contemporary Condition adlı *blog*'dan da bahsetmem gerektiğini düşünüyorum. Jairus Grove ve ben bu *blog*'u 2010 yılı kışında başlattık ve *blog*, zamanının belli başlı meseleleri hakkındaki sunumlar açısından zengin içerikli bir forum haline dönüştü. Bu kitaptaki konuların birçoğu ilk olarak o *blog*'daki yazılarımda ifade buldu. Jairus Grove'a hem *The Contemporary Condition* için yaptığı çalışmalardan hem de bu fikirleri benimle birlikte keşfe çıkmasından dolayı borçluyum. Tim Hanafin ve Steve Johnston şu anda *blog*'un eş-moderatörü olarak görev yapıyorlar ve onlarla yaptığımız tartışmalar da çok faydalı oldu.

Johns Hopkins Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümü'nün içinden ve dışından birçok meslektaşım da genel anlamda teorinin gelişimi ve özellikle de bu proje için büyük destek sağladılar. Jane Bennett, Sam Chambers, Jennifer Culbert, Nicolas Jabko, Siba Grovogui, Katrin Pahl, Paola Marrati, Naveeda Khan ve Veena Das'ı bu destek grubunun kilit üyeleri olarak belirtmek isterim. Hopkins'in dışında Bonnie Honig, Lars Toender, Mike Shapiro, Tom Dumm, Mike Hanchard, Catherine Keller, Kathy Ferguson, Alex Livingston, Davide Panagia, Bhrigu Singh, John Buell, John Thatamanil, Aletta Norval, Paul Patton, David Howarth ve Nathan Widder da kitabın oluşumu aşamasında yaptıkları okuma ve yorumlarla çok yardımcı oldular. Ayrıca Bonnie Honig, Paul Patton ve Catherine Keller de metnin büyük bölümünü okuyarak yaptıkları yorumlarla paha biçilmez katkı sağladılar.

Katıldığım bir dizi Hopkins mezunları semineri de bu temaları sağlamlaştırmama yardımcı oldu. Bunlardan bir tanesi 2012 baharında Nicolas Jabko ile birlikte verdiğimiz "Politik Ekonomi ve Karmaşıklık Teorisi" semineri idi. Nicolas'a bu konulardaki düşünceli katılımı için teşekkür ediyorum. Anatoli Ignatov, Patrick Giamario, Adam Culver, Tripp Rebrovik, Drew Walker, Katie Glanz, Chris Forster-Smith, Derek Denman, Jairus Grove, Stephanie Fishel, Chad Shomura ve Ben Meiches düşünceleri

beni de etkilemiş olan, öğrenimini sürdüren ya da tamamlamış öğrencilerden bazıları. Anatoli, Adam ve Derek'in bazı bölümlere eleştiri getirerek hayli yardımcı oldular. Olağanüstü bir üniversite öğrencisi olan Eleanor Gardner ise kaynakçanın ilk taslağını eksiksiz hazırladı.

Bu kitaptaki bölümlerden iki tanesi daha önceki basımlarda yer almış makalelerin oldukça genişletilmiş versiyonları durumunda. Editörlüğünü George Levine'in yaptığı *Sekülerizmin Hazzı*[1] adlı kitapta yer alan "Şok Terapi, Dramatizasyon ve Pratik Akıl" isimli makalenin yeniden basılmasına izin veren Princeton Üniversitesi Yayınları'na da teşekkür ediyorum. Bu kitapta yer alan versiyon, uluslarla politik-ekonomik hayata ilişkin varsayımlar ve doğa arasındaki otomatik düzenleme süreçleri hakkındaki Kantçı varsayımlar arasındaki ilişkileri daha yakından incelemektedir. Ayrıca *theory & event*'in yayımcısına da, bu dergide 2011 Şubat ayında yer alan "Geç Kapitalizm Ekolojisine Doğru" adlı makaleyi yeniden yayımlamaya izin verdikleri için teşekkür ediyorum. "*Melankoli* ve Biz" ilk olarak *The Contemporary Condition* adlı *blog*'da yer almıştı.

Patrick Giamaro kitaptaki bölümleri benimle yeni düşüncelere imkân verecek şekilde tartışmakla kalmadı, aynı zamanda dizini hazırlamak, dipnotlar üzerinde çalışmak ve kaynakçayı tamamlamak açısından da kâtip gibi çalıştı. Jane Bennett ve ben bu meselelere hitap eden iki seminer verdik. Jane ayrıca her bir bölümü daha ilk safhasında okuyarak ilgili temaları güçlendirmeme ve keskinleştirmeme yardımcı oldu. Kişiliğinden, entelektüel birikiminden ve hayattaki ortaklığından dolayı ona derinden minnet duyuyorum.

1. George Levine, edit. *The Joy of Secularism*, Princeton: Princeton University Press, 2011, s. 95-210.

Kaynakça

Althusser, Louis. *Philosophy of the Encounter: Later Works, 1978–1987.* New York: Verso, 2006.

Andersen, Camilla S., Flammetta Straneo, Mads Hvid Ribergaard, Anders A. Bjork, Thorbjorn J. Andersen, Antoon Kuijpers, Niels Norgaard-Pedersen, Kurt H. Kjar, Frands Schjoth, Kaarina Weckstrom ve Andreas P. Ahlstrom."Rapid Response of Helheim Glacier in Greenland to Climate Variability over the Past Century." *Nature Geoscience* 5 (2012): 37–41. http://www.nature.com/ngeo/journal/v5/n1/full/nge01349.html.

Ascher, Ivan. "Capitalism: A Horror Story (or the Return of the Commodity Fetish)." Makale Batı Dünyası Siyasal Bilimler Derneği yıllık toplantısında sunuldu, 2011Athanassakis, Apostolos N. *Hesiod: Theogony, Works and Days, Shield.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1982.

Augustine. *Concerning the City of God: Against the Pagans*, Çev. Henry

Bettenson. Middlesex, U.K.: Penguin, 1984.
The Confessions of St. Augustine, Çev. John K. Ryan. New York: Image Books, 1984.
On Christian Doctrine, Çev. D. W. Robertson. New York: Macmillan, 1958.
St Augustine: Select Letters, Çev. James Baxter. Cambridge: Harvard University Press, 1930.
Balibar, Etienne. *The Philosophy of Marx*. New York: Verso, 2007.
Ball, Philip. *The Self-Made Tapestry: Pattern Formation in Nature*. 2nd ed. 1999; Oxford: Oxford University Press, 2004.
Barad, Karen. *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham: Duke University Press, 2007.
Bassler, Bonnie. "Discovering Bacteria's Amazing Communication System." *ted Talks*, April 2009, http://www.ted.com (erişim May 2010).
Bennett, Jane. *The Enchantment of Modern Life: Attachments, Crossings, and Ethics*. Princeton: Princeton University Press, 2001.
"Systems and Things." *New Literary History*, Spring (2012): 205–24.
Vibrant Matter: A Political Ecology of Things. Durham: Duke University Press, 2010.
Berlin, Isaiah. *Two Concepts of Liberty*. Oxford: Clarendon Press, 1958.
Best, Michael ve William Connolly. *The Politicized Economy*. 2.basım, Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1983.
Blyth, Mark. *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
Brenner, Neil, and Nik Theodore, edit. *Spaces of Neoliberalism*. New York: Wiley Blackwell, 2003.
Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 1990.
Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. 2. basım, New York: Routledge, 1999.
Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence. London: Verso, 2004.
Chambers, Samuel. *The Lessons of Rancière*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
Chambers, Samuel ve Terrell Carver. *Judith Butler and Political Theory: Troubling Politics*. New York: Routledge, 2008.
Clarke, Bruce ve Mark Hansen, edit. *Emergence and Embodiment: New Essays on Second Order Systems Theory*. Durham: Duke University Press, 2009.

Connolly, William E. *The Augustinian Imperative: A Reflection on the Politics of Morality.* Newbury Park, Calif.: Sage, 1993.

Capitalism and Christianity, American Style. Durham: Duke University Press, 2008.

"Climate Change, Spirituality, and Neoliberalism." The Contemporary Condition, March 1, 2010, http://contemporarycondition.blogspot.com/2010/03/climate-change-spirituality-and.html (erişim Mart 2010).

The Ethos of Pluralization. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995.

"Experience & Experiment." Daedalus 135, no. 3 (2006): 67–76.

Identity\Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox. Ithaca: Cornell University Press, 1991.

Identity\Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox. 2. baskı Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002.

Neuropolitics: Thinking, Culture, Speed. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002. Pluralism. Durham: Duke University Press, 2005.

"The Shock Doctrine and the Neoliberal Imaginary." The Contemporary Condition, April 18, 2010, http://contemporarycondition.blogspot.com/2010/04/shock-doctrine-and-neoliberal-imaginary.html (erişim Nisan 2012).

The Terms of Political Discourse. 1974; Princeton: Princeton University Press, 1983.

A World of Becoming. Durham: Duke University Press, 2011.

Culver, Adam. *"Race and Vision: A Tragic Reading."* PhD diss., Johns Hopkins University, 2013.

Damasio, Antonio. *Descartes' Error. New York: Avon Books, 1994.*

Damasio, Antonio, Hanna Damasio. *"Minding the Body."* Daedalus 135, no. 3 (2006): 15 -23.

Deacon, Terrence W. *Incomplete Nature: How Mind Emerged from Matter.* New York: W. W. Norton, 2012.

Delaplane, K. S. *Crop Pollination by Bees.* London: cabi, 2000.

Deleuze, Gilles. *Difference and Repetition,* Çev. Paul Patton. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.

Deleuze, Gilles ve Felix Guattari. *A Thousand Plateaus,* Çev. Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987.

Epperson, Michael. *Quantum Mechanics and the Philosophy of Alfred North Whitehead.* New York: Fordham University Press, 2004.

Forster, Eckart. *The Twenty Five Years of Philosophy,* Çev. Brady Bowman. Cambridge: Harvard University Press, 2012.

Fortey, Richard. *The Earth.* London: HarperCollins, 2010.
Foucault, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College De France, 1978–79,* Çev. *Graham Burchell. New York: Palgrave Macmillan, 2008.*
Freeman, Anthony, Benjamin Libet ve Keith Sutherland, edit. *The Volitional Brain: Towards a Neuroscience of Free Will.* New York: Imprint Academic, 1999.
Friedman, Milton. *Why Government Is the Problem. Stanford: Hoover Institution on War, Revolution and Peace,* 1993.
Gibson-Graham, J. K. *The End of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy.* Cambridge Mass.: Blackwell, 1996.
Goffman, Erving. *Relations in Public.* New York: Colophon Books, 1971.
Goodchild, Philip. *"Response to Capitalism and Christianity, American Style, by William Connolly." Political Theology* 12, no. 2 (2011): 195–201.
Goodwin, Brian. *How the Leopard Changed Its Spots: The Evolution of Complexity.* Princeton: Princeton University Press, 1994.
Habermas, Jurgen. *The Future of Human Nature.* Oxford: Blackwell, 2003.
Legitimation Crisis, Çev. Thomas McCarthy. Boston: Beacon Press, 1975.
Hamblyn, Richard. *Terra: Four Events That Changed the Earth.* London: Picador Press, 2010.
Hamilton, Clive. *Requiem for a Species: Why We Resist the Truth of Climate Change.* London: Earthscan, 2010.
Harman, Graham. *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics.* Melbourne: yeniden basım, 2009.
Harvey, David. *A Brief History of Neoliberalism.* Oxford: Oxford University Press, 2005.
Hayek, Friedrich A. von. *The Constitution of Liberty.* Chicago: University of Chicago Press, 1960.
Hayek, Friedrich A. von. *The Road to Serfdom. Chicago: University of Chicago Press, 1944.*
Rules and Order, vol. 1 of Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy. Chicago: University of Chicago Press, 1976.
Heinrich, Bernd. *Bumblebee Economics. 2nd ed. Cambridge: Harvard University Press, 2004.*
Hesiod. *Theogony,* Çev. Norman O. Brown. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1953.
Hirsch, Fred. *The Social Limits to Growth.* London: Blackwell, 1977.
Honig, Bonnie. *Antigone Interrupted.* London: Cambridge University Press, 2013.

Howarth, David, ed. *"A Symposium on William Connolly's Capitalism and Christianity, American Style,"* makaleleriyle katkıda bulunan: Kathy Ferguson, Philip Goodchild, Catherine Keller ve David Howarth, Political Theology 12, no. 2 *(2011): 180–236.*

Ignatov, Anatoli. "Practices of Eco-Sensation: Opening Doors of Perception to the Nonhuman." *Theory & Event* 14, no. 2 (2011).

Jabko, Nicolas. *Playing the Market.* Ithaca: Cornell University Press, 2006.

Juarrero, Alicia. *Dynamics in Action: Intentional Behavior as a Complex System.* Cambridge: mit Press, 1999.

Kant, Immanuel. *The Conflict of the Faculties*, Çev. Mary J. Gregor. Lincoln: University of Nebraska Press, 1979.

Kant, Immanuel. *Critique of Judgment*, Çev. Werner Pluhar. Indianapolis: Hackett, 1987.

Kant, Immanuel. *Critique of Practical Reason*, Çev. Lewis White Beck. New York: Library of Liberal Arts, 1993.

"The End of All Things." In *Perpetual Peace and Other Essays*, Çev. Ted Humphrey. New York: Hackett, 1983.

"On the Proverb: 'That May Be True in Theory but Is of No Practical Use.'" In *Perpetual Peace and Other Essays*, Çev. Ted Humphrey. Indianapolis: Hackett, 1983.

"Perpetual Peace." In *Perpetual Peace and Other Essays*, Çev. Ted Humphrey. New York: Hackett, 1983.

Religion within the Limits of Reason Alone, Çev. Theodore H. Greene. New York: Harper, 1960.

Kauffman, Stuart. *Reinventing the Sacred: A New View of Science, Reason and Religion.* New York: Basic Books, 2008.

Klein, Naomi. *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism.* New York: Picador, 2007.

Kunii, Irene M. "Predicting Earthquakes: Japanese Scientists Aren't So Sure Anymore. 1997." *Plate Tectonics*, September 1997, platetectonics.com/article.asp?a=1&C=1 (erişim Mayıs 2010).

Latour, Bruno. *Pandora's Hope.* Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Lindblom, Charles Edward. *The Intelligence of Democracy: Decision Making through Mutual Adjustment.* New York: Free Press, 1965.

Lipietz, Alain. *Towards a New Economic Order: Postfordism, Ecology and Democracy*, Çev. Malcolm Slater. New York: Oxford University Press, 1992.

Louden, Robert. *Kant's Impure Ethics.* New York: Oxford University

Press, 2000.
MacKenzie, Donald. *An Engine, Not a Camera: How Financial Models Shape Markets*. Cambridge: mit Press, 2006.
Margulis, Lynn ve Dorion Sagan. *What Is Life?* Berkeley: University of California Press, 1995.
Massumi, Brian. *Event and Semblance: Activist Philosophy and the Occurrent Arts*. Cambridge: mit Press, 2011.
Morton, Timothy. *The Ecological Thought*. Cambridge: Harvard University Press, 2010.
Nadler, Steven. *The Best of All Possible Worlds*. Princeton: Princeton University Press, 2008.
Nietzsche, Friedrich. *The Pre-Platonic Philosophers*, Çev. Greg Whitlock. Chicago: University of Illinois Press, 2006.
Thus Spoke Zarathustra, Çev. Walter Kaufmann. New York: Penguin, 1978.
Twilight of the Idols, translated by R. J. Hollingdale. New York: Penguin, 1968.
The Will to Power, Çev. Walter Kaufmann and R. J. Hollingdale. New York: Vintage Books, 1967.
Nettles, Meredith. "Questions for an Ice Quake Expert: Meredith Nettles on Tumbling Glaciers and Rising Seas." *Popular Mechanics*, Ekim 1, 2009, http://www.popularmechanics.com/science/4302636 (erişim sonbahar 2010).
Nettles, Meredith ve Goran Ekstrom. "Glacial Earthquakes in Greenland and Antarctica." *Annual Review Earth Planet* 38 (Mayıs 2010): 467–91.
Norval, Aletta. *Aversive Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
Orsenna, Erik. *Portrait of the Gulf Stream*. London: Haus, 2008.
Panagia, Davide. *The Political Life of Sensation*. Durham: Duke University Press, 2009.
Pearce, Fred. *With Speed and Violence: Why Scientists Fear Tipping Points in Climate Change*. Boston: Beacon Press, 2007.
Peck, Jamie. *Constructions of Neoliberal Reason*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
Polanyi, Karl. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press, 1944.
Proust, Marcel. *Time Regained*, vol. 6 of *In Search of Lost Time*, Çev. *Andreas Mayor ve* Terence Kilmartin. New York: Modern Library, 1993.
Ray, Gene. "Reading the Lisbon Earthquake: Adorno, Lyotard, and the Contemporary Sublime." *Project Muse*, Bahar 2004, http://muse.jhu.

edu/journals/yale/summary/v017/17.1ray.html (erişim Temmuz 2012).
Rizzolatti, Giacomo ve Corrado Sinigaglia. *Mirrors in the Brain: How Our Minds Share Actions and Emotions*, Çev. Frances Anderson. Oxford: Oxford University Press, 2008.
Romilly, Jacqueline de. *Time in Greek Tragedy*. Ithaca: Cornell University Press, 1968.
Sagan, Dorion. "The Human Is More than Human: Interspecies Communities and New 'Facts of Life.'" *Cultural Anthropology*, Kasım 1, 2011, http:// www.culanth.org/?q=node/513 (erişim Şubat 2013).
Saurette, Paul. *The Kantian Imperative: Humiliation, Common Sense, Politics*. Toronto: University of Toronto Press, 2005.
Schneider, Eric D. ve Dorion Sagan. *Into the Cool: Energy Flow, Thermodynamics and Life*. Chicago: University of Chicago Press, 2005.
Serres, Michel. *The Birth of Physics*, Çev. Jack Hawkes. Manchester, U.K.: Clinamen Press, 2000.
Shaviro, Steven. *Without Criteria: Kant, Whitehead, Deleuze, and Aesthetics*. Cambridge: mit Press, 2009.
Simmel, Georg. *The Sociology of Georg Simmel*, Çev. Kurt H. Wolff. New York: Free Press, 1950.
Smith, Daniel. *Essays on Deleuze*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
Sophocles. *The Oedipus Plays of Sophocles: Oedipus the King, Oedipus at Colonus, Antigone*, Çev. Paul Roche. New York: Penguin, 1996.
Spence, Lester K. *Stare in the Darkness: The Limits of Hip-hop and Black Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011.
Stengers, Isabelle. *Thinking with Whitehead*, Çev. Michael Chase. Cambridge: Harvard University Press, 2011.
Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2007.
Thompson, Evan. *Mind in Life: Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*. Cambridge: Harvard University Press, 2007.
Uexkull, Jakob von. *A Foray into the Worlds of Animals and Humans*, Çev. Joseph D. O'Neil. 1934; Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.
Vernant, Jeanne-Pierre, *Myth and Thought among the Greeks*, Çev. Janet Lloyd and Jeff Fort. New York: Zone Books, 2006.
Voltaire. *Candide*, Çev. Lowell Bair. New York: Bantam Classic, 2003.
"On the Lisbon Disaster." In *Toleration and Other Essays / Poem on the Lisbon Disaster*, Çev. Joseph McCabe. Wikisource, Nisan 16, 2011,

http://en.wikisource.org/wiki/Toleration_and_other_essays/Poem_on_the_Lisbon_Disaster (erişim Şubat 28, 2012).

von Trier, Lars. "Cannes Interview on *Melancholia*." www.youtube.com (erişim Temmuz 2012).

Wallerstein, Immanuel. *World-Systems Analysis*. Durham: Duke University Press, 2004.

Wapshott, Nicholas. *Keynes Hayek: The Clash that Defined Modern Economics*. New York: W. W. Norton, 2011.

White, Stephen. *The Ethos of a Late Modern Citizen*. Cambridge: Harvard University Press, 2009.

Sustaining Affirmation: The Strengths of Weak Ontology in Political Theory. Princeton: Princeton University Press, 2000.

Whitehead, Alfred North. *Adventures of Ideas*. New York: Free Press, 1933.

Process and Reality: Corrected Edition, Çev. David Ray Griffin ve Donald W. Sherburne. 2. baskı, 1929; New York: Free Press, 1978.

Williams, Bernard. *Shame and Necessity*. Berkeley: University of California Press, 1993.

Wolfe-Simon, Felisa, Jodi S. Blum, Thomas R. Kulp, Gwyneth W. Gordon, Shelley E. Hoeft, Jennifer Pett-Ridge, John F. Stolz, Samuel M. Webb, Peter K. Weber, Paul C.W. Davies, Ariel D. Anbar, and Ronald S. Oremland. "A Bacterium That Can Grow by Using Arsenic Instead of Phosphorus." *Science* 332, no. 64 (Haziran 2011): 1163–1166.

Wolin, Sheldon S. *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton: Princeton University Press, 2010.

Dizin

A
ABD 22, 36, 90, 120, 146, 162, 181, 275, 286
adalet 272
Adams, John Luther 282
afazi 217
Afrika 9, 294
ahlak 28, 29, 155, 159, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 187, 188, 189, 191, 192, 198, 199, 200, 203, 206, 209, 228, 243, 259, 272
aktivist 142, 147
aktivizm 14, 21, 32, 33, 66, 97, 274
Allende suikasti 90
Althusser 52, 53, 292, 299
altyapı 101
antik Yunan 229
antropik istisna 243
Antroposen Çağı 54
apaçık 119, 122
arsenik 240, 255
aşkınlık 52, 214, 255, 256
ateist 79

atom bombaları 269
Augustine 48, 167, 168, 169, 174, 182, 195, 196, 205, 299, 300
Avro-Amerikan 35, 36, 82, 184, 206, 252, 287, 288
azınlık 88, 148, 190, 208, 209, 214, 265, 282

B
Baez, Joan 291
bağımsızlar 269
bakteriler 126, 240, 246, 262
Bartleby 281
Bateson, Gregory 52
Bergson, Henri 52, 215, 219, 229, 236
beşeri 20, 21, 28, 33, 45, 47, 52, 60, 64, 81, 92, 107, 108, 122, 138, 148, 191, 208, 213, 244, 292
bireycilik 24, 116, 125
borç 90, 266
Boycott, Thomas 123
Bush 37, 108
Bush, George W. 37, 108
Butler, Judith 52, 83, 84, 277, 278, 300
buzul 59, 68, 214, 216, 261, 268
Buzul Çağı 49, 52, 57
Büyük Buhran 68, 288

C-Ç
Cameron, David 36, 37, 108
Candide 11, 12, 13, 14, 16, 305
Canlılık 31, 212, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 224
cazibe merkezi 295
CEO 42, 66, 281
Charles Sineması 75
çalışan 12, 41, 42, 97, 103, 104, 132, 145, 147, 148, 159, 181, 190, 276, 280, 281
Çay Partisi 36, 124, 290
çekicilik 241, 242, 251, 258
çift-kayıt 263, 265
Çin 287
çoğulculuk 107, 124, 201, 221, 222, 237, 238, 280

D
Damasio, Antonio 161, 301
Deacon, Terrence 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 239, 245, 301
dekoherans 231
Deleuze, Gilles 40, 52, 53, 69, 97, 136, 161, 162, 163, 191, 215, 219, 234, 237, 250, 274, 301, 305
demokrasi 40, 64, 89
demokratik 20, 21, 30, 32, 89, 90, 96, 98, 107, 181, 235, 293, 295
deney 19, 21, 46, 84, 132, 144, 192, 194, 197, 229, 240, 275, 282, 284, 293

Dennett, Richard 79
deprem 9, 15, 51, 59, 62, 79
de Romilly, Jacqueline 166
determinist 149, 225, 230, 243, 244, 259
devlet 14, 22, 23, 27, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 54, 56, 57, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 88, 89, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 110, 112, 114, 118, 124, 127, 141, 142, 144, 145, 146, 150, 151, 171, 175, 178, 200, 207, 208, 209, 261, 267, 275, 279, 287, 294
dışlayıcı hümanizm 25, 40, 80, 81
dindarlık 148, 149, 273
dinozor 54, 55
Dionysos 156, 157, 227
DNA 49, 128, 138
doğa 9, 19, 20, 29, 157, 159, 165, 171, 179, 180, 185, 188, 203, 209, 210, 227, 247, 257, 259, 260, 282, 288, 298
Doğu Avrupa 281
Douglas, Frederick 123
dönüşüm 24, 46, 49, 52, 53, 64, 67, 69, 166, 191, 198, 199, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 213, 214, 215, 228, 229, 242, 249, 252, 258, 259, 262, 263, 267, 286, 292
dönüşüm dünyası 203, 204, 214
dramatizasyon 29, 187, 190

E
ebedi obje 246
egemenlik 219, 252
ekoloji 64, 69
emekli aylığı 143
endişe 42, 100, 111, 148, 182, 190, 198, 209, 214, 223, 279
Epikür 55, 171, 237
erekçilik 255
estetik 50, 153, 154, 160, 163, 167, 237, 241, 251, 252, 256, 257, 258, 263, 266
eşitsizlik 37, 94, 97, 141, 282, 286
etik 28, 29, 30, 31, 83, 84, 154, 155, 157, 162, 171, 178, 182, 184, 187, 189, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 208, 209, 221, 222, 236, 273, 280
Eurydice 210
evren 18, 45, 48, 62, 81, 152, 188, 192, 206, 207, 227, 230, 244, 248, 256, 264, 266, 269
evrim 50, 135, 136, 137, 138, 144, 245, 248, 262, 266, 269
evrimleşme 27, 109

F
faşizm 68, 145
felaket 66, 152
felsefi 14, 15, 51, 159, 187, 192, 210
fiili varlıklar 216, 234, 242
finansal 23, 38, 42, 66, 102, 140, 142, 143, 147

Foucault, Michel 36, 52, 53, 292, 302
Freud, Sigmund 171
Friedman, Milton 36, 48, 87, 88, 89, 90, 91, 99, 108, 124, 302

G
Gandhi, Mahatma 123
geç kapitalizm 63, 260, 266, 267
girişimci 26, 146, 244
Goffman, Erving 277, 278, 302
Goodwin, Brian 248, 302
Greenspan, Alan 36, 48, 55, 151
grev 66, 124, 150, 295
Grönland 58, 131
güç alanları 15, 16, 23, 48, 50, 53, 62, 108, 152, 191, 203, 225, 261, 267
güç istenci 251, 252, 253

H
Habermas, Jürgen 112, 167, 183, 237, 292, 302
Haemon 210
Hayek, Friedrich 25, 26, 27, 36, 37, 48, 71, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 124, 126, 147, 260, 292, 302, 306
Hayek, Friedrich A. Von 25, 26, 27, 36, 37, 48, 71, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 124, 126, 147, 260, 292, 302, 306
Hegel 48
Heisenberg, Werner 230, 231, 232
Hera 155, 156
Heraklitos 226, 227, 228
Herzog, Werner 84
Hesiod 156, 299, 302
hınç 32, 40, 66, 259, 268, 269, 272, 273
Hıristiyanlık 37, 42, 158, 184
hidrolik kırılma 57
Hindistan 55, 123
Hirsch, Fred 40, 105, 116, 302
Holokost 77, 269
hormonlar 126, 133
Hume, David 227
hümanizm 25, 40, 80, 81, 82, 213

I
Ignatov, Anatoli 258, 297, 303
ılımlılar 269
Ismene 210
ibadethane 64, 200, 291
icra 38

ideoloji 25, 26, 55, 92, 95, 96, 102, 117, 141, 145, 146, 147, 150, 152, 287, 292
iflas 38, 126, 142, 247
iflas yasası 38
iklimbilim 52
iklim değişikliği 50, 54, 57, 83, 113, 146, 150, 207, 244, 260, 269, 292
iklim sistemi 255
inanan 9, 12, 59, 189, 276
inanç 26, 28, 32, 79, 85, 126, 145, 146, 168, 169, 180, 182, 191, 192, 194, 199, 204, 208, 220, 230, 267, 293
inanmayan 78
insan-dışı 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 28, 31, 33, 39, 40, 45, 46, 47, 48, 54, 55, 60, 62, 64, 71, 79, 81, 82, 84, 92, 108, 109, 114, 119, 126, 139, 147, 152, 154, 158, 162, 180, 181, 185, 190, 191, 202, 213, 214, 216, 225, 236, 238, 239, 241, 243, 244, 246, 248, 251, 258, 267, 289, 292
insan merkezli 46
İsa 168, 230
İslam 258
İsveç 71
iticilik 241, 242, 251
iyimser 10, 12, 70, 77, 115, 145

J
James, William 13, 52, 118, 166, 215, 219, 223, 229, 233, 234, 237, 300
Japonya 8, 51, 143, 269
jimnastik 160, 177, 189, 200
Jocasta 158, 210
Juarrero, Alicia 138, 303

K
Kafka, Franz 52, 237
Kalvinizm 215
Kanada 215
Kantçılık 154, 200, 207
Kant, Immanuel 10, 28, 29, 30, 48, 132, 155, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 200, 201, 203, 206, 207, 210, 243, 244, 260, 263, 303, 305
kasırga 108, 131, 236, 246, 268
Katolik 9, 10, 148, 273, 276
kaza 16, 17
kendiliğindenlik 25, 26, 37, 101, 107, 108, 113, 115, 118, 121, 126
Keynesçi 16, 71, 118, 292
kırılganlık 33, 42, 56, 57, 61, 80, 84, 99, 157, 272, 273
kıskaç 243, 244

kilise 8, 184, 283
kinizm 70
kişisel olmayan Tanrı 256
komüniteryanizm 125
kozmodise 228
kozmoloji 236
kölelik 111, 126
Kronos 155, 158
kuantum 188, 216, 229, 230, 231, 232, 235, 238, 244, 250, 253, 258
kuraklık 51, 268
Kutsal Ruh 230

L
Latour, Bruno 133, 234, 302, 303
Leibniz 10, 11
Leibnizci 11
levha tektoniği 8
Libet, Benjamin 195, 302
Lindblom, Charles 91, 303
Lizbon 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 17, 46, 51, 83, 143, 269
lütuf 168, 169, 171, 175, 178, 185, 196, 201, 213
Lyme 51

M
Mahşer Günü 78
Margulis, Lynn 49, 245, 304
Marksist 292
Marksizm 125
Marley, Bob 291
Marx, Karl 48, 53, 55, 300
Massumi, Brian 52, 258, 301, 304
medya 23, 35, 41, 57, 64, 70, 72, 97, 102, 142, 196, 260, 272, 275, 290, 291
Melankoli 24, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 298
meta 105
metamorfoz 27, 39, 45, 47, 53, 59, 62, 64, 114, 152, 191, 216, 225, 235, 238, 267
metodolojik sistem 53
mevsimler 20
mikrobik flora 133
Milenyum Köprüsü 27
militanlık 190, 208, 295
minnet 265, 269, 271, 272, 273, 274, 298
Morton, Timothy 51, 235, 258, 304
Musevi 83, 148, 276
mutasyon 24, 135, 136
Mutlakçılık 208
mülkiyet 93, 94
Müslüman 276

N
neo-Darwinizm 137
neofaşist 67, 68
neo-Kantçılar 182, 192
neoliberal 16, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 29, 30, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 55, 58, 60, 63, 64, 67, 68, 70, 87, 90, 95, 96, 97, 101, 103, 104, 105, 108, 110, 112,

114, 115, 116, 117, 139, 141, 145, 146, 147, 148, 151, 160, 180, 181, 192, 207, 261, 262, 268, 286, 287, 289, 292, 301
neoliberalizm 16, 21, 22, 23, 25, 29, 36, 37, 39, 41, 44, 47, 57, 67, 71, 86, 97, 103, 109, 113, 115, 117, 125, 126, 148, 207, 288
neoliberal kapitalizm 70, 207
neoliberal teori 64
Nettles, Meredith 59, 304
Newton 15, 54, 187, 188, 203, 216, 229, 230, 238
Nietzsche, Friedrich 32, 40, 52, 166, 171, 204, 215, 217, 218, 219, 226, 227, 228, 229, 234, 235, 237, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 284, 304
nörolog 125, 134, 195
nöroloji 82, 161, 183, 194, 249

O-Ö
Occupy Hareketi 287, 293, 294
Oedipus 211, 305
okyanus akıntıları 68
okyanus taşıyıcı kuşağı 77, 109, 131, 262
olay 12, 13, 17, 49, 170, 227, 240, 285, 291
olguların kırılganlığı 21, 23, 33, 62, 265, 267
ontolojik 17, 144, 231, 237
ordu 150
organik 24, 136, 137, 138, 147, 165, 197, 224, 233, 238, 239, 241, 243, 248, 251, 252, 254
organik öncesi 251
organizma 24, 84, 132, 133, 135, 137, 164, 165, 236
Orta Çağ 214
orta sınıf 40, 58, 141, 146, 148, 181, 282
otonom 233, 260
oto-organizasyon 16, 17, 18, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 44, 45, 49, 53, 55, 60, 61, 62, 64, 86, 87, 89, 92, 95, 101, 104, 105, 107, 108, 109, 118, 129, 130, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 145, 150, 152, 165, 219, 233, 239, 240, 241, 243, 251, 252, 258, 270, 287, 290, 293
ön adaptasyon 140, 141, 248, 249, 256
öz-benlik 279
öz-düşünümsel 81, 118, 119, 121, 122, 147, 149, 151, 195
özel mülkiyet 93, 94

P
Panagia, Davide 37, 125, 149, 258, 297, 304
pasif sentezler 161, 163
petrol sızıntısı 56
Picasso, Pablo 77

Pinochet 90
piyasa 26, 27, 28, 29, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 53, 64, 65, 66, 67, 68, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 107, 110, 111, 115, 116, 117, 129, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 147, 150, 151, 152, 179, 180, 181, 182, 206, 207, 261, 288, 289, 290
piyasalar 35, 44, 45, 47, 55, 62, 98, 101, 105, 107, 129, 130, 146, 181
piyasa liberalizmi 39
Platon 229
Polanyi, Karl
68, 69, 288, 289, 304
polis 38, 68, 89, 123, 238
posthümanizm 83
pratik akıl 30, 160, 191, 193, 209
prodüktivizm 64, 69
Protestan 9, 10, 148
Proust, Marcel 52, 218, 219, 304

R
radikal 29, 37, 49, 50, 54, 56, 61, 64, 68, 78, 83, 87, 90, 99, 127, 143, 150, 171, 174, 187, 196, 197, 206, 208, 225, 234, 266, 275, 278
rasyonel 45, 55, 86, 95, 106, 115, 118, 139, 147, 152, 162, 164, 290
Reagan, Ronald 37
refah devleti 42, 44
reform 64, 107, 117, 197
rezonans 23, 43, 110, 129, 181, 261, 272, 292, 293
rol deneyleri 32, 71, 279, 280, 285, 290, 294
romantizm 213, 258
Rölativizm 6, 208

S-Ş
Sagan, Dorion 49, 131, 132, 133, 134, 304, 305
sağ 13, 23, 36, 70, 142, 146, 147, 148, 155, 215, 283, 286
sağlık 36, 38, 41, 43, 44, 56, 65, 88, 104, 106, 111, 113, 142, 151, 282
savaş 44, 75, 283
seçimler 89
sekülarizm 213
seküler 51, 67, 126, 181, 225, 226, 237, 259, 261, 268, 282
sendika 100, 103, 105, 142, 285, 291
sermaye 56, 60, 104, 139, 141
sınıf 27, 28, 40, 42, 43, 58, 66, 114, 139, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 181, 282, 285
simbiyogenez 49, 128, 240
Simmel, George 41, 305
Smith, Adam 48, 250, 297, 305

Sofokles 48, 62, 79, 152, 156, 157, 158, 160, 166, 167, 190, 207, 210, 211, 260, 261, 268
sol 47, 68, 148, 155
sosyal 26, 40, 45, 46, 62, 64, 68, 97, 113, 147, 162, 181, 201, 202, 245, 273, 289, 290, 291
Sosyal Demokratlar 39
Sovyet 281
spekülatif 18, 32, 46, 139, 153, 172, 181, 182, 188, 232, 234, 235, 236, 239, 245, 249, 267
Spinoza 84, 171, 237
Stevens, Wallace 164
Strauss 202
şiddetsiz direniş 123, 124
şirketler 57, 72, 104, 294

T
Tamlık 31, 212, 215
tanrıcı 11, 78, 79, 83, 122, 210, 215, 223, 243, 276
tanrıcı-olmayan 78, 79, 83, 210, 215, 223
tarım 58, 123
Taylor, Charles 31, 80, 212, 213, 214, 215, 216, 222, 223, 305
tektonik levha 50, 59
teleodinamik 27, 131, 134, 135, 136, 137, 139, 144, 147, 148, 165, 236, 239, 254, 260
teleolojik unsur 17
Teleolojik Yargının Eleştirisi 164
teolojik 10, 15, 17, 25, 51, 52, 183, 210, 237, 262
teorisyen 47, 111
termodinamik 27, 129, 131, 132, 134, 135, 137, 239
Thatcher, Margaret 37
Thompson, Evan 137, 138, 139, 245, 249, 305
Tiananmen Meydanı 287
Toprak Ana 156, 158
transandantal 82, 161, 170, 173, 181, 186, 187, 188, 199, 250
tüketim 22, 38, 40, 54, 56, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 86, 105, 106, 107, 112, 114, 127, 150, 200, 207, 222, 233, 261, 276, 283, 292

U
uzay 230, 233
üniversite 37, 64, 285, 298
üstü kapalı 56, 81, 88, 119, 122, 143, 150, 187, 199, 201, 202, 217, 222, 234, 246
ütopik 37, 55, 70, 116

V
Vatikan 9, 39, 192, 273
Vernant, Jeanne Pierre 158, 305
Vietnam Savaşı 123
virüs 216, 261

vizyon 45, 46, 191
Voltaire 10, 11, 13, 14, 15, 16, 260, 268, 305
von Trier, Lars 73, 75, 306

W
Wallerstein, Immanuel 53, 111, 292, 306
Wesley, John 9
Whitehead, Alfred North 32, 40, 52, 54, 118, 140, 163, 166, 187, 188, 195, 215, 216, 219, 223, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 266, 267, 270, 295, 301, 305, 306
Williams, Bernard 159, 284, 292, 306

Y
yabancı düşmanlar 89
Yahudi 12, 84
yaratıcılık 18, 24, 26, 27, 31, 44, 60, 107, 113, 116, 118, 119, 120, 122, 125, 126, 127, 144, 184, 188, 194, 201, 205, 216, 218, 219, 220, 222, 226, 233, 235, 236, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 256, 264, 265, 266
Yargı Yetisinin Eleştirisi 163, 164
yatırım 56, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 86, 114, 133, 141, 142, 143, 144, 145, 150, 200, 233, 261, 276, 283
yatırımcı 143, 276
yaya köprüsü 27
yenilenebilir enerji 113
yer altı 33, 280, 293
yüce 8, 10, 114, 201, 255, 257, 271

Z
Zeus 155, 156, 227

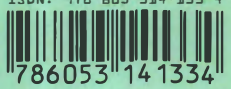
Çağımızın önde gelen teorisyenlerinden William E. Connolly bu kitabında, ekonomi piyasalarını kendi kendini organize edebilen yegane süreçler olarak görmenin yanlışlığını ortaya koyarak, yaşadığımız gezegenin oluşumuna katkısı olan çeşitli ekolojik oto-organizasyon sistemlerine ve bunların, dolayısıyla da varoluşun, neoliberalizm adı altındaki yıkımına odaklanıyor:

> *Neoliberalizmin savunucuları genellikle yalnızca otomatik süreçlerden ve özgür bireysel davranışlardan bahsediyor olsalar da, aslında bu sistem muntazam bireylerden oluşan bir millet üretmeye çalışan bir tür biyo-politikadır. Neoliberalizm, sözde başarısının gerektirdiği boyun eğmeyi ve oto-kısıtlamayı üretmek için hayatın içine derinden nüfuz eden ideolojik bir makineye dönüşmek zorundadır. Yanıbaşında işleyen süreçlere hiç dokunmadan fotoğraflarını çeken bir kamera değildir yalnızca.*

Friedrich Hayek, Michel Foucault, Immanuel Kant, Friedrich Nietzsche gibi birçok düşünürün görüşlerine de başvurarak sermayenin yayılması, yoğunlaşması ve istilası karşısında ezilen insan ruhunu kurtarmak adına özgürlük fikrini yeniden ele alıyor Connolly.

AYRINTI • İNCELEME
ISBN: 978-605-314-133-4

24 ₺